

Cn 1 4512

Г О Д И Ш Н И К
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTÉ D'HISTOIRE

СОФИЯ. 1986. SOFIA
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ÉDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

Редакционна колегия:

проф. П. Петров (отговорен редактор), доц. М. Семков, доц. М. Тачева,
доц. М. Велева, доц. В. Георгиев, гл. ас. Г. Бакалов (секретар)

© Софийски университет „Климент Охридски“
Исторически факултет
1986
c/o Jusautor, Sofia

93/99 (05)

Редактор В. Евтимов

Техн. редактор Р. Асова

Коректор О. Димитров

Дадена за набор на 28.I.1985 г.

Подписана за печат на 23.V.1986 г.

Формат 700 × 1000/16

Печ. коли 15

Изд. коли 19,44

УИК 25,18

9531422431

Код 28

Тираж 550

Цена 3,85 лв.

0602-14-86

Издателски индекс 8983

СЪДЪРЖАНИЕ

Маргарита Тачева — Причини за икономическата и политическа криза в Древна Тракия през III в. пр. н. е.	5
Димитър Попов — Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. . . .	13
Йордан Николов — Дионисий Рали и неговата дипломатическа дейност	48
Мария Радева — Учебниците по българска история (1879—1900) и възпитаването на национални чувства и национално съзнание.	88
Андрей Пантев — Стратегически проекти за външната политика на САЩ в края на XIX — началото на XX в.	124
Румен Генов — Въпросите на национализацията в британското работническо движение (1900—1950)	155
Дора Белоречка — САЩ и политиката на национално единство в Италия (юни 1946 — май 1947)	203
Мария Велева — Априлското въстание в българската марксистка историография. . . .	228

CONTENTS

Margarita Tatcheva — Causes for the Political and Economic Decline of Thrace in the Third Century B. C.	5
Dimitar Popov — Studies on the Thracian Religion. I. Immortality	13
Jordan Nikolov — Dionysius Rhalis and His Diplomatic Activity	48
Maria Radeva — Text-Books in Bulgarian History (1879—1900) and Inculcation of Patriotic Feelings and National Conscionsness.	88
Andrei Pantev — Strategic Projects of the American Foreign Policy at the End of the 19th and the Beginning of 20th Century	124
Rumen Genov — Problems of Nationalization in the British Labour Movement (1900—1950)	155
Dora Belorechka — U. S. A. and the End of the Policy of National Unity in Itali (June 1946 — May 1947)	203
Maria Veleva — The 1876 April Uprising in Bulgarian Marxist Historiography	228

ПРИЧИНИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКАТА И ПОЛИТИЧЕСКА КРИЗА В ДРЕВНА ТРАКИЯ ПРЕЗ III в. пр. н. е.

МАРГАРИТА ТАЧЕВА

Рецензент: *Александър Фол*

Редактор: *Петър Петров*

Маргарита Тачева. ПРИЧИНЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСОВ ДРЕВНЕЙ ФРАКИИ В III В. ДО Н. Э.

Автор коментира историческите и епиграфическите данни за политическото присъствие на келтите и еллинистическите държави на фракийските земи в III в. до н. е. Сопоставяйки данните по крайната мярка, авторът твърди, че трябва да се търси причината за политическото и икономическото кризиса на Фракия не толкова в съществуването на келтския царство (с местно политическо значение), колкото в властта на Птолемеите и Селевкидите и техните войни на фракийския бряг на Егейско море, Пропонтида и Понт.

Margarita Tacheva. CAUSES FOR THE POLITICAL AND ECONOMIC DECLINE OF THRACE IN THE THIRD CENTURY B. C.

Авторът коментира историческите и епиграфическите данни за политическото присъствие на келтите и еллинистическите държави на фракийските земи в III в. до н. е. Сопоставяйки данните по крайната мярка, авторът твърди, че трябва да се търси причината за политическото и икономическото кризиса на Фракия не толкова в съществуването на келтския царство (с местно политическо значение), колкото в властта на Птолемеите и Селевкидите и техните войни на фракийския бряг на Егейско море, Пропонтида и Понт.

Многостранныят и прецизен анализ на политическия и икономическия живот в еллинистическия свят доведе още преди почти половин век М. Ростовцев до неопроверганата и до днес теза, подхваната и от Х. Бенгтсон, която обяснява причините за дългогодишните борби между Диадохите и по-късно Епигоните — борейки се за икономическо и политическо превъзходство на своите държави, всеки еллинистически владетел се стремил преди всичко да установи хегемонията си в Егейско море и контрола, ако не и господството, над най-важните търговски пътища, които се събирали като във фокус в Егеида.

Тракия и особено крайбрежията ѝ се превърнали в прицелна точка и трасе за многобройните елинистически агресии и за движението на войските от Македония към Мала Азия, но и от Мала Азия към Македония в продължение на повече от три века. Като се има предвид мястото и значението на егейското крайбрежие в политическите планове на одриските царе, изразени най-ясно в дейността на Котис I¹, явно е невъзможно да се отрече дълбокото отражение на тези събития върху политическия, икономическия и културния живот в балканските тракийски земи². Доскоро икономическият упадък и политическата децентрализация през III в. пр. н. е. се обясняваха преди всичко чрез келтското нашествие и съществуването на келтска държава със столица Тиле в Югоизточна Тракия³, като се пренебрегваше присъствието, политическо и военно, на Диадохите. Напоследък в литературата се появи едно по-умерено схващане, което се дължи на по-трезвата оценка на данните, извлечени от археологическите паметници, и на използването на писмените извори като техен коректив⁴.

Настоящото проучване цели да съпостави ефекта от едновременното действие на посочените външнополитически фактори и като въведе в обръщение неизползувани от нашата историография изворови данни, да покаже тяхната относителна тежест и значение.

Събитията, свързани с нашествието на келтите от Средния Дунав към Балканите, основаващи се преди всичко на сведенията у Павсаний⁵ и Тит Ливий⁶, са многократно преразказвани в нашата литература, за да си позволя отново да ги излагам изцяло. Ще припомня само, че след около година опустошения в Пеония, Дардания, Македония и Елада, където победоносният им марш завършил безславно край Делфи, част от разбитите келти на Брен останали в Македония, а друга част се упътила към Тракия. Там те се присъединили към оцелелите от похода през Тракия келти, предвождани от Ленорий и Лутарий, за да основат Тилитското царство в Тракия, чиято столица Тиле, засвидетелствувана у Полибий и у Стефан Византийски, все още не е локализирана. Днес, когато основните ни извори за келтите в Югоизточна Тракия са обогатени с нови данни от епиграфските паметници⁷ и от нумизматичните проучвания, малкото сведения, с които разполагаме, могат да придобият по-голяма яснота, конкретност и определеност.

Основният текст на Полибий⁸, впрочем, е един кратък екскурс в подробно разказаната война на Византион срещу Родос, която избухнала заради митата, налагани от Византион при преминаването на Босфора. Според Полибий положението на Византион, страдащ от опустошаването и отвлечането на реколтата от съседните варвари — траките, се влошило още повече от галатите, които напуснали родината си заедно с ония, които били предвождани от Брен. След като успели да се отърват от опасността, на която се изложили при Делфи, те дошли на Хелеспонта, но не се прехвърлили в Мала Азия, а останали там, защото околностите на Византион много им допадали. След това те сразили траките и като превърнали Тиле в своя столица⁹ поставили византийците в крайно опасно положение. При първите нападения на келтите от времето на първия им цар Комонторий византийците се отървавали посредством откупи, като им плащали по три, по пет, а понякога и по десет златни статера, за да не опустошават земите им. Накрая те били заставени да плащат на келтите по осемдесет таланта ежегодно и това продължило до Кавар, когато царството им било разгромено и цялото племе затрито от траките, които на свой ред станали господари на византийците. Изпаднали в такова тежко положение и измъчвани от тежките данъци, византийците изпратили отначало пратеници в различните съседни градове с молба за помощ и подкрепа в бедственото положение, в което се намирали.

Тъй като обаче елините не обърнали особено внимание на молбите им, византийците се принудили да наложат мито на корабите, които влизали в Понта.

По-нататък в същата книга Полибий разказва за избухналата по този повод война с Родос, в която се включил и витинският цар Прусиас. Той използвал отпадането на някои византийски съюзници и като взел тракийски наемници, заплашил и европейската територия на Византион¹⁰. Тогава византийците се принудили да търсят мир, за който им посредничил келтският цар Кавар: „Като дошъл край Родос антион, той положил голямо старание да прекрати войната и Прусий и византийците се вслушали в желанието му.“¹¹ По-нататък Полибий, след като съобщава за клаузите на желания и изгоден за всички мир, преминава към основната си тема в книгата, без да разказва повече подробности даже за Византион. Има още два фрагмента от осмата му книга вероятно във връзка с дейността на Ахей по време на Втората пуническа война, в които споменава за Кавар, от които важен за нас е 24—25 фрагмент: „Кавар, цар на келтите в Тракия, който бил наистина царствен и великодушен по природа, предоставял голяма сигурност на търговците, които влизали в Понта, а на византийците оказал големи услуги във войните им с траките и витините.“

От текста се вижда преди всичко, че Полибий не е съвсем добре осведомен за епохата преди Кавар и я споменава най-вече, за да противопостави съседните на Византион траки на заслужилия за каузата на Византион Кавар. Вижда се още локалното значение на келтите, останали на полуострова с център Тиле в непосредствена близост до Византион, които заменили траките в ограбването на византийската реколта. Нарастването на византийския откуп при Кавар, което обяснява и стремежа му да го запази в посредничеството за мира с Прусий и Родос, подсказва и промяна в политическото значение на Кавар, която ясно се долавя от ролята му за сигурността на търговците, влизащи в Понта. Преди това обаче и преди да привлече и данните на Мемнон, трябва да посоча, че ако от Полибий може да се съди за непосредствената близост на Тиле до византийската хора, то у Стефан Византийски се посочва, че Тиле е град в Тракия близо до Хемус¹². Издателят посочва разночетенето у Полибий, твърдейки, че в текста му става дума за същия град, откъдето идва и търсенето в съвременната литература на града именно във Вътрешна Тракия. Действително келтите са оставили материални следи по пътя си през Тракия. Откриваме ги в Северозападна България, Софийско, Разложко, Кабиле и Казанлъшко, но тези сведения по-скоро сочат пътя им към Хелеспонта, по който те са били забавени повече от година от оказаната им от траките съпротива. Че това е така, личи ясно от данните в хрониката на Мемнон — „За Хераклея [Понтийска]“. За тази хроника и събитията в нея от нашествието на келтите до времето на Птолемей III (247—222) авторът, съвременник на Цезар, е използвал съчинението на Нимфис от Хераклея и това го превръща в първокласен източник за събитията от началото на III в. пр. н. е. Чрез Нимфис, виден политически деятел в Хераклея от 281 г. насетне, до нас са стигнали съобщенията за ред важни събития, които Полибий не посочва, понеже не са му били известни: „Когато келтите достигнали Византион и опустошили по-голямата част от земите му, изтощените от войната византийци се обърнали към съюзниците си с молба за помощ. И всички, които били в състояние, изпратили помощ. Изпратили и хераклейците 4 000 златни (толкова поискали посланиците). Малко по-късно Никомед замислил да прехвърли чрез пролива на договорни условия келтите, които нападнали византийските земи, опитвали се многократно да се прехвърлят в Азия и винаги не успявали, защото не

преодолявали отпора на византийците. Условието на договора били следните: Никомед и наследниците му да бъдат винаги приятелски разположени към варварите, а без волята на Никомед никой от тях не трябва да влиза в съюз с когото и да било, когато пратят при тях посланици, а да бъдат приятели на неговите приятели и врагове на неговите неприязтели; да бъдат в съюз с византийците, ако това се окаже необходимо, а също и с гражданите на Тиос, Киер, Хераклея, Калхедон. . . народи. При тези условия Никомед прехвърлил в Азия по-голямата част от келтите. Те били подчинени на 70-те най-знатни, а от тях най-избрани и главни били Леонорий и Лутурий. . .¹³ По-нататък Мемнон съобщава как Никомед използвал келтите срещу витините, които подчинил и оставил да задържат завладените от тях земи, т. е. Галатия; за тези келти се отнасят съобщенията от него набежи към Хераклея и др., но нищо повече не се съобщава за келтите край Византион.

Мемнон представлява не само допълнение, но и коректив на Полибий и това се вижда преди всичко от съобщението за оказаната на Византион помощ от съюзните му градове, която Полибий отрича. Несъмнено най-важното свидетелство за нас е договорът на Никомед, който използвал ударната сила на келтите за своите политически цели, спасявайки същевременно Балканите с прехвърлянето им в Мала Азия. Запазилият се келтски енклав в тракийските земи край Византион е бил използван от града във войните му срещу плътно обкръжаващите го траки като бариера, за която трябвало да заплаща все по-скъпо.

Такава изглежда „голямата роля“ на келтите на Балканите, защото липсват всякакви сигурни данни за присъствието им във важните за Тракия крайбрежни области или в колонии по Егейско море и Понта. За Егейско море впрочем това се приема и от поддръжниците на келтското могъщество в Тракия¹⁵. Що се отнася до нападенията, които те правили срещу понтийските градове и присъствието им дори до устието на Дунава — доказателствата за това са твърде неубедителни. Между тях е известният декрет за Протоген от Олвия¹⁶, който обаче се отнася явно за по-късно време, както и други два надписа, от които се съди за критичното положение на Аполония и Месамбрия през III в.: единият е от Хистрия в чест на Каликрат и истрийските войни, които по море оказали помощ на Аполония¹⁷; другият е от Аполония¹⁸ и съобщава за помощта, която градът и Месамбрия получили от Антиох II между 260 и 250 г. пр. н. е.

В литературата се предполага, че критичното положение на тези градове е свързано с келтската опасност, но и в трите надписа не е запазен изричен текст за заплашващите сигурността на Олвия, Месамбрия и Томи.

Липсват данни у Мемнон за участието на келти и във войната, която Византион водил срещу Калатис и Хистрия заради монопола в Томи между 264 и 255 г. пр. н. е.¹⁹ Войната била тежка. Византион направил десант в пристанището на Калатис и така разорил богатата земеделска колония, че градът никога повече не успял да възвърне предишното си значение. Неучастието на келтите в това голямо за западнопонтийските градове събитие Византион е заплатил може би твърде скъпо чрез ежегодния си данък. Ако се съди по последователността на събитията, разказани у Мемнон, тази война се е водила най-вероятно преди 260 г. пр. н. е. Тогава се датира споменатата у него заплаха от война на Антиох II срещу Византион, който бил подпомогнат от Хераклея Понтийска с 40 триери²⁰.

Липсват данни за тилитските келти и за третата четвърт на столетието, към края на който период ще трябва да отнесем дейността на енергичния им цар Кавар. Неговото име освен у Полибий се открива и на монети, сечени в Кабиле вероятно в твърде краткия период от 2—3 години, ако се съди по

еднотипността им и незначителния брой находки²¹. Много логично е мнението на Т. Герасимов (който пръв доказва сеченето им в Кабиле), че тези емисии са може би един начин на плащане на трибут на Кавар — градът е бил задължен не само да доставя дължимото сребро, но и да го преработва в определено количество тетрадрахми. Ако съпоставим това задължение на града с разрушението на Севтополис около началото на 30-те години на века²², ще получим не само датата на агресията на Кавар във Вътрешна Тракия, но и цената, с която Кабиле е откупил своето съществуване по време на засвидетелствувания от монетите му икономически възход. Ако се съди по цитираното вече съобщение на Полибий, че Кавар осигурил спокойствието на влизащите в Понта търговци, става ясно, че от неговата агресия са били засегнати и траките, владеещи понтийското крайбрежие между Аполония и Византион. За тях изворите съобщават, че нападали каботажно плаващите край Салмидесос и Тиниада кораби. Вероятно политическата мощ на Кавар е била подхранвана и от галатите в Мала Азия или от витинския цар Прусий. Последният бил лесно убеден от Кавар, ако се съди по текста на Полибий, да приключи през 219 г. пр. н. е. войната с Византион, който плащал на келтския цар огромната за това време сума от 80 таланта²³. Същото това известие у Полибий е основанието да се датира въстанието на траките и ликвидирането на царството на Кавар преди 212 г. пр. н. е. по мястото на фрагмента в осмата книга; там следващото събитие, разказано от Полибий, е войната на Антиох III в Армения през 212 г. пр. н. е. Обаче предишният текст на автора засяга дейността на Ахей и текстът за Кавар е свързан по-вероятно със събитията около войната му с Антиох III през 216—215 г. пр. н. е., защото военните действия са свързани с малоазийските келти и областта на Хелеспонта. Следователно времето между 219 и 216 г. пр. н. е. изглежда по-вероятно за датирането на освободителното въстание на траките, което сложило край на келтското присъствие на Балканите и възстановило старите им отношения с Византион²⁴.

Както се вижда от посочените исторически данни за събитията през III в. пр. н. е. в Тракия, свързани с келтското присъствие на Балканите, последното не е било от решаващо значение извън ареала на Византион с изключение на времето на царуването на Кавар²⁵.

Неизмеримо по-голяма роля за разстройството на икономическия живот в Тракия и оттам — и за настъпилата политическа децентрализация има политическото присъствие на Диадохите по тракийското крайбрежие на Егейско море, Евксинския Понт и на Пропонтида.

Първи успели да установят политическото си господство в Егейско море Птолемиите. Предполага се, че чрез вдовицата на Лизимах, Арсиное, която станала съпруга последователно на двамата си братя Птолемей Керавън и Птолемей II, Самотраки, а може би и Абдера преминали в египетско владение. Това се установява по археологически път в светилището на самотракийските богове и чрез монетосеченето на Абдера. Известни са емисии на сребърни тетрадрахми на града с образа на Птолемей II Филаделф, които се тълкуват като белег на зависимостта му поне за времето от 281—276 г. пр. н. е. Предполага се даже въз основа на един надпис, че Абдера сама е потърсила помощта на египетския цар срещу нападенията на траките²⁶. Текстът в надписа позволява и друга интерпретация, която обяснява обещаната в него парична награда за всеки, който би уведомил своевременно властите за някакъв заговор срещу съществуващия в Абдера политически режим. Според Хр. Данов паметникът отразява вътрешна промяна на политическия режим след смъртта на Касандър²⁷, но той би могъл да указва и на опити от страна на Абдера да се освободи от наложената ѝ политическа

зависимост от Птолемиите — известна е тяхната практика да налагат своята административна власт, съпроводена от икономическо изтощаване на завладените земи. Хр. Данов предполага властта на Птолемиите не само над Егейска и Пропонтийска Тракия, но и опити на Птолемей Керавън да разшири властта си и северно от Родопите; доказателства за това липсват. Много е съмнителна властта им и в областта на Пропонтида, където опитът за агресия, прекъснат от смъртта на Селевк (281 г. пр. н. е.), бил продължен от наследника му Антиох I (281—262/1 г. пр. н. е.). Някои предполагат въз основа на монетни емисии на градовете, че Калатис, Месамбрия и Кипсела са били във властта на Селевк, което поне от сведенията на изворите за дейността му след битката при Курупедион (281 г. пр. н. е.) не личи. Нийзе предполага, че след войната си срещу Византион Антиох I е задържал в ръцете си тракийските владения на Селевк, като Антигон е ликвидирал претенциите му за Македония²⁸. Но Антигон е бил с войската и флотата си на Херсонес Тракийски и при Лизимах нанесъл решителен погром на келтите през 279 г. пр. н. е. Трудно е да си представим, че той не е задържал в ръцете си полуострова, още повече, че по-късно Лагидите отново водят война за Селевковото наследство в тези области. Тук липсват и основани от Антиох I градове, каквито виждаме в трайно завладяните от него земи, особено в Мала Азия.

След смъртта на Антиох I е известен нов опит на Лагидите да проведат успешна агресия на запад, в Беломорието и Тракия, чрез участието във войната на Антиох II (261 — 244 г. пр. н. е.) между Византион и Калатис. Намесата на Антиох в тази война се обяснява обикновено с предположената власт на Лагидите в Калатис, но тя изглежда по-скоро като опит за агресия към Хелеспонта и Егейско море, защото след като Хераклея Понтийска подпомогнала с флота си Византион, до война, изглежда, Антиох не стигнал²⁹, но се отправил да завладява Егейска Тракия³⁰. Единственото ни сведение е от Полиен, който съобщава, че като обсаждал Кипсела в свитата му имало много тракийски благородници. Антиох ги пуснал в сражението, украсени със злато и въоръжени с посребрено оръжие, предвождани от Терес и Дромихайт. Техните *съплеменници и едноезичници*, примамени от това богатство, захвърлили оръжието си и станали от неприятели съюзници на Антиох³¹. Ако можем да вярваме на тази преразказана през II в. от н. е. военна хитрост у Полиен, Кипсела бил и си останал независим тракийски град. Бе предположено и е напълно възможно, щото този Терес да е бил син на Севт III³². Неговото присъствие в свитата на Антиох в такъв случай навежда на мисълта за съхранени позиции на одриския наследник по Долна Марица, който е участвувал на страната на Антиох във войната му срещу Византион, поддържан от келтите. Друг опит на Антиох за установяване на влияние на Понта личи в споменатия надпис от Аполония (IDB, I, 388), в който се чествува негов военачалник, помогнал на заплашените от врагове Месамбрия и Аполония. Както вече бе показано, този надпис се тълкува като доказателство за келтска опасност без изрични данни за това. Със същото, а може би и с по-голямо основание аз предполагам, че тук може да се търси акция на одриските владетели срещу тези градове, като са използвали благоприятната възможност, създадена от войната между Византион и Калатис.

Големи промени в разпределението на елинистическите сили и влияние се наблюдават при наследника на Антиох II, Селевк II, който загубил голяма част от завладените от предшествениците си земи в т. нар. трета Сирийско-египетска война с Птолемей III. Успехите на Птолемей в Източното Средиземноморие са засвидетелствувани от Полибий. Сред тях той изрежда и

завладенията от Лагида тракийски земи в „Хелеспонта и до областта на Лизимахия. Птолемиите могли да следят и работите в Тракия и Македония, тъй като под тяхна власт се намирили и градовете Енос и Маронея, както и други по-отдалечени градове“ — вероятно по крайбрежието до Нестос, където завършвали владенията на Антигон Гонат, който тогава бил Птолемеев съюзник. Тези данни се потвърждават и от епиграфските паметници. Така в надписа от Адулис (Етиопия), съобщен от Козма Индикоплевс³³ се съобщава, че Птолемей II станал господар на Йония, Хелеспонта и Тракия, и на военните сили по тези места. В друг надпис от Самотраки³⁴, съхранил декрет на града в чест на спартанеца Хипомедонт, виждаме, че той бил стратег на Птолемей за областите на Хелеспонта и крайбрежието на Тракия. Колко навътре в Тракия са достигали Птолемеевите владения не може да се твърди сигурно, но че е имало неподвластни на Птолемей свободни траки личи от един текст на Полибий: в него той съобщава, че в армията му имало 4 хиляди войници, траки и келти от завладенията и от *свободните* земи, към които се присъединили още 2 хиляди под водителството на Дионисий Тракиец³⁵. Присъствието на войски, администратори и търговци от Египет и Александрия се свързва и с трайното разпространение на египетските култове не само по Егейското крайбрежие, но и по понтийското, където търговските фактори са били явно в Томи и Месамбрия³⁶. Има едно интересно сведение в европейски пътепис, което съобщава, че Месамбрия била основана от Птолемей и Клеопатра — то би могло да бъде един спомен за Птолемеевото присъствие тук, което е било установено по това време.

Съюзът на Антигон с Птолемей подпомогнал дейността на последния в Елада и е благоприятствувал за един сравнително мирен период в Егейско море през втората половина на III в. пр. н. е.

Към 221 г. пр. н. е. настъпват много династически промени в елинистическия свят. Умира Птолемей III и с него завършва епохата на военната мощ на Лагидите; умира и регентът на македонския престол, Антигон Досон, и се възцарява Филип V. В Сирия вече е дошъл на власт Антиох III, който заради големите си победи в бъдещите събития, ще бъде наречен Велики. Наред с големите елинистически сили съществуват и по-малки държави, което не ще им попречи да изиграят голяма роля — Пергам на Аталидите, Витиния при Прусиас, Кападокия при Митридат и Ариарат. В Елада изстрават политически мощните съюзи в Ахая и Етолия, които наред със свободните гръцки градове ще участвуват като съюзници на Рим в сложната политическа обстановка за Македония по отношение на съседите ѝ и в продължителната ѝ война с Рим. Филип V ще потърси подкрепа в един военен съюз с победителя при Кана — Ханибал, и с това ще даде повод за Първата македонска война на Рим, но ще се бие с неговите балкански съюзници. Той няма да се поучи от опасността, която се появява след илирийските войни от Запад, а в таен съюз с Антиох III ще тръгне да завладява извънегипетските владения на Птолемеите, като използва слабостите и липсата на качества на новия владетел Птолемей V Елифан. В негова защита ще се обяви Рим и ще нанесе първия си удар върху Македонската държава — „освобождението на Елада“, прокламирано след битката при Киноскефале (196 г. пр. н. е.).

- ¹ А. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, с. 141 сл.
- ² За съжаление събитията през III в. пр. н. е. от тази гледна точка са малко проучвани в нашата историография (срв. напр. в История на България. С., 1979, 1, с. 213, където им е отделено място единствено с оглед на икономическия упадък, породен от извличането на работна ръка чрез набора на наемници за елинистическите армии).
- ³ Изворите, исторически и археологически, за келтското нашествие на Балканския полуостров са тема на многобройни изследвания в историографията на общата и тракийската древна история; в тях се дискутират и отстояват най-често две коренно противоположни становища за значението на това нашествие за икономическия и политически живот на полуострова. Едната теза придава решаващо значение на съществуването на т. нар. Тилитско царство в пределите на Тракия след 279 и до 212 г. пр. н. е. (в нашата историография то е застъпвано от Т. Герасимов, Ив. Венедиков, Г. Михайлов), другата отрича това значение и е отстоявана от Хр. М. Данов.
- ⁴ А. Фол. Цит. съч., с. 192; История на България, 1, с. 215. Подобно схващане е изказал още навремето видният келтолог К. Жюлиан, който смята, че истината за значението на келтското присъствие ще да е някъде между двете посочени по-горе концепции.
- ⁵ Paus. (Jones). I, 4, 1—5; X, 20—24.
- ⁶ Liv (Müller). XXXVIII, 16, 2—4.
- ⁷ Polyb. (Büttner-Wobst). IV, 46.
- ⁸ Polyb.. IV, 45—46.
- ⁹ По-точно „резиденция“ според текста на Полибий.
- ¹⁰ Polyb., IV, 51, 8.
- ¹¹ Polyb., IV, 52, 1.
- ¹² St. Byz(Meineke). Mueller, FHG, III, 525—558.
- ¹³ Текстът е по публикацията на В. П. Дзагурова. Мемнон о Гераклеес. — ВДИ, 1951, 1, с. 283 сл.
- ¹⁴ Trog., (Ruehl), XV, 1.
- ¹⁵ Г. Михайлов. Към историята на Тракия през IV — III в. пр. н. е. — ИАИ, 19, 1955, с. 154 сл.
- ¹⁶ Syll. I, 248.
- ¹⁷ Т. В. Блаватская. Западнопонтийские города в VII — I веках до н. э. М., 1952, с. 244, № 8.
- ¹⁸ G. Mihailov. — IGB, I, 388.
- ¹⁹ Memnon, XIII—XIV, 21.
- ²⁰ Memnon, XIII—XIV, 23.
- ²¹ Хр. Терзиев. — Нумизматика, 1981.
- ²² D. Dimitrov, K. Dimitrov. Le monnayage de Seuthès III selon les données de Seuthopolis. — Actes du IIe Congrès Intern. de Thracologie, II. Bucureşti, 1980, p. 165 sq. Друго мнение за разрушаването на града още през 70-те години на III в. пр. н. е. застъпва К. Димитров. Още за датирането на династа Адей. — ИПР, 1980, 2, 68—71.
- ²³ Polyb., VI, 52.
- ²⁴ Polyb., IV, 46.
- ²⁵ Археологическите данни, известни досега, поне според мене не могат да бъдат от решаващо значение при решаването на келтските проблеми. Те по-скоро очертават пътя на келтската инвазия през Тракия, която явно е била трудна за нашествениците, понеже продължила около една година. Те не свидетелствуват за трайно отсядане на келтски енклави в Югоизт. Тракия, а някои от тях са и от по-късна епоха и могат да се свържат и с движенията на скордиските.
- ²⁶ Ch. Danov. Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels. — ANRW, II, 7. Band., 1979.
- ²⁷ Ch. Danov. Op. cit., p. 57.
- ²⁸ B. Niese. Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten, 2. Gotha, 1899, p. 21.
- ²⁹ Memnon, XIII—XIV, 23.
- ³⁰ Според Д. Дечев. Извори за старата история на Тракия и Македония. С., 1948, с. 346, бел. 2, да запази земите, които владее Антиох.
- ³¹ Polyaeen. (Wölfflin — Meiber), IV, 16.
- ³² А. Фол. Цит. съч., с. 195. Името на сина на Севт III вж. у G. Mihailov. — IGB, I, 1731.
- ³³ CIG, 5127.
- ³⁴ Syll. 502.
- ³⁵ Polyb., V, 65, 10.
- ³⁶ М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия, С., 1982, с. 90.

ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ТРАКИЙСКАТА РЕЛИГИЯ I. ОБЕЗСМЪРТЯВАНЕТО

ДИМИТЪР ПОПОВ

Рецензент: *Александър Фол*

Редактор: *Маргарита Тачева*

Димитр Попов. ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАКИЙСКОЙ РЕЛИГИИ. I. ОБЕССМЕРТЕНИЕ

Настоящее исследование рассматривает проблему бессмертия у фракийцев. Эта идея имеет важное значение для характеристики верований при жизни и после смерти в Европейском Юго-Востоке и на Средиземномории. Проследивание ее возникновения, жизни и развития в ходе исторического процесса показывает, что в отличие от общих концепций о бессмертии и загробном мире в индоевропейских представлениях, обессмертие — оригинальная идея, принадлежащая Фракии и фракийцам. Выявление нюансов у близких этнокультурных общностей является весьма существенным для понимания одного из крупнейших явлений индоевропейских религий. Фракийцы следуют обрядам обессмертия на протяжении довольно длительного периода, а также и во времена римского присутствия на южнодунайских землях, и не воспринимают душу по принципам сложных канонов теории метемпсихозы и циклического перерождения в эллинском орфо-пифагорейском смысле.

Dimitar Popov. STUDIES ON THE THRACIAN RELIGION. I. IMMORTALITY

This study covers the subject of immortality in Thracian beliefs. It is extremely important for the characterization of the beliefs in after life in the European Southeast and the Mediterranean. Following its origin and development in the course of the general historical process shows the idea of immortality as original and pertaining only to Thrace and the Thracians, in contrast to the general conceptions of immortality and after life in the beliefs of other Indo-European peoples. This distinction in the cognate beliefs of related ethno-cultural communities is substantial for the understanding of this important phenomenon of Indo-European religion. The Thracians practised the rituals of immortalization during an exceedingly long period, including the time of the Roman domination in Thrace, in contrast to the Hellenic, Orphic and Pythagorean beliefs in transmigration of the soul or metempsychosis.

Изследването на историята и на културата на древна Тракия на фона на общоисторическото развитие на сродните етнокултурни общности може да определи по-пълно и по-точно и мястото на траките в индоевропейската проблематика, т. е. във формирането на палеобалканските и на другите европейски народи. Този методически подход към проблемите на тракийската религия е от значение именно сега, когато тракологията влиза в третия етап от развитието си. От гледище на марксистката методология точно към днешна дата религиозната сфера ще е търсен и желан обект за проучване и същевременно предмет на всестранни и задълбочени анализи. В постепенното и сигурно изграждане на науката за тракийската история и култура проучванията върху религията ще съставляват един от тематичните кръгове от въпроси, които тепърва ще привличат и занимават редица автори¹.

Религията обаче продължава да се изследва по различни начини. Не са малко отликите при подхода към нея и при избора на методиката. Филолозите интерпретират точно текста или лингвистично определят религиозните реалии; археолозите възстановяват и реконструират плана на някое светилище; етнолозите търсят реликтите на древната вяра при съвременните примитивни народи; социолозите се стремят да вникнат в структурата на религиозната общност и във връзките ѝ със света; психолозите се увличат в изследването на религиозния опит на един или на друг индивид. Обикновено всички изучават и анализират религиозните факти, без да се опитат да излязат извън рамките на собствената си специалност.

Проучването на религията обаче не е предмет нито на археологическата, нито на филологическата, нито на която и да е друга наука. То не е и механичен сбор от всичките, защото е конструктивно, т. е. защото изучава религиозните факти в техните исторически отношения. И ако, от една страна, е ясно, че религията се поражда от материалните условия на живот, не по-малко безспорно е нейното обратно влияние върху материалното битие в определена историческа среда и въобще върху всички области на обществения живот. Обратното влияние и същевременно взаимодействието на религията с икономиката, политиката, морала, правото, литературата, изкуството и пр. има важно значение при изясняването на историческия процес².

Тази теоретическа постановка изисква не само да се знае кое как се е случило, но преди всичко да се разбере смисълът на станалото. Или историята на религията е в зависимост от религиозната феноменология. Фактът, че религиозните феномени се вметват в една или в друга социално-икономическа, държавно-политическа или етнокултурна структура, показва, че те не престават да са исторически реалности. При всички положения те са отново и винаги във връзка с историята, а постиженията на анализа и заключенията са в пряка зависимост от напредъка на историческите изследвания.

Замислените „Проучвания върху тракийската религия“ в последователни студии попадат в същата система и не са самоцелни. Тяхната основна задача е да обхванат цялостната проблематика и при ревизията на изворовите данни от всякакво естество, както и при критичното отношение към историографията да се извършат неизбежните поправки и добавки към досегашните интерпретации и анализи в литературата.

Проучванията имат и амбицията да разгледат редица въпроси, останали по една или друга причина недостатъчно добре изяснени в съвременната историопис, както и да хвърлят светлина върху някои религиозни феномени, които са все още в забвение. Тук ще спомена само такива явления, като безсмъртието и обезсмъртяването, ритуалните пирове и угощения, човешките жертвоприношения и жертвоприношенията въобще, татуирането, символиката на игри, танци и песни, скрития смисъл на аромати и цветове, значението на животни, растения и т. н.

Изпълнението на поставените задачи ще разкрие перспектива за изграждането на една сравнително пълна структурна система на тракийската религия, както и възможността да се съзре и очертае еволюцията в развитието ѝ. Тук имам предвид идеите, тенденциите и средата на възникването на религиозния живот във всички онези обичаи и вярвания, пряко зависими и в постоянно взаимодействие със свещените места и предмети, с богове и герои, с мистерийни секти и организации, с разбиранията за времето, пространството и света, за семейството, държавата и пр.

При съвременното състояние на тракологията ръководните принципи, които предопределят всяко научно занимание, са най-общо два. На първо място, това е изборът на тематиката, която задължително трябва да се степенува по значение. На второ място, това е изборът на подхода. След всичко, което казах, мисля, че правилната изходна база за проучване е интердисциплинарната културно-историческа методика. По пътя на взаимодействието и взаимопроникването на културите тя може да намери мястото и значението на тракийската религия в областта на палеобалканистиката.

Настоящата студия е посветена на проблематиката за обезсмъртяването при траките. Известно е, че значително място във всяка религия заемаат въпросите за обичаите и вярванията, за безсмъртието като религиозен феномен, за живота и след смъртта, за съществуването на задгробния свят, за промените, които настъпват с края на дните, за възмездието. Обезсмъртяването при траките или идеята за траките, които обезсмъртяват, се засвидетелствува за първи път през V в. пр. н. е. в „Истории“ на Херодот³. Целта на настоящото изложение е да проследи възникването, живота и развитието на тази идея в хода на историческия процес, както и да я съпостави с представите в Европейския Югоизток, Мала и Предна Азия, Елада и Егейския свят, и въобще в Средиземноморието.

Това налага и някои допълнителни уговорки от теоретико-методическо естество, както и съображения от по-общ характер. Те произтичат от обстоятелството, че употребеното понятие „тракийска религия“ е твърде общо. Ако то се схване в неговата цялост, т. е. ако се отнесе към тракологията като комплексна историческа дисциплина, ще се разбере, че предметът на проучванията покрива границите на тракийската диаспора. Но такъв обхват поне за момента е невъзможен, защото включва Карпатобалканския ареал, райони от Мала Азия, от Северното черноморско крайбрежие или от Кавказко-Черноморския басейн, някои от егейските острови и други области от Средиземноморието⁴.

Или ако трябва да се очертаят териториалните граници на проблематиката, засега най-правомерно е да се започне с южнодунавските земи, не само защото има най-много и най-ранни сведения за тези райони и напредъкът на отделните направления на тракологията ги засяга най-много, но и защото тези зони фактически съставляват сърцето на древна Тракия. Въпреки центробежните тенденции те са нейното относително най-компактно в историко-географско отношение ядро. Там, където е възможно и необходимо,

интерпретациите естествено често ще се разпростират и ще включват материали и от другите райони на тракийската диаспора, но не толкова като обект на анализа, колкото като илюстрация на вече постигнати резултати.

Второто съображение е, че съпоставките с елинската религия, колкото и необходими да са те, са недостатъчни, за да се открият различията. Не бива да се забравя, че сравненията с гръцката класическа действителност най-малкото са грешка, защото полисната социално-политическа организация не съответствува на тракийската⁵. Сега именно в основата на проблематиката на тракийската религия ще залегне взаимодействието и взаимопроникването на културите на фона на историческите процеси в Югоизточна Европа. Освен това паралелите с Египет, Мала и Предна Азия, Индия, Иран могат и трябва да се подсказват, за да се открият и приликите, и разликите. По този начин обезсмъртяването в тракийската религия ще спомогне за разбирането на едно от големите исторически явления по отношение на сродните етнокултурни общности и спрямо индоевропейската религия въобще.

Трудностите са много, както всъщност те изобилствуват за всеки проблем от тракийската среда. Очевидно е, че колкото по-обширна е страната, толкова по-голяма е некомпактността на етническата общност, където отделните ѝ съставки често остават изолирани една от друга, различават се по диалекта си и по религиозната изповед към определени култове. Съвкупните сведения на древните автори по който и да е въпрос на тракийската религия очертават пъстра в хронологическо и в географско отношение картина, която се усложнява още повече в динамиката на развиващите се етнодемографски процеси. Оттук и необходимостта от хронологическа стратификация на данните на античната писмена традиция, както и от географската им проекция⁶. В тази обстановка е задължителна и уговорката, че късноантичните сведения не ще се използват при анализа, тъй като тепърва подлежат на систематизация и обстоен стратиграфски анализ. Работата с тях открива друга проблемна ситуация и се нуждае от самостоятелно проучване.

* * *

В V в. пр. н. е. „бащата на историята“ съобщава, че гетите обезсмъртяват — Γέται οἱ ἀθανάτιζοντες⁷. В българската историография бе посочено, а в последно време и отново припомнено, че глаголът, употребен от Херодот, не се използва, за да се обозначи вярата в безсмъртието на душата. Той се употребява в смисъл на „обезсмъртявам“⁸. Това ще рече, че гетите не толкова се вярват за безсмъртни, колкото се правят на безсмъртни и практикуват обрядите на безсмъртието. Тази интерпретация на свидетелството на древния автор възкреси едно отдавна изказано в литературата мнение, което между впрочем е имало винаги живот⁹.

Да се говори, че траките изповядват „вярата в безсмъртието на душата“, считам, е равносилно глаголът ἀθανάτιζω да се превежда с това смислово значение, което по инерция се среща в историографията. Това означава, че модерното съвременно мислене логично съпоставя, както е в повечето случаи, доктрината за обезсмъртяването при траките с принципите на сложните канони на вярата за душата във философско-религиозните разбирания на елините и преди всичко с теорията за метемпсихозата. Но възможностите са повече. Или в тракийското религиозно мислене не е изключено да съществуват идея или идеи, които биха могли да привлекат интереса поради вероятната нюансировка при съпоставките с гръцките религиозни схващания, както и спрямо общите индоевропейски вярвания.

Представите за душата на умрелия и за нейната съдба са изключително разнообразни. Те обикновено се свързват с идеите за загробния свят, който противостои на света на живите. Известно алтернативно учение за загробната съдба на душите е символиката на реинкарнацията, т. е. за превъплъщението на душите или за метемпсихозата¹⁰. Тя възхожда към дълбока древност и е най-отчетливо развита в индуската религия и в будизма. Там идеята за превъплъщението като важна религиозна теория се свързва с кастовия строй. Според брахманските представи душата на човека след смъртта му не умира, а се преселва в друго материално тяло. За индийската философия прераждането е и теоретично обосновано с учението за моралната причинност и съдбата, намерили израз в понятието „карма“. Това ще рече, че превъплъщението е в зависимост от строгото изпълнение на законите на кастата. Изрядното поведение в живота и преди всичко съблюдаването на кастовите правила печелят за душата на човека прераждане в по-висша каста. В противен случай тя се наказва с преселение в по-ниска социална категория или в тялото на животно и пр.¹¹ Способността на душата за трансмиграция в продължение на целия живот и постоянният ѝ преход от едно тяло в друго често се сравняват с вечно въртящо се колело. Оттук и стремежът към освобождение от трансмиграцията. Затова в будизма тази идея получава друга философско-религиозна трактовка. Съществуването на душата на човека и нейното безсмъртие се отричат, но се счита, че съставляващите личността психофизични елементи, които се разпадат при смъртта, отново се съединяват под действието на „карма“ и създават нова личност¹².

В Египет, както и в Индия, загробният свят е непосредствено продължение на земния живот. Погребалните ритуали (балсамиране, мумифициране и пр.) са тясно свързани със сложна система от религиозно-магически вървания за съдбата на човешката душа след смъртта. Култът към мъртвите намира израз не в тяхното обожествяване, а в грижата на живите за следващия живот на умрелите¹³. Според египетските представи със смъртта на индивида умира единствено тялото. Продължават да съществуват обаче други съставни части от него като „ба“ — въображаемото същество, представляващо душата на човека и душата на бога едновременно, както и „ка“ — тайнственият двойник на човека, или онази жизнена сила и мистична същност, която обладават богове и хора¹⁴. И докато „ба“ излита от тялото във вид на птица и се рее из небесните висини, „ка“ заема главно място в целия този комплекс от вървания и спомага да се различат одушевените същества от неодушевените предмети.

Много проблеми за отношенията между египетската и елинската религия поставят съобщенията на Херодот. За античния автор египтяните са първите, които започнали да учат и да проповядват учението за безсмъртието на човешките души¹⁵. Преходът на душите след смъртта на тялото в други земни и морски животни и птици продължава три хиляди години, докато в края на този кръговрат те отново се вселят в тялото на новородено дете. Според бащата на историята това учение било възприето и от някои елини както в древността, така и неотдавна, т. е. през VI—V в. пр. н. е. Но макар и да съобщава, че знае имената на тези лица, Херодот запазва тяхната анонимност.

На елините били известни идеите на египтяните за превръщането на душите в лястовица, феникс, жерав, змия, крокодил и т. н. Тези представи са отразени категорично в някои глави от „Книга на мъртвите“. Превъплъщението в този смисъл е средство да се осигурят душите откъм евентуални опасности, т. е. те да обезпечат безсмъртието си¹⁶. Въпреки приоритета на египетското съдържание Херодот по всяка вероятност изработва своята концепция по инерция на тенденцията, според която редица аспекти на

гръцката религия са производни на египетската¹⁷. Възможно е и античният автор след преселването си в Турии да има предвид и да е силно повлиян от наложилата се в Магна Греция философско-религиозна система на питагорейците за безсмъртието на душата. Той не може да не познава и учението на съвременника си Емпедокъл, който споделя мнението за странствването на душите и за божествения им произход¹⁸. Древният мислител, чийто живот често се сравнява с този на Питагор, твърди: „Някога аз бях момче, момиче, растение, птица и безсловесна риба в морето“¹⁹. Следователно може да се мисли, че Херодот само по презумпция съзира предшественик на теорията за метемпсихозата в египетската вяра на озирификацията, т. е. че само подобният на Озирис след смъртта си може да се преобрази и да придобие различни човешки и животински форми и дори да се завърне на земята²⁰.

Според египетските представи „ба“ волно лети и пътува там, където пожелае, и съвсем не е задължително да преминава през различни превъплъщения. Желанието на мъртвите да приемат облика на едно или на друго божествено животно е продиктувано от стремежа да си осигурят вечен живот в задгробния свят. При никое положение обаче тези идеи нямат отношение към елинските философски разбирания за трихилидния очистителен за душата кръговрат. Идеята за цикъла като философска система намира избистрен и завършен израз в по-късното учение на Платон²¹. Така че оформянето на представите за безсмъртието на душата принадлежи на гърците и се отнася към тяхната философия, макар и да е налице предхождащото ги египетско съдържание.

Дори Херодот, който и занапред ще поставя проблеми при интерпретациите, е дотолкова прозорлив, за да изтъкне безспорните сходства в разбиранията на египтяните с „ученията на т. нар. орфици, с бакхическите тайнства, произхождащи също от Египет, и с ученията на питагорейците“²². Що се отнася до мълчанието на древния автор относно имената на елините, възприели доктрината за безсмъртието на душата, струва ми се, то е оправдано в орфически и питагорейски наситената атмосфера в Магна Греция и специално в Турии, на която той самият е съпричастен. В тази среда, където съкровеността на знанието е тайно притежание на мистични секти, всяка дума извън затворения кръг е равностойна на кощунство.

За разлика от египтяните в Иран съвсем не се интересуват от тялото на умрелите. Тук мисленето за задгробния свят се предопределя от моралното учение за възмездие. Съществуват и представи за душите, които (подобно на индийските вярвания) имат различна участ в зависимост от поведението на индивидите в земния живот. Благочестивите изпитват вечно блаженство в рая, докато престъпниците закона и нарушителите на поведението и на моралните норми търпят ужасите на ада. С усложненията в обществения живот, с изострянето на класовите противоречия и общия ръст на моралното съзнание се появява и идеята за задгробното възмездие — за рая и за ада²³.

В разгледаните общества задгробният свят не е последно пристанище за умрелия. Той е само необходима степен в обръщението на възраждането чрез смърт. Този кръговрат в живота на човека и на колектива съвпада в цялата древност със сезонните цикли, олицетворени чрез боговете на непрестанно умиращата и възраждаща се природа. Разискваните представи се засвидетелствуват и във вярванията на съвременните примитивни народи. Дори при тях те са много по-разнообразни и нюансирани, но в крайна сметка пребиваващата извън тялото душа обладава неимоверна власт над умовете на хората²⁴.

Направеният дотук, макар и кратък преглед за схващанията на древните за задгробния свят, за душата и за нейната съдба, за погребалните обреди и

култа към мъртвите при близките и далечни общества показва, че научно-изследователският обект не е предварителна или случайно показана за доказване теза. Неговото значение нараства още повече днес, защото доскоро генерализацията на мненията класираше всички близко- и далекоизточни общества в една единствена категория с название „теократична монархия“²⁵. Макар и универсална, тази формула има своя нюансировка и показва повече или по-малко наличие на различия в реалиите съобразно местата и епохите, към които се прилага²⁶. Дори структурата на представите за живота и след смъртта не са задължително едни и същи или най-малкото подобни в Елада, както в Египет или в Индия.

В тази обстановка философско-религиозната доктрина на обезсмъртяването при траките, т. е. на възможността те да се правят безсмъртни и да практикуват обичаите на безсмъртието, има изключително важно значение в общата характеристика на вярванията в Средиземноморието и в Европейския югоизток. Въпросите са: кое е времето на нейната поява и най-ранна датировка; както е разпространението, което тя добива, и продължителността на съществуването ѝ; характерна ли е тя за строго определена територия, философска школа, мистично-религиозна колегия и пр.; какви са сходствата и съществуват ли отлики, които биха изтъкнали спецификата във вярванията в сравнение с общите индоевропейски религиозни представи.

От особено значение за разглеждания научноизследователски обект е проблематиката около гетския цар-жрец, цар-бог Залмоксис²⁷. В най-ранните известия за него, които се намират у Херодот, рязко се разграничават две версии в зависимост от различните източници, от които античният автор черпи информация²⁸. Едната преразказва местния вариант на една легенда, а другата съобщава нейната йонийска интерпретация следствие на контактите между колонистите и гетското обкръжение.

Смисълът на безсмъртието при гетите е, че те не умират въобще и че „починалият отива при бога Залмоксис“. Освен това те „никога не ще умрат, но ще отидат на едно място, където ще живеят вечно и ще имат всички блага“. Следователно според древния автор съществуват два метода да се постигне безсмъртие. Те се засвидетелствуват самостоятелно в двете версии на предадената легенда²⁹. Или чрез изпращането на пратеника гетите периодично реактуализират символиката на директната връзка с бога, но същевременно показват заедно с втория начин на обезсмъртяване, че гетското учение няма допирни черти с питагорейската философско-религиозна доктрина.

В историята на античната философия гръцката орфическа представа за душата е твърде сходна с участието на питагорейците. Характерна черта за гръцкия орфизъм е дуализмът, който противопоставя тялото на душата като две взаимоизключващи се природи³⁰. Платон твърди, че и Питагор споделя възгледа, че човекът е чужденец на този свят, а тялото му е гробница за неговата душа³¹. Според тези разбирания душата се схваща не като свойство или способност на тялото, а като характеристика на нематериалното учение за числата. Следователно тя е безсмъртна и божествена, вечна и самодвижеща се и движеща материалните тела³². Оттук произлиза, че и животът е някаква трудна обяснима проява на безсмъртната същност, а душата се издига в принцип на всеобщото единство на психическия свят на човека. Както пише Фр. Енгелс: „У Талес вече душата е нещо особено различно от тялото (той приписва душа и на магнита), у Анаксимен тя е въздух . . . , у питагорейците тя е вече безсмъртна и странствуваща, за нея тялото е нещо съвсем случайно“³³. Това означава, че и в гръцкия орфизъм, и в питагорейството земният живот на хората се преценява като подготовка за

смъртта. И само смъртта ще освободи отделните личности от веригите на тялото.

В известието на Херодот и в разкритите два метода да се постигне безсмъртие обаче не се отразява нито една от споделените подробности. От особено значение е и фактът, че авторът никъде не споменава изрично, че след смъртта душата, отделена от тялото, ще отиде при Залмоксис. Именно поради тези обстоятелства считам, че разказът прави голямо впечатление още през античността от епохата на съвременниците на Херодот до последните неопитагорейци и неоплатоници. Той се повтаря с редица промени в съобщенията на древните писатели дори до времето на патриарх Фотий и на съставянето на Свидас³⁴. Макар и зрънцата истина, които пази тази късна литература, да са удавени в легенди и най-невероятни измислици, тя съхранява свежестта на неподправената вяра на гетите в обезсмъртяването.

Интересно е да се отбележи, че в „Истории“ на Херодот само три са чуждите божества, които нямат гръцки еквивалент³⁵. Най-напред това е Кибела, наречена *κυβήθη*³⁶. Следват Плејстор на траките апсинти³⁷ и Залмоксис на гетите. И трите са характеризирани с епитета *ἐπιχθρίος*, за да се подчертае местният им характер и едновременно да се отличат те от всички останали божества. Нещо повече. Докато за Кибела и Плејстор се употребява терминът *θεός* — бог, Залмоксис е и *θεός* — бог, и *δαίμων* — демон, и *ἄνθρωπος* — най-обикновен човек³⁸. Това е и още едно основание за популярността на легендата за Залмоксис в древността.

Но историята с безсмъртието и гетите, които обезсмъртяват, е само мигичен мизансцен, за който Херодот пази рационалистичен ескиз³⁹. Това се потвърждава от факта, че елинската версия на легендата се образува постепенно след края на VII в. пр. н. е., а към края на VI в. пр. н. е. тя е вече окончателно изградена⁴⁰. Именно в нея се извършва подмяната на вярата в обезсмъртяването с вярата в безсмъртието на душата. Метаморфозата според мен има обяснение в невъзможността да се прозре допитагорейският тракийски орфизъм като философска политико-религиозна система.

Ето как елините по Хелеспонта и по Понта ще интегрират към разбиранията си всичко онова, което ще научат от Залмоксис. Ще го пречупят през собствената си мирогледна призма, за да осмислят обезсмъртяването в тракийската религия като духовен хоризонт на питагорейската философска система⁴¹. Като не допускат възможността траките независимо от гърците да изповядват безсмъртието, те логично ще припишат на Залмоксис ролята на роб и ученик на Питагор. И за да умножат преимуществата си, проповядването от него учение ще се дължи на влиянието на питагорейската традиция. Съзерцателният мироглед, макар и критично, ще модернизира и рационализира цялата тайнственост на религиозните вярвания.

Според тракийската версия обаче е много по-вероятно да се приеме, че Залмоксис датира много години преди Питагор⁴². Затова мисля, че вярата в безсмъртието на душата, проповядвана от гръцките философи и особено отстоявана впоследствие от Платон и застъпвана като основна концепция в някои универсални религии, е по-късно доразвиване на тракийската идея. Съществуването ѝ се фаворизира от мистицизма, индивидуализма и фатализма, характерни за елинистическата и за римската епоха. Те ускоряват разпространението на тези идеи и насърчават популярността им. Сведенията за тракийското схващане за душата са плод на античната литературна традиция, където намира благодатна почва за развитие и идеята за метемпсихозата. В този контекст вярата в безсмъртието на душата за разлика от обезсмъртяването ще е резултат на късното орфическо и питагорейско влияние.

Впрочем в историографията погрешните постановки не биха изобилствували, ако отделните автори отчитаха обстоятелството, че Залмоксис не може да проповядва с учението си метемпсихозата дори само поради факта, че той никога не се явява под друга форма. Освен това процесът на метемпсихозата прави невъзможно завръщането на една вече позната личност. В този смисъл не би могло и да се гостува на Залмоксис, а новата му поява не е метемпсихозна⁴³.

Съвсем различен е въпросът с елинската версия на Херодот и твърде отдалечените от неговото време известия, в които незначителните отлики и отделните съобщения са резултат и обяснение на орфико-питагорейското синкретично въздействие. В по-късните времена ще се наблюдава цяла гама в идеите за безсмъртието, и то не само за различните области, но дори и за една и съща страна. Такъв е случаят и с Тракия, и с траките. При всички положения обаче за времето от късната бронзова епоха, когато относително най-рано може да се датира религията на Залмоксис⁴⁴, до края на VI в. пр. н. е. основното вярване в религиозното мислене на траките е практиката на обезсмъртяването. Оттук нататък ще се наблюдават и споменатите метаморфози, т. е. ще настъпят промени в избистрената и чиста изповед за една от кардиналните концепции в религията на тракийския орфизъм. Въпросът сега е да се проследи дали тази представа, макар и нюансирана, се съхранява и в по-късните времена, както и да се потърси евентуалната ѝ географска локализация.

Както личи от Херодот, завръщането на Залмоксис след престоя му в подземното жилище осигурява на траките истината за безсмъртието. Тук не става въпрос за възкресение в християнския смисъл на понятието, а само за факта, че Залмоксис е видян отново на четвъртата година и казаното от него е вярно.

Това, което най-много смущава гръцкото мислене, е неразделността между тяло и душа в тракийското вярване. За елините те винаги остават нещо отделно и докато душата е безсмъртна, тялото е наказание за душата — то е неин гроб и се обладава от смъртта. Процесът на обезсмъртяване при траките показва, че те се схващат като едно цяло. Красноречив в това отношение е диалогът „Хармид“ от Платон⁴⁵. В него Сократ разказва за един от тракийските лекари на Залмоксис, които имали практиката да лекуват чрез някакви припивания и баяния. Там дословно е споменато, че „както не бива да се почва да се лекуват очите без тялото, така не бива да се почва да се лекува тялото без душата“.

Философът научил тази любопитна подробност в навечерието на Пелопонеската война при похода на атиняните срещу Потидея в 432 г. пр. н. е., когато те се опитали да сложат ръка на коринтската колония. Сведението е важно, защото потвърждава взаимовръзките между Североизточна и Югозападна Тракия и показва, че в тези зони идеята за обезсмъртяването ще е валидна за диалектическото единство между тяло и душа. И това е още по-показателно, като се има предвид цялостната философска система на Платон, за когото тези две понятия са взаимноизключващи се. Що се отнася до тракийската среда, той убедително засвидетелствува неразделността им. Или това още веднъж потвърждава, че завръщането на Залмоксис от плът и кръв и повторната му поява след отсъствието от четири години не е доказателство за безсмъртието на душата, а силен аргумент в полза на идеята за обезсмъртяването.

Данните у бащата на историята имат отличен паралел с един текст у Хеланик. В съчинението си „Барварски обичаи“⁴⁶ той отделя внимание на гетите и на Залмоксис, но много неща в разказа му са заимствувани от

Херодот. И тук ясно се разграничават две версии за гетското божество. Първата възниква под влияние на елинските колонисти и поставя Залмоксис във връзка с Питагор и следователно обяснява учението му като внушение, че душата е безсмъртна. Другият вариант е местното схващане за една легенда, според която Залмоксис предшества с много години Питагор. По този начин философско-религиозната му доктрина не трябва да се разглежда в зависимост от евентуалната елинизация, а се свежда до обезсмъртяването.

Вратата в безсмъртието според Хеланик е характерна и за съседните на гетите племена теризи и кробизи⁴⁷. Теризите, които Херодот въобще не познава, се споменават от Хекатей като живеещи при устието на р. Дунав⁴⁸. От Хекатей са известни и кробизите с приблизително същата локализация, но и върху една по-обширна територия в хинтерланда на Одесос — Калатис⁴⁹. Споменатите от античния автор тракийски племена са съседни с гетите. Анализът на данните показва, че те имат еднакви концепции във вярването, че не умират, а „отиват при Залмоксис и пак ще се върнат“, т. е. пребиваването при бога не е окончателно. Следователно завръщането на мъртвите и при теризите, и при кробизите не включва метемпсихозата. Вярващите не познават разделянето на тяло и душа. Те не умират, а следват Залмоксис, който твърди, „че нито сам щял да умре, нито тези, които са с него, а ще имат всички добрини“.

Този път към безсмъртието отразява един ритуал, който и занапред ще остане неизвестен поради тайнствеността на мистерииите, с които е обвит⁵⁰. Най-характерните елементи от него като подземното жилище, окултността и епифанията го сближават с тях. Макар че нито Херодот, нито Платон говорят нещо по-точно, споменатите от Хеланик *τελεταί*, т. е. посвещения в мистерии показват, че пътят към безсмъртието може да се извърви само ако се премине през инициациите на тайните обреди. Това е задължително условие при самоусвършенствването. Смелостта и справедливостта на гетите също се придобиват в системата на този религиозен механизъм. Те не са качествени дадености, а предпоставки за безсмъртието⁵¹.

Няма нищо чудно, че Херодот и Платон пропускат изрично да отбележат мистерииния характер на култа към Залмоксис, след като косвено са съобщили всичко за него. Не бива да се забравя и общото отношение, и мълчаливата въздържаност на бащата на историята към сродните религиозни тайнства. Ето и причината, при която дискретността по повод на мистерииите води до двоумението да се споделят детайли от тях. В съвременната историография късната връзка на Залмоксис с Кронос⁵² подготвя почвата за погрешната интерпретация на гетското божество като покровител на мъртвите. Сега се има предвид обстоятелството, че екстазът е един вид мнима смърт, понеже душата напуска тялото. Трябва да се прави обаче разлика между божествата на мистерииите и тези на умрелите⁵³. Те обозначават две различни есхатологични системи. И докато Залмоксис ще проповядва недвусмислено идеята за обезсмъртяването, божествата на умрелите ще царуват в подземния свят. Това са две коренно противоположни вярвания и не е желателно да се смесват. Мисля, че в тази връзка е и отношението Залмоксис — Хестия в късното съобщение на Диодор⁵⁴, защото то се прави вследствие на паралела Залмоксис — Кронос и на логиката, според която в гръцката религия Хестия е дъщеря на Кронос.

Обезсмъртяването при траките намира аналогии и в мита за хипербореите⁵⁵. Този свещен и щастлив народ, който живеел някъде на север, отгатак планините във вечно блаженство, далеч от земните скърби и нещастия, има сродни черти с вярванията на траките⁵⁶. Макар и родството да се налага от само себе си, за хипербореите съществуват толкова неопределени сведения, че

почти нищо сигурно не може да се каже за тях. Тази е и причината да не се правят поне за момента работни хипотези за този легендарен народ. Мистиката, която обгръща всичко около него, се разкъсва от нашите знания само в този пункт, който показва съществуването на т. нар. напоследък хиперборейски диагонал⁵⁷ в Тракия — заради пътя на преминаването на даровете на хипербореите за Делфи, както и заради границата между философско-религиозните и политически доктрини, които той очертава.

Още в началото на изложението уточних, че методите да се постигне безсмъртие са два и изрично се отбелязват от античните писатели във версиите на предадената легенда. Затова те трябва да се анализират независимо една от друга. Тук се крие и една от основните слабости в съвременната историография, където механично се обединяват ритуалът и жертвоприношението на Залмоксис (за да може да се отиде при бога), и периодичната инициация в безсмъртието, последвана от оттегляне в подземното жилище⁵⁸. Според мен двата обичая не могат да се поставят във взаимна връзка. Объркването идва от обстоятелството, че не се държи сметка, че епифанията на бога е на всеки четири години, докато изпращането на пратеник при него има петгодишен цикъл. Или двата ритуала са независими един от друг, макар и да се обединяват от общата идея за безсмъртието.

В първия случай начинът да станеш безсмъртен се практикува от цялото население и се осъществява чрез подновяване на пряката връзка между бога Залмоксис и почитателите му — връзка, която в миналото е била конкретна. При втория случай политико-религиозната доктрина на обезсмъртяването е привилегия единствено за аристократичния кръг от мъже благородници. Това личи от действията на Залмоксис.

Той събира в изградената от него зала само „първите граждани“, т. е. цвета на племенната аристокрация, и ги посвещава в учението си. Аристократичните затворени кръгове от изповедници се засвидетелствуват и в сведенията на Страбон⁵⁹. Там само царят и приближените му имат достъп до бога. В разказа на Йордан царете-жреци, посветени в религията на Залмоксис, се избират само между благородните тарабостесийци и пилеати, т. е. между онези кръгове на аристократичната върхушка, които представляват нейният елит⁶⁰. Следователно едно е да имаш вярата в безсмъртието, съвсем друго е въз основа на нея да се обезсмъртяваш, т. е. да се превърнеш в бог. Класовата адресираност на разпространяваната политико-религиозна доктрина едва ли буди съмнение. Вярата в безсмъртието има и общотракийско звучене и е валидна за цялата маса на общинното население. Същевременно идеята, която използва тази концепция, за да обезсмърти и превърне отделните личности в богове, е обогрета от тайнствата на мистериите, достъпни само за тесните затворени аристократични кръгове.

Тези общества са характерни за Тракия и се потвърждават от много други сведения. Смесово-еднотипна е залата за мистерии при Орфей и тайното мъжко благородно общество, което го обгражда⁶¹. Подобни са и залите за пиршества на тракийските царе Котис I, Дромихет, Диегилис и други, вече обстойно проучени в литературата⁶². Социално-класовият момент е подчертано засвидетелствуван и от редица други данни в изворите за тайните затворени кръгове от мъже благородници, за различните аристократични и мистични секти. Те обаче са предмет на отделно и самостоятелно проучване и не е сега моментът да се анализират. Важното е да се знае, че хронологическата стратификация на сведенията за тях показва жизнеността на традиционните представи и консервативната застиналоост в развитието на идеите приблизително от края на бронзовата епоха до установяването на римската власт в Тракия.

Очевидно при философско-религиозната система на обезсмъртяването съществува антитеза между вярванията на селяните общинници и религията, изповядвана от затворените групи на тракийската върхушка. И докато схващанията на обикновеното население се простират до непосредствения акт на безсмъртието, царските разбирания използват това равнище, за да се извисят до боговете, да се изравнят във всяко отношение с тях, самите те да бъдат богове.

Описаната практика се съпровожда и от митично-ритуален сценарий, характерен за средиземноморския и за азиатския свят⁶³. Става въпрос за подземното жилище на Залмоксис, свързано с „изчезването“ и „появяването отново“ на едно божество — антропомедон, херой или най-обикновен човек. Изправени сме пред един посветителен ритуал⁶⁴, свързан със задължителните при тези обстоятелства пир и угощение на безсмъртието. Те именно са гаранция за преминаване на ценностните равнища в свещените царски практики. Затова и обучението в отвъдното и за света след земната смърт се извършва по примера на ритуалния банкет.

Това е една обща представа в сравнителната митология на индоевропейците. Точно в момента на смъртта човек изпитва остра нужда от напитка. Същото се отнася и за онези състояния на човека, които са варианти на пътя към смъртта — тежко болни или ранени. За да се осигури живот на умрелия и в отвъдното, трябва да се достави не само храна, но и напитка — питието на безсмъртието. В индоевропейските представи схемата за действието на тази своеобразна амброзия се развива на четири семантични равнища⁶⁵. Най-напред напитката е приятна и хранителна; по-рядко тя е филтърът към безсмъртието, защото осигурява здраве, щастие и т. н., сетне е способна да даде самото безсмъртие, а може да придобие и морален оттенък. По тази причина и на гетите се приписва смелост и най-вече справедливост. Това са достойнства не само във физически, но и в морален смисъл. Изброените качества са задължителни по пътя на самоусъвършенствуването, характерни за политико-религиозната система на тракийския орфизъм⁶⁶. Различните секти, затворените благороднически кръгове, тайните мъжки знатни общества с присъщите им равнища на извисяване ще представляват задължително условие по пътя на обезсмъртяването.

Що се отнася до подземното жилище на Залмоксис, споровете в историографията продължават да се множат. Проблемите произтичат от Страбон, който говори, че гетското божество се оттегля в пещера⁶⁷. Някои автори мислят дори, че пасажът у Херодот е късно интерполиран текст, защото бащата на историята си припомня една легенда във връзка с Питагор⁶⁸. Според нея той прекарвал в една пещера почти всички свои дни и нощи, беседвайки с приятели. Подземното жилище на Залмоксис напомня също стаята, където Питагор преподава в Кротона, както и помещенията, в които се извършват ритуалните обреди на тайните религиозни дружества. Истина е, че могат да се наблюдават и редица общи моменти във философско-религиозните доктрини на Залмоксис, Орфей и Питагор⁶⁹. Но вярно е също така, че подземното жилище не може да се обяви за плод на влиянието на питагорейската традиция.

Замяната на подземното жилище с пещерата у античния географ е в религиозно-митологичен план равнозначно. И символично, и ритуално подземното жилище и пещерата обозначават едно и също нещо — другия свят⁷⁰. Това обстоятелство не превръща задължително Залмоксис в хтонично божество⁷¹. Периодичните появи и изчезвания, които могат да се обяснят с вечния кръговрат между човека и природата в затворения цикъл между живота

и смъртта, не са изолирано явление в тракийските земи. Легендата има паралели и с многобройни сказания, идващи от Източното Средиземноморие ⁷².

Най-ранна по време е успоредичата с критския цар Минос ⁷³. Той притежава властта в Кнос в продължение на осем години. След изтичането на този период владетелят се оттегля в една пещера на планината Ида, за да общува с божествения си баща Зевс, да получава указания от него за царуването си в бъдеще, както и чрез оракула да дава отчет за времето на управлението си. Аналогите с разказа на Страбон, където само владетелят посещава бога Залмоксис в пещерата, са налице ⁷⁴. Единствената разлика е, че докато Минос извършва този религиозен акт периодически, подобна подробност не се споменава изрично при Залмоксис. И при двете легенди изчезването и новата поява са свързват с преданието за обновлението на свещената сила на царската власт по пътя на общението с бога ⁷⁵.

Митико-ритуалният сценарий символизира посветителна мнима смърт за владетеля с цел обновление на способностите и мощта му и запазване на правото на престола. Ритуалът е средството да се съхрани в цялата му пълнота свещеният живот на царя, необходим за спасението на народа и на целия свят. Описаната мнима смърт не би трябвало да се свързва с обичая да се изпраща на всеки пет години пратеник при Залмоксис нито с хтоничния характер на култа на това божество ⁷⁶.

Изчезването и появата отново са характерни и за Орфей, Дионис, Питагор. В изворите се повтарят легендите за слизането им в подземния свят ⁷⁷. Изглежда тази е причината разказът за Залмоксис обикновено да се тълкува в историографията чрез орфико-питагорейската система на вярвания. Според мен по всяка вероятност сказанието и хронологията му са обърнати по време. Преданието на Залмоксис, за подземното му жилище или пещера, в която се оттегля, не доказва твърдението за неговия подчертан хтоничен характер. Идеята за взаимодействието земя — небе, присъща на политико-религиозната доктрина на тракийския орфизъм, е естествено доловима и тук. И това е така, защото пещерата представлява не само другия свят, но и целия, макар и миниатюрен универс ⁷⁸.

Много са примерите от Тракия, доказващи че пещерата се намира на върха на планината. Този факт не е случаен, защото това е най-идеалното място за новата поява на царя или на бога. Така в един носител се съчетават и двете начала — соларното и хтоничното, но не в чистия им вид, а в смесеното им единство. И пещерата на Залмоксис се намира на планината Когайон ⁷⁹. Аналогичен е случаят със светлицето на Дионис. То се описва на най-високата планина в Тракия и е с кръгъл отвор към покрива, за да може слънцето да има достъп до вътрешността ⁸⁰. Или в тракийските разбирания идеята за хтонизма е немислима без соларността. Това постижение и върховен синтез е крайно положение в религиозното мислене на Тракия и практически не търпи по-нататъшно развитие. То се демонстрира чрез човешкото жертвоприношение за Залмоксис. Ритуалът не се извършва нито на земята, нито на небето, а във въздуха или в блестящото взаимодействие между двете начала.

Провождането на пратеника при бога няма отношение към годините на окултност и самоусъвършенствуване на Залмоксис в подземното жилище. Това е другият метод за постигане на безсмъртие, присъщ на масата на общинното население. Тук не може да става и въпрос, че избраникът да посети бога може да е царят или ритуалният му субститут, защото обичаят се повтаря периодично през пет години. Символичната смърт на царя и реактуализирането на свещените му сили, свързани с изчезването в подземното жилище или в пещерата, не са във взаимодействие с човешкото жертвоприношение.

Изпровождането на пратеника е извор и сила на безсмъртие, тъй като гетите мислят, че не умират, а отиват при Залмоксис.

Както се вижда, тракийският орфизъм като политико-религиозна система е присъщ на североизточните предели. Той показва опита да се обединят етно-културните съставки от Североизточна и Югозападна Тракия и Северна Елада вероятно към края на второто хил. пр. н. е. или по-точно в периода на микенска Тракия. Това соларно-хтонично учение, с което се завършва пълният кръговрат при възраждането на природата и на човека, се подчертава от легендата за Залмоксис. Хтонизмът се изтъква чрез описанието на подземното жилище или на пещерата, докато соларността — в начина, по който пратеникът се изпраща при бога. Изправени сме пред съхранения традиционализъм на една поетична буйност, която чрез вярата в обезсмъртяването едва ли може да се обуздае.

В тази обстановка с особена стойност е проблемът за разпространението на тракийския орфизъм и по-конкретно за неговото гетско наименование. В Южна Италия, в т. нар. Магна Греция, колонизирана още през VIII—VI в. пр. н. е., и по-точно в областта Дауния се откри иконографското изображение на ритуала на Залмоксис⁸¹. Находката не може да се счита за случайност, защото вариантите на името на областта и смисловото му значение със сигурност принадлежат на тракийския език⁸². От друга страна, значението на тракийския орфизъм тук не ще престава да нараства поради ролята и влиянието на Питагор в канонизирането му, извършено в Кротона⁸³. И това е така, защото тракийското религиозно мислене не може да се отдели от орфическото учение в неговия чист трако-пеласгийски вид поне до края на VI в. пр. н. е., или до появата на безкнижния, устен питагореизъм, който ще го вмести в мистичните рамки на своята философска система⁸⁴.

Колкото по-напред вървим във времето, можем със сигурност да установим, и то пак чрез известията на Херодот за Залмоксис, Питагоровата заемка от тракийското учение. То ще породи школата в Южна Италия в края на VI в. пр. н. е. и първоначалната близост с т. нар. тракийски орфизъм от края на второто хил. пр. н. е. Популярността и широкото му разпространение в тази зона от античния свят намира стабилна подкрепа и в археологическия материал, и особено от публикуваните повече от 3000 фрагмента от т. нар. Даунийски стели с датировка от края на IX до края на VI в. пр. н. е.⁸⁵ Между тях се намира и плочата с ритуала на Залмоксис.

Присъствието му в този район не бива да смущава поради пътищата на разпространението на религиозните идеи. У Херодот се намира и едно показателно сведение, което често се изпуска от авторите, занимаващи се с тракийска религия. Древният писател е категоричен, че траките „имат приблизително еднакви обичаи . . . с изключение на гетите, травсите и траките, живеещи на север от (оттатък) крестоните“⁸⁶. Следователно още в V в. пр. н. е. той засвидетелствува отлики в религиозните вярвания на различните тракийски племена, а в следващите глави на тракийския „логос“ ги описва подробно⁸⁷.

На пръв поглед известието е доста съмнително, но след всичко, което знаем за тракийската политическа история и за религията, то все повече добива релефни очертания. Най-напред споменатите три племенни състава и тяхното разположение очертават големия диагонал от североизток към и до югозапад. Те бележат зоните на най-ясно доловимите държавно-образователни процеси и религиозно-идеологическа активност за времето от края на II и първата половина на I хил. пр. н. е. Очертаната територия обгражда и областта на разпространението на мегалитната култура с изход към Мала Азия и островите. Тя съвпада и с трасето на вече споменатия Хиперборейски

диагонал⁸⁸. Той именно е артерията на движението на тракийския орфизъм⁸⁹ и показва местата на неговата жизненост дори и в V в. пр. н. е., когато Херодот наблюдава в Тракия сериозни и недвусмислени промени. Сега започва и метаморфозата с вярата в обезсмъртяването и преминаването ѝ към рационалистичната формула за безсмъртието на душата. И все пак островите на съхранението на живия тракийски орфизъм и практикуването му в действие през този втори период от развитието му със сигурност се локализируют от „бащата на историята“. Нещо повече. Крайните точки на разположението на споменатите племенни състави бележат и върховете прояви в съзряването на политико-религиозните философски системи на Залмоксис и на Орфей. Според мнението в съвременната историография те са идейно равнозначни⁹⁰.

Следователно точно тези зони ще обозначат религиозно-идеологическите разлики във вярванията от останалата Тракия и от другите тракийски племена. Тяхната изповед към религията ще е белязана от някои съществени отлики, макар и в същностната си характеристика тя винаги да има редица общи черти. В тази връзка е неправилно обвинението срещу Херодот, че той погрешно и непълно споделя впечатлението си за боговете на траките⁹¹. Античният автор е достатъчно конкретен в уточненията си, както и подтекстово обяснителен, за да се упреква в неяснота.

За гетите тук вече се говори достатъчно. Бащата на историята съобщава, че и травсите постъпват във всичко като останалите траки, но имат различни вярвания за отвъдния свят⁹². Сред тях бил популярен обичаят да се оплаква новороденото заради нещастията и злочестините, които му предстоят, а смъртта да се посреща с радост и с веселие поради пълното блаженство на този, който си е отишъл. Преведено на религиозен език, сведението е показателен реликт за съхранението на вярата в обезсмъртяването сред травсите като основен компонент на политико-религиозната доктрина на тракийския орфизъм.

В същия контекст трябва да се изтълкува и съобщението на Херодот за спора между жените на починалия в съперничеството им коя от тях би била достойна да го последва в последното му пътешествие⁹³. Обичаят свидетелствува за съхранения традиционализъм на вярата в безсмъртието въобще за разлика от елинската вяра в безсмъртието на душата.

Концепцията идва пряко от системата на тракийския орфизъм. Тя се наблюдава в зоната на Югозападна Тракия и по монетите на тракийското племе дерони от VI в. пр. н. е.⁹⁴ От изображенията на аверса и на реверса на емисиите интерес предизвиква фигурата на бог Хермес. В регалиите на властта заедно със символиката на аспектите на тракийската царска идеология⁹⁵ се съзира тракийският Хермес. Той не персонифицира подобно на гръцкия психопомпос вярата в безсмъртието на душата, а вярата в безсмъртието въобще. От този район са и изображенията на тракийската богиня Бендида с клонка в ръка⁹⁶. Клонката е растение на безсмъртието. Тя е мощната егида срещу смъртта, а докосването ѝ обезсмъртява⁹⁷.

Големият диагонал от североизток до югозапад, обозначен от Херодот чрез отликите в религиозните вярвания на трите племенни състави, съхранява ревностно във времето политико-религиозната система на тракийския орфизъм. Това означава, че към VI—V в. пр. н. е. останалите тракийски племена ще имат вече различни представи и видоизменено мислене не без влиянието на съседните цивилизации и култури. Измежду боговете на траките, съобщени от бащата на историята, единствено Хермес ще продължава да напомня за царските орфически белези⁹⁸, но вече ще се схваща като елинска хипостаза на едно тракийско божество или ще има прерогати-

вите на гръцкия психопомпос. Политико-религиозната система на тракийския орфизъм с течение на времето ще става все по-недоловима, но и с още по-голяма увереност екстатичността в безкрайното ѝ учение консервативно ще съхранява отделните ѝ елементи за различни географски райони.

Свидетелствата на Херодот се потвърждават от някои по-късни антични автори. В краткото си описание на стария свят Помпонию Мела черпи данни от добри извори. Специално за вярата в задгробния живот и за религиозните разбирания, характерни за отделните тракийски племена, първият римски географ заимствува сведенията си от Херодот⁹⁹ и следователно в хронологическата си стратификация те ще се отнасят за времето VI—V в. пр. н. е. Подобно на него той набляга върху разликата в обичаите на отделните племенни общности. Без да се уточняват поименно племената, се изброяват вече анализирани ритуали у травсите и у траките, които живеят на север от крестоните. Изрично се уговаря, че описаните практики са популярни само сред някои от многобройните тракийски племена.

В безкритичната компилация на Солин обаче положението е различно. Без съмнение античният автор черпи от най-разнообразни гръцки и латински извори, но по проблемите на вярата в живота и след смъртта източникът на информацията е Помпонию Мела¹⁰⁰. Повърхностното отношение на писателя от III в. от н. е. към първоизворите приписва на всички траки да „зачитат единодушно доброволната смърт“. И ако Помпонию Мела разказва за култовите практики „у някои“ траки, Солин променя уточнението чрез думите — „у повечето траки“.

Историческата действителност у късните автори е силно изменена и изисква голяма предпазливост при анализа. В текстовете се наблюдават и наслоения от различно време. Така например Помпонию Мела освен Херодот ползува и други първокласни извори. Поради тази причина се обяснява вярата на траките в задгробния живот като вяра в безсмъртието на душата. В невъзможността си да вникнат в системата на обезсмъртяването при траките авторите предлагат варианти за душата на умрелите в духа на гръцкото орфико-питагорейско влияние, особено силно разпространено през късната елинистическа и през римската епоха.

В неумението си да проумее смисловото съдържание на единението с бога Помпонию Мела твърди, че: „едни вярват, че душите на умрелите ще се възвърнат, други мислят, че душите не загиват, макар и да не се завръщат, а минават в по-щастлив живот, докато трети най-после вярват, че душите умират и че така е по-добре, отколкото да живеят“. Точно третата възможност се пропуска от Солин и потвърждава търсенето на вярното решение от античните автори. Твърде далеч от тракийската религия, както и под силното орфико-питагорейско синкретично въздействие, те обясняват вярата в обезсмъртяването по принципите на теорията за метемпсихозата. Единственото рационално зърно се крие в заимствването на уточнението за съществуващите различия в религиозните вярвания на тракийските племена.

Сторените наблюдения помагат да се потърсят и проследят идеите за обезсмъртяването в тракийската религия и във времето след VI в. пр. н. е. Перспективата се долавя във все още жизнените за определени географски райони концепции, характерни за политико-религиозната доктрина на тракийския орфизъм.

Важна в това отношение е очертаната вече територия по диагонала североизток — югозапад. Тя огражда областта на разпространението на мегалитната култура с излаз към Мала Азия и към островите. Датировката на мегалитните строежи ги поставя в ранножелязната епоха, т. е. от XII—XI

в. пр. н. е. до към VI в. пр. н. е.¹⁰¹ Но според идейния си замисъл, изглежда, те принадлежат на времето от втората половина на второто хил. пр. н. е.¹⁰²

За гетските земи археологическите открития засвидетелствуват наличието на компактни некрополи със значителен брой разположени в съседство скални гробници¹⁰³. Този вид мегалитни надгробия за североизточния район на древна Тракия засега са открити в местността Яйлата при с. Камен бряг, при с. Венчан, при с. Староселец в Провадийско и на нос Калиакра. Отделни гробници са описани и при с. Паницово в Източна Стара планина. Тези райони едновременно с Източните Родопи включват областите, в които се разпространяват споменатите надгробия. Скалните ниши, които често образуват отвесни некрополи, са добре документирани при с. Ардино Ивайловградско, в местността Глухите камъни. Заедно със слънчевите дискове, които ги съпровождат в местността Палеокастро, Тополовградско, или край Малко Търново, те показват как съчетанието на хтонизма и на соларността и синкретизмът помежду им пораждат вярата в безсмъртието въобще и изповедта към слънцето като върховно божество във видимия свят¹⁰⁴.

Скалните ниши и гробници, съпроводжани от слънчевите дискове, генетично се обвързват с долмените от полупланинските и от равнинните части на тези географски зони¹⁰⁵. Системните изследвания на изброените надгробия от мегалитната архитектура водят към извода, че те и по замисъл, и по строеж са единични или семейни гробници, предназначени за аристократичния елит от посветени и за самия цар-жрец, цар-бог и семейството му¹⁰⁶. Нелишена от основание изглежда и хипотезата, че изброените мегалитни надгробия представляват примитивни хероони, светилища, дори мавзолеи, отразяващи соларно-хтоничната идеология на тракийското общество от края на второто хилядолетие пр. н. е. насетне¹⁰⁷.

И ако направените предположения остават все още несигурни, то съчетанието на групите долмени и скалните гробници в комплекса от над 150 изкуствено изчукани, релефни и често пъти геометрично подредени слънчеви кръгове, ориентирани на изток, в местността Палеокастро представляват живото преплитане на вярата в безсмъртието с култа към слънцето.

Мегалитните строежи прекъсват своя живот към VI в. пр. н. е. Този факт е показателен, защото точно в VI в. пр. н. е. в южнодунавските земи започват постепенните, но и осезателни промени в политико-религиозната система на тракийския орфизъм за различните географски зони. В този смисъл мегалитната архитектура ще бележи епохата на нейния разцвет. Според статистиката до този момент броят на долмените, като се изключат Егейска Тракия и островите, като например Наксос, за днешните български земи доближава цифрата 1000. Разпространението на мегалитните надгробия има също голяма стойност. Присъствието им в Североизточна, Югоизточна и Югозападна Тракия с посока към островите по Егея и към Мала Азия потвърждава истинността в твърденията на Херодот за тракийските племена. То бележи и местата на върховете изяви в развитието на тракийския орфизъм и съответно зоните, където и в най-късните времена се долавят реминисценциите на една отминала вече епоха. Освен това разпространението на мегалитната култура към Мала Азия и островите приобщава анализираните райони към трако-пелазгийския етнокултурен свят¹⁰⁸.

Последната констатация отвежда към откритията на остров Крит при изследването на култовете на върховете, пещерите и видовете светилища¹⁰⁹. Макар и без точни паралели от III и II хилядолетие пр. н. е., археологическата картина предполага и за Тракия продължителност и приемственост в традицията, която не заглъхва при смяната на епохите. Ситуацията, ориентацията на паметниците, предметите на посвещение, същият

функционален и специализиран едновременно характер на култа с мистериите на сумрака, както и представите, които човек има в такъв момент за отвъдния свят — всичките тези аналогии с тракийската реалност позволяват да се мисли за обширната етнокултурна общност.

Действително минойският Крит принадлежи на големия егейско-анатолски ареал¹¹⁰. Но истина е, че и много имена от ономастиката му се свързват с омонимите от Мала Азия и по-специално с Мизия¹¹¹. Съответствията се откриват и в трако-фригийския езиков свят. В подкрепа идва приликата в наименованията на свещените планини на острова с тези от трако-фригийската област¹¹². Не по-маловажна е и вероятната идентичност на ритуалите с религиозните явления, присъщи на пеласгийския свят. Идентификацията се разпростира географски от връх Оета във Фтиотида до връх Атабирион на остров Родос и се потвърждава от античните автори Пиндар и Диодор¹¹³. В тази обстановка се долавя и перспективата за относително по-ранното датиране на мегалитните строежи в Тракия.

Идеята се подкрепя и от някои мегалитни надгробия в тракийските земи, които представляват примитивни хероони или светилища. За пример могат да послужат скалните гробници при с. Татул, Момчилградско¹¹⁴, или вече споменатите погребални съоръжения в местността Глухите камъни. Макар и да се датират условно от археолозите в епохата след VI в. пр. н. е., с формата и разположението си те нарушават традицията поставеният над или във земята гроб да бъде покрит с колкото е възможно по-голям могилен насип от пръст. Гробниците, които са вдлъбнати саркофази с форма на пресечени пирамиди, направени върху орязана скала, демонстрират противоположна тенденция. Изкуствено издяланите стълби в камъка правят достъпни за посещение гробовете на мъртвите. Така тези вечни жилища на неизвестните тракийски първенци се превръщат в един вид мавзолеи¹¹⁵. Ето защо скалната гробница от с. Татул е кацнала на края на висока поляна, стърчи и се вижда отдалеч. Тя доминира над цялото пространство на юг и на запад от нея и през целия ден — от изгрев до залез — се огрява от лъчите на слънцето. Но съдържанието на вдлъбнатите саркофази остава недостъпно за светлината. Затиснати грижливо с дебели плочи, които възспират достъпа на лъчите до вътрешността им, те потвърждават констатацията за соларно-хтоничния характер на тракийската религия, идещ от системата на тракийския орфизъм. Следователно като идея тези надгробия се отнасят към по-ранна епоха или поне традиционно следват същите тенденции и в по-късните времена.

Археологическата действителност е в успоредица и с данните на античната литературна традиция за Орфей и неговата относително най-ранна датировка от късната бронзова епоха. Описаният от Павзаний гроб на певеца говори за погребение, изложено на обществено поклонение¹¹⁶. Орфей не е погребан в земята. Тленните му останки се намират в каменна урна, поставена върху висока колона, по пътя от Дион към Олимп. Погребението е предоставено на въздуха и слънцето, на вятъра и дъждовете, на всички природни стихии, за да бъде колкото е възможно по-близо до хората и до живия свят. Тук се открива отново идеята гробът да се направи достъпен за посещение¹¹⁷. Издигнатата високо над земята урна привлича погледа на местните жители и на минаващите, търсещи надежда в своя цар-жрец, цар-бог. Неговото вечно жилище не е нито на небето, нито на земята. Макар и каменната урна да се огрява през целия ден от слънчевите лъчи, мощите на Орфей не се докосват от светлината, грижливо предпазвани от похлупак.

Междинното положение на гроба на Орфей между земята и небето не говори нито за хтонизъм, нито за соларност в изчистения им вид, а ги обединява в синкретично единство. Сега е времето да си припомним, че и

жертвоприношението на Залмоксис се извършва в подобно неустановено положение. Тази е и общата представа, която ще накара Еврипид да вложи в устата на музата, оплакваща Резос, думите: „той не ще отиде под черната земя“¹¹⁸, т. е. не ще сподели баналната съдба на всеки смъртен. Остава другата възможност — той да постигне безсмъртие. И Еврипид продължава: „Наистина той не ще добие същия образ . . . , но затворен в пещерите на богатата със сребро земя, взирайки се в светлината, ще стане антроподемон и ще пребивава като гадател на Дионис в скалистия Пангей.“ Аналогите със Залмоксис се налагат неслучайно в съвременната историография. Някои автори интерпретират цитираните стихове като отнасящи се до гетския цар-жрец, цар-бог¹¹⁹.

В ритуално-митологичен план приликата е голяма. Пещерите на Пангей съответствуват в смислово отношение на подземното жилище, в което се оттегля Залмоксис. Въобще този посветителен ритуал на изчезването и на появата отново, посочен и в Югозападна Тракия, все повече ме кара да мисля, че пещерата или подземното жилище — тази обител, символизираща другия свят — представлява строеж от мегалитната архитектура, било то скална ниша или по-вероятно гробница. Освен това примерът с Резос отново потвърждава констатациите относно локализацията и датировката на философско-религиозната, политическа система на тракийския орфизъм.

Но дори при случая с Резос промените са вече налице. За Еврипид „той не ще добие същия образ“ или, казано с други думи — за времето на IV в. пр. н. е. орфико-питагорейското въздействие и учението за метемпсихозата ще е достатъчно и крайно обяснение за отвъдния свят. Нещо повече. Музата ще пожелае от богинята на плодородието Деметра да възвърне душата на сина ѝ. И това е естествено, защото елинският автор пише за сънародниците си, а не за траките. И въпреки това той е толкова добре осведомен и тънък познавач на тракийската религия, за да вложи в оплакванията подробността, „че само взирайки се в светлината“, Резос ще стане антроподемон. С тези думи Еврипид като че е казал всичко за тракийската религия. Тай не само потвърждава соларно-хтоничния характер на политико-религиозната доктрина на тракийския орфизъм, но свидетелствува и за постигнатото безсмъртие.

Подобно на Залмоксис и Резос е призван да посвещава в тайните на обезсмъртяването чрез инициации и мистерии. Изглежда начинът на проповядване на степените на съвършенството и на единението с бога и природата става по примера на лекарите на Залмоксис чрез някакви баяния и припвания или по мелодекламативен път. Време е да се запитаме и за особено голямото значение на музиката при питагорейците. Схваната като средство за нравствено усъвършенстване и духовно извисяване чрез търсене на прекрасното, музиката е като че ли медицина за човешката душа¹²⁰. Но и тази идея по всяка вероятност е в зависимост от ролята и значението на по-ранния тракийски орфизъм. За траките единствено вярата в безсмъртието въобще утолява неугасимата жажда на човешкия дух, надвива страшните сили на злото в хората и ги приобщава към божеството.

Паралелите в легендите за Резос и за Залмоксис съвпадат и с посоките на хиперборейския диагонал, ограждащ зоните на разпространението на мегалитната култура. Освен това относителната хронология на царуването и на двамата датира най-рано във времето на микенска Тракия или към втората половина на II хилядолетие пр. н. е. и аналогите са по-скоро с археологическата действителност на остров Крит.

Примитивни хероони и светилища се съобщават и у други антични автори за южнодунавските предели. Такава е легендата за Орфей, предадена този път от Конон¹²¹. След като извършили кървавото престъпление, жените

получили предсказание, че страната ще престане да се опустошава от глад и страшната напаст ще изчезне, „ако намерят и погребат главата на Орфей“. Прорицанието било изпълнено. Те погребали главата „под една голяма могила, която оградил със свещен двор. Известно време това било хероон, а по-късно се наложило като светилище“. Адекватен подтекст прозира и в стихотворението на Фанокъл, в което се описва погребението на Орфей този път на остров Лесбос¹²².

Аналогична е картината и при Резос. Каквато и интерпретация да се даде на известието на Полиен за перипетиите около основаването на атинската колония Амфиполис на егейския бряг на Тракия в 437—436 г. пр. н. е., мястото, където се полагат тленните останки на Резос се превръща в хероон¹²³. То става свещено и никой от траките не ще се осмели да нападне и разруши укреплението около гроба и вечното жилище на владетеля. Филострат свидетелствува на свой ред за светилище на Резос в Родопите¹²⁴.

Подобни хероони, а по-късно може би и светилища се споменават и у други автори например за земите на бистоните¹²⁵. Сходна е картината и за съседните македонии, както и за някои от островите като Наксос¹²⁶. Особено често хероони в тракийските земи се посвещават на елини. С голяма стойност са данните на Херодот за Милтиад Стария и на Тукидид за Бразидас¹²⁷. И двамата се чествуват ежегодно с жертвоприношения, а в тяхна памет се организират годишни игри, които включват конни и гимнастически състезания. Но херооните, които са широко разпространени, са характерни за Елада, а по-късно и за Рим и не представляват някакво специфично изключение, присъщо само за тракийските земи.

И археологическата среда подкрепя свидетелствата на историописната традиция. Близко до с. Люблен, Търговищки окръг, се откри култов комплекс от римската епоха с вероятна датировка II—III в. от н. е.¹²⁸ Той се състои от надгробна могила, светилище и свещен двор. Явната връзка между могилата и култовото съоръжение, както и много от находките, които са инструменти на лекар-хирург, предложиха работната хипотеза, че култовото съоръжение е вероятно хероон — светилище, в което се почита някой от членовете на тракийската аристокрация.

Консервативността в традициите и устойчивостта при съхранението на идеите се поддържа и от резултатите от наскоро извършените разкопки при гр. Стрелча¹²⁹. Проучваната Жабамогила е замислена и използвана като сложен култов комплекс. Откритата тракийска гробница-мавзолей и подмогилният хероон — светилище-храм, са в пряка връзка помежду си. Съоръженията датират от V—IV в. пр. н. е. и са междинното звено между сведенията на древните автори и хероона от римската епоха. Те разкриват съхранението на две идеи. На първо място е представата, че гробницата-мавзолей е достъпна за посещения, както гроба на Орфей, скалните гробници при с. Татул и некропола в местността Глухите камъни. Идеята се разкрива както с изцялата фасада, явно предназначена да се види, да направи впечатление и да призове почитателите, така и от съоръжението, което не е във вътрешността, а в периферията на могилата.

Другата представа, която съществува, е традиционната идея за хероона-светилище. Въпросът е дали анализираният обичай се заимствува пряко от гърците, или той е следствие на приемствеността от епохата на мегалитната култура. И ако отговорът на този въпрос остава все още несигурен, трябва поне да се направи опит да се отдели местният тракийски ритуал в цялостната система на религиозните вярвания.

За елините боговете и героите са два свята, които и да не са пряко противопоставени, са независими един от друг по произхода на

природата си¹³⁰. Докато първите са добри, вторите са лоши, или отликите съществуват и в морален смисъл. Обикновено хероите са зли и запазват мрачния си вид, тъй като не водят приятно забавния живот на боговете. Те живеят в самота. Изолирани са като нощни птици. Но лошият им нрав може да се омиловити и спечели¹³¹. Следователно да имаш тялото и гроба на хероя означава да притежаваш мощта и силата на протекциите му. Тези разбирания на елините за култа на хероя съвсем не се споделят от вярванията на траките. За тях хероизацията е първата степен от пълния цикъл в живота на човека и природата. Той се изминава на различни равнища, защото това е пътят към съвършенството¹³².

Хероизацията в развитието на идеята е най-близка до разбирането на хтонизма като безсмъртие въобще. От тази гледна точка всеки може да бъде херой. Следващата степен с елементи на обожествяване е антроподемонът, точно такъв, какъвто го описва Еврипид чрез Резос. Третата и последна степен е богът, който не само е безсмъртен, но е и съвършен, понеже олицетворява пълната хармония в баланса земя — небе. Ето в такъв смисъл траките практикуват безсмъртието. Те самите стават богове.

Не е случайно и съществуването на царете богове в Тракия¹³³. Личностната персонафикация и проповедта в безкрайното учение за самоусъвършенстването се осъществява именно от фигурата на царя, който преминава през ценностни равнища. Те обаче задължително включват и още една четвърта степен на покой като необходимо състояние преди започването на новия цикъл¹³⁴. Илюстрацията и реализацията на тази практика личи от примера със Залмоксис. След оттеглянето си в подземното жилище или в пещерата той се появява след четири години отново сред съплеменниците си. Убеждава ги във възможността на обезсмъртяването, залегнало като цел в безкрайното му учение за съвършенството. Но този път Залмоксис е с характеристиката бог.

Той е преминал през фазата на хероя и на антроподемона и е добил истинската качествена определеност на бог, който е безсмъртен и съвършен. Четиристепенният цикъл на развитието на човека и на природата е спасен. В неразбирането на тази система¹³⁵ Херодот и другите антични автори ще се колебаят в определението си за Залмоксис като херой, антроподемон, бог или най-обикновен човек, но едновременно цар и жрец на самия себе си.

Четириите категории се различават и у питагорейците. За тях съществуват богове, демони, херои и хора, като първите три категории са с божествена природа¹³⁶. За самия Питагор има двоумение не толкова да се постави той между смъртните и безсмъртните, колкото да се долови природата му при прехода между херой и демон¹³⁷. Интересно е да се знае, че демонът играе ролята на посредник между бога и човека и в този смисъл се създава митичният сценарий и за Залмоксис, и за Питагор¹³⁸. Но концепцията, изглежда, е повлияна от силното въздействие на тракийския орфизъм върху безкнижния устен питагореизъм за времето до VI в. пр. н. е. Инерцията при интерпретациите, според които Елада е учителка на т. нар. варварски народи, трябва да се изостави. Мнима е и „деградацията“ на гръцките идеи, усвоени от периферните племена. Показателна илюстрация в това отношение отново е Залмоксис, който в очите на гърците е обикновен роб, но за гетите притежава божествена природа. С други думи легендарните сведения са обърнати в гръцката писмена традиция както по време, така и по значение.

Същият четиристепенен цикъл в тракийската религия се наблюдава и по отношение на Великата богиня майка¹³⁹. Отначало тя сама произвежда природата чрез самооплождане, което ще рече, че светът се самозаражда.

Втората степен е раждането на божественото дете, или на сина. До богинята майка е задължителна появата на мъжкото начало. То е абсолютно необходимо, за да се осъществи балансът в природата и пълният ѝ кръговрат. Чрез ценностни изпитания идеята се развива до семантичните нива на сина любовник, или на божествения съпруг, или на бога-баща, които са смислово равнозначни и отговарят на третата фаза. Четвъртата степен е правото на хиерогамия с богинята-майка, за да се положи началото на новия цикъл чрез раждането на новия син. При по-нататъшната еволюция естествено ще останат само трите степени, понеже светът се е самозародил и самооплождането е безпредметно¹⁴⁰.

Но именно тази първа степен е от значение за изложението в този смисъл, че вярата в обезсмъртяването се обуславя от идеята за самозараждането. Тя е вечна и безкрайна, както е и коренно различна от елинската вяра в безсмъртието на душата.

Преплитането на идеите от двата цикъла изтъква същността на вярата в живота и след смъртта като основна концепция в политико-религиозната система на тракийската религия. В тази обстановка сведенията на античните писатели и данните от археологическите разкопки за херооните-светилища в Тракия отвеждат към продължителна традиция и местен ритуал във вярванията, присъщи на населението от втората половина на II хил. пр. н. е., но консервативно съхранени като реликти през епохите дори по времето на римското владичество.

Каквито и да са наслоенията в следващите времена, известията за херооните-светилища пазят свежестта на тракийската ритуална обагреност. Тя може да се открие под обвинката на гръцкото митологично мислене. Така например хероонът на Орфей израства около погребаната му глава¹⁴¹. В елинските митологични разкази оракулът на отрязаната глава се свързва пряко с легендата за Орфей¹⁴². Но отрязаната глава е и най-ярката демонстрация на единението между тяло и душа в тракийската система на безсмъртието. Тя не е нищо друго, а резюме на личността. Тя е символът и убежището на живота. Защото лишено от глава, тялото не представлява нищо и душата трябва да се рее като бледа сянка в глъбините на земята. Неотделима от хтоничните сили и подземния свят, отрязаната глава е символът на безсмъртието.

В историографията не могат да намерят все още обяснение някои известия, които се анализират с оглед на жестоката свирепост и варварската дивост на траките. Не е направен дори опит да се надникне в ритуалния им светоглед. „Звероподобните и неумолими“ траки сарапари, „които одират кожата на черепа“ или, както говори Страбон — „отрязват главата“ — имат друг смисъл и значение¹⁴³. Подобно е съдържанието на радостта и на онези траки, които след сражение срещу римляните в Третата македонска война „се върнали с песни, като носели на копията си неприятелските глави“¹⁴⁴. Йордан говори, че траките били смели хора¹⁴⁵. Ямблих припомня, че те самоотвержено посрещали опасностите¹⁴⁶. Помпонию Мела твърди, че те винаги били готови да приемат края¹⁴⁷.

Презрението към смъртта е продиктувано от идеята за обезсмъртяването. Някои автори и между тях Амиан Марцелин от IV в. от н. е. съобщават, че траките дори имали наклонност към самоубийство. „Проливането на кръв било внедрено до такава степен в техните обичаи (на одрисите), че когато нямало неприятели те по време на пиршества . . . насочвали мечовете си срещу собствените си тела“¹⁴⁸. Макар и късно, свидетелството може да се датира относително за времето след VI в. пр. н. е. Реалната представа за онзи свят, обусловена от вярата в безсмъртието, представя смъртта само като преход в

друга страна. Вече не съществуват терзания и съмнения пред неизвестността на това, което ще се случи. Мъчителното очакване е заличено от пълноценността при единението с бога и сливането с природата.

С погребалните обряди може би е свързана и странната игра на обесване, която някои траки организирали по време на пирове си¹⁴⁹. Посрещането на смъртта с веселие и смях напомня за обичая на травсите и вероятно пак е в зависимост от безсмъртието. Любопитната подробност, която се узнава от Атений чрез Селевк и не може да се датира с точност, изглежда като един вид акробатика, предназначена за оброк на подземните хтонични богове¹⁵⁰. Тя се отличава с въртеливото си кръгово движение. От седемте възможни движения само то е противоестествено на човека. Поради тази причина чрез него хората имитират бога, а в религиозен смисъл засвидетелствуват почитта си към него. Противоестествени обаче са и движенията на траките по време на играта на обесване. Тя символизира краткотрайността и несигурността на човешкия живот и едновременно вярата в обезсмъртяването.

В едно от значенията си обезсмъртяването при траките се разбира в смисъл, че самите те стават божества, или по-точно, вземат облика на тракийския херой. Божествената идея за царската власт, преплетена с вярата в безсмъртието въобще, се наблюдава в елипсовидните полета на някои от златните пръстени при богатите погребения на различни места в Тракия. В пръстена от с. Розовец, Пловдивски окръг, от края на V и началото на IV в. пр. н. е. е изобразен конник¹⁵¹. Той представя истинския образ на владетеля под чертите на хероя. В сцената се наблюдава и инвеститурата на тракийския цар от богинята майка и инсигниите на властта, която тя се готви да връчи в протегнатата напред ръка на ездача. Същата идея се застъпва и в пръстена от с. Брезово, Пловдивско¹⁵².

Невинаги е необходимо божеството да присъства в елипсовидната рамка. Това личи от златните пръстени от с. Гложене, Тетевенско¹⁵³, и от Дуванли от V в. пр. н. е.¹⁵⁴ В релефното поле при първия случай конникът е слязъл от животното и държи в дясната си ръка ритон. Развитието на ритуалната сцена подсказва, че символичното предаване на властта вече е завършило и божеството се е оттеглило. Във втория случай, както и в един златен пръстен с неизвестно местонахождение от IV в. пр. н. е.,¹⁵⁵ конникът е сам и пропуска надясно, а сюжетът може да се изтъкува като продължение на подхванатия разказ.

Интерпретацията се подкрепя и от големия брой монети на тракийските царе, които представят много рядък тип с изображения на конник¹⁵⁶. Той не се среща въобще върху емисиите на гръцките колонии по тракийското крайбрежие. Ездачът, който измества върху лицевата страна на монетите образите на божествата, е характерен и за нумизматичния материал от Македония и Пеония¹⁵⁷. Той олицетворява същностната характеристика на владетеля и е най-сигурна инсигния за тракийските династи. Чрез нея те наблюдават върху близостта си с популярния херой — загатват равнозначната си роля¹⁵⁸.

Конникът херой по релефните полета на пръстените и по монетите допълва разбиранията на траките за обезсмъртяването. Анализиранията представа се обогатява и от смисловото значение на сцените по предметите на тракийското изкуство¹⁵⁹. Тя особено подчертано намира подкрепа в оброчните релефи на Тракийския конник, които само за южнодунавските земи надминават вече цифрата 2000¹⁶⁰.

Много надгробни паметници, стели, саркофази представят релефни изображения на хероя. В едни от тях той присъства самостоятелно, докато в други се изобразява заедно с бюстовете на починалите или в сцени с

погребално угощение. И докато в последните два случая присъствието му може да се обясни с хтоничните функции, които изпълнява, при първото положение въпросът стои различно¹⁶¹. Тракийският херой много често има индивидуални черти и се представя с характерните белези на починалия — или мъртвия олицетворява бога конник. Погребалните релефи позволяват да се заключи, че това вярване е широко разпространено в тракийските земи до късна епоха. Но то е и твърде нюансирано, защото хероизацията, която е общо явление за древния свят, по отношение на Тракия върви ръка за ръка с идеята за обезсмъртяването. В тази група свидетелства трябва да се включат и онези, и то многобройни паметници, където липсва изображението на Тракийския херой конник, но починалият се назовава *ἥρωας* — херой, или *θεός* — бог¹⁶².

При тълкуванията голямата опасност идва от общия момент в смисловото значение на елинските погребални епиграми и изображенията с подобен характер¹⁶³. При тях вярата в безсмъртието на душата не бива да се смесва с вярата в обезсмъртяването, защото често починалият ще се нарече херос и ще се изобрази като Тракийския херой конник, но в действителност няма да е той, а ще е безсмъртната му душа. Тя ще намери добър прием между останалите хероизирани мъртвци, докато в същото време смъртното му тяло ще почива в земята. Тази чисто елинска интерпретация на хероизацията¹⁶⁴, макар и в много случаи да намира място в Тракия, е често нюансирана. Що се отнася до определени паметници, тя е и съвсем неприложима, тъй като в тях заляга чисто тракийската идея за обезсмъртяването.

В много епиграфски паметници от римската епоха и предимно от II—III в. от н. е. обожествяването е пряко доловимо. И ако надписите изрично не упоменаваха погребения, не би могло да се направи разлика от посвещението, предназначено за тракийския херой. Един надпис от Гоцеделчевско гласи: „На своя другар Хероса Салос (постави) Аполодор, син на Пир“¹⁶⁵. В друг се чете: „(Това е) Херосът Харитон, син на Лонгин“¹⁶⁶. Не тук е мястото да се изредят всички примери. Но те изобилствуват и не може да има съмнение, че мъртвите се идентифицират с тракийския херой конник¹⁶⁷.

Особено характерна е епиграмата от с. Белоградец, Търговишко. Съдържанието ѝ е важно, тъй като тя се локализира в гетските земи: „Тук Динис, син на Рескупорис — съобщава тя — който преживя детето си, постави на Хероса оброк, като отправи молба и на нимфите; (синът ми) стана прочут безсмъртен Херос. На розалиите, братолюбиви хора, разпръсквайте рози около олтара и когато (в деня на розалиите) видя това, животът ще увеличи (моята душевна сила), както някога (когато моят син беше жив)“¹⁶⁸.

Определението *ἥρωας ἀθάνατος*, т. е. безсмъртен Херос е достатъчно, за да потвърди съхранението на идеята и през римската епоха. Този реликт на вярата в обезсмъртяването се улеснява от времената на разцвета на религиозния синкретизъм в Тракия, както и от широкото разпространение на ученията, присъщи на различни философски школи, религиозни колегии и мистични секти. Изглежда, с римската епоха започва и третият период в еволюцията на тракийския орфизъм. Тази уговорка е от значение, защото едва от времето на империята древните автори по подчертани политически причини започват да се интересуват живо от даките, обитаващи райони чак до Карпатите. Известията, подкрепени от данните на археологическата действителност и за по-ранна епоха, поддържат изказаната хипотеза и определят единия край на хипербореийския диагонал. Обезсмъртяването като основна концепция на философско-религиозната политическа система на тракийския орфизъм продължава да се засвидетелствува за различните географски

области и пази неподправената чистота на първичната представа въпреки многобройните наслоения.

За римската епоха не е рядко и прякото обожествяване. Една епиграма от с. Чимос при Месамбрия от II—III в. от н. е. съобщава: „Тук, както виждаш, лежа аз, богинята Хеката. Някога бях смъртна, а сега съм безсмъртна и вечно млада, аз Юлия, дъщерята на Никий“¹⁶⁹. Без съмнение умрялата се идентифицира с Хеката. Тя се представя в релефното поле с божествени атрибути. Изглежда и Артемидата, изобразена на фронтона на надгробната плоча, има връзка с мъртвите, поради което Юлия притежава два божествени аспекта. Хипотезата намира подкрепа и в близостта между Артемидата и Хеката от по-ранна епоха.

Заедно със свидетелствата за вярата в обезсмъртяването някои литературни текстове, надписи и множество паметници предават редица примери за безсмъртната душа. Елинското схващане, че само тялото е смъртно и загива, а душата продължава да съществува и безсмъртна съжителствува с хероите или се намира в компания на богове, също намира широко разпространение. Но възвръщането на душата не трябва да се схваща само като циклично прераждане в орфико-питагорейски смисъл. В основата на тези разбирания стоят и някои чисто тракийски представи. Поради широкоспектрната гама във вярванията обаче, както и поради силния религиозен синкретизъм от късноелинистическата и предимно от римската епоха, тракийското мислене за безсмъртието и обезсмъртяването често пъти ще е трудно доловимо, дори неразлично.

Възможно е в това отношение някакъв отговор в бъдеще да дадат надписите на тракийски език. Засега тракийските надписи са известни от златния пръстен от с. Езерово, Гървوماйско¹⁷⁰, от златния пръстен от с. Дуванли, Пловдивско¹⁷¹, от четирите сребърни съда от с. Дуванли, Пловдивско¹⁷², от надгробния надпис от с. Кьолмен, Преславско¹⁷³, и от самотракийските надписи¹⁷⁴. Ако предложените разчитания се потвърдят, ще се види, че те съдържат сакрални формули за опазване на мъртвите и на гробовете им. Или священото писмо и общия доктринерен език приобщават към политико-религиозните инициации в мистериите. Те едновременно имат отношение и към погребалните обичаи.

Известното на Херодот за погребенията на тракийската аристокрация¹⁷⁵ разкрива равнозначността в застъпването на ритуалите трупозгаряне и трупополагане. Те съществуват едновременно сред траките. Практикуват се в еднаква степен и се редуват. И макар от археологическа гледна точка те все още да обозначават различни реалности, бащата на историята е убедителен в разказа си за общотракийския погребален обичай, за да не му се вярва. Двата ритуала са с еднакъв смисъл, значение и цел. Те взаимодействуват с култа към безсмъртието и обезсмъртяването чрез тайнствата около огъня¹⁷⁶.

Огънят възпроизвежда върху земята слънцето и установява баланса между соларното и хтоничното начало. Той извършва синкретичния синтез в тракийската религия. Единството на антитезата земя — небе се обозначава и чрез неизброимите тракийски могили¹⁷⁷, защото техните крепиди пресъздават соларния диск върху земята. Те потвърждават и пълното завършване на цикъла в развитието на човека и на природата.

В V в. пр. н. е. Херодот говори и за издигането на тракийски могили над гробовете на богатите и знатни траки¹⁷⁸. Погребенията се съпровождат с жертвоприношения и състезателни игри, като наградите се „определят за единоборство според значението му“. Какви са тези игри, не се съобщава. От Ксенофонт обаче се узнава, че при военни операции на одрисите във Витиния в 398 г. пр. н. е. „Те погребвали своите, изпили много вино в тяхна памет и

устроили конни надбягвания¹⁷⁹. Изглежда погребалните обряди се съпровождат и с други изпитания, но за тях може само да се гадае. По всяка вероятност те не са много по-различни от игрите, организирани от Ахил при погребението на Патрокъл¹⁸⁰. Успоредните в ритуалите разкриват и сходната етнокултурна среда.

ПомпониЙ Мела разказва независимо от Херодот и за обичая, според който съплеменниците на покойника се домогват до ръката на вдовиците му¹⁸¹. Отначало мъжете „занасят оръжието си и подаръци при кладите“ и заявяват, че са готови да се спогодят с духа на умрелия или да се бият с него. На мъртвия се пеела и жална песен, съпроводена от мелодията на флейта. Тя според Хезихий се наричала *τορελλῆ*¹⁸², а някои съвременни автори я обясняват като рефрен със значение „той си отиде“ или „плачи-оплаквай“¹⁸³.

Според Плиний Стари „Смъртността, която е толкова безсмислена и изкусна . . . може да се изчисли по примера на тракийските племена. Те поставят каменни жетони с различни цветове, които отговарят на всеки ден, а на последния ден (т. е. в деня на смъртта) ги събират, сортират и по този начин дават мнение за (живота на) всеки индивид“¹⁸⁴. Същата практика споменава Зенобий за скитите¹⁸⁵. При тях се поставят бели или черни камъчета в колчана в зависимост от преобладаването на доброто или на лошото през ежедневието. В деня на смъртта камъчетата се преброявали и ако се откриели повече бели, обявявали щастливия сред мъртвите. Твърде късното сведение изглежда следва разказа на Плиний Стари и в такъв случай под скити трябва да се разбират северните траки, онези, които обитават гетските предели.

Занимателните разкази вероятно намират потвърждение и в археологическите находки. При разкопките на могилните некрополи в някои от погребенията се откриват дребни глинени, каменни, костни и метални предмети с форма на кубчета, топчета, плочки и други. Те издържат на висока температура, не се разлагат във вода и винаги се поставят около главите на умрелите¹⁸⁶. На времето те се изтълкуваха като предмети с култово, ритуално предназначение, притежаващи целебна сила, чрез която се лекува, бае и лекува. Намирането им само в женски погребения дълго време поддържаше изказаната хипотеза¹⁸⁷. Но непрестанно множащите се разкопки показваха, че те се намират и в погребения на мъже, дори и на деца. Някои автори ги обявиха за идоли, които нямат връзка с погребалните тайнства, или за детски играчки¹⁸⁸. Струва ми се обаче, че тези предмети или поне някои от тях имат отношение и към вече цитираните известия.

Доста често при интерпретациите на тракийските погребални ритуали археологическото мислене стига до неподкрепени с нищо твърдения. Ще взема само примера с раннотракийския могилен некропол при с. Равна от V—IV в. пр. н. е.¹⁸⁹ При публикацията му се твърди, че достъпът на душите (!) до храната, която се поставя в преддверието на гроба, става през нарочно изрязания триъгълен жлеб върху горния ръб на плочата, разделяща гробната камера и преддверието. Такъв смисъл се приписва и на пробитите дъна на някои от паниците, урните, похлупаците от гробния инвентар. Подобни идеи съществуват и днес, когато проучванията в областта на историята на българските земи в древността напреднаха значително. Затова в съвременната историография продължават да се срещат мнения, че чупенето на съдове, оръжия, пари, дори на урните с останките на починалия е превантивна мярка срещу крадци. В по-добрия случай се мисли, че предметите трябва да се унищожат, както е унищожен и животът на погребания. Но да се разрушават те при погребалните обичаи е нещо универсално¹⁹⁰. И причината не би трябвало да се търси чрез модерни разсъждения. Чупят се онези

предмети, които са проникнати от личността на умрелите. Те точно стават табу за живите и продължават с починалите. Другото алтернативно решение при чуването се намира в страха от завръщането на мъртвия и възможността да си послужи той отново с тези предмети¹⁹¹.

Не тук е мястото да се разкрива с подробности символиката на тракийските погребални обичаи. От значение за изложението е, че и те засвидетелствуват жизнеността на култа към безсмъртието в общата структура на тракийската политико-религиозна система. Макар и все още да не могат да се отнесат със сигурност към всички тракийски племена, а според писмените извори да се наблюдават локални различия, тракийските погребални обичаи са, общо взето, повсеместни и се доказват по археологически път. Те потвърждават и върховния синтез в тракийската религия чрез завършването на пълния цикъл на развитието на човека и на природата, за да започне новият цикъл, чрез новото обновление, зародено в единството на антитезата земя — небе, в зенита на синкретизма на соларно-хтоничната идеология¹⁹².

В тази атмосфера не ще намери място нито застиналата неподвижност на Египет, където никое въображение не би успяло да раздвижи вцепенеността на вложената в камъка идея; нито развихрената мисъл на Месопотамия, Вавилон и Асирия, която чрез фантастичните чудовища ще се опита да преведе в материята това, което никога не е съществувало другаде освен в съновиденията; нито съзерцателният мироглед на елините, който, освободен от ужаса на непознатото, не ще пропусне и невидимото във видимия свят. Единствено самоотдаването на природата, пълното единение с нея, но едновременно и с бога ще изгради в Тракия и за траките онази промисъл, която заличава съмненията пред неизвестното, а в еретичното си вдъхновение ражда вярата в обезсмъртяването.

* * *

Изводите, които могат да се извлекат от изложението, са следните:

1. Идеята за обезсмъртяването при траките има изключително важно значение в общата характеристика на вярванията за живота и след смъртта в Европейския Югоизток и въобще в Средиземноморието. Проследяването на нейното възникване, живот и развитие в хода на историческия процес показва, че за разлика от общите концепции в разбиранията на безсмъртието и на задгробния свят в индоевропейските представи, обезсмъртяването е оригинална идея, присъща на Тракия и на траките. Нюансировката в разбиранията по отношение на сродните етно-културни общности има роля и за разбирането на едно от големите исторически явления в индоевропейската религия въобще. Идеята се засвидетелствува още у Херодот и у Хеланик в V в. пр. н. е. за гетите, които обезсмъртяват. И двамата автори употребяват глагола в смисъл, че траките се правят, практикуват обрядите на безсмъртието и не замесват душата по принципите на сложните канони на теорията на метемпсихозата.

2. Вярата в обезсмъртяването, разкрита чрез легендата за Залмоксис, няма допирни черти и не показва цикличното прераждане на безсмъртната душа в елинския орфико-питагорейски смисъл. Това означава, че съвременното мислене трябва да излезе от паралелизма Залмоксис — Питагор и да не придава на учението за гетския цар-жрец, цар-бог питагореистично оцветяване. Точно неумението да се разберат и обяснят идеите за безсмъртието в тракийската религия създава популярността на легендата за Залмоксис в античната писмена традиция, включително до последните неопитагорейци и

неоплатоници. Тя е жива и прави огромно впечатление дори във времето на патриарх Фотий и на Свидас. Подмяната на вярата в обезсмъртяването с вярата в безсмъртието на душата в авторите след Херодот и Хеланик се крие в невъзможността да се прозре допитагорейският тракийски орфизъм като политико-религиозна система и има обяснение в гръцкото орфико-питагорейско синкретично въздействие. То се фаворизира и от мистицизма, индивидуализма и фатализма, характерни за елинистическата и за римската епоха. Те ускоряват разпространението на тези идеи и насърчават популярността им. Следователно вярата в безсмъртието на душата при траките е по-късно допълнение към тракийската религия, а в някои случаи и плод на писмената литературна традиция, проникната от представите за метемпсихозата.

3. Легендата за Залмоксис отразява един ритуал, обвит от тайнствата на мистериите. Но инициациите в съвършенното учение за обезсмъртяването не са нито метемпсихозни, нито метемсоматозни. При появата си отново Залмоксис не приема друг образ или форма, нито пък в процеса на метемпсихоза би могло да му се гостува. Той прави невъзможно и завръщането на една вече позната личност.

4. В тракийското мислене за разлика от елинските разбирания, тялото и душата се схващат в неразривното им единство. Затова не трябва да се обединяват механично ритуалът с жертвоприношението на Залмоксис и инициацията в съвършенното учение и тайните обреди на обезсмъртяването. Двата обичая са независими един от друг и докато първият има петгодишен цикъл, епифанията на бога е на всеки четири години. Трябва да се прави разлика и между божествата на мистериите и тези на умрелите. Те обозначават две различни есхатологични системи. И докато Залмоксис ще проповядва идеята за обезсмъртяването, божествата на умрелите ще царуват в подземния свят.

5. Едно е да имаш вярата в безсмъртието, съвсем друго е въз основа на тази концепция да се обезсмъртяваш, т. е. да се превърнеш в бог. Класовата адресираност на разпространената политико-религиозна система едва ли буди съмнение. И докато вярата в безсмъртието има общотракийско звучене и е валидна за цялата маса на общинното население, обезсмъртяването, обогрено от тайнствата на мистериите, е достъпно само за тесните, затворени аристократични кръгове на тракийската върхушка. Идеята за обезсмъртяването следователно е нюансирана. Отликите във вярата показват аспекти в разбирането й личност, общество, религиозна секта или колегия. Анализът на динамиката в развитието на историческия процес за различни епохи и географски области подкрепя сторената констатация.

6. Вярата в обезсмъртяването е присъща на философско-религиозната, политическа система на тракийския орфизъм. Тя е опит да се обединят етнокултурните съставки от Североизточна и Югозападна Тракия и Северна Елада вероятно към края на II хилядолетие пр. н. е. в периода на т. нар. микенска Тракия. В географско отношение големият диагонал, назован наскоро хиперборейски, се обозначава и от Херодот чрез отликите в религиозните вярвания на гетите, травсите и траките, които живеят на север от крестоните. Те съхраняват ревностно стария тракийски орфизъм с характерната за него вяра в обезсмъртяването. И докато за времето докъм VI дори V в. пр. н. е. тя е органично присъща за цялата тракийска територия, от Херодот насетне започват метаморфозите и преминаването към рационалистичната формулировка за безсмъртието на душата. Това означава, че останалите тракийски племена ще имат различни религиозни представи и вярвания и видоизменено мислене в системата на тракийския орфизъм.

7. Очертаната територия по диагонала североизток — югозапад огражда и областите на разпространението на мегалитната култура с излаз към Мала Азия и Егейските острови. Скалните гробници, ниши, некрополи, генетично свързаните с тях долмени, са живото доказателство за соларно-хтоничния характер на тракийската религия, който поражда вярата в безсмъртието и изповедта към слънцето като върховно божество във видимия свят. Към VI в. пр. н. е. обаче, когато системата на тракийския орфизъм започва да избледнява, в Южодунавските земи прекъсва и животът на мегалитните строежи. Те именно бележат епохата на разцвета на тракийския орфизъм и потвърждават твърдението на Херодот за тракийските племена.

8. Траки и елини имат съществени различия и в разбиранията си за хероизацията. За траките това е първата степен от пълния цикъл в живота на човека и на природата. Той се извървява на степени с преминаването на ценностни изпитания, защото това е пътят към съвършенството. Това равнище на мислене е най-близо до разбирането на хтонизма като безсмъртие и от тази гледна точка всеки може да бъде херой. От друга страна, вярата в обезсмъртяването се обуславя и от идеята за самозараждането на света, идея вечна и безкрайна, заложена като цел в кръговата еволюция на човека и на природата.

9. Вярата в обезсмъртяването в смисъл, че траките се превръщат в божества или приемат облика на тракийския херой-конник се доказва чрез редица археологически паметници, погребални обичаи, нумизматични данни и най-вече по епиграфски път, дори за късноелинистическата и за римската епоха. Тези реликти в идеологическото мислене се фаворизират от времената на разцвета на религиозния синкретизъм в Тракия, както и от широкото разпространение на идеи, присъщи на отделни философски школи, религиозни колегии и мистични секти. Точно поради широкоспектрната гама във вярванията тракийските представи често пъти са трудно доловими, дори неразличими сред наслоенията от по-късните времена. Но чрез вярата в безсмъртието и обезсмъртяването и съхранението ѝ в определени територии все още могат да се долавят и елементи от старата политико-религиозна система на тракийския орфизъм.

10. Във философско-религиозната, политическа доктрина на тракийския орфизъм се наблюдават три периода в еволюционното ѝ развитие. Според стратификацията на изворовите данни първият обхваща относително времето от края на II хил. пр. н. е., или от късната бронзова епоха докъм VI в. пр. н. е. Именно през този период идеята е вероятно валидна за цялата тракийска диаспора. От VI в. пр. н. е., когато още Херодот говори за сериозни и недвусмислени промени в Тракия, започва и вторият период на тракийския орфизъм. Сега става постепенно преминаване от вярата в обезсмъртяването към рационалистическата формулировка за безсмъртието на душата. Но тракийският орфизъм запазва жизнеността си. Третият период в еволюцията му съвпада с римската епоха, когато идеята за обезсмъртяването продължава да се съхранява като реликт за различни места и пази въпреки многобройните наслоения неподправената чистота на първичната представа.

¹ Общо по проблемите на тракологията срв. историографски и теоретични прегледи и оценки у М. Тачева-Хитова. Българската тракология в периода 1966—1970 г. — ИБИД, 28, 1972, 433—456; Ал. Фол. Траколожките изследвания в България. — В: Проблеми на

българската историография след Втората световна война. С., 1973, 149—165; Al. Fol. L'état actuel des études thraces (IIe — Ier mill. av. n. ère). — Pulpudeva 3, 1980, 5—10. Последно обобщение у Д. Попов, М. Тачева. Съвременното състояние на проучванията по история на българските земи в древността. (Постижения и проблеми на българската историография за периода 1972—1980 година). — В: Университетски изследвания и преподавания по българска история у нас и в чужбина. С., 1982, 227—248.

² Общата методологическа разработка на тези проблеми у С. А. Токарев. Религия в истории народов мира. М., 1965, 24—25, 595—599.

³ Hdt. 4, 93.

⁴ Ал. Фол. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970, с. 82 сл.; Al. Fol. La diaspora thrace. — Rivista storica dell'antichità 1—2, 1971, 3—18; М. Тачева-Хитова. Древняя Фракия и юго-восток Европы. С., 1976; Al. Fol. Aperçu historico-géographique des tribus thraces. — Pulpudeva 1, 1976, 9—14; Последни наблюдения у Ал. Фол, Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена. С., 1983.

⁵ Al. Fol, Iv. Venedikov, Iv. Marazov, D. Popov. Thracian legends. S., 1976 (= TL), 127—138. Срв. и българското издание Ал. Фол, Ив. Венедиков, Ив. Маразов, Д. Попов. Тракийски легенди. С., 1981 (= TJ), гл. I и II; Проблемите се разглеждат и от Al. Fol, Iv. Marazov. Thrace* Thracians. London, 1977. Последно вж. Ал. Фол. История на българските земи в древността. С., 1981.

⁶ Принципът у E. Condurachi. L'ethnogenèse des peuples balkaniques, les sources écrites. — Studia Balcanica 5, 1971, 249—269; Ал. Фол. Демографска..., 86—89; Ал. Фол. Политическа история на траките. С., 1972, 38—68.

⁷ Hdt. 4, 93—96 и 5, 4.

⁸ G. Mihailov. Epigramme funéraire d'un Thrace. — REG 64, 1951, 104—118; Г. Михайлов. Траките. С., 1972, 250—251.

⁹ I. M. Linfoth. Oi athanatzontes (Herodotus IV, 93—96), — Classical Philology 13, 1918, 23—33; M. Eliade. De Zalmoxis à Gengis-Khan. Etudes comparatives sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale. Paris, 1970, p. 39; U. Bianchi. Dualistic aspects of Thracian religion. — History of religions, 10, 1971, fasc. 3, p. 230.

¹⁰ H. S. Long. A study of the doctrine of metempsychosis in Greece from Pythagoras to Plato. — Princeton, 1948; С. А. Токарев. Душа. — В: Мифы народов мира 1. М., 1980, с. 415.

¹¹ Г. Ф. Ильин. Религии древней Индии. М., 1959.

¹² А. Башем. Чудо, которым была Индия. М., 1977, с. 349. Последно с лит. срв. Г. М. Бонгард-Левин. Древнеиндийская цивилизация. М., 1980.

¹³ Р. Антес. Мифология в древнем Египте. — В: Мифологии древнего мира. М., 1977, 55—121.

¹⁴ М. А. Коростовцев. Религия древнего Египта. М., 1976, 188—192 с лит.

¹⁵ Hdt. 2, 123.

¹⁶ М. А. Коростовцев. Цит. съч., с. 191.

¹⁷ Hdt. 2, 42—50; 2, 79—82; 2, 144—146; M. Cardini. Pitagorici. Testimonianze e frammenti 1, Firenze, 1969², 20—22.

¹⁸ Р. Радев. История на античната философия. С., 1981, с. 194 сл. и главно с. 213.

¹⁹ Emped. frg. 117. Срв. и H. Diels. Die Fragmente der Vorsokratiker 1. Berlin, 1934.

²⁰ A. Moret. Le Nil et la civilisation égyptienne. Paris, 1926. Вж. и M. Cardini. Op. cit., p. 21.

²¹ Plat. Phaedr. 248 E. Идеята за цикъла се засвидетелствува и у Emped. frg. 115.

²² Hdt. 2, 81. Коментар у J. Burnet. Early Grees philosophy. London, 1914², § 38; U. von Wilamowitz-Moellendorff. Der Glaube der Hellenen 2, 1932, p. 189.

²³ С. А. Токарев. Религия..., с. 384.

²⁴ Дж. Фрзер. Золотая ветвь. М., 1980, 740—743. Срв. и В. Я. Петрухин. Загробный мир. — В: Мифы народов мира 1. М., 1980, 452—456.

²⁵ G. Vlachos. Les sociétés politiques homériques. Paris, 1974, p. 146 и заб. 141; p. 148 и заб. 142 с лит.

²⁶ E. O. James. Myth and ritual in ancient Near-east. An archaeological and documentary study. New York, p. 80 sqq. За тях и спецификата им J. Ellul. Le droit biblique d'après l'exemple de la royauté et des cultures orientales, Mélanges Brethe de la Grassaye. Bordeaux, 1967, p. 253 sqq. и най-вече p. 262 sqq.

²⁷ Литературата за Залмоксис е огромна. Тук цитирам само някои от по-важните публикации. Г. Кацаров. Залмоксис. — ГСУ ИФФ 3, 1906—1907, 153—164; G. Kazarov. Zalmoxis. — Klio 12, 1912, 355—364; V. Părvan. Getica. O protoistorie a Daciei. București, 1926, 151—163; I. Russu. Religia Geto-Dacilor. — AISTCl 5, 1944—1948, 61—139; Г. Кацаров. Нови изследвания върху религията на старите траки. — СпБАН 70, Кл. ист. фил. 33, 1945, 167—184; R. Pettazzoni. Il "monteismo" dei geti. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 649—655; K. von Fritz. Zalmoxis. — RE 9A 2, 1967, 2301—2303; M. Eliade. Op. cit. K. Йорданов. Проблеми гетской религии. — Studia thracica 1 (= сб. Фрако-скифские культурные связи), С., 1975, 154—159 с лит.; J. Coman. L'immortalité chez les Thraco-géto-daces. — Actes du

IIe congrès international de Thracologie 3 București, 1980, 241—269; M. Nasta. Les rites d'immortalité dans la religion de Zalmoxis: syncrétisme et / ou contamination; ibidem, 337—353; J. Banu. Zalmoxis et le phénomène de secte; ibidem, 2, 119—126; G. Mihăescu, E. Fruchter. Interférences méditerranéennes dans la culture des Géo-daces; ibidem, 127—130; E. Fruchter, G. Mihăescu. Pensée philosophique, instrument logique et code éthique chez les Thraco-gètes; ibidem, 131—136. Последно с лит. К. Йорданов. *Getica: I Държава и религия от средата на II хилядолетие до средата на VI в. пр. н. е.* — ГСУИФ 70, 1976, 55—82.

²⁸ Hdt. 4, 93—96; За източниците на Херодот за легендата; Ал. Фол. Политическа 50—52; Ал. Фол. Тракия и Балканите през ранно-елинистическата епоха. С., 1975, 41—43.

²⁹ J. Coman. L'immortalité . . . , p. 241 sqq.

³⁰ Р. Радев. Цит. съч., 15—16.

³¹ Plat., Phaedr., 62 d.

³² Н. Ирибаджак. Социологическата мисъл на древния свят 2. С., 1981, с. 296.

³³ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съч. 20, 493. Срв. и Н. Ирибаджак. Цит. съч., с. 295.

³⁴ М. Eliade. Op. cit., 30—80.

³⁵ I. M. Linforth. Greek and foreign gods in Herodotus, University of California. — Publications in Classical Philology 11, 1, 1928, p. 1 sqq.

³⁶ Hdt. 5, 102.

³⁷ Hdt. 9, 119.

³⁸ P. Alexandrescu. La nature de Zalmoxis selon Hérodote. — Dialogues d'histoire ancienne 6, 1980 (= Annales littéraires de l'université de Besançon 251), p. 114.

³⁹ J. Coman. L'immortalité . . . , p. 251, който следва главно М. Елиаде.

⁴⁰ Ал. Фол. Тракия . . . , с. 41 сл.

⁴¹ М. Eliade. Op. cit., 33; J. Coman. L'immortalité . . . , p. 247. Питагорейската политика на Залмоксис се застъпва от Е. L. Minar. Early Pythagorean politics in practice and theory. Baltimore, 1942, p. 6 sqq., но хипотезата не се поддържа.

⁴² J. Coman. Zalmoxis et Orphée. — ИАИ 16 (= сб. Г. Кацаров, 1), 1950, 177—184; Ал. Фол. Политическа . . . , с. 50—52 с лит.; За орфизма и за питагореизма срв. последно с лит. Ed. Will. Le monde grec et l'Orient. Le Ve siècle (510—403). Paris, 1972, 571—575.

⁴³ Противното мнение у Е. Rohde. Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen 2. Tübingen, 1925, 27—31. Критика у Н. S. Long. Op. cit.; A. Cameron. The pythagorean background of the theory of recollection. Wisconsin, 1938, p. 13 sqq.; J. A. Philip. Pythagoras and the early pythagoreanism. University of Toronto Press, 1966, p. 153. За математикозата и за питагореизма вж. A. Delatte. Etudes sur la littérature pythagoricienne. Paris, 1915; G. Méautis. Recherches sur le pythagorisme. Neuchatel, 1922; I. Lévy. La légende de Pythagore de Grèce en Palestine. Paris, 1927; M. Detienne. Homère, Hésiode et Pythagore. Poésie et philosophie dans le pythagorisme ancien. — Collection Latomus 57, 1962.

⁴⁴ К. Йорданов. *Getica* . . . , p. 67 сл.

⁴⁵ Plato. Charm. 155—158; М. Eliade. Op. cit., p. 42; J. Coman. L'immortalité . . . , 254—255.

⁴⁶ Hellan. frg. 73; Ал. Фол. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. V. Генеалогисти и митографи от V—IV в. пр. н. е. — ГСУ ИФ 70, 1976, 15—17; К. Йорданов. *Getica* . . . , p. 70.

⁴⁷ D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976², p. 268, 496, 527.

⁴⁸ Hecat. frg. 171; Ал. Фол. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. I. Тракия в периегетата на Хекатей. — ГСУ ИФ 66, 1972—1973, 18—34. Фрагментите на Хеланик и на Хекатей се цитират по F. Jacoby. Die Fragmente der griechischen Historiker 1, 1923.

⁴⁹ Hecat. frg. 170; D. Detschew. Op. cit., p. 268.

⁵⁰ М. Eliade. Op. cit., p. 33.

⁵¹ М. Nasta. Op. cit., p. 339.

⁵² Hesych. s. v. Σάλμοξις ὁ Κρόνος; Suid. s. v. Ζάλμοξις; Phot. s. v. Ζάλμοξις; W. Tomaschek. Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Wien, 1980², 2, 3, 62 sqq.; D. Detschew. Op. cit., 173—175.

⁵³ М. Eliade. Op. cit., p. 54.

⁵⁴ Diod. 1, 94, 2.

⁵⁵ Г. Кацаров. Залмоксис . . . , с. 158.

⁵⁶ J. Tréheux. La réalité historique des offrandes hyperboréennes. Studies to D. M. Robinson, 2, 1953, 754—774 с. лит.

⁵⁷ Ал. Фол. ТЛ, гл. I и II; Ал. Фол. История . . . , с. 37.

⁵⁸ По тези проблеми срв. последно М. Nasta. Op. cit., с лит. и предимно p. 342 и заб. 26.

⁵⁹ Strabo. 7, 3, 5.

⁶⁰ Jordan., Get. 39—41; 67; К. Йорданов. *Getica* . . . , с. 71.

⁶¹ F. Jacoby. Op. cit., p. 1, 190 sqq.

⁶² Пълн анализ заедно с други примери у Д. Попов. ТЛ, гл. V.

⁶³ М. Eliade. Op. cit., p. 37; Дж. Фрэзер. Золотая ветвь. М., 1980, с. 300.

⁶⁴ М. Nasta. Op. cit., p. 340.

⁶⁵ G. Dumézil. Le festin d'immortalité. Etude de la mythologie comparée indo-européenne. Paris, 1924; Ph. de Félice. Poisons sacrés, ivresses divines. Essai sur quelques formes inférieures de la mystique. Paris, 1936, p. 250 sqq.; W. Deonna. Croyances funéraires. La soif des morts. Le mort musicien. — RHR 19, 1939, 76—77.

⁶⁶ Ал. Фол. ТЛ, гл. I и II; Ал. Фол.. История..., с. 7.

⁶⁷ Strabo. 7, 3, 5.

⁶⁸ W. Burkert. Weisheit und Wissenschaft. Studien zu Pythagoras, Philolaus und Platon. Nürenberg, 1962, p. 139 sqq.; M. Eliade. Op. cit., p. 34.

⁶⁹ Мнението, че по подобие на Питагор Херодот разказва историята за подземното жилище, се поддържа от E. Rohde. Die Quellen des Imablichus in seiner Biographie des Pythagoras. — Rheinisches Museum 26, 1871, p. 557; A. Delatte. La vie de Pythagore et de Diogène Laërce. Bruxelles, 1922, p. 245; I. Lévy. Op. cit., p. 133.

⁷⁰ M. Eliade. Op. cit., p. 34.

⁷¹ Г. Кацаров. Нови..., с. 174.

⁷² C. Bérard. Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens. Institut Suisse de Rome. Lausanne, 1974.

⁷³ Подобен анализ у Г. Кацаров. Нови..., 172—173.

⁷⁴ Strabo. 7, 3, 5.

⁷⁵ Дж. Фрэзер. Цит. съч., 309—318.

⁷⁶ Най-изчерпателно остава изследването на M. Eliade. Op. cit., 51—55.

⁷⁷ M. Detienne. Dionysos mis à mort. Paris, 1977; W. K. C. Guthrie. Orpheus and Greek religion. A study of the orphic movement. London, 1955; C. J. de Vogel. Pythagoras and early pythagoreanism. Assen, 1966; H. Jeanmaire. Dionysos. Histoire du culte de Bacchus. Paris, 1970.

⁷⁸ M. Eliade. Op. cit., 37—38; Погрешна е хипотезата, която обявява учението на Залмоксис като резултат от практиката на Питагор; P. Bovancé. Le culte des Muses chez les philosophes grecs. Etudes d'histoire et de psychologie religieuse. Paris, 1937, p. 134.

⁷⁹ Strabo. 7, 3, 5.

⁸⁰ Seuton. Aug. 94,6.

⁸¹ S. Ferri. Problemi e documenti archeologici. IV. — Rendiconti 29, fasc. 5—6, ser. VIII, 1974, 221—236.

⁸² D. Detschew. Op. cit., p. 122; D. Попов. L'orphisme thrace en Magna Graecia. — Actes du IIIe congrès international de Thracologie 2, . Wien, 1981 (300 — 304).

⁸³ Ал. Фол. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. III. Тракия в Тукидидовата „Археология“ I 2—12 и II 14—17. — ГСУ ИФ 68, 1974, 7—34.

⁸⁴ Ал. Фол. История..., с. 37.

⁸⁵ Д. Попов. Les cultes et les mythes thraces en Italie du Sud et en Sicile. — BHR, 1982, fasc. 3 (36 — 48), с цялата лит. Различен подход у M. Détienné. Les chemins de la déviance: orphisme, dionysisme et pythagorisme. — Atti del quattordicesimo convegno di studi sulla Magna Grecia. Orfismo in Magna Grecia. Napoli, 1975, 49—79.

⁸⁶ Hgt. 5, 3.

⁸⁷ Hdt. 5, 4—5. За тези известия анализ и коментар у Ал. Фол. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. II. Тракийският логос на Херодот. — ГСУ ИФ 67, 1973, 7—25 и Ал. Фол. История...

⁸⁸ Пак там.

⁸⁹ Ал. Фол. Проучвания... III, 24—25.

⁹⁰ J. Coman. Zalmoxis..., 177—184; E. R. Dodds. The Greeks and the irrational. Berkeley — Los Angeles, 1951, 147; Ал. Фол. Политическа..., 50—52.

⁹¹ Д. Попов. Hdt. 5, 7, Thracia antiqua 2, 1978, 75—86.

⁹² Hdt. 5, 4.

⁹³ Hdt. 5, 5. Срв. и C. Fontinoy. Le sacrifice nuptial de Polyxène. — Ant. Clas. 19, 1950, 383—396 и предимно p. 391.

⁹⁴ Y. Youroukova. Coins of the ancient Thracians. — BAR, Supplementary Series 4, 1976, 4—7 с лит.

⁹⁵ Ив. Маразов. Царско знамение върху монети на дероните. — Проблеми на изкуството 11, 1978, кн. 2, 9—16.

⁹⁶ P. Collart, P. Ducrey. Philippe I. Les reliefs rupestres. — BCH, suppl. 2, 1975, 92—104.

⁹⁷ Д. Попов. Тракийската богиня Бендида. С., 1981, с. 81 сл. с лит.

⁹⁸ Ал. Фол. История...; За Хермес срв. и P. Raingeard. Hermès psychagogue. Essai sur les origines du culte de Hermès. Paris, 1935.

⁹⁹ Pompon. Mel. 2, 2, 16—33.

¹⁰⁰ Solin. 10, 1—11.

¹⁰¹ Ив. Венедиков и колектив. Мегалитите в Тракия, Тракийски паметници 1. С., 1976.

¹⁰² Ив. Венедиков и колектив. Мегалитите в Тракия. — Тракийски паметници 3. С., 1983.

- ¹⁰³ К. Йорданов. *Getica* . . . , с. 63.
- ¹⁰⁴ Ал. Фол. Паметници и племена. Историческо въведение в Тракийски паметници 1. С., 1976, 23—25; Ал. Фол. История . . .
- ¹⁰⁵ П. Делев. Проблеми на тракийските мегалитни паметници. — Тракийски паметници 3. С., 1983.
- ¹⁰⁶ К. Йорданов. *Getica* . . . , 63.
- ¹⁰⁷ П. Делев. Цит. съч.; П. Делев. Родова гробница или хероон-мавзолей? Разкопки на един тракийски долмен. — *Thracia antiqua* 3, 1978, 89—107.
- ¹⁰⁸ Ал. Фол. Проучвания . . . III; За пеласгите срв. лит. у М. В. Sakellariou. *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne*. Athens, 1977; Вж. още и ТЛ, а също А1. *Fol. Rapports entre la culture grecque et le monde thrace*. — *Travaux du VIe congrès international d'études classiques (Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien)*. București-Paris, 1976, 165—270; D. Попов. *Artemis Brauro (déesse thraco-pélasgique)*. — *Second international congress of Mediterranean pre- and proto-history (interaction and acculturation in the Mediterranean)*. Amsterdam, 1980, 208—221 с лит.
- ¹⁰⁹ P. Faure. Cultes de sommets et cultes de cavernes en Crète. — *BCH* 87, 1963, 493—508; P. Faure. Fonctions des cavernes crétoises. Paris, 1964; P. Faure. Nouvelles recherches sur trois sortes de sanctuaires crétois. — *BCH* 91, 1967, 114—150.
- ¹¹⁰ P. Faure. Sur trois sortes de sanctuaires crétois. — *BCH* 93, 1969, 213.
- ¹¹¹ *Ibidem* и заб. 2.
- ¹¹² P. Faure. Cultes populaires dans la Crète antique. — *BCH* 96, 1972, p. 402.
- ¹¹³ *Pind. Olym.* 7, 87—88; *Diod.* 5, 59.
- ¹¹⁴ Ив. Венедиков, Н. Виходцевски. Две неизвестни гробници в земите на одрисите. — *ИБИД* 28, 1972, 5—23.
- ¹¹⁵ Ал. Фол. Паметници . . . , 13—30.
- ¹¹⁶ *Pausan.* 9, 30, 4—12.
- ¹¹⁷ Ив. Венедиков, Н. Виходцевски. Цит. съч., 20—22; Срв. и Iv. Velkov. *Der Fels im Kultus der Thracern*. — *Festschrift Rudolf Egger* 1. Klagenfurt, 1952, 28—36.
- ¹¹⁸ *Euripid. Rhes.*, 882—972.
- ¹¹⁹ A. D. Nock. The end of the Rhesus. — *The classical review* 40, 1926, 84—186; I. M. Linforth. *The arts of Orpheus*. Berkeley — Los Angeles, 1941, p. 60; M. Eliade. *Op. cit.*, p. 63.
- ¹²⁰ P. Радев. Цит. съч., с. 113.
- ¹²¹ F. Jacoby. *Op. cit.*, 1, p. 190 sqq.; I. M. Linforth. *Diodorus, Herodotus, Orpheus, Classical studies presented to Edward Capps*. Princeton, 1936, 217—222.
- ¹²² *Stob.* 6, 20. За Орфей срв. още A. Boulanger. *Orphée. Rapports de l'orphisme et du christianisme*. Paris, 1925; G. Freden. *Orpheus and the goddess of nature*. Göteborg, 1958; L. Moulinier. *Orphée et l'orphisme à l'époque classique*. Paris, 1955.
- ¹²³ *Polyaen.* 6, 53.
- ¹²⁴ *Philostat.* 3, 16—17. За Рязос срв. G. Seure. Le roi Rhésos et le Héros chasseur. — *RPh* 56, 1928, 1—34; L. Méridier. Euripide et l'orphisme. — *Bulletin de l'association Guillaume Budé* 18, 1928, p. 15—31.
- ¹²⁵ F. Jacoby. *Op. cit.*, 1, p. 190 sqq.
- ¹²⁶ *Pomp. Trog.* 9, 7; *Diod.*, 5, 50—51, 4.
- ¹²⁷ *Hdt.* 5, 38; *Thuc.* 5, 11.
- ¹²⁸ Д. Овчаров. О наличии герооноов в древней Фракии. — *Thracia* 3, 1974, 345—352.
- ¹²⁹ Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей край град Стрелча. — *Векове* 6, 1977, кн. 1, 12—21.
- ¹³⁰ P. Foucart. Le culte des héros chez les Grecs. — *Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres* 42, 1938, L. R. Farnell. Greek hero-cults and ideas of immortality. Oxford, 1921; A. D. Nock. The cult of the heroes. — *Harv. Theol. Rev.* 37, 1944, p. 142 sqq.; A. Brelich. *Gli eroi greci*. Roma, 1958.
- ¹³¹ P. Foucart. *Op. cit.*, p. 65. Вж. още C. Ramnoux. La nuit et les enfants de la nuit dans la tradition grecque. Paris, 1959; W. Vollgraff. Inhumation en terre sacrée dans l'antiquité grecque (A propos d'une inscription d'Argos). Paris, 1951.
- ¹³² Ал. Фол. ТЛ, гл. I и II; Ал. Фол. История . . .
- ¹³³ Д. Попов. Политико-религиозно устройство на царския институт у траките. С., 1976 (автореферат на дисертация); Д. Попов. ТЛ, гл. V.
- ¹³⁴ Ал. Фол. ТЛ, гл. I и II.
- ¹³⁵ Това се наблюдава и в съвременната историография. Вж. P. Alexandrescu. *Op. cit.*
- ¹³⁶ P. Kucharski. Etude sur la doctrine pythagoricienne de la tétrade. Paris, 1952; M. Detienne. Sur la démonologie de l'ancien pythagorisme. — *RHR* 155, 1959, 17—32.
- ¹³⁷ *Ibidem*. По тези проблеми срв. още M. Detienne. De la pensée religieuse à la pensée philosophique. La notion de démon dans le pythagorisme ancien. Liège-Paris, 1963.
- ¹³⁸ P. Alexandrescu. *Op. cit.*, 117—118.
- ¹³⁹ Ал. Фол. История . . .

- ¹⁴⁰ Пак там.
- ¹⁴¹ F. Jacoby. Op. cit. 1, p. 190 sqq.
- ¹⁴² W. Deonna. Orphée et l'oracle de la tête coupée. — REG 38, 1952, 44—69.
- ¹⁴³ Strabo. 11, 14, 14. Вж. и Strabo. 7, 3, 6—7.
- ¹⁴⁴ Tit. Liv. 42, 60; Flor. 1, 39.
- ¹⁴⁵ Jordan., Get., 69—73.
- ¹⁴⁶ Iamblich., Vita Pyth. 173.
- ¹⁴⁷ Pompon. Mela. 2, 2, 16—33.
- ¹⁴⁸ Ammian. Marcel. 27, 4, 9.
- ¹⁴⁹ Athen. 4, 155^c.
- ¹⁵⁰ W. Deonna. Le symbolisme de l'acrobatie antique. — Collection Latomus 9, 1953, Bruxelles, p. 108; Срв. и P. Somville. L'abeille et le taureau (ou la vie et la mort dans la Crète minoenne). — RHR 194, 1978, p. 145.
- ¹⁵¹ X. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898, с. 126; Б. Филев. Надгробните могили при Дуванли, Пловдивско, С., 1934, с. 162, табл. VIII, 10 и 193.
- ¹⁵² Б. Филев. Паметници на тракийското изкуство. — ИБИД 6, 1916—1918, с. 5, табл. I, 1.
- ¹⁵³ Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, с. 102.
- ¹⁵⁴ Б. Филев. Надгробните..., 127—130.
- ¹⁵⁵ Т. Герасимов. Златен тракийски пръстен. — ИБАИ 20, 1955, 589—590; Анализът на пръстените срв. у Д. Попов. ТЛ, гл. V.
- ¹⁵⁶ Й. Юркова. Първият монетен тип с изображението на конник в Тракия и неговото разпространение. — Изкуство, 25, 1975, кн. 3—4, 39—44.
- ¹⁵⁷ Ал. Фол. Тракия..., 99—100.
- ¹⁵⁸ Д. Попов. ТЛ, гл. V.
- ¹⁵⁹ Al. Fol, Iv. Marazov. Op. cit.
- ¹⁶⁰ G. Kazarov. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Textband und Tafelband, Diss. Pann. ser. II, fasc. 14. Budapest, 1938; Ch. Picard. Nouvelles observations sur diverses représentations du Héros cavalier des Balkans. — RHR 150, 1956, 1—26; М. Оперман. Тракийският конник. София, 1970 (автореферат на дисертация); Z. Gočeva, M. Oppermann. Monumenta orae ponti euxini Bulgariae, Corpus cultus equitis thracii 1. Leiden, 1979; N. Hampartumian. Corpus cultus equitis thracii 4, Moesia Inferior (Romanian section) and Dacia. Leiden, 1979.
- ¹⁶¹ G. Mihailov. Epigramme..., p. 104 sqq.
- ¹⁶² Ibidem; Г. Михайлов. Цит. съч., с. 249 сл.; Гръцките епиграми от българските земи. — ГСУ ИФФ 32, 1942—1943, 1—70; 40, 1943—1944, 1—75.
- ¹⁶³ W. Peek. Griechische Vers-Inschriften. Grab-Epigramme. Berlin, 1955.
- ¹⁶⁴ P. Foucart. Op. cit.
- ¹⁶⁵ IG. Bulg. 4, 2348.
- ¹⁶⁶ IG. Bulg. 3—I, 1015.
- ¹⁶⁷ G. Mihailov. Epigramme... 104 sqq.
- ¹⁶⁸ IG. Bulg. 2, 796; Срв. и Г. Михайлов. Гръцките...; Траките..., 252—254.
- ¹⁶⁹ IG. Bulg. 1, 345; Г. Михайлов. Гръцките..., 44.
- ¹⁷⁰ Б. Филев. Златен пръстен с тракийски надпис. — ИБАД 3, 1912—1913, 202—223; D. Detschew. Op. cit., 566—582; Вл. Георгиев. Траките и техният език. С., 1977, с. 105 сл.
- ¹⁷¹ Б. Филев. Надгробните..., с. 127 сл.
- ¹⁷² Пак там, с. 63, 65, 67 и 132, обр. 80, 82—84.
- ¹⁷³ Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийски могилини погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг. — ИАИ, 32, 1970, 207—208 и 228; V. Besevliev. Inschrift in unbekannter Sprache aus Nordbulgarien. — Glotta 43, 1965, № 3—4, 317—322; V. Georgiev. Die Deutung der alttürkischen thrakischen Inschrift aus Kjolmen. — Ling. Balk. 11, 1966, fasc. 1, 9—23; Вл. Георгиев. Тълкуването на старинния тракийски надпис от с. Кьолмен, Преславско. — Археология, 7, 1965, кн. 4, 1—9; Траките..., с. 119 сл.
- ¹⁷⁴ K. Lehmann. Documents of the Samothracian language. — Hesperia 24, 1955, 93—100; G. Bonfante. A note on the Samothracian language. — Hesperia 24, 1955, 101—109; Вл. Георгиев, Траките..., с. 140 сл.; S. Cole. The Samothracian mysteries and the Samothracian gods: initiates, theoi and worshippers, A thesis submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota. Michigan — London, 1980.
- ¹⁷⁵ Hdt. 5, 8.
- ¹⁷⁶ За погребалните обичаи у траките срв. с лит. В. Миков. Принос към погребението на мъртвите у старите траки. — ИИД 11—12, 1931—1932, 136—150; M. Čičikova. Nouvelles fouilles et recherches de nécropoles thraces du Ve — IIIe s. av. n. ère en Bulgarie. — Actes du Ier CIEB 2. Sofia, 1969; Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I—IV). — Археология, 12, 1970, кн. 1, 1—11; L. Getov. Observations sur les rites funéraires des Thraces aux époques hellénistique et romaine. — Actes du IIe congrès international de Thracologie 2. București, 1980, 219—222.

¹⁷⁷ За тракийските могили срв. В. Миков. Произход на надгробните могили в България. — ГИМ 7, 1942, 15—31; Произходът на куполните гробници в Тракия. — ИАИ, 19, 1955, (= сб. Г. Капаров 1), 15—48; Надгробните могили България. — В: Археологически открития в България. С., 1957, 217—241; Ив. Венедиков. Тайната на тракийските могили. С., 1968; Историческата интерпретация на погребалните обичаи вж. у Ал. Фол. История...

¹⁷⁸ Hdt. 5, 8.

¹⁷⁹ Xen., Hell. 2, 2—5; Ив. Венедиков. Тракийската колесница. С., 1960.

¹⁸⁰ Г. Михайлов. Траките..., с. 118; Ив. Венедиков. Траките и Илиадата. — Тракия, кн. 3, 1976, 33—54.

¹⁸¹ Pompon. Mela. 2, 2, 16—33.

¹⁸² Hesych. s. v. τορελλῆ; Г. Капаров. Битът на старите траки според класическите писатели. — СББАН 1, 1913, с. 41.

¹⁸³ W. Tomaschek. Op. Cit., 2, 1, 21.

¹⁸⁴ Plin., Nat. Hist. 7, 40, 131.

¹⁸⁵ Zenob. 7, 13.

¹⁸⁶ В. Миков. Народната медицина у старите траки. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 657—671.

¹⁸⁷ Г. Тончева. Гроб на тракийка от Одесос. — Археология, 3, 1961, кн. 2, с. 30; М. Тачева-Хитова. Инвентар, ритуал и датировка на погребенията от могилната гробница при с. Староселка, Шуменски окръг. — Археология, 13, 1971, кн. 3, с. 50.

¹⁸⁸ Ц. Дремсизова. Могилен некропол при с. Друмево, Коларовградско. — Археология, 7, 1965, кн. 4, 63—65.

¹⁸⁹ М. Мирчев. Раннотракийски могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, 25, 1962, 97—164 и най-вече с. 123.

¹⁹⁰ W. Deonna. L'image incomplète ou mutilée. — REA, 32, 1930, 321—332.

¹⁹¹ Ibidem, 331—332.

¹⁹² Ал. Фол. ТЛ, гл. I и II.

ДИОНИСИЙ РАЛИ И НЕГОВАТА ДИПЛОМАТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ

ЙОРДАН НИКОЛОВ

Рецензент: *Цветана Георгиева*

Редактор: *Петър Петров*

Йордан Николов. ДИОНИСИЙ РАЛИ И ЕГО ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В настоящем исследовании делается попытка полностью рассмотреть международную деятельность тырновского архиепископа Дионисия Рали, подчиненная борьбе за освобождение болгарского народа. В начале работы приводятся критические оценки историографии о Рали — греческие, румынские, русские, болгарские и др., причем уточняются некоторые нерешенные проблемы. Дальше речь идет о его народностной принадлежности и делается предположение о его смешанном происхождении — его отец по всей вероятности, был болгарин, а мать — гречанкой. Внешнеполитические контакты Рали рассматриваются на фоне сложной международной обстановки в конце XVI века. Прослеживаются его взаимоотношения с русским двором, валашским князем Михаем Витязулем, императором „Священной Римской империи Рудольфом вторым“. Особое внимание уделяется его участию в руководстве Первого Тырновского восстания 1598 г., а также и его судьбе изгнанника после трагического разгрома бунта.

В заключении проливается свет на некоторые моменты его биографии, которые до сих пор считались неосвященными из-за отсутствия документов. В конечном итоге, исследование расширяет информацию о Д. Рали, корректирует некоторые неточные оценки о нем и раскрывает его подлинное место в истории болгарского народа.

Jordan Nikolov. DIONYSIUS RHALIS AND HIS DIPLOMATIC ACTIVITY

The study is an attempt at a profound analysis of the international activity of Archbishop Dyonysius Rhalis, whose work was dedicated to the struggle for the liberation of the Bulgarian people. The study begins with critical accounts of the historiography on Rhalis — Greek, Romanian, Russian, Bulgarian, etc., clarifying some unsolved problems. The author analyzes further the question of Rhalis's nationality, with a hint on the hypothesis of Rhalis's mixed origin — his father probably being a Bulgarian and his mother a Greek. Rhalis's contacts in the sphere of foreign policy are examined carefully against the background of the complicated international situation. His relations with the Russian court, the Wallachian Prince Michai Vitjazul, Rudolf II — Emperor of the “Holy Roman Empire” are also closely observed. Special attention is paid to his role and place in the organization of the First Tirnovo Uprising in 1598, as well as to his fate in exile after the tragic end of the uprising. In conclusion, light is thrown on some moments of his biography until now considered obscure, because of the extreme scarcity of sources. As a whole, the study enriches the information on D. Rhalis, corrects some inexact judgement about him and shows real place in the history of the Bulgarian people.

Търновският архиепископ Дионисий Рали не бил обикновен висш духовник в йерархическата структура на Източната православна църква, а ярка, активна, динамична личност, играла важна роля в историята на българската, на балканската, а до известна степен и на европейската дипломация през последните две десетилетия на XVI и първите две десетилетия на XVII в. Неговата дейност като един от ръководителите на Първото търновско въстание от 1598 г.¹ надхвърля рамките на традиционната антиосманска дейност, провеждана повече или по-малко последователно от православното духовенство, и придобива по-широки граждански обществено-политически измерения. Наред с Тодор Балина, Павел Джорджич и други той възглавил освобителното движение на българския народ в самия край на XVI-то столетие и влязъл трайно в революционната му история. Необикновено сложен образ, който не може да се побере в рамките на Средновековието, Рали разкъсвал оковите на феодалния мироглед и търсел нови радикални средства за разрешаване социалните, етническите и религиозните противоречия на своята епоха. В многостранното му дело намират проявление големият църковен деец и крупният политически ръководител, мисионерът на разбирателството между народите и дипломатът на новото време. Той проявил кипяща инициатива за изграждане на широка антиосманска коалиция за освобождението на българския народ, а наред с него и на другите балкански народи. В изпълнение на тази си основна задача, която го движила цял живот, Д. Рали дал своя принос за устройството на Московската патриаршия, за нейното международно признание.

Неспокоен метежен дух, посветил много сили на борбата за свобода, той шестувал неуморно между Цариград и Москва, между Варшава, Виена, Прага и Алба Юлия, за да търси привърженици на освободителната кауза на българите. Търновският архиепископ изпълнявал определени политически функции като пратеник на руския цар в Литва, Османската държава, Священата Римска империя. Натоварен с известни пълномощия от император Рудолф II, той посещавал неколккратно Москва и уреждал някои въпроси между двамата владетели. Ето защо разнообразната му революционна, дипломатическа, църковно-политическа дейност за освобождението на българския народ имала общобалкански и европейски измерения, международни мащаби.

Неособено многобройните извори, отразили живота и дейността на Д. Рали, маркират очертанията на една сложна монолитна личност, която удивлява с качествата си на революционер, с гъвкавостта си на дипломат, с широката си култура. В нея си дават среща в единство и борба архиепископът на една бивша столична катедра, завладяна от поробителите, с вожда на едно всенародно въстание, сблъскват се контраверсите на стария феодален свят, разтърсван от масовите освободителни движения, и новите сили, които си пробивали път сред ожесточена съпротива, мъчителни колебания и непосилни пречки. Може би поради това историците на социално-политическите явления, изненадани от архиепископския му сан, критично изучават неговите планове за освобождение, но пестеливо говорят за дейността му, а летописците на църквата, смутени от метежния му неспокоен темперамент, мимоходом пишат за революционера и абсолютизират църковника. По тази причина, а вероятно и по други пречки, не разполагаме с едно по-пълно и цялостно изследване за революционните му схващания, за неговия мироглед, за ролята му като дипломат.

Както е известно, интересът към живота и делото на Д. Рали никога не е заглъхвал в историографията, като се започне от първите десетилетия на XIX в. и се стигне до наши дни. Името му е влязло в енциклопедическите справочници², в лекционните курсове³. Дейността му като висше духовно лице — архиепископ на Търновската катедра, се изучава от историците на православната църква — руски⁴, български⁵, гръцки⁶, румънски⁷. В румънската историческа литература усилията се насочват към проследяване взаимоотношенията му с влашкия княз Михайл Витязул⁸. В нашата национална историопис, макар и съвсем сбито, е разкривана ролята му като пратеник на Цариградската патриаршия в Русия, контактите му с московските владетели⁹. Напоследък се изследва участието му в антиосманските борби на българския народ и другите балкански народи¹⁰. Това е съвсем естествено и закономерно. При все това забележителната му дейност като революционер и дипломат все още не е проучена като относително самостоятелно явление в съпротивителните борби на нашия народ. Не е изследвано също така участието в международния живот, ролята му в дипломатическите взаимоотношения на континента. Възниква потребността от анализирането на някои неправилни становища, лансирани в историографията. Всичко това прави не само възможно, но и необходимо по-нататъшното преразглеждане на изворите, отразяващи неговия живот, дело и борба, както и на историографията, посветена в една или друга степен на участието му в социалните конфликти, разтърсващи Югоизточна Европа.

Изворите, въз основа на които може да се възстанови генеалогията, а също така и цялостния неспокоен, бурен живот на Д. Рали са сравнително оскъдни. Те се изразяват преди всичко и главно в няколко писма, излезли изпод перото му, или от перото на негови съвременници. На първо място, следва да се спомене личното му писмо до руския цар Теодор Иванович, където сам пише, че произхождал от рода на Кантакузиновци и Палеологовци¹¹. След това важен извор е писмото на цариградския патриарх Йеремия II (1580 — 1584, 1580 — 1595) до руския патриарх Йов (1589 — 1605), както и писмото му до Борис Годунов¹². Не по-маловажен документален източник са двете писма на Д. Рали до граф дьо Невер¹³, както и едно писмо до австрийската дворцова камара¹⁴. Интересна информация се съдържа за него в мемоара на Павел Джорджич до австрийския ерцхерцог Максимилиан от 1597 г.¹⁵ Информацията за Д. Рали, с която разполагаме, се допълва от писмото на австрийски емисар от 1598 г. до император Рудолф II¹⁶.

Разбира се, изучаването на живота и делото на Д. Рали се затруднява от факта, че не всички документални материали за него са издирени, обработени и пуснати в научна употреба. Така например две негови писма до Шарл Гонзага Палеолог, съхранявани в Националната библиотека на Франция (Париж), са все още недостатъчно достъпни. Едното писмо е от 26 август 1618 г., другото — от 6 април 1619 г.¹⁷ Пренебрегването на данните, съдържащи се в тези писма, които са останали неизвестни на някои автори, води до неверни изводи¹⁸. Това се отнася също така и до завещанието на княза на Влахия Радун Шербан, редактирано на 28 февруари 1620 г., в което фигурира подписът на Рали¹⁹.

Съвременното състояние на историческите изследвания налага да се преодоляват погрешните схващания за Д. Рали, за народностната му принадлежност, за ориентацията му в социалните сблъсъци на епохата, в която живее и се бори. Толкова повече, че вече са лансирани някои неправилни оценки за него, някои неточни квалификации, които го представят в невярна светлина. Така например в пълно противоречие със

съществуващата документация се твърди, че ръководителите на Първото търновско въстание, включително и Дионисий Рали, били „проводници на австрийските политически замисли“, след поражението на въстанието „останали изцяло зависими от благоволенieto на Хабсбургите“, „не отчитали техните по-далечни, користни цели или не са могли да избегнат при тогавашната обстановка сътрудничеството с такава агресивна сила“. Голословно се твърди, че те „свързвали освобождението на българите с политиката на управляващите среди в Австрия, които, както историческият опит на следващите столетия показал, или не били в състояние, или не желали искрено да помогнат на българите“²⁰.

Тези заключения, които имат повече характер на прибързани обвинения, отколкото на научни изводи, са резултат от недостатъчно добро познаване на епохата и на нейните движещи сили, на изворите и историографията²¹, както и на неправилен методологически изходни позиции. Това са основните причини, които са попречили на автора да разбере, че предводителите на Първото търновско въстание от 1598 г., съчетавайки вътрешната организация с външната подкрепа, фактически провеждат „най-добре замисленото българско въстание до XIX в.“²².

Дипломатическата дейност на Д. Рали била неразделно свързана с историята на международните отношения в Централна и Югоизточна Европа в края на XVI и началото на XVII в. Тя отразява до известна степен единството и противоречията между четирите основни блока — хабсбургския, френско-английския, руския и османския, около които гравитирали останалите европейски държави. Всяка една от тези групировки предлагала свое решение на източния въпрос и сама била огнище на конфликти и неизгладими противоречия. Това обстоятелство не могло да не даде съответно отражение върху неговата стратегия и тактика, върху позициите, които заемал, върху непоследователността му, върху лъкатушения му път между големите европейски сили.

В структурата на хабсбургския блок влизали държавите, включени в „Свещената Римска империя“ — Австрия, Испания, италианските държавици, Южна и Югоизточна Германия, Чехия, Унгария и др., а към френско-английската групировка се присъединила Холандия. Руската държава, превърната през 1547 г. в царство, играела все по-нарастваща роля в международните отношения. Що се отнася до Османската империя, тя обхващала значителни територии в Мала Азия и Европейския Югоизток, установявайки мирни отношения с една или друга държава на континента — през 1568 г. с Австрия, 1579 г. с Англия и други.

Османската империя, макар и разтърсвана от цяла поредица антифеодални въстания²³, понесла тежко поражение при Лепанто, продължила външнополитическата си експанзионистична политика. През 1578 г. тя подновила военния конфликт с Персия, преустановен едва 1590 г., когато сключила мир²⁴. За възстановяване на понесените загуби империята могла да предприеме ново настъпление спрямо традиционните си противници. Ала тя не разчитала на успех в една война срещу Испания и Венеция, понеже не притежавала достатъчно силна флота, докато Австрия се очертавала като сравнително по-привлекателен обект за победоносно настъпление²⁵. Апетитите на султаните нараствали поради обстоятелството, че между двете държави съществували враждебни отношения.

В покорените от османските завоеватели балкански страни, включително и в българските земи, зрело революционното недоволство на населението, обусловено от дълбоките изменения²⁶, настъпили в структурата на господстващата феодална система²⁷. В резултат от по-нататъшното развитие на стоково-паричните отношения от втората половина на XVI в. насетне

настъпва преустройство във формите на земевладение, от условия те се превръщат в безусловни. Появяват се чифлиците. Задълбочава се имущественото разслоение. Засилват се формите на социална, икономическа, политическа, етническа и религиозна дискриминация²⁸.

Както е известно, самият Д. Рали бил свързан с онези среди в българската обществена структура под османска феодална зависимост, които организирали съпротивата на поробеното население срещу султанската феодална система²⁹. По-конкретно той бил представител на църквата, превърнала се в естествен център на българските антиосмански освободителни борби. Ако и да била в значителна степен потискана и ограничавана в своята разнообразна дейност за опазване българската народностна ценностна система, българската народна култура, бит, традиции и вяра, църквата по самата си същностна характеристика била основен противник на чуждоземния поробител в неговите усилия да асимилира етнически и религиозно поробените³⁰. Това обяснява до голяма степен ръководната му роля в съпротивителното движение.

В съществуващата историческа литература има редица въпроси, свързани с живота и делото на Д. Рали, които не могат да се считат за окончателно решение. Такъв въпрос, по който все още няма постигнато единство между изследователите, е този за етническата му принадлежност. Гръцките историци отстояват становището за гръцкия му произход³¹, докато в румънската историография се срещат две концепции — автори като Йорга приемат, че по бащина линия бил Рали, а по майчина — Палеолог, но в края на краищата го обявяват за румънски поданик³². М. Пакурариу пък твърди, че по баща бил Палеолог, а по майка Кантакузин³³. Преповтаряйки известното от старата литература, един историк у нас безкритично отстоява гръцката му принадлежност³⁴.

Различията в оценките за народностната принадлежност на Д. Рали са породени от не съвсем сигурния характер на изворите, с които разполага историческата наука. Основания за гръцкия му произход дава личната декларация на самия Рали, направена в писмото му до руския цар Теодор Иванович от 1592 г., изпратено от Смоленск, в което сам се титулува „Кантакузинов и Палеологов“³⁵. В посланието на цариградския патриарх Йеремия II (1572 — 1579, 1580 — 1584, 1586 — 1595) до руския патриарх Йов е наречен „средника царского, от Кантакузиных и Палеологовъ, которые прежде сего держали скиптръ Константинопольский“³⁶. Колкото и невероятно да изглежда, на тези данни се позовават и гръцките историци, когато обосновават заключенията си за византийската народностна принадлежност на Д. Рали³⁷. Цитираните сведения, достатъчно авторитетни, за да не пораждат съмнения, можеха да бъдат приети без каквито и да било уговорки, ако не предизвикваха редица въпроси, на които трудно може да се даде убедителен отговор.

Поради това прави впечатление необичайното титулуване на търновския митрополит, към чието име се прибавя освен презимето Рали и двете византийски императорски фамилии — Кантакузин и Палеолог. Като се вземе под внимание, че именуването на Дионисий върви в порядък Рали — Кантакузин — Палеолог става очевидно, че градацията се претоварва неестествено. Логично е да се запитаме защо в Москва той се титулова „Кантакузин и Палеолог“, а в писмата си до император Рудолф II от 22 декември 1599 г. — „Дионисий Рали, архиепископ на Търново в България“ (Dionisio Ralli Arcivescouo di Tarnouo in Bulgaria)³⁸. Не прибавя имената на византийските императори и в писмото си до влашкия княз Михай Витязул от 5 май 1597 г., в което се подписва: Dionisio per grazzia di Dio Arcivescovo

Терновиене supremo dottore de bulgari³⁹. Нима в „Свещената Римска империя“ и във влашкото княжество авторитетът на прочутите византийски фамилии е бил по-малък, отколкото в Москва?

Като се има предвид естеството на мисията, с която бил натоварен от Цариградската патриаршия — да предаде в Кремъл решението на църковния събор от 1590 г. за признаване каноничния характер на Руската патриаршия, не е трудно да се разберат причините, поради които Рали акцентирал на родствениите си връзки с известните византийски императорски фамилии. По такъв начин той придавал по-голям авторитет на личността си, на задачите, които имало да решава. Едно значение могло да има, ако се представял само за търновски архиепископ, съвсем друго звучене придобивало възглавяването от него посолство, когато припомнял родовата си връзка с владетелите на Византийската империя. Вероятно Д. Рали е разчитал да предизвика благосклонното отношение на московския двор и да реши някои въпроси, които стоели пред търновската архиепископска катедра.

С известни основания може да се предполага, че фамилиите на византийските императори са послужили на търновския архиепископ за постигането на определени цели, които презимето Рали не е могло да му осигури в руската държава. Това предположение се потвърждава от наблюденията на руския историк Н. Каптерев, който установява, че дори до първата половина на XVII в. в Москва „обращалось внимание на национальность просителя, — греки были по преимуществу покровительствуемые, просители же славяне возвращались назадъ из Путивля“. Това се дължало на обстоятелството, че представителите на южните славяни се занимавали със събирането на милостиня, просели и „не привозили съ собою никакихъ политическихъ вестей“⁴⁰.

Вероятно по тази причина търновският митрополит прикривал действителната си народностна принадлежност, свързана със семейството на Рали, изтиквайки на преден план косвените си, вероятно фиктивни връзки с двата императорски рода на Византия. В противен случай, ако не докажел убедително гръцката си принадлежност, нямало да бъде допуснат до Москва, мисията му щяла да пропадне и щели да го върнат обратно още в пограничния пункт в Путивал. Това обяснява съмнителното тройно презиме на търновския митрополит, който го използва единствено пред русите.

Напълно е възможно бъркотията около титлата на Дионисий като „митрополит на Търново и Лариса“ също така да е подчинена на тактическите му ходове. Още Ив. Снегаров предположи⁴¹, а по-късно и гръцкият историк Ст. Пападопулос⁴² прие, че когато търновският митрополит пристигнал през 1592 г. в Москва, за да предаде хрисовула за признаването на Московската патриаршия, той отправил до царя писмо на гръцки език, в което се титуловал „Аз смиреният митрополит на Търново Дионисий Ралис Палеологос“. Преводачът на руския текст обаче погрешно разбрал презимето Ριχλῆς като топографско прилагателно име и го предал с метатеза на плавните γηλ в резултат от което се получило Ларски вместо Ралски. От погрешния руски превод бил направен друг превод на гръцки език, който бил предаден в патриаршеската библиотека и оттук възникнала допълнителна бъркотия. Може би сам Дионисий Рали, движен от познатите съображения, за да не предизвиква подозрения, не е реагирал и премълчал допуснатата грешка.

Наистина по-късно в две писма до Шарл Гонзага Палеолог архиепископът се подписва на гръцки език по два различни начина: единия път, както до Михай Витязул — „Дионисий, архиепископ на Търново“ (Διονίσσιος ἀρχιεπίσκοπος Τερνόβου); другия път поради установената връзка с бъдещия „Цезар на Ориента“ — „Дионисий Рали Палеолог, архиепископ на Търново и

цяла България“ (Διονύσιος Ῥάλης Παλεολόγος, ἀρχιεπίσκοπος Τερνόβου καὶ πόσης Βουλγαρίας)⁴³. Ще рече, прибягването до арсенала на византийската императорска титулатура имало конюнктурен характер. Към нея той прибягвал при определени случаи, когато имало политически смисъл. Интересно е да се отбележи обаче, че на първо място Дионисий поставя фамилното име Рали, а едва след това — Палеолог.

В повечето случаи самият търновски архиепископ се подписвал с презимето „Рали“, което изглежда е било прякото му фамилно име. В мемоара си до австрийския ерцхерцог Максимилиан от 1597 г. Павел Джорджич пише, че Дионисий произхождал „от семейството Рали“ и бил шурей на „Господин Одоардо Гаяни и племенник на Кантакузините“⁴⁴. Това означава, че не родовете Кантакузин и Палеолог били непосредственият фамилен корен на Дионисий, а фамилията Рали. В противен случай Джорджич нямало да пише, че бил „племенник на Кантакузините“, с които бил свързан вероятно по майчина линия.

Но е изключено сам търновският архиепископ да е премълчавал своето презиме Рали в средите на Цариградската патриаршия и да е акцентирал по понятни причини на връзката си с византийските императорски фамилии. Вярно е, че етническите противоречия между гърци и българи се изострили много значително по-късно, но предпоставките за конфликти възникнали непосредствено след падането на България под османска зависимост през 1393 г.⁴⁵ Цариградската патриаршия ликвидирала Търновската патриаршия, като подчинила нейния диоцез. За митрополити обикновено били поставяни гъркофили, които от своя страна провеждали чужда политика. „По този начин, писа Ив. Снегаров, йерархията на Търновската църква станала и разпространителка на гръцката образование в Дунавска България. Митрополити и епископи извършвали богослужението на гръцки език, който бил налаган и в епархийските църкви“⁴⁶.

Внимателният етимологически анализ показва, че самото презиме „Рали“, изписвано от търновския архиепископ по особен начин, не е типично гръцко. В гръцките документи той е назоваван Ῥάλην или Ῥάλλη⁴⁷, а в латинските — Ralli⁴⁸, докато в гръцката транскрипция името изобщо е получило стилизацията Ῥάλλεος, Ῥάλλη⁴⁹. Ясно е, че презимето на Дионисий, изписвано по особен начин, отвежда към негръцките етнически групи на Балканския полуостров — българи, албанци и др., сред които е разпространено дори до днес. В българския език, както показват проучванията, то е производно от гръцкото Хераклес, но придобива славянска, респ. българска окраска като лично и фамилно име — Рали, Ралица и други⁵⁰. Наистина в редица райони на Гърция то се среща, но е разпространено предимно сред преселниците от другите страни. Лица с фамилно име Рали в онази епоха живели не само в Гърция, но и в Русия, Венеция, Османската империя и пр. като дипломати⁵¹, военни⁵², търговци⁵³ и други⁵⁴.

Многозначително е обстоятелството, че племенникът на Рали Иван греченин, работещ като служител в султанския двор в Цариград, препоръчан в Москва за осведомител на руското правителство⁵⁵, също така не влиза в рамките на традиционната византийска именна структура, а има известен славянски облик. Самият термин „греченин“ е предаден с малки букви, като прякор, а не като презиме. Това дава основание да се предположи, че той спадал към онези среди в българското общество, които започвали да се гърчечат, движени от разнообразни съображения.

Най-сетне, ако Д. Рали би бил потомствен грък, едва ли е щял да напише своите две писма до граф дьо Невер, който бил грък, потомък на Палеологовата династия, на латински и италиански⁵⁶. Както налага обикнове-

ната логика, би следвало да напише писмата на гръцки език, който е знаел много добре.

Всички тези съображения подкопават до голяма степен традиционното схващане за гръцката етническа принадлежност на Рали. По всяка вероятност той е бил българин по баща. В подкрепа на това предположение говори фактът, че за разлика от потомствените гръцки архiereи в българските земи, които отстоявали фанатично мегалоелинистични идеи, той изразявал своята тясна обвързаност с българския народ, имал съзнанието, че е законен духовен водач на България. Ако не е било така, трудно могат да се обяснят усилията му да организира съпротивителните борби на българския народ, не би проявявал такъв необясним патриотичен порив.

В края на краищата етническият произход на този бележит ръководител на освободителните борби на българския народ не е толкова важен, колкото неговата ангажираност с българската кауза, неговото съзнание за съпричастие към съдбата на поробеното население от двете страни на Балкана. Защото, както е известно, между потомствените български църковници се срещат „и свещенослужители предатели, негодници, юди от гледна точка на националните интереси на българския народ“⁵⁷. По-важното е, че цялата му дейност като организатор на търновския бунт, като дипломат била импулсирана от любов към българския народ. Д. Рали имал българско самосъзнание, българско самочувствие и гордост. Колко много се е различавал той от онези, които близо два века по-късно Паисий Хилендарски ще жигоса, загдето „не обичат да знаят за своя български род, а се обръщат към чужда култура и чужд език и не се грижат за своя български език, но се учат да четат и говорят по гръцки и се срамуват да се нарекат българи“⁵⁸. Д. Рали с гордост декларираше и се подписваше като „архиепископ на Търново и цяла България“ („Ὁ Τορνόβου καὶ πᾶσης βουλγαρίας ἀρχιεπίσκοπος“)⁵⁹. Това разбиране го ръководило, когато в писмото си до влашкия владетел Михайл Витязул от 5 май 1597 г. се подписваше като вожд на всички българи *Dionisio per grazzia di Dio Arcivescovo Ternoviense dottoredi bulgari*⁶⁰. Наистина в писмо до канцлера на австрийския император Рудолф II, Вартоломей Пеззен, от 22 декември 1599 г.⁶¹ той се титулова съвсем скромно: *Dionisio Ralli Arcivescouo di Bulgaria*, но това е лесно обяснимо, като се има предвид, че то датира след разгрома на Търновското въстание и някогашният възглавител на архiereйската катедра в старопрестолния град, прогонен от османските насилници, е поел нерадостния път на политическия изгнаник. В навечерието на самото въстание, по време на подготовката му той има по-друго самочувствие, което успял да наложи сред хората, с които контактувал. Неслучайно в писмата си до Борис Годунов от 1592 г. цариградският патриарх Йеремия II (1586 — 1595) нарича Дионисий „преосвященнаго Митрополита Търновскаго и властителя всея Болгарская земли“⁶². Макар и по-ограничено, император Рудолф II представя Дионисий като всебългарски архiereй в посланието си до руския цар, вероятно от октомври 1603 г.⁶³, като го назовава „Архиепископ Търновски и Български“⁶⁴.

Изобщо титулата на търновския архиепископ Д. Рали не била само традиционен реквизит на средновековния церемониал, а жизнеутвърждаващ фактор. В условията на османското владичество, когато всеки спомен за миналото величие на България играел определена революционизираща роля, тя отразявала в крайна сметка голямата идея за старата българска престолнина като всепризнат център на икономическото, политическото, общественото, териториалното, етническото и духовно-културното единство на българския народ. Това е бил изключително важен мобилизиращ исторически реквизит, използван по един внушителен начин за сплотяване на

поробените маси. В качеството си на ръководител на търновската църковна институция Д. Рали отстоявал авторитетно старите исторически традиции на Търновград и ги използвал в борбата срещу османските насилници за освобождението на българския народ.

За всичко това му помагала солидната подготовка, която получил в Рим⁶⁵, връзките, които установил с редица ръководители на православната църква, католицизма и протестантизма, тесните му взаимоотношения с цариградския патриарх Йеремия II, с владетелите на Русия, Австрия, Влахия и други. Немалка роля изиграло и обстоятелството, че бил племенник на известния велик везир Михаил Кантакузин, под патронажа на когото се включил в международните отношения на своето време. Получил тласък в кариерата си, първоначално Дионисий станал епископ на Кизик, главен град в Хелеспонт, край Дарданелите. По-късно по личното разпореждане на папа Григорий XIII (1572 — 1585) бил изпратен за преподавател в гръко-латинославянската академия⁶⁶, основана около 1580 г. в Острог от княз Константин К. Острожки (1526 — 1608)⁶⁷. Известно време бил игумен на манастира Дрохобич в Източна Галиция.

В историята на българския народ започнал да играе активна роля след като цариградският патриарх Йеремия II, родом от Анхияло, с подкрепата на първенците от Галата го интронизирал за архиепископ на Търново. Това станало вероятно в края на 1585 г.⁶⁸, макар в изворите да няма преки сведения⁶⁹. Проведеният през май 1590 г. църковен събор в Цариград го натоварил да отнесе в Москва специалния хрисовул, с който се признавал законният (канонически) характер на Московската патриаршия, провъзгласена с личното участие на цариградския патриарх Йеремия II през 1589 г., когато за пръв руски патриарх бил избран Йов (1589 — 1605)⁷⁰. По-конкретно той трябвало да осведоми Кремъл, че съборът „определил на московския патриарх *нето място* (курсивът е на И. Снегаров)⁷¹ между православните патриарси (след йерусалимския)⁷². Това решение се разминава генерално със съдържанието на грамотата, която Йеремия II подписал при интронизацията на патриарх Йов в столицата на руската държава за Москва като „Третия Рим“, като православно царство, надвишаващо всички останали, които съществували по-рано⁷³.

В състава на делегацията, оглавявана от Д. Рали, влизали видни представители на православната църква. Между тях се откроявал „архиепископ Гребенский, Болгарской земли, Калистрат“, Дамаскин, келарий на лаврата „св. Сава Освещени“, Кирил, игумен на Архангелския манастир, Логтин, игумен на Благовещения манастир⁷⁴. Както видяхме, епархийските митрополити в българските земи били сравнително добре застъпени в пратеничеството: освен Д. Рали участвували и архиепископът на гр. Гребен в Югозападна Македония, влизащ в диоцеза на Охридската архиепископия-патриаршия⁷⁵.

Мотивите, поради които патриарх Йеремия II натоварил Д. Рали с тази отговорна задача, са достатъчно ясно посочени в изворите; те не били само църковни, но и политически. В посланието си до руския патриарх Йов Йеремия го характеризира като „наш приятел, великаго Собора, инаго было послать невозможно, кроме его“⁷⁶. Това изказване достатъчно убедително разкрива голямото доверие, с което се ползвал търновският архиепископ в Цариградския патриаршески двор, поради което никой друг освен него не могъл да се справи толкова успешно с мисията, която му била възложена. В аналогичен дух са оценките за Рали и в писмото на Йеремия II до Борис Годунов (ок. 1552 — 1605)⁷⁷, новокоронования владетел на руската държава по това време. Препоръчвайки го като „мужа искуснаго и рода великаго“,

„возлюбления брат и наше смирение и съслужебника“, патриархът се обръща към големия руски държавник с молба: „а ти го приими също така както прие наше смирение и му покажи своята любов и грижа, каквато имаш към Великата църква като приятел Христов и благодетел и за което пишем към твоя светлост това извърши“. Много важно значение има многозначителното напомняне: „А той има думи, които ще извести на тебе, Господарю“⁷⁸.

Какви са били „думите“, които Д. Рали трябвало да извести на Б. Годунов, трудно може да се каже с положителност, защото няма преки данни в изворите, с които разполагаме. Като се вземе под внимание обстоятелството, че когато се намирал в Москва патриарх Йеремия II дал съгласие да оказва по-специални политически услуги на руското правителство, да служи на руското разузнаване⁷⁹, може да се допусне, че е ставало дума за осигуряване подкрепата на Кремъл в борбата срещу османците. Косвено основание за такова предположение дава обстоятелството, че в навечерието на Първото търновско въстание от 1598 г. разбирателството му с него укрепнало още повече. Както се вижда от двете писма на Рали до Михай Витязул от 12 и 13 март 1598 г., патриарх Йеремия II бил в продължение на двадесет дни в Търново и двамата сключили споразумение за съвместна борба. По този повод сам Дионисий пояснява: „и двамата очакваме с голямо нетърпение пратениците на твое величество тъй, както бихме очаквали съдния ден“⁸⁰. Всички тези сведения дават основание да се предположи, че ориентацията на Цариградската патриаршия към Д. Рали като ръководител на делегацията била продиктувана и от предварителната антиосманска насоченост на търновския архиепископ, която съответствувала на позициите на патриарх Йеремия II.

Възглавяваната от Д. Рали група пристигнала в граничния руски град Смоленск през май 1591 г.⁸¹ Оттук търновският архиепископ изпратил писмо до руския цар, „Благоверному и тихомірному, Богомъпочтенному, святому Царю нашему и Самодержцу всея России, Московскому, Казанскому, Астраханскому, Новгородскому и иныхъ, Православный Царь господинъ Теодоръ Йоановичъ!“⁸² Ако и да спазвал принципите на средновековния дипломатически церемониал, той изразявал в тези титли респекта на поробеното българско население спрямо руския владетел, неговата вяра в „святому Царю нашему“ като борец срещу агаряните, за освобождаването на поробените народи⁸³.

В писмото до руския цар Д. Рали изказва някои идеи, които разкриват дипломатическата му платформа, изработена за осъществяване мисията, която му била възложена. Като се опитва да обоснове родовата си връзка с византийските императорски фамилии, той пристъпва към задачите си. „Я смиреный Митрополит Дионисий, Тырновский и Ларский“⁸⁴, Кантакузинов и Палеолог, и приятел от Патриарха съ Собора, меньший рабъ святія державы Царствия твоего, — пише Рали — припадаю на колени и челом бью Величеству твоему, и молю Христа Бога, да умножить державу твою и укрепить царство твое, и учинить тебя свыше всех Царей земныхъ. Амин. Исповедую державе твоей мое пришествие: посланъ я от Святейшихъ Патриархов и от всего Собора, принести Царствию твоему молитву и благословение, да и за тем что, по твоему повелению, поставил патриарх Иеремия на Москве Патриарха, и он, ради любви твоей и призрения что ему учинил, созвал Соборъ Патриарховъ, Митрополитов, Архиепископов и Епископовъ, да совершитъ поставление новаго Патриарха господина Йова; и для того еще собралъ всехъ Архиеереевъ и Патриархов, что Александрийского не стало“⁸⁵.

Цитираният текст от писмото, написано в стила на изящната византийска дипломатическа епистография, е показателно в няколко аспекта. На първо място, не е трудно да се разбере становището на Цариградската патриаршия, а наред с нея и на Търновската архиепископия за мястото и ролята на руския цар в коалицията срещу османските нашественици. Д. Рали съвсем определено изразявал надеждата руският цар да заеме челно място в борбата против поробителите на балканските народи, да стане най-силен на земята — „свыше всех Царей земных“. Това разбиране представлява своеобразна разновидност на концепцията, според която след падането на „двата Рима — Рим и Цариград, настъпва царството на „Третия Рим“ — Москва, най-новият център на християнската цивилизация, който ще разгрои агаряните и ще освободи поробените народи. Не напразно държавата на цар Теодор Иванович е назована „света държава“, „святия держави Царствия твоего“. Пожеланията да бъде укрепено неговото царство било подчинено на това схващане. Останалата информация в писмото поражда интерес дотолкова, доколкото осведомява московския владетел за официалната страна на посещението — предаване решението на Цариградския църковен събор за утвърждаването на Московската патриаршия

По-нататък търновският архиепископ осведомявал царя, че съборът отредил на патриарх Йов пето място сред православните патриарси. В същото време той пишел, че му било възложено като близък приятел („ближняго своего приятеля“) да предаде цялата истина на другите патриарси „около всего Черного моря, да и въ Мутьянской земле и въ Волошской, и у Киевского Митрополита чтобы именовался Патриархом“, декларирайки че носи грамота за новия патриарх Йов. Заключение то завършва с молба да получи пропуски с възхвала на царя: „ты же, благоразумный и достойный Царь, сотвори с моею приходе по воле Царствия твоего. По семъ буди на тебе молитва и благословение, да подарует Господь миръ и здравие и век долгий, а на враги одоление видимых и невидимых, аминь“⁶⁶.

Бързината, с която реагирали Кремъл след получаването на писмото, била необикновена. Руският владетел се разпоредил на войводите да пуснат митрополита и архиепископа заедно с останалите членове на групата от Смоленск в пределите на държавата. Възложено било на царския пристав да ги посрещне при Можайск и да ги разпита. Нетърпението, с което приставът пристъпил към изясняването на въпросите, които вълнували двореца, показва по-особения характер на взаимоотношенията между Цариградската патриаршия и Московската държава. Преди всичко руският владетел се интересувал какви били обичаите на патриарсите, взели участие в заседанията на църковния събор. Молят ли се за здравето на владетеля? Споменават ли името на патриарх Йов в ектениите? Знае ли за това турският султан и неговите паши? Какви места заемали на събора митрополитите, архиепископите и епископите?⁶⁷ Такива били въпросите, които занимавали владетеля. В целия предварителен разговор, който не бил прикрит зад условностите на средновековната дипломация, ясно прозирало припряното желание да се разбере дали и доколко патриарх Йеремия II изпълнявал обещанията, които бил дал в Москва през 1589 г.

Какво голямо внимание било отделено на групата показват по-нататъшните указания на царя Т. Иванович, който се разпоредил да се дава на архиепископа и епископите специална храна — „Корм. . . почтеный“. От своя страна патриарх Йов изпратил при Воробьови врата новоспаския архимандрит и неговия ключар първи да приветствуват митрополита и архиепископа при слизането от каретата, да предадат поздравите на патриарха и неговото благословение, да се осведомят за тяхното здраве. Настанени в Новгородското подворие, гостите трябвало да изчакат развитието на събитията⁶⁸.

Каква била изненадата на групата, когато първоначалното нетърпение на руския владетел било заменено с необяснимо на пръв поглед отлагане на очакваната среща. Теодор Иванович вече не бързал да приеме архиепископ Дионисий и придружаващите го лица. Какви били причините за това е трудно да се установи с положителност, защото липсват преки указания в изворите, с които разполагаме. Вероятно това се дължало на допълнителните проучвания, които трябвало да бъдат направени, на по-нататъшното изясняване на руската позиция, на исканията, които трябвало да бъдат предявени. Най-сетне около един месец след пристигането, на 20 юни 1591 г. пратеничеството било прието в двореца в Кремъл. Застанал пред Посолската палата, откъдето се очаквало да излезе царят, кортежът влязъл в средната Златна палата, където монархът, седнал на престола, облечен в златна дреха, обграден от своите боляри и дворяни, трябвало да го приеме. Дякон Андрей Шелкалов, царският секретар, представил поотделно членовете на делегацията — отначало ръководителите — митрополит Дионисий с архимандритите Макарий и Евтимий като пратени от събора, а след това българския архиепископ с архимандритите от Света гора и Свети гроб, които „пришли за милостынея“⁸⁹. Интересно е да се отбележи, че съставът на групата бил разделен на две — едната част с архиепископ Дионисий били оценени „какъ присланными от Собора“, а другата част с „Архиепископа Болгарского с Архимандритами“, „которые пришли за милостынею“. Това деление, изглежда, имало само някакво протоколно значение в церемониала на приема, но фактически не ще да се е отразило върху фактическото отношение на московската общественост спрямо пратеничеството.

Ставайки от мястото си, Теодор Иванович приел благословията на българските архиереи, а митрополит Дионисий му предал благослова на цариградския патриарх Йеремия II и другите източни патриарси. Царят проявил интерес за здравето на патриарха: „Отца нашего и богомольца Иеремию Патриарха, как Богъ милиует и во спасеньи ли пребываетъ?“ В отговор архиепископ Дионисий заявил: „Божиею милостию и твоим Государевым жалованьемъ, Патриарх Йеремия здоровъ и молитъ Господа Бога, от твоей святой, великий и царской державе“. От името на Йеремия II Рали произнесъл реч. В речта заявил, че по царско желание и молба патриархът поставил патриарх начело на Русия, свикал събор в Цариград и утвърдил това постановление, грамота⁹⁰, която митрополитът предал на царя от името на целия събор.

По-нататък в тази сравнително подробна реч се разказва за интронизацията на патриарх Йов, за утвърждаването на руската патриаршия, на патриарх Йов, „для того сия уложенная грамота утверждена для памяти во веки, лета 7098, месяца Мая“⁹¹.

От своя страна Д. Рали поднесъл на руския владетел и неговата съпруга Ирина редица скъпоценни подаръци. Благословието на патриарх Йеремия II, предадено на царя и царицата, влизало в програмата на традиционните средновековни отношения, както и връчването на част от мощите на мъченик Панталеймон и Мария Магдалена. Качествено по-други измерения придобивали останалите подаръци, които търновският архиепископ поднесъл на руския владетел. От свое име той му връчил в дар царска корона с драгоценни камъни и бисери („венецъ царский золотой“), а на царица Ирина друга корона⁹².

Ето един акт, който протезава широки обществено-политически и народностно-културни измерения. Преди всичко възниква въпросът: чии са били короните, които Рали предал на руския цар и на съпругата му? Не би ли

могло с известно основание да се предположи, че това са били короните на старите търновски царе и царици, запазени след падането на българския старопрестолен град през 1393 г. и съхранявани от овакантената патриаршеска катедра, единствената оцеляла официална институция, която, макар и превърната в архиепископия, била възглавявана от гръцки митрополити⁹³, но продължавала да съществува? Ако това са били пък короните на византийските императорски династии, което е по-малко вероятно, не е ли могъл да ги отнесе в Москва патриарх Йеремия II при своето посещение. Повече основания могат да се приведат в подкрепа на възможността Д. Рали в качеството си на търновски митрополит да е предал короните на българските венценосци. Може би по този начин той изразявал в символична форма незаглъхващата надежда да бъде възстановено българското царство с помощта на руския самодържец, получил българските династически реликви. Това са предположения, които не излизат извън границите на вероятностите главно поради липса на допълнителни сведения в документалните свидетелства, с които разполага историческата наука.

От друга страна, трудно може да се допусне, че осиромашалата в условията на робството търновска архиепископия, чиито представители отивали в Русия да просят милостия, е могла да намери допълнителни средства да поръча или купи корони, за да ги отнесе в Москва. В края на краищата установяването на истината за произхода на тези корони е задача на бъдещите изследователи. Засега по-важно е да се подчертае, че поднасянето на короните от страна на търновския архиепископ било един многозначителен обществено-политически акт, с който се признавало правомерното законосъобразно съществуване на руската царска институция, която в тази епоха получавала официалната санкция на европейските владетели. Като се има предвид, че през Средновековието обикновено корони раздавали преди всичко църковните ръководители, може да се каже, че церемониалът по връчването на короните отразявал по своеобразен начин все по-нарастващото българско съзнание и самосъзнание на архиепископската институция и нейния предстоятел като единствен официален представител на поробеното българско царство. Това било един блестящ символичен жест, в който рефлектирали силни патриотични импулси, една проява, която отразявала началните искри на възникващата българска нация. Неслучайно Д. Рали имал ясното убеждение, че бил „екзарх на цяла България“, „властител на цялата българска земя“. В онази епоха кой друг могъл по-авторитетно да отрази възжеланията на поробения български народ за народностна самостоятелност, за независимост, социална правда и свобода?

В същото време българският архиепископ от Гребен Калистрат заедно с четиримата архимандрити поднесли на царя мощи на светци. Останал доволен, самодържецът ги изпратил с чест в подворието, като им били дадени ястия и пития от царската трапеза.

Така приключила аудиенцията на делегацията на Цариградската патриаршия в Кремъл. Тя протекла добре: замислите, които я движили в основни линии, се осъществили. Нямало основания за недоволство.

По-късно, на Спасовден, по волята на владетеля митрополитът и архиепископът били поканени при патриарх Йов, когото заварили да се облича в одеждите си в средата на Успенския събор. Те приели от него благослов, а архиепископ Дионисий произнесъл реч от името на цариградския патриарх. Предавайки грамотата, той се включил в процесията⁹⁴.

В писмото на патриарх Йеремия II до руския патриарх Йов наред с обикновените църковни обръщения, които се разменят, заедно с познатата информация за устройството на новата руска църковна институция се срещат

някои оценки, които допълват общата характеристика на търновския архиепископ като дипломат. Патриарх Йеремия отбелязва, че Д. Рали бил избран за ръководител на делегацията по повеление на църковния събор. След това го характеризира като „царски сродник“, от Кантакузините и Палеолозите, които преди владеели константинополския скиптър, моят приятел“. По-нататък изтъква, че го изпраща „к самодержаному, святому Царю нашему, всея Руси, челом бить“. Ще рече, мисията имала не само църковен, но и държавен характер. Обръщайки се към патриарх Йов като към свой личен приятел, Йеремия II отправя молба да го приеме и да му помогне, понеже „той е наш приятел, от Великия събор, друг освен него не беше възможно да изпратим“⁹⁵.

В другата грамота, която имала частен характер, патриарх Йеремия II известява за своето благополучно пребиваване в Цариград, че изпраща митрополит Дионисий с „благословие за богопоставения цар с неговата царица“, със съборна грамота. Същевременно той моли „прият ели с благословениемъ и тихомирем, пострадахъ объ немъ предъ Царскою светлостію, и попечитися святому, высочайшему Царю, да сотворишь пригожую помощь, каковую обещалъ въ своей палате, при поставлении на патриаршество Йова, ибо другой надежды ни на кого не имеютъ, кроме какъ на Бога и святого Царя“⁹⁶. Ще рече, цариградският патриарх отново декларира пълното си доверие спрямо търновския архиепископ. Непокколебимо изразявал надеждата в руския цар като единствена опора, на която може да се разчита.

Сравнително късно, едва през октомври с. г. Д. Рали посетил болярина Борис Годунов. Причината за това се дължала на обстоятелството, че чак на 5 октомври търновският архиепископ споделил пред дякона Шелкалов, че носи грамоти за Борис Годунов. От своя страна Годунов трябвало да докладва на царя, да получи позволение от него и тогава да го приеме в двореца си. Съпроводен от преводача Свастин Дмитриев, Д. Рали се отправил за дома на могъщия руски болярин, разположен срещу катедралната църква. Слизайки от коня при самата стълба на мостика, гостът пристъпил в неговата къща. Разделени на три групи, хората на болярина го очаквали, облечени в празнични дрехи — една част го посрещнала при портата, друга — при стълбищата, трета — при пруста. Застанал пред вратите на средната зала със своя хор, Б. Годунов посрещнал тържествено пратеника на цариградския патриарх, приел неговия благослов и го разпитал за здравето му. Д. Рали му поднесъл подаръци и благословение от патриарх Йеремия — част от мощите на св. Панталеймон. От свое име му предал два златни атлаза, сабя дамаския, два ценни съсъда. Б. Годунов приел мощите, но отклонил даровете, като казал: „Великий господинъ Митрополит Дионисий, намъ у васъ даров братъ не подобает, а довлѣет намъ васъ видѣть и даритъ чемъ нас Богъ благослови“⁹⁷.

Митрополитът обаче останал непреклонен, той помолил Годунов да не го оскърбява и да приеме подаръците. Боляринът поискал да вземе само два ценни съсъда и, сядайки на своето място, го помолил да седне от дясната му страна, на големия миндер. Като поседели и поговорили немного, боляринът го освободил, казвайки че храна не е поръчал, понеже го чакали много държавни дела, а ще му изпрати ядене. Рали връчил на руския болярин две грамоти, едната съборна, идентична с тази, връчена на патриарх Йов, другата — частна. В съборната има един отличителен абзац, в който се казва, че целият събор се възраждал за поставянето на московския патриарх по волята на царя и желанието на Годунов. Що се отнася до частната грамота в нея се срещат някои допълнителни шрихи, които обогатяват знанията за Д.

Рали. Напомняйки на руския болярин, „что обещали благоверный Самодержецъ и Царица наша воздать достойную помощь, и ныне тому время приять милость царскую“, патриарх Йеремия II продължава: „Затова ние избрахме и изпратихме при светия Цар и при тебе, нашият господинъ, изкусния мъж и от велик род, от бившите константинополски царе, преосвещения търновски митрополит и властител на цялата българска земя, в светия дух възлюбления брат на наше смирение и съслужебника, господин Дионисий, и той пред нашето патриаршеско лице бе избран от целия архиерейски събор“⁹⁸.

В цитирания откъс особено значение има не мисълта за връзката на митрополит Д. Рали с бившите византийски императори, а оценката за него като „търновски митрополит и властител на цялата българска земя“. Това означава, че взаимоотношенията придобивали политически характер. Подготвяли се предпоставки за реализацията на бъдещите планове на архиепископа за освобождение на българските земи. Не напразно патриарх Йеремия II призовава руския болярин да го приеме така, както приел и него самия, да му покаже своята любов и грижа. Многозначителното вмъкване, че той има да му предаде нещо важно („А речи у него есть, те он иместить тебе Государю“), дава основание да се предположи, че става дума за събития от съществено политическо естество.

Когато разговорът между Д. Рали и Б. Годунов приключил, последният го изпратил до мястото, където го бил посрещнал в своя дом, като до стълбището и вратите го съпроводици неговите хора. Така завършила визитата на търновския митрополит при болярина Годунов, която отбелязала важен етап в развитието на взаимоотношенията му с руските държавници.

По време на своето посещение Рали помолил за разрешение да се поклони пред мощите на „Св. Сергий“, разположени в неговата лавра „Живоначална Троица“. Царят дал съгласие и той пристигнал в лаврата. Била му оказана почит, равна на патриаршеската. По разпореждане на пристава сложили трапеза, дали му милостиня, дарове. Получили дарове всички, които придружавали митрополита: Йеремия, архимандрит от манастира „Св. Сава Освещени“, двамата архимандрити Макарий и Евтимий, архидякон Кирил от Архангелския манастир, келарят Дамаскин. В групата влизали също така архимандрит Неофит от Панталеймоновския манастир в Атон, строителят Йоаким, архимандрит Григорий от Хилендар, Методий от Преображенския манастир, архимандрит Дамаскин от Метеорските гори, Атанасий от Душкия манастир, старецът Софроний от Ватопед и други свещеници⁹⁹.

В края на годината царят се разпоредил митрополит Дионисий да се яви при него в двореца на прощален обед в дворцовата трапезария. Владетелят подарил на митрополита кадифе, скъпоценни камъни, атлас, сребърна чаша, 40 сокола, кожи от златки, сто рубли — всичко 310 рубли, кована икона на богородица, златен филон, оплетен с бисери. От страна на царицата митрополитът, получил подобни дарове, които възлизали на 180 рубли. Неговите придружители архимандритите Макарий и Евтимий, архидяконите, архимандритите от Света гора, старците и другите хора също така получили различни дарове¹⁰⁰.

Наскоро след това, на 19 декември с. г. по разпореждането на царя търновският митрополит бил посрещнат тържествено от архимандрита и братята на Чудовия манастир. Братството, начело с архимандрита, го очаквало пред вратата. След извършването на всеобщо богослужение настоятелят на манастира го приветствувал с реч, в която му изказал благодарност „за все великие труды его и звал на следующее утро къ обедни и на братскую трапезу, во время кое наделил его обычным дарам“.

Повече от месец подир своето прощаване с Д. Рали царят заповядал той да се сбогува с патриарх Йов. Придружен от своите архимандрити и старци, в присъствието на посолския дяк митрополитът пристигнал в двора на патриаршията. В Съборната църква той присъствувал на молебен, посветен на чудотворците Петър, Алекси и Йона. Тържеството имало за цел да покаже на гостите величието на руския патриарх. По двора били подредени стрелци, по прустовите — подяци и патриаршески болярски деца, облечени в нови дрехи. Патриарх Йов седял на мястото си в столовата на бялата палата. Вляво от него били Геласий, митрополит Сарски и Подонски, Митрофан, архиепископ Рязански, а по скамейките — старците от катедралната църква. От дясната страна на патриарха седяли архиепископите Йона Вологодски, Арсений Еласонски, архимандрити и игумени, а по-нататък дворяните и служителите, дяците и патриаршеските болярски деца в нови дрехи¹⁰¹.

При влизането на митрополит Дионисий патриарх Йов станал, прочел „достойно ест“, завършил молитва и благословил госта. След това патриархът казал: „Въ великой Государя нашего, благочестиваго Царя державе, в добромъ и здаровье пребиваешъ и неть ли какихъ трудностей?“ В отговор на въпроса Д. Рали заявил: „Божиею милостию и Государевымъ жалованьемъ и вашимъ благословениемъ, мы здоровы и всемъ спокойны и предовольны.“

След размяната на взаимни церемониални реплики, патриарх Йов разказал за своето избиране за глава на руската църква и достигнал до пристигането на самия Дионисий с грамотите, като заявил, че и на него също така ще бъдат дадени грамоти за патриарха и за целия събор. На свой ред търновският архиепископ подробно разказал за събора на патриарсите. Специално внимание заслужава споменаването, че сам той ходил във влашката земя при воеводата¹⁰², за да могат архиереите в неговата държава да поставят ръцете си върху грамотата, което те направили с радост. В процеса на разговора митрополит Дионисий съветвал патриарха по всякакви духовни дела да се допитва до вселенския патриарх, също така и до другите патриарси. Занапред патриарх Йов трябвало да избере някои от гръцките митрополити или архиепископи, който е способен за това, и да го угълномощи да му бъде представител при вселенската патриаршия. Патриарх Йов, въздържайки се да вземе ясно отношение, отговорил, че по този въпрос щял да се посъветва с царя и събора и „учинить как будетъ приличнее“¹⁰³.

Разделяйки се с Д. Рали, патриарх Йов предал своите поздрави за вселенския патриарх Йеремия II. По такъв начин прощалната среща между двамата приключила.

Мисията на търновския архиепископ в Москва, осъществявана от май 1591 г. по средата на февруари 1592 г., продължила девет месеца и половина¹⁰⁴. През средата на февруари 1592 г. царят се разпоредил да изпратят митрополита на път, като заповядал да го придружи до Чернигов болярският син, вероятно синът на Б. Годунов. Заедно с групата били изпратени десет човека, болярски деца, и двадесет стрелци, въоръжени с тежки пушки, които в Брянск трябвало да бъдат сменени от друга група, по-голяма. Тези предохранителни мерки били взети, вероятно, поради неспокойната обстановка, която настъпила в Русия по онова време — бунтовете на селяните и пр.¹⁰⁵ Преди още да пристигне в Чернигов делегацията била застигната от дворянин, който носел грамоти и помени за патриарха, които трябвало да връчи на митрополита. Б. Годунов се разпоредил да предадат от негово име подаръци за йерусалимския патриарх, за келария на лаврата „Сава Освещени“ Дамаскин, който придружавал Дионисий заедно със своя архимандрит, и другите атонски настоятели¹⁰⁶.

В пространна грамота до патриарх Йеремия II руският цар обосновава позицията на руската държава по църковния въпрос. Владетелят назовава патриарха „учител на православните веления, твърд стълб на православието за всички християни и крепък за Христа страдалец“, който дал своя принос за уреждането на руската патриаршия. В исторически аспект по-нататък той се спира на някои моменти от развитието на църквата в „стария Рим“, респективно в падането в Аполинариевата ерес, изпълването на Римската църква и цяла Италия с „нечестиви учения“, отпадането на западната църква от източната и пр. След това Теодор Иванович описва своята роля при избирането на митрополит Йов за руски патриарх. Много важен елемент в грамотата представлява новото структуриране на християнската църква, направено в съответствие с позициите на Кремъл. Това е своеобразна теологическа обосновка на концепцията за Москва като „Трети Рим“. Според руския цар както в древността вселенският патриарх Силвестър, т. е. папа Силвестър I (314 — 335) „от святога честию почтен“, тъй и негово „Архиерейство соборно уложили, вначале именоваться и въ Папино место быть тебе Йеремии, Божию милостию Архиепископу новаго Рима и Вселенскому патриарху“. Основавайки се на примери от историята царят изразявал недоволство от това, че руският патриарх бил поставен „ниже всех“ и отправял искането той да фигурира непосредствено след римския папа и патриарсите на Цариград и Александрия. С други думи, в Москва се оформило разбирането той да заеме трето място в йерархическата структура на християнската църква¹⁰⁷. Това съответствувало на концепцията за Москва като „Трети Рим“.

Във връзка с това А. Муравъов основателно предполага, че дългото забавяне на митрополит Дионисий в Москва се дължало на недоволството на „благочестивия самодържец“ от това, че била подценена руската църква. Затова той не бил допуснат веднага да се срещне с патриарх Йов, понеже „царят твърдо бранел идеята за първенството на своята църква пред антиохийската и йерусалимската, едва отстъпвайки на йерусалимската, понеже нейният първосветител носил още свръхимето папа и званието „вселенски съдия“¹⁰⁸. Това съображение, изказано след задълбочено изучаване на документалните свидетелства и след критично осмисляне на руската позиция, не е лишено от основания. Действително начинът, по който дипломатията в Кремъл осъществявала своите замисли, се отразил върху срока на времепребиваването на делегацията на Цариградската патриаршия в Москва, оглавявана от архиепископа на Търново.

В заключение на своята грамота царят, засягайки отново посещението на митрополит Дионисий в Москва, подчертава че съборът постановил името на патриарха да се споменава по предишния устав, т. е. патриарх Йов да бъде споменаван на трето място. „И сега — продължава Теодор Иванович — пристигна от името на вселенския събор честнейшият митрополит Дионисий, а чрез него и всички светейши патриарси и целият събор на гръцкото царство, писмено и словесно оповестиха, че по твоеото известяване, съветвайки се за цялото велико дело на събора възлюбиха това и твърдиха на веки: да бъдем ние и който да бъде след нас във великото руско царство патриарх равностепен и почитан в божествените служби с всички вас, вселенските патриарси.“ След като припомня всичко това, царят повтаря отново своите изходни оценки за митрополита на Търново, когото оценява като „мъж духовен, свят, от рода на прежните гръцки царе“. Ще рече, версията за родовата връзка на Д. Рали с византийските императорски фамилии била вече възприета в Кремъл и пусната в обръщение. „Честнейшият митрополит Дионисий — обобщава Муравъов — бил почетен от господаря с голям подарък, виждайки неговото благочестие и учение във всяка премъдрост, и го

изпратил до всички вселенски патриарси¹⁰⁹. Това признание за качества на търновския архиепископ допълва общата оценка за него като образован архипастир, като културен представител на Източната църква.

В писмото на Теодор Иванович до патриарх Йеремия II името на търновския архиепископ се среща и при споменаването на помощта, която изпратил чрез него от своята хазна. То фигурира също така и в грамотата, дадена от Б. Годунов на келария на архангелския манастир „Св. Сава“¹¹⁰. По такъв начин неговото присъствие се чувства в цялата преписка, свързана с уреждането на материалните взаимоотношения на руската държава с източните патриарси. Той направлява умело взаимоотношенията между двата големи центрове на християнската църква — цариградския и московския.

Д. Рали напуснал пределите на руската държава, поемайки определени задължения спрямо Кремъл, които били от разузнавателен характер. Той дал съгласие посредством своя племенник Иван Греченин, служител в султанския двор, да информира руския цар за всичко в Османската империя, което представлява интерес. За услугите, които трябвало да върши неговият племенник, му било изпратено царско възнаграждение¹¹¹. С една дума, бил завербован да служи на московското разузнаване, станал руски резидент.

Търновският архиепископ приключил успешно своята официална мисия в Москва — да предаде решенията на цариградския църковен събор за признаването на Руската патриаршия. Своята най-важна задача, която обаче не е отразена ясно в изворите, но за която можем да се досещаме — да привлече могъщата руска държава в борбата срещу османските завоеватели, той не успял да осъществи. Макар да проявил голяма дипломатическа активност, той не могъл да промени политиката на руската държава за временно разбирателство със султанска Турция. Имало обективни закономерности, които се оказали по-силни от неговите субективни планове. Както се знае, примирителното отношение на руския цар спрямо нашествениците от Азия по това време се налагало от сериозни вътрешни и външни причини. В страната бушувала остра класова борба, положението на престола не било стабилно¹¹². Ордите на Кримския хан Казъ-Гирей застрашавали столицата Москва. Бушувала войната с Швеция¹¹³. Ако и да подкрепяла антиосманските борби в Молдавия, Русия се въздържала да се включи открито в антиосманското движение.

Ето защо в Москва Д. Рали бил инструктиран да съдейства заедно с патриарх Йеремия II за укрепване доверието между Русия и Турция. В такъв смисъл били и разпорежданията, които му предал руският посланик в султанската империя Григорий Нащокин, пристигнал в Цариград през 1592 г. Наистина в Москва било наредено на Нащокин да се съветва по възникващите проблеми с патриарх Йеремия и архиепископ Дионисий. Пристигайки в Цариград, той им напомнил даденото от тях в Москва обещание: „государю служили и Мурад-салтана на всякое добро наводили, чтоб с государем, царем и великим князем салтан похотел быти в крупной дружбе и любви“¹¹⁴. Като дипломат Д. Рали вероятно е разглеждал стратегията на руския цар като временна позиция¹¹⁵, с която той в момента по необходимост, изглежда, се е примирявал, макар и не за дълго.

Ако и да не срещнал пълно разбиране при осъществяването на своите освободителни планове в Москва, Д. Рали проявил забележителни качества на дипломат. Той умело лавирал сред противоречията, които възниквали между вселенската църква и младата Руска патриаршия, която се борела за своето утвърждаване. Неговата тактика била поставена на изпитание, когато патриарх Йов предложил да се допитва по всякакви духовни дела до вселенския патриарх и поради далечните разстояния да избере един от

гръцките митрополити или архиепископи, който да го представлява пред патриаршията. Това предложение не срещнало положителен отзвук, макар да имало известни основания. Отказът, който срещнало предложението му, не се отразил неблагоприятно на хода на преговорите. Своите качества на голям дипломат Д. Рали проявил през време на срещата с цар Теодор Иванович, при която поднесъл на владетелската двойка корони. Това било важен политически акт, който разкрива дълбоките му замисли като ръководител на една църковна катедра, пазител на патриаршеските традиции на Търново. Дали в Москва са разбирали достатъчно ясно дълбокия смисъл на жеста, е трудно да се каже. В него се проявяват мащабите, с които мислел и действувал този търновски духовен властелин.

Великолепните си възможности на дипломат Д. Рали проявил и в беседата си с патриарх Йов, проведена в патриаршията. Разговорите разкриват търновския архиепископ като гъвкав мислител, като активен събеседник. Той взимал инициативата при поставянето на въпросите, които го интересували, проявявал оперативност, гъвкавост, ловко отстъпвал, когато разбирал, че тезите, които отстоявал, трудно могли да се приемат. Неслучайно оставил неизгладими впечатления в съзнанието на своите партньори.

Що се отнася до визитата при Б. Годунов, тя също така се отличавала с дълбок замисъл, със замах на мисълта и реализацията. Сравнително късното искане да се срещне с всеилния болярин вероятно не ще да се е дължало само на това, че едва на 5 октомври осведомил Шелкалов за грамотите, които трябвало да предаде на именития шурей на руския цар. Като се има предвид писаното от патриарх Йеремия II, че имал да му съобщи нещо важно, може да се допусне, че забавянето на визитата представлява тактически ход. Между другото Д. Рали добре е разбирал, че посещението при фактическия ръководител на руската държава, който дърпал конците на вътрешния и международния живот в Русия, имала не по-малко, ако не и по-голямо значение, отколкото беседата със самия цар. Опитът на Годунов да отклони подаръците, които му поднесъл, изглежда, били някакъв отглас на създалото се в Москва предубеждение, че митрополитите от южнославянските земи са бедни и отиват в руската столица, за да просят. С достойнство, което не подлежи на съмнение, търновският архиепископ вероятно е разсеял предубеждението. В разговорите, които провел, в разбирателството, което постигнал отново проличава достолепието на Рали, неговата висока класа на църковен ръководител, на дипломат.

Както се вижда, той оставил добро впечатление в руските ръководни кръгове — политически и църковни, привлякъл върху себе си вниманието на обществеността с въпросите, които обсъждал, с предложенията, които направил. Той дал да се разбере, че се включва целенасочено и активно в осъществяването на руските планове за международно укрепване и утвърждаване на руската патриаршеска институция. Това проличало не само в даденото съгласие да служи на руското разузнаване, но и в цялата му обществено-политическа и църковно-религиозна дейност.

Изпратен тържествено от царския двор и патриаршията, натоварен с подаръци, Д. Рали се отправил за столицата на османската империя — Цариград. По всичко изглежда, когато пристигнал благополучно, той пристъпил към изпълнение на обещанията, дадени в Кремъл — за поставянето на руския патриарх на трето място в структурата на вселенската патриаршия. Колко много държали в Кремъл за разрешаването на този въпрос, показва фактът, че още същата 1592 г. в Цариград пристигнали царският посланик Григорий Нащокин и поддякон Андрей Иванов, които донесли подаръци на гръцкото духовенство. На другата година царят

изпратил отново милостиня за Атон по дякон Иван Кошурин¹¹⁶. През януари 1593 г. царят възложил на Трифон Корабейников и Михаил Огарков да раздадат милостиня за здравето му в Цариград, Александрия, Антиохия, Йерусалим и Синай на патриарсите, архиепите и манастирите, а също така и на бедните в размер на 5564 унгарски жълтици, 8000 собола и различни принадлежности. По разпореждане на руския цар от И. Кошурин трябва да бъдат взети соболи, дадени му в Москва — 300 рубли, 600 унгарски жълтици¹¹⁷ и раздадени за здравето на владетеля на търновския митрополит, на охридския епископ, във Влахия, в съборната църква, и на архиепите, които щели да бъдат при Корабейников и при патриарх Йерекия. Поводът за раздаването на милостинята бил различен — най-често за здравето на царя, по случай раждането на царевна Теодосия и др., то в края на краищата всичко се давало „ради великото и радостното събитие, учреждения патриархии в Руси, дабы милость царская и имя сего новаго патриаршества, громки были по всему Востоку“¹¹⁸. Всъщност ставало дума за официално признаване третото място на Московската патриаршия.

Вероятно не без настояването на търновския архиепископ Д. Рали на 12 февруари 1593 г. в Цариград бил свикан голям събор, на който било разгледано искането на руския цар за преразглеждане и пререшаване въпроса за мястото на руския патриарх. В заседанията на събора взели участие източните патриарси и множество митрополити и епископи. Александрийският патриарх Мелетий Пигас (1590 — 1601)¹¹⁹, който не одобрил начина по който патриарх Йерекия II интронизирал московския патриарх¹²⁰, формулирал решението на църковния събор, което фактически повтаряло становището на предишния църковен синод от 1589 г. На московския патриарх било отредено отново пето място в диптихите на църковния събор¹²¹. При все това в Русия не престанали да отстояват и популяризират идеята за Москва като „Трети Рим“.

Ако и да не смогнал да осъществи поръката на руския цар, Д. Рали продължавал и напред да се ползува с доверието на Кремъл. От шестотинте жълтици, съхранявани от И. Кошурин, на търновския митрополит Дионисий, който се намирал по това време в Цариград, били дадени 100 жълтици, на охридския архиепископ Гавриил — 40¹²². Като се има предвид, че на александрийския патриарх Мелетий Пигас, който оглавявал групата, която противостояла на патриарх Йерекия II, били дадени 300 жълтици, може да се предположи, че размерите на даренията преследвали определена цел¹²³, свързана с укрепване международното положение на руската църква.

Каква дейност развил Д. Рали по-нататък в изпълнение на обещанията, които бил дал в Москва, е много трудно да се установи с положителност, защото липсват конкретни сведения. Във всеки случай от данните се вижда, че той разширил своите контакти с онези политически дейци, които били настроени антиосмански. Поради това никак не е случайно, че активната му дипломатическа дейност била свързана с политическите планове на влашкия княз Михай Витязул, на император Рудолф II, на княз Сигизмунд Батори и други. Продължавайки да поддържа взаимоотношенията си с руския владетел, който не давал достатъчно твърди гаранции да участва в борбата срещу Османската империя, той насочвал погледа си върху онези сили, които в една или друга степен могли да окажат подкрепа при създаването на една широка общоевропейска коалиция срещу Османската империя.

Кога точно назрява у него идеята за организиране на въстанието в Търново, засега е все още трудно да се установи. Всеки случай, още когато бил в Москва, получил поръчение „в Волошскую землю к Воеводе, с вестию, чтобы его державы Архиереи приложили также свои руки в грамате, что и

учинили с радостю¹²⁴. Това ще рече, че търновският архиепископ трябвало да се срещне с влашкия княз Михайл Витязул, който вече играел видна роля в антиосманската коалиция на Балканския полуостров. В усилията си да укрепи своите позиции, да извоюва свободата и независимостта на Влахия Михайл организиран на 13 ноември антиосманско въстание, разгромил 2000-та армия на турския емир в Букурещ и пристъпил към установяването и укрепването на властта¹²⁵. Османската феодална тирания била отхвърлена и в Молдавия, където Арон Вода развял знамето на бунта в Яш, разгромил султанските военни подразделения, ликвидирал местните протурски елементи, конфискувал имуществата на великия болярин Мелештан „за измяна“¹²⁶.

Установил тесни контакти с М. Витязул, който през 1594 — 1595 г. организиран антиосмански набези в българските земи, опожарил Оряхово, Никопол, Хърсово, Силистра¹²⁷ и пр., Д. Рали пристъпил към организирането на по-тесни взаимоотношения и връзки с редица други феодални владетели. Едва ли могат да се приведат сериозни основания, които да подкрепят твърдението на Йорга, че същият този Дионисий, който през март 1595 г. посетил с някаква мисия Трансилвания, не бил Рали¹²⁸. С известна вероятност този духовник би могъл да се идентифицира с търновския архиепископ. Ако не беше така, надали само няколко месеца по-късно, когато Михайл Витязул станал васал на император Рудолф II, императорските емисари, установили се в Търговище, биха писали на Дионисий да подпомогне княза „или някой друг“, когото предпочете императорът, „щом императорските знамена се развоят в България“¹²⁹. От цитирания текст може да се заключи, че по това време търновският архиепископ вече осигурявал външната подкрепа на бъдещото въстание.

Ако се приеме, че посетилият през март 1595 г. Трансилвания бил Д. Рали, може да се поддържа също така, че той влизал в делегацията (а може би я е възглавявал), която през пролетта на същата 1595 г. пристигнала в Седмоградско, за да уреди взаимоотношенията и да осигури подкрепата на седмоградския владетел Сигизмунд Батори в подготвяния бунт. В разговор със Сигизмунд българските пратеници докладвали, че са осигурили 30 000 въоръжени лица, че разполагали с оръжие, скрито в земята, но чакали да им се даде знак, за да се вдигнат на борба. Искали само да им се изпратят подготвени офицери, които да командуват въстаниците¹³⁰. Българските пратеници заявили, че населението ще се вдигне единодушно, щом князът им изпрати подкрепа. Българите щели да завардят проходите и да си опитат щастието, „до последния човек“. Едва година по-късно, 1596 г., Т. Балина изпратил писмо до Сигизмунд, в което го информирал за състоянието на военните сили в османската империя и отново декларирал готовността на всички да се включат в бунта, но отправил настоятелна молба към него да изпрати известен брой хора и един добър военачалник¹³¹.

Не е сигурно, но е напълно вероятно Д. Рали да е бил включен в българското пратеничество, което през февруари 1597 г. се отправило за Прага, за да разговаря с императора Рудолф II относно борбата срещу османските завоеватели. Освен българските представители в групата участвували посланици на С. Батори и М. Витязул. Името на Рали не е изрично упоменато в изворите, но Т. Балина и П. Джорджич фигурират. В разговорите делегатите от българските земи отправили искане да получат военна подкрепа. В отговор на молбата император Рудолф II дал съгласие да изпрати 6000 войници — 4000 пехотинци и 2000 конници, обещал да осигури и финансова помощ. От своя страна българските делегати изразили готовност да снабдяват армията с необходимото продоволствие. За решенията, които се

взели, бил информиран австрийският княз Матей¹³², бъдещият император на „Свещената Римска империя“.

В изпълнение на плана за вдигане на въстанието Д. Рали се установил в с. Армелин, недалеч от Никопол, откъдето с писмо от 12 март съобщил на М. Витязул, че получил писмото му и дигнал „на крак християните“. За въоръжаването на бунтовниците изразходвал 1000 жълтици, а за изхранването им — 260 кофи жито. По-нататък архиепископът съобщава, че поканил в Търново митрополита на Одрин, който престоял при него в продължение на 20 дни. Очаквал да пристигне и той самият, но напразно. С безпокойство споменава за някакви преговори за мир със султана и го предупреждава да не се мами от „красивите думи на турците“, защото българите го очакват с надежда, вярата им в него се засилва. В писмото, което му изпраща на втория ден от пристигането си в с. Армелин, Рали подчертава надеждите, които християните хранят към него като ръководител на борбата. „Не пиша тези редове на Твое Величество — заявява той, — за да ми изпратиш пари или други подаръци, а защото моята съвест ме задължава“¹³³.

Това напомняне отново разкрива дипломатическия афинитет на този бележит ръководител на антифеодалния бунт в българските земи под османска феодална зависимост, неговата тактичност при организирането и охраняването на коалицията. Ще рече, борбата за освобождението на българския народ, в която той привлякъл молдавския княз, за него била задължение на съвестта. Антифеодалната съпротива придобивала етична мотивация. Ето защо той толкова неотклонно воювал за отхвърлянето на робството.

Както изглежда, напомнянето, което Рали отправил до влашкия княз не останало без отзвук. В писмо до император Рудолф II от септември с. г. М. Витязул го моли да осигури издръжката на „една армия от 2000 души, понеже имам споразумение с българския митрополит“, който го осведомил, че разполагал в готовност с 30 000 души. Ангажиментите, които се поели, били скрепени с клетва¹³⁴. Коалицията срещу османците се разширявала и укрепвала. Подготовката на българския бунт придобивала международни измерения.

За да реши редица практически проблеми по подготовката на въстанието, Д. Рали пристигнал във Влашко и се установил в двореца на М. Витязул. В една декларация на немски език, която австрийските емисари му дали да подпише, се изказва увереност в победата над турците. Когато в България се развееят знамената — подчертава се в тази прокламация, — населението в цяла Македония и Гърция ще отхвърли робството. Сам търновският архиепископ изразил непоколебимото си убеждение, че след обявяване на въстанието за няколко дни биха могли да въстанат 200 000 души и Цариград ще бъде застрашен¹³⁵. Планът за разширяването на въстанието, за неговия обхват, за перспективата да се нападне столицата на Отоманската империя, набелязан от него, показва военни познания, резултат от определена стратегия и тактика, породена от сравнително добро познаване историята на военното искусство. Друг е въпросът, че идеята за покоряването на Цариград страда от известна доза утопизъм.

В ръководството на подготвяното въстание Д. Рали заемал активно участие. Наред с никополския първенец Тодор Балина и дубровнишкия търговец Павел Джорджич търновският архиепископ възлавявал антифеодалната съпротива на населението в Северна България. Както е известно, в бунта се включили някои митрополити: русенският Йеремия, шуменският Спиридон, на Романя (вероятно на Пловдив) Методий. Участвували също така и братя Соркочевич от Дубровник. Мрежата на организацията в Търново

обхванала 12 свещеници и 18 граждански (светски) лица, а в Никопол — 23 свещеници и 40 души първенци. Революционни центрове възникнали също така в Русе, Шумен, Варна и други¹³⁶.

Когато М. Витязул застанал начело на армията си, навлязъл в Трансилвания, в свитата му бил и Д. Рали, убеден че подкрепя християнската кауза¹³⁷. Въодушевен от хода на събитията, търновският архиепископ разчитал на подкрепата на императора. „Сега е моментът — писал той на Рудолф II — всичко да се реши благодарение на този благороден воевода Михай, който е един смел капитан.“ В писмото си по-нататък той подчертавал, че Михай бил склонен да остави Трансилвания на грижите на някой друг, „за да извърши още по-велики подвизи“ — един поход срещу Цариград. „Неговата единствена мисъл — обяснява той — е да настъпва срещу Турция и да установи своята резиденция в София“¹³⁸.

Активната антиосманска дейност на Д. Рали — както външнополитическа, тъй и вътрешна — не могла да остане в тайна за султанската власт, която започнала внимателно да го следи. Натрупаните срещу него улики били достатъчни. След разгрома на въстанието султанът изпратил в Търново специален чауш, който трябвало да го арестува и да го отведе в Цариград, за да бъде изправен на съд. Укрит от търновското гражданство, архиепископът успял да се спаси. Неуспешни се оказали и следващите двукратни опити да бъде арестуван. Срещу 160 000 аспри, които дал на чаушите, и срещу 400 талера, връчени на кадията, той откупил свободата си. Вече четвъртият опит на султана да го залови го принудил да вземе по-сериозни мерки. Укривайки се в продължение на 18 дни в една къща, той окончателно се убедил, че не може да остане повече в българските земи, без да рискува да бъде заловен и съден. Затова вероятно през октомври 1598 г. напуснал старопрестолния град и се отправил за Влашко, където М. Витязул го посрещнал с радост и му оказал големи почести¹³⁹.

Настъпил нов период в живота и дейността на неспокойния възглавитель на Търновската епархийска катедра, свързан с противоречията на европейската политика. Това бил период на скиталчество, на напрегната, усилна борба за разрешаване на българския въпрос. Едно несигурно рисковано бродене из европейските столици за ангажиране на общественото мнение в подкрепа на освободителните борби на поробения български народ. Едно мъчително разпъване между Изтока и Запада, продиктувано от пламения му патриотизъм.

Вече през декември 1599 г. Д. Рали се установил в Алба Юлия¹⁴⁰ заедно с М. Витязул. На 22 декември с. г. той изпратил писмо до императорския канцлер д-р Бартоломео Пеццен и до самия владетел. Съобщавайки, че се намира в армията на влашкия княз в Трансилвания, той се стреми да докаже на императора колко много му е предан той, М. Витязул, който изразявал готовност да предаде на един императорски администратор управлението, а сам да се заеме с други начинания. Поради това Рали молил императора да не сключва мир с турците, а да подкрепи влашкия владетел, който му е верен в борбата срещу султана, за да може да установи в София своята резиденция¹⁴¹. Това означава, че търновският архиепископ свързвал освобождението на българските земи с военните акции на М. Витязул. След разгрома на Търновското въстание една такава концепция става лесно обяснима, разбираема. Неговите намерения да поднови борбата за свобода се разгаряли с нова сила.

Ориентацията на Рали към влашкия владетел не била случайна: тя имала своите обективни основания. По това време М. Витязул се намирал на върха на своето могъщество. Признавайки на 9 юни 1598 г. своята васална

зависимост от император Рудолф II¹⁴², той почувствувал ръцете си развързани. В съгласие с Хабсбургския дом на 1 ноември 1599 г. завладял Алба Юлия, покорил Трансилвания и установил там своята власт¹⁴³. Застанал начело на 17 000 армия, през май 1600 г. той присъединил към своите владения Молдавското княжество. Сложил ръка на Трансилвания, която била унгарско княжество, и на Молдавия, считана за източнороманско воеводство. М. Витязул запланувал да разшири покорените територии. За тази цел към края на 1599 и началото на 1600 г. поискал войска от султана, за да завладее Реч Посполита, като в замяна му обещал полската корона¹⁴⁴. По такъв начин влашкият княз вървял неудържимо по пътя на завоеванията, на политическото могъщество.

Колко трудности бил принуден да преодолява Рали в усилията си да формира антиосманска коалиция след разгрома на Търновското въстание показва обстоятелството, че трябвало да неутрализира засилващите се настроения за укрепване съюза със султанската държава. В края на 1599 и началото на 1600 г. не друг, а М. Витязул преговарял с османската империя за започване на война с Реч Посполита¹⁴⁵. В същото време през януари 1600 г. той писал на император Рудолф да закрие за полските войски пътя през Карпатите и да му изпрати финансова подкрепа за провеждане похода в Молдавия. След като „Молдавия бъде присъединена към Седмоградско и Влахия — писал Михай — поляците ще бъдат принудени да предадат полската корона на ерцхерцог Матей или на Максимилиан.“ Предложението на влашкия княз да бъде предадена полската корона на един от императорските братя — Матей или Максимилиан, изглежда, представлявало тактически ход, с който вероятно се надявал да привлече за своята кауза Рудолф II, макар че още през май 1598 г. императорът заставил Максимилиан да се откаже от полския трон. Интересно е да се отбележи, че подготвяйки завладяването на Молдавия, влашкият княз неколккратно повдигал въпроса ерцхерцог Максимилиан да заеме полския престол — на 6 март 1600 г., на 8 март с. г., на 13 март¹⁴⁶. Тази акция била започната след като той постигнал предварителното съгласие на руската дипломация¹⁴⁷. Това означава, че политическите ходове на този владетел, свързани в определена степен с търновския архиепископ, се пресичали и с планове на Кремъл.

През януари 1600 г., на Йордановден, Д. Рали, облечен в своите архиерейски одежди, извършил религиозната церемония, при която влашкият княз направил своята тържествена декларация, с която приел предложенията на император Рудолф II за борба срещу османците, за поддържане на мирни взаимоотношения между „Свещената Римска империя“ и Влашкото княжество¹⁴⁸. Обстоятелството, че религиозната санкция на събитието извършил не друг, а търновският архиепископ, свидетелствува за голямото доверие, с което той се ползвал в двореца на княз Михай. Всъщност Д. Рали бил дясната ръка, духовникът, който дава идеологическата обосновка на неговите планове за борба срещу общия враг. Неслучайно той, търновският архиепископ, присъствувал при подписването на въпросната декларация¹⁴⁹, станало при тържествена обстановка. Малко по-късно, на празника „Св. Елифаний“, митрополитът извършил водосвет и напръскал със светена вода конницата на М. Витязул¹⁵⁰.

Престоявайки в Алба Юлия, Д. Рали се намирал в обкръжението на княза, развивал активна дейност, установявал контакти с различни политически, дипломатически и други представители. Той поддържал връзки и с императорските емисари, които в рапортите си до императора или до други високи сановници говорят хвалебствени слова за Дионисий и за неговата привързаност към императора¹⁵¹. През януари Рали се свързал с император-

ския пратеник Карло Маньо, като се стремел да осигури неговата подкрепа за организиране съвместно въстание на българите и сърбите. От скъпоценните икони, които пазел, той предал на Маньо иконата на Богородица с Христос в прегръдките, като казал, че била на император Константин Велики. В своето изложение до Рудолф II Маньо отбелязва, че по негово мнение Дионисий бил този, който държал Михай да бъде предан на императора. Сам Рали убедил Маньо, че „има достатъчно сили и една армия, готова да се отправи за Константинопол“¹⁵².

По това време вероятно Д. Рали се намирал във финансово затруднение, поради което възложил на Павел Джорджич да отправи до императора молба да го подкрепи материално. В своето изложение Джорджич споменава, че Дионисий бил изцяло верен на императора и поради участието си във въстанието загубил големите си доходи от архиепископския трон на България, в ръцете на турците останало цялото му имущество. Джорджич докладва, че по майчина линия произхождал от императорското семейство на Кантакузините, че бил интелигентен и предан на двореца¹⁵⁴.

В отговор на молбата на Джорджич да бъде осигурено материално ежедневие на търновския митрополит, правителството на Австрия му гарантирало ежесечна издръжка, пенсия, която възлизала на 100 форинта, а също така и приходите, събирани от Стригоненската архиепископия. Това му се давало за неговата служба на австрийския двор¹⁵⁴.

На 15 февруари 1600 г. Д. Рали изпратил от Алба Юлия приветствено писмо до императора, в което отново декларирал своята вяност към него¹⁵⁵. Няколко дни по-късно се срещнал с някои императорски пратеници¹⁵⁶, с които разговарял по интересующите го въпроси. Междувременно, като се започне от април и се стигне до май 1600 г., както се вижда от едно изложение на П. Джорджич, Рали се стремел да упражнява своето влияние върху М. Витязул, опитвайки се да го убеди да върне Трансилвания на императора, но срещнал съпротивата на влашките боляри¹⁵⁷. От изложенията на императорските пратеници се вижда голямата роля на Дионисий в различните дипломатически преговори на влашкия княз¹⁵⁸.

През пролетта на 1600 г. отношенията между М. Витязул и Д. Рали били поставени на изпитание. Дали влиянието на търновския митрополит върху влашкия княз е било реално, както мислят императорските пратеници¹⁵⁹, а наред с тях и някои съвременни историци¹⁶⁰, или илюзорно, както допуска Йорга¹⁶¹, е трудно да се установи. Всеки случай Рали започнал да се отнася с недоверие към него след като разбрал решението му „да не възвръща Трансилвания на императора“¹⁶². В обстановката на влашко-австрийските преговори, които продължили няколко месеца¹⁶³, но не довели до реални резултати, той формирал своята крайна позиция. Измененията в международната обстановка ориентирали Хабсбургска Австрия не към конфликт с Реч Посполита, към който я тласкал влашкият владетел, а към по-други решения¹⁶⁴. Освен това Хабсбургът искал да присъедини Трансилвания към австрийските владения. Това пораждало нови конфликти.

Настоявайки княз Михай да промени своята политика спрямо Хабсбургския трон, да удовлетвори неговите искания, Д. Рали започнал да се отнася с недоверие към личността на влашкия владетел, който оставал непреклонен. Когато е страдал от ревматизъм, той му изглеждал „един безбожен човек“ (ein gottloser Mann)¹⁶⁵. Първоначалното недоверие прераснало в страх. Чувството на несигурност се засилило, когато не успял да спаси Гаспар Корни, представител на трансилванската аристокрация, от преследванията на княза¹⁶⁶. При това положение никак не е чудно, че той пристъпил към действие.

Силно обезпокоен от възможността да се разруши антиосманската коалиция, Д. Рали взел сериозни предохранителни мерки за нейното запазване. В тази насока той води разговор с императорския комисар Унгнад. „Войводата — информирал загрижено търновският архиепископ — на никаква цена не ще отстъпи доброволно тази страна (Трансилвания — б. м., Й. Н.) на императора и че това негово решение продължава да укрепва; и че към това го тласкат не толкова неговата собствена инициатива и личният му план, а преди всичко постоянното и непрекъснато внушение на неговите боляри, които се надяват да получат хубави земи и големи приходи в страната и те наистина вече ги имат. А от друга страна, самите трансилванци, като си дават сметка че са пристъпили клетвата си, се боят от императора, предизвикват раздори и подстрекават непрекъснато княза против императора“¹⁶⁷. Тази оценка, изглежда, общо взето, вярно разкривала положението. Тя се намирала в съответствие с интересите на Хабсбургската корона, но конфронтирала плановете на княза.

В процеса на изглаждането на конфликта Рали все повече и повече се обвързвал с австрийските политически домогвания. За осъществяването на своите намерения той прибегнал до съдействието на руската дипломация. Основания за успех намирал в обстоятелството, че още от 90-те години на XVI в. княз Михайл непрекъснато поддържал връзки с Москва и разчитал на руската подкрепа.¹⁶⁸ Затова никак не е случайно, че когато в Трансилвания пристигнал руският княз Константин Острожски, Рали го съветвал да каже на Михайл на никаква цена да не се отделя от императора, тъй като в противен случай не само князът, но и великият княз в Москва, т. е. царят, няма да му се притекат повече на помощ¹⁶⁹. Предупреждението, което било отправено, се базирало на нормализираните отношения между Руското царство и Австрийската монархия. Както е известно, на 7 октомври 1599 г. руският пратеник А. Власев пристигнал в Пилзен, където на 10 с. м. бил приет от император Рудолф II. Власев предложил да бъде сключен брак между ерцхерцог Максимилиан и Ксения, дъщерята на Б. Годунов¹⁷⁰. Това предложение, формулирано в особен документ, станало основа на продължителни обсъждания в Хабсбургския дом.

В преследването на поставената задача — да запази единството, Д. Рали бил непреклонен, той не признавал никакви компромиси, не спазвал условностите на средновековната дипломация. Когато в Алба Юлия пристигнал д-р Пецен, извънреден посланик на императора, той влязъл незабавно във връзка с него и му съобщил редица секретни подробности за замислите, които движели хората от обкръжението на княз Михайл¹⁷¹. Посрещнал враждебно усилията на един французин да убеди княза да разруши съюза си с Австрия, той бранел интересите на Хабсбургския двор¹⁷². Не се подвумил да разкрие пред Унгнад плановете на своя предишен агент Марини¹⁷³. Неспокоеен метежен дух, в началото на април отново доказвал недобрите намерения на влашкия княз¹⁷⁴. Всичко това започнало да безпокои не на шега владетеля на Влахия и той се принудил да вземе съответни предохранителни мерки. На 17 април 1600 г. М. Витязул най-сетне дал обещание да не се отделя от Австрия, но Рали все още не му вярвал достатъчно и продължавал да се отнася резервирано спрямо него¹⁷⁵.

Както изглежда, сам М. Витязул в края на краищата трябвало да е променил нереалните си планове и решил да изглади отношенията си с австрийския двор. Тръгвайки за Фагара, той взел със себе си непримиримия трибун на единството на европейските антиосмански сили. По този повод императорските емисари пишат, че князът „желае непрекъснато да го има около себе си“¹⁷⁶. Това му дава повод отново да настоява за добро

разбирателство с императора¹⁷⁷. По такъв начин търновският архиепископ изпъква като убеден борец за укрепване на коалицията срещу султанската експанзия в Европа.

Получил отново политическата подкрепа на М. Витязул¹⁷⁸, Д. Рали започнал да играе важна роля не само в обществения, но и в църковно-религиозния живот на Влашкото княжество. Когато Молдавия била присъединена към владенията на княз Михайл, а молдавският княз Йеремия Мовила избягал в Полша, последван от митрополит Георги и някои епископи, той се включил в преустройството на местната църква. На 2 юни 1600 г. в присъствието на М. Витязул той председателства¹⁷⁹ заседанията на църковния събор в старата столица на Молдавия Яш. Съборът имал за задача да избере митрополит на Молдавия на мястото, овакантено от митрополит Георги, както и да попълни опразнените епископски катедри. В заседанията на събора участвували редица митрополити — охридският архиепископ Нектарий, кесарийският — Герман, палестинският — Филип, воденският — Теофан, по-предишният митрополит на Молдавия Никанор, Ефрем от Хеброн, други двама епископи¹⁸⁰ и пр. Предполага се, че княз М. Витязул поставил Д. Рали на мястото на избягалия митрополит, за да оглави местната църква. Основания за това се откриват в обстоятелството, че под актовете на събора Рали се подписал „Смирен и по Божия милост митрополит на Търново и проедър на Молдавия Дионисий.“ Синодът възложил на търновския архиепископ да хиротониса новите епископи, които трябвало да заемат мястото на бегълците¹⁸¹. Това било официално признание за ръководната роля, която играел той в църковно-политическия живот на Влашкото княжество.

Положението на Д. Рали обаче било сериозно подкопано в резултат от убийството на М. Витязул на 19 август 1601 г. в Къмпия Турзи по разпореждане на хабсбургския военачалник Капши Джордж Баста¹⁸². На 11 септември Сигизмунд Батори отново се завърнал в Трансилвания. Останал без подкрепа, Рали се видял принуден да напусне страната и да се приюти временно във Венеция, а след това да се установи като обикновен изгнаник във Виена. Оттук той многократно посещавал Прага, където се намирало постоянното седалище на император Рудолф II¹⁸³.

През 1603 г. Д. Рали имал среща с император Рудолф II и водил с него разговори по интересувалите го въпроси¹⁸⁴. Поради доверието, което спечелил пред австрийския двор, бил натоварен с особена мисия до Кремъл¹⁸⁵. Доколко обаче Хабсбургският двор държал на тази мисия, е трудно да се установи с положителност. Всеки случай, когато през 1604 г. Б. Годунов възобновил на нова сметка старото предложение ерцхерцог Максимилиан да получи полския престол, императорското правителство се въздържало да вземе решение. Това свидетелства, както мислят някои историци, че за Хабсбурга дружбата със Сигизмунд била по-важна, отколкото дружбата с „Московита“¹⁸⁶. Не е изключено Рали да е бил осведомен за фактическото положение на нещата и да е взел мерки да осведоми Кремъл за действителните планове на „Свещената Римска империя“.

Разбрал вероятно, че не може да разчита достатъчно на Австрия в борбата срещу османските нашественици, Д. Рали решил да потърси отново съдействието на руския цар. Снабден с писмо на императора до цар Б. Годунов, написано на 8 август 1603 г.¹⁸⁷, архиепископът се отправил за Москва. Вече през октомври с. г. той пристигнал на руската граница при Чернигов, където чакала голяма група представители на православната църква — архимандрит Йоасаф от Синай заедно с келария на Атон, архимандрит Яков от Ксенотския манастир, дякон Авксентий от Николския

манастир на Струмица, Филосей от Архангелския манастир. Събрали техните грамоти, воеводите от Чернигов ги задържали на границата и върнали групата обратно в Любеч до пристигането на царския указ за влизане в Русия. Казали им, че ги задържали заради чумата, която върлувала в Литва. Упрекнали ги, че никакви особени вести не донесли за разстригания Гришка, крадеца¹⁸⁸, нищо не чули. В друга грамота от Любеч воеводите Татев и княз Шаховски известявали владетеля, че митрополит Д. Рали помолил да му предадат, че е натоварен с особено важно тайно поръчение („имеет за собою великое, тайное дело до Государя, от Цесаря“) и писмо от императора. Освен това Дионисий предал новината, че Гришка Отрепев бил заловен от краля и пановете и окован, намерили у него еретически книги, но той не знаел, че императорът поддържал връзки с кримския хан¹⁸⁹, васал на султана.

Новината, която съобщил Д. Рали, не могла да не заинтересува Б. Годунов, който се вълнувал от акциите на мнимия престолонаследник, избягалия от Чудовия манастир дякон Григорий Отрепев, син на Богдан Отрепев, феодал от Галиция. Лъжедимитрий поддържал тесни контакти с католическите среди в Реч Посполита, играл важна роля сред онези кръгове в руската феодална аристокрация, които заемали враждебна позиция спрямо управлението на Годунов¹⁹⁰.

Както изглежда, сведенията, които Д. Рали предал за Кремъл, не отговаряли на действителността, но допадали на интимните желания на руския владетел, който сериозно се безпокоял за изхода на борбата. В страната не били преодолените последиците от глада, настъпил в резултат от слабата реколта през 1601 — 1603 г. Като се има предвид, че по това време на първото си идване в Москва търновският митрополит бил в Чудовия манастир, съществувала възможността той да е познавал лично Гр. Отрепев. Легендарната новина за оковаването на бунтовника, която съответствувала на интересите на царя, била неочаквана. „Това обстоятелство — отбелязва Муравъов — било много важно и едва ли някой друг освен Дионисий е известил за него на царя“¹⁹¹.

Малко по-късно, през декември воеводите отново писали на владетеля за сведенията, които съобщил Д. Рали. Те го осведомили, че митрополит Дионисий изпратил при тях на границата свой старец с новини за Полша. Според сведенията, донесени от стареца, кралят, който бил в мир с императора, наредил да изселят казаците, за да се нормализирало всичко. Кралят щял да свика Радата на Рождество Христово. Княз Адам Вишневецки, едър полски пан, чиито владения били по брега на Днепър, се измъчвал затова, че държал при себе си крадец, който се назовава царевич и искал да го изпрати окован на господаря. Епидемията в Литва обхванала отдавна отдалечените градове. Междувременно при тях пристигнали от Цариград архиепископ Теодосий и архимандрит Митрофан с трима старци, изпратени от цариградския патриарх Рафаил II (1603 — 1607), за да просят милостиня¹⁹².

Както виждаме, Рали отново повтарял твърдението за оковаването на Г. Отрепев. Вероятно за да засили интереса към мисията си, той добавял и някои други новини, които представлявали интерес за Кремъл. Това се отнася до новините за изселването на казаците, за свикването на полската рада и пр.

От своя страна Д. Рали, който очевидно се притеснявал от съществуващото положение, изпратил до воеводите в Чернигов писмо, в което подчертавал, че вече два месеца напразно очаква царско разрешение в Любеч, макар да бил пристигнал не за свои потребности, а за императорски. Молел да доведат това до знанието на царя, понеже всичко, каквото имал, загубил и изял, живеейки в Любеч. Обратно не искал да се връща, без да изпълни

императорското дело. Ето защо той изпратил своя посланик Ксенофонт с грамота до войводите, за да му дадат отговор¹⁹³.

Въпреки настойчивото искане в Москва не бързали да реагират. Най-сетне разрешението на царя пристигнало, забавяно, по всичко изглежда, от вътрешните затруднения в руската държава — глада, въстанието на селяните от 1603 г.¹⁹⁴ и пр. През февруари следващата 1604 г. руският владетел се разпоредил до войводите да пуснат всички духовни лица от православните страни в Русия, в Москва. Заедно с митрополит Дионисий пристигнали охридският архиепископ Атанасий¹⁹⁵, епископ Йосиф Мъгленски от България, архимандрит Хрисант от Атон и други. Всички те не по-рано от юни пристигнали в Москва. Сам митрополит Дионисий бил посрещнат с особена чест („съ особеную честию“) и настанен в Рязанското подворие. Приет бил обаче с голяма осторожност. За да не отиват при него иностранци гърци и да беседват, при него останал приставът, който го посрещнал¹⁹⁶. Несигурната обстановка, която съществувала в Русия по това време, давала своя отпечатък върху положението на търновския митрополит, върху решаването на неговите проблеми.

Едва на 24 юни Б. Годунов посрещнал в двореца търновския митрополит, а заедно с него и пелагонийския митрополит Йеремия, мъгленския епископ Йосиф, архимандрит Йоасаф от Синай, архимандрит Митрофан, пратеник на цариградския патриарх Рафаил II, архимандритите и игумените от Света гора. Царят, Б. Годунов и неговият син, Теодор Борисович, приели групата в златната палата, седнали на своите престоли, облечени в кадифени вишневи шуби и черни шапки. Околничият¹⁹⁷ представил търновския митрополит на владетеля като представител на великия господар Рудолф, император на „Свещената Римска империя“, посочил и даровете, които били донесени — икона на Богородица, обкована със сребро, писма на гръцки език, сребърна позлатена панаяга и мощи на апостол Тимотей и архидякон Стефан. На царския син, Т. Борисович, Рали предал благословение, а също така мощи на архидякон Стефан и икона на Симеон Сръбски, обкована със сребро. Двата монарси се приближили до мощите и приели благословение от митрополита. Дионисий им предал подаръците на императора и от негово име запитал царя за неговото здраве. На свой ред двамата руски владетели проявили интерес за здравето на императора. В същото време те се разпоредили Атанасий Власев¹⁹⁸ да приеме грамота на императора. Д. Рали заявил, че императорът го изпратил да говори за велики тайни дела („о великихъ делахъ, тайныхъ Государевъхъ“). В същото време той помолил царя да се разпорежи на някого от приближените си боляри да го изслушат. Владетелят казал на митрополита да седне от лявата му страна, по-високо от околничните. А. Власев му отговорил от името на владетеля, че императорската грамота той щял да изслуша в друго време и разпоредил да поговорят с него за „тайното дело“ и приближените му боляри. По такъв начин посещението приключило и Дионисий напуснал двореца.

Както се вижда, руският цар се отнесъл изключително сериозно към мисията и личността на Д. Рали. Муравъев отбелязва, че „неговият прием бил особен, почетен, като на императорски посланик“. Причините за това открива в обстоятелството, че произхождал от императорски родове и вече бил веднъж в Русия по важното дело за патриаршията¹⁹⁹. Заключение на руския историк в основни линии е вярно. Специалното внимание на руския двор към него обаче е възможно да се дължи и на други причини. Според справедливата забележка на хрониста Д. Стоу, Б. Годунов, който нямал законни наследствени права над руския царски престол, могъл да получи властта и да я задържи „в резултат от принуждаването на цялото дворянство

и народа, а свъръх това и на горещото желание на почитеното духовенство и неговия светейши патриарх²⁰⁰. Това обяснява до голяма степен по-особеното отношение на Годунов към цариградската патриаршия и към духовенството на другите страни в източно-православния свят, включително и към Д. Рали. Що се отнася до нюансираното отношение към Рали като императорски пратеник, то било свързано с усилията на руския цар да неутрализира процеса на сближаването между Хабсбургския двор и Реч Посполита²⁰¹. Освен това царят не се чувствувал достатъчно стабилно на престола, поради което бил принуден да лавира между европейските владетели.

Грамотата на императора, предадена от Д. Рали на Б. Годунов, е интересна като средновековен епистолярен документ. В нея след изреждането на гръмки владетелски титли — императорската, от една страна, и великокняжеската (Б. Годунов е наречен „велик княз“), от друга, Рудолф II стига до същността на въпроса, който го занимава. Императорът нарича „достоеен по чест, наш любителен богомолец, Дионисий Палеологус, архиепископ търновски и български“ и осведомява, че той пожелал по „неговата любов да отиде“ и го помолил да призове царевата любов към него. Понататък Рудолф II отбелязва, че сам не оставил неговата молба и му дал тази грамота, понеже му разказали, че той няколко години живее в духовния чин, богобоязнено и в добра мисъл за цялото християнство, като развивал разнообразна дейност. „И ние — заявява императорът — просим вашата любов към това дружно, за да може за нашето прошение да бъде той във вашата любов в добро разбиране, и затова нашето писание би му помогнало да се възрадва, и то нам от вашата любов извършите с особена любов за прощението; а ние затова дружелюбно братско добро желание ще бъдем готови да въздаваме по всяко време“²⁰².

От цитирания текст става ясно, че Д. Рали фактически сам издействувал от император Рудолф II въпросното писмо до руския цар. Като се възползвал от добронамереното отношение на императора към неговата личност, той се снабдил с писмото, чрез което вероятно се е надявал да реши личните проблеми, които възниквали пред него. Инициативата не била на императора, а негова. По същество това било един друг дипломатически ход, с който той се надявал не само да влезе в руските предели, но и да бъде приет от Б. Годунов.

Както се вижда, предварителните замисли на търновския митрополит, загубил своята катедра чрез разгрома на въстанието, но запазил неизменно титлата си като архиепископ на българската столица, се осъществили. Той бил приет в двореца тържествено и успял да изложи своите искания. Това изглежда го удовлетворило и той напуснал двореца, изчаквайки следващия ход на събитията.

След оттеглянето на Д. Рали Б. Годунов приел останалите членове на групата, сред които се откроявали някои представители на митрополитските центрове в българските земи — пелагонийският митрополит Йеремия, мъгленският епископ Йосиф и др., като околничният Салтиков ги представял всеки един поименно. Царят и неговият син приели благословията на митрополит Йеремия и се доближили до донесените мощи. Пелагонийският митрополит предложил мощите на Йоан Златоуст, архимандрит Йоасаф поднесъл позлатена панагия с драгоценни камъни и други. Всички присъстващи се обърнали към царя с молба за помощ, за милостиня. Б. Годунов се разпоредил на митрополита и епископите да обядват. А. Власев обявил размерите на царската помощ и всички били изпратени в царската трапезария да обядват²⁰³.

Само два дни след приема в двореца, на 26 юни, царят се разпоредил търновският архиепископ отново да бъде приет в Кремъл, за да се срещне с болярите. На входа на Благовещенския събор той бил посрещнат от болярите начело с княз Теодор Иванович Мстиславски, които приели от него благословение. Срещата се провела в двореца. Заедно с княз Мстиславски присъствували княз Дмитрий Иванович Шуйски, болярите Степан Василевич и Семьон Никитич Годунов и посолският дяк Атанасий Власев. Княз Мстиславски запитал митрополита за „тези тайни, велики дела, които искал да обяви на господаря“. Дионисий отговорил: „Когато бях при негово императорско величество, императорът изпрати по мене грамота за великия господар, своя брат, царя и великия на цяла Русия Борис Теодорович и неговия син царевич Теодор Борисович; изпрашайки ме, ми заповяда да говоря за тези господарски дела тайно: първи император Рудолф утвърди и се закле сам, а след това и мене приведе към вратата и клетвата — за тези велики тайни дела, мимо негово царско височество, на никого да не обявявам, защото обещах с клетва; а ако от това негово царско величество бъде недоволен от мене, своя богомолец, за тези дела, по някакъв случай не иска да ме изслуша, а ми заповяда на вас неговите близки боляри да кажа за тези дела, то по неговото царско повеление, ще известя и обявя“²⁰⁴.

Трудно е да се каже дали и доколко това са били фактическите причини, поради които митрополитът на Търново придавал такава тайнственост на информацията, която имал да предаде. Тактиката на Рали обаче не останала безрезултатна. Болярите осведомили Б. Годунов за положението. По Ат. Власев царят предал своя отговор, заявявайки, че по това ще помисли и ще го осведоми в друго време. С предаването на царския отговор визитата в двореца приключила. Срещата, която той очаквал и на която вероятно твърде много разчитал, обаче не закъсняла. На 1 юли царят поканил митрополита в двореца. Както по-рано, тъй и сега бил приет по традиционния начин — тържествено, била му оказана обичайната чест. По това време владетелят се намирал на богослужение в Благовещенския събор, но се разпоредил на околничния Михайло Салтиков да го посрещне.

Как е започнала срещата с Б. Годунов, не може да се установи, понеже няма конкретни сведения в изворите. Запазена е само молбата на Рали за получаването на милостиня. Поради това, че представлява интерес, ще я цитираме изцяло: „На благочестивия, светейшия Самодържец, великия в много царства Господар, Господаря Борис Теодорович, аз, Дионисий, Търновски митрополит, богомолец на твоето Царство, моля до лицето на земята, и моля Господа, да дарува здраве на светото твое Царство по веки веков, с благочестивите и велики наследници на твоето Царство. След това благодаря на великия свет Цар за неизказаните твои милости, които показва на мене, твоя богомолец, и Господ Бог да укрепи и издигне величието на твоето Царство. Смея и не смея, известявам на светото твое Царство с това писание, че по Бога и Господа наш Исус Христос и по светителския чин, който нося, и по моята душа, от сто рубли ми остана две и половина рубли и че бях длъжен на тези старци и тук раздадох всичко, и сега Царство ти разбира, че така не мога да се вдигна на такъв дълъг път; а твой брат император Рудолф, когато ме изпрати при тебе, Господарю, ми даде хиляда и четиристотин ефимки, а на мен и това не стигна. Сега как да тръгна? И затова моля твое Царство, понеже тръгвам по твое царско дело, и ти, Господарю, помогни ми отново да тръгна по-скоро; а само за пребиваването в Литва се наложи да разменям соболи, туткайки се осем месеца, и ако достигна до тези места и трябва тука да пристигна, кълна се и се надявам на Бога, през ноември бих искал отново да бъда тук. От две и половина рубли,

колкото ми останаха, дадох за поминуване, на тоз-онзи за подаръци, и затова моля светото твое царство, покажи неизказаната си милост и ни помогни“²⁰⁵.

От цитирания текст могат да бъдат направени някои изводи за положението на търновския архиепископ. Става повече от ясно, че в резултат от продължилото изчакване по границата той изразходвал средствата, с които разполагал. Поради това с настойчивост молил царя да му отпусне средства, за да може да изпълни задачите, които му били възложени. Цялата аргументация, която Рали привежда, за да убеди царя да му окаже необходимата материална подкрепа, е извършена без познатия дипломатически такт. Това показва тежкото положение, в което се намирал, безизходицата, в която бил изпаднал.

В изворите, с които засега разполага историческата наука, не е отбелязано нищо за тайните дела, за които той искал да разговаря с Б. Годунов. Муравъв, който привежда почти текстуално документалните свидетелства, извлечени от архивите, отбелязва със съжаление, че тук прекъсва това любопитно дело на търновския митрополит „и тайния его речи Царю, не показаны“. В документацията след появяването на Б. Годунов в Благовещенския събор — по оценката на Муравъв — „следует сия совершенно неуместная челобитная, писанная на другом листе, другим почеркомъ, какъ видно гораздо позже, по новому тайному поручению, данному Дионисия от Царя Бориса в Литву“.

Във връзка с това съществуват две възможности. Не е изключено разговорът за тайните дела да е воден само между двамата — Б. Годунов и Дионисий, поради което да не е отразен в царския архив. Възможно е също така протоколът от срещата да е смесен с други документи от онази епоха и по такъв начин откриването му да е свързано с редица допълнителни затруднения. „Ако този загубен откъс за посолството на Дионисий, и дадените му поръчения от императора и царя, — отбелязва Муравъв — са се запазили в делата на архива, би се хвърлила нова светлина върху лицето на Лъжедимитрий и по-ясно биха се открили козните на йезуитите, защитени може би от император Рудолф“²⁰⁶. Вероятно биха се разкрили допълнителни сведения и за антиосманските планове на търновския архиепископ.

Едва ли може да има съмнение, че „тайните дела“, които вълнували Д. Рали, ще да се били свързани с борбата срещу османските завоеватели. Б. Годунов обаче се вълнувал от положението в Полша, от Лъжедимитрий, от неговите антируски акции. За него било важно да установи още по-добре позициите на полския крал спрямо претендента за руския престол. Не е изключено някакви новини да е носел търновският митрополит и от страна на император Рудолф II²⁰⁷. За това обаче могат да се правят само предположения.

Във всеки случай митрополит Дионисий бил изпратен за Литва, натоварен отново с тайно държавно дело. Задачите, които му поставил Б. Годунов, имали съществено значение за руския престол по това време. Неслучайно той се задължил под клетва още през ноември да се завърне в Москва и да докладва резултатите от своята мисия²⁰⁸.

Свързал своите големи освободителни планове с Кремъл Д. Рали вероятно е нарушил съществуващите закони в Реч Посполита, поради което бил арестуван и хвърлен в затвора. Какви са фактическите причини за това не би могло да се каже с положителност. Като излязъл от затвора, отново пристигнал в Прага, но този път австрийските власти го заловили и затворили. Не се знаят истинските причини, поради които загубил доверието на Хабсбургския дом. Вероятно защото движен неударжимо от желанието да реши българския въпрос нарушил дадените му указания. Д. Рали бил изолиран,

дворецът повече не се нуждаел от услугите му²⁰⁹. Не е изключено затварянето му да е било свързано в определена степен с ориентацията на „Свещената Римска империя“ към Реч Посполита и с охлаждане отношенията между Австрия и Русия. Както е известно, по-късно, вече през 1613 г. австрийско-полският съюз бил окончателен оформен²¹⁰.

Лишен от политическо доверие, Д. Рали бил подложен и на редица други санкции. Австрийското правителство, което променило своята линия на лоялност спрямо Руската държава, с която бил свързан той, му отнело пенсията и го обрекло на гладно съществуване. Изоставен, бившият търновски архиепископ заболял и мизерствувал²¹¹.

При това положение неговото присъствие в историята на дипломатическите взаимоотношения на Югозападна Европа все повече избледнявало. Излизайки от затвора, той вероятно прекарал по-голяма част от времето си във Виена, където разширявал връзките си с политическите среди, ориентирани към организирането на една победоносна акция на Изток. От едно негово писмо от 6 април 1619 г. научаваме, че получил от кавалера Дж. Батиста Петрини сумата 22 дуката във френско злато²¹². Дали тези средства са предназначени за финансиране на някакви акции срещу османската власт, или пък обеднелият митрополит трябвало да посрещна нуждите си, е трудно да се установи поради липса на преки данни и цитирания документ. Всеки случай документът бил издаден във Виена, а под него на гръцки език стои подпис „Дионисий, архиепископ на Търново“.

През 1618 — 1619 г. поддържал тесни контакти с дук дьо Невер, който се представял за наследник на Палеологовата династия. Организирайки специална армия, дукът възнамерявал да навлезе в Гърция, да разгроми турската армия и да извоюва свободата на гръцкия народ. В тази насока дьо Невер намерил общ език и общи идеи с Рали²¹³.

Последните контакти, засвидетелствувани в изворите, били с Раду Шебран, княз на Влахия, наследник на М. Витязул. Прогонен от родината си, Шербан поел пътя на изгнаничеството и се установил в границите на Австрия, вероятно във Виена. Двата емигранти — Рали и Шербан — били обединявани от съвместни планове за борба срещу османските насилници. Както пише Йорга, възрастният прелат „го е подхранвал със своите илюзии, все още надявайки се, че е възможно християнската кауза да преуспее в Ориента“²¹⁴. На 28 декември 1620 г. Д. Рали бил първият свидетел, който подписал завещанието на княз-изгнаник. Под завещанието поставил подпис „Дионисий Палеолог, митрополит на Търново“²¹⁵. С този подпис се приключват писмените свидетелства за този голям дипломат на източния свят.

* * *

Такива са основните документални свидетелства, с които разполага сега историческата наука за дипломатическата дейност на търновския архиепископ Д. Рали, една от големите личности в историята на българското антиосманско освободително движение в края на XVI и първите две десетилетия на XVII в. Събрани от архивните сбирки в Москва, Виена, Париж, Цариград и пр., за да бъдат приведени в система и обобщени, те разкриват една голяма, ярко изявена личност, която трудно може да се вмести в мащабите, с които оперираме, когато оценяваме дейността на представителите на православната църква през епохата на феодализма. Преодолявайки условностите на своето време, той е доловил тенденциите на историческото развитие и на епохата, в която се родил и израснал. Д. Рали стигнал до простата, но велика истина, че освобождението на българския народ може да се извоюва единствено по пътя

на всеобщото въстание срещу султанската тиранична власт. Отчитайки реално съотношението на силите, той правилно заключил, че свободата може да бъде достигната само когато вътрешната организация се съчетае с външната помощ, когато бунтът на поробеното българско население се синхронизира с военния конфликт между европейските държави и Османската империя.

В своите планове за разкъсване на робските вериги той включвал основните сили, които воювали срещу султанската власт в Югоизточна Европа — руските царе Теодор Иванович и Б. Годунов, император Рудолф II, князете М. Витязул и Раду Шербан, граф дьо Невер и Шарл Константин Палеолог. На основата на своите революционни идеи, използвайки конкретната историческа ситуация, той кръстосвал между европейските столици, за да търси привърженици на освободителното дело. За съжаление обективните условия се оказали по-силни от неговите желания и той не успял да постигне своите благородни намерения. В резултат на неблагоприятно стеклите се обстоятелства той не се завърнал повече в българските земи, за освобождението на които се борил с такова себеотрицание и жертвостовност.

Д. Рали изпълнявал дипломатическите функции в качеството си на представител на различни феодални институции — на Цариградската патриаршия в Москва, на Руската държава в Литва и Полша, на „Свещената Римска империя“ в Москва и пр. По такъв начин той отстоявал различни държавни и църковни интереси, които понякога били несъвместими. Задачите, които му възлагала Цариградската патриаршия и Московската държава, били подчинени на определени православни концепции, докато представителството на „Свещената Римска империя“ било подчинено на схващанията на католическата църква за устройството на света. Поддържал контакти и с редица представители на Реформацията. При все това Д. Рали оставал верен на своето първоначално намерение — да служи неотклонно на освободителната кауза на своя народ. Неслучайно той не спазвал точно указанията, които получил от император Рудолф II при визитата си в Москва, поради което бил изпратен в затвора. Това отново потвърждава неговата последователност в преследването на първоначално поставената цел — да служи на освободителната кауза на българския народ.

Освен това Д. Рали се наложил в историята на българската, а до голяма степен и на балканската и южноевропейската дипломация като активен общественик. Възглавил търновската архиепископска катедра, той станал изразител на нейните традиционни права да бъде идейно-политически ръководител на българското население, което в условията на османския феодален режим се стремяло да разкъса робските вериги и да извоюва свободата си. Д. Рали бил пламенен патриот, който горещо обичал поробеното българско население и използвал възможностите, които му осигурявал архиерейския сан, за да брани погазените народни права. Неговият патриотизъм произтичал от вероятния му български произход.

Д. Рали бил крупен представител на източната европейска дипломатическа школа, свързан с онези среди на православната църква, които водели борба за освобождението на балканските народи от османска феодална зависимост. Той се проявил като борец за свободата на южните славяни, включително и на поробения български народ. С методите, които използвал, със средствата, с които си служел той успял до голяма степен да надживее редица условности на своето време и да се приобщи към новата епоха с нейния граждански патос.

Д. Рали излиза извън рамките на ограничения регион на османската феодална система и навлиза в широкия свят на европейските политически взаимоотношения. В своите неуморни усилия да облекчи положението на

поробените той извежда българския въпрос от източните му параметри и го включва в историята на дипломатията на Югоизточна Европа, на континента. Той успява да покаже присъствието на българския народ в революционните битки на балканските народи срещу османската феодална деспотия. В това се изразява друга негова голяма заслуга в историята на Балканския полуостров. Д. Рали свързва българския въпрос с големите проблеми на своята епоха. В това се изразява най-общо величието и спецификата на дипломатическата му дейност.

¹ За въстанието вж. Йован Раич. История славянских народов найпаче болгаров, хорватов и сербов, IV. Будим, 1823, 56 — 62; К. Иречек. История на българите. С., 1978, 502 — 506; Н. Милев. Католишката пропаганда в България през XVII век. Историческо изследване и приложение, 1914, 169 — 171; В. Златарски. Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. — В: България 1000 години — 927 — 1927. С., 1927, 710 — 711; Ив. Пастухов. Българска история. Т. II. С., 1943, 483 — 491; Ал. Бурмов, В. Мутафчиева. Първо Търновско въстание. История на България. Т. I. С., 1961, 273 — 274; Б. Цветкова. Съпротивителните движения на българите през XV — XVIII в. (отделен отпечатък), с. 63; В. Цветкова. La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVIe et au début du XVIIe s. — East European Quarterly. Vol. VI, No 3, 330 — 333.

² Μεγάλη ἑλληνικὴ ἐγγικηλοπαιδεία, т. 9, 'Αθήναι, 405 — 406.

³ С. Димитров, К. Манчев. История на балканските народи XV — XIX. С., 1971, с. 98.

⁴ А. Муравьев. Сношения России с Востоком по делам церковным. Т. I. СПб., 1858, 232 — 259, 264 — 267, 300 — 319; Н. Каптерев. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. Сергиев Посад, 1914, 55 — 56, 281 — 282, 309.

⁵ И. Снегаров. Търновски митрополити в турско време. Сп БАН, 52, С., 1935, с. 214 — 218; История на Охридската архиепископия — патриаршия. Т. II. С., 1931, с. 193, 194, 218.

⁶ Μ. Γεδεων. Πατριαρχικοί πίνακες, σελ. 532; Σάβος, Κ. Τον πατριαρχόν Ιερέμον β (1572 — 1594) 'Αθήναι, 1870, σελ. 96; Στ. Παπαδόπουλου. 'Η κίνιση του δούκα του Νεβέρ καρόλου Γονξάτα γιά τ 'απελευθερόουν των Βαλκανικών (1603 — 1625), Θεσσαλονίκη, 1966, 208 — 213.

⁷ N. Iorga. Istoria bisericii românești si a vietii religioase a românilor, vol. I. Valenti-de-Munte, 1908, p. 212, 238 — 239; M. Pacucariu. Istoria bisericii ortodoxe române. București, 1980, p. 458, 466, 598.

⁸ N. Iorga. Un conseiller byzantin de Michel-le-Brave: le Métropolitte Denis Rhalis Paléologue. — Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, 5. Bucarest, 1920, 92 — 104; N. Iorga. Sfatuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: Mitropolitul Dionisie Rali Paleologue. — Revista Istorică, t. 5. București, 1919, 26 — 35; К. Велики. Походите на Михай Митязул на Юг от Дунав. — ИПр, 1973, 68 — 70.

⁹ И. Снегаров. Културни и политически връзки между България и Русия през XV — XVIII в. С., 1953, 66 — 72.

¹⁰ В. Цветкова. La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVIe et au début du XVIIe s. — East European Quarterly, Vol. VI, No 3, 331 — 334; Цв. Георгиева. Антиосманската съпротива на българите през XV — XVII в. — ИПр, 1980, 3, 15 — 16.

¹¹ Текстът на писмото е обнародван от А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , 232 — 233.

¹² Вж. А. Муравьев. Цит. съч., 235 — 237, 238 — 240.

¹³ Στ. Παπαδόπουλου. 'Η κίνιση του δούκα του Νεβέρ. . . , 250 — 251.

¹⁴ A. Veres. Documente privitoare la istoria Aldealui, Moldavei ei țarii Romanesti, t. IX, 1938, p. 149.

¹⁵ Вж. българския превод у Н. Милев. Един неиздаден документ за българската история (1597 г.). — ИИД, т. 4, С., 1915, 96 — 99.

¹⁶ E. Hurmuzaki. Documente privitoare la istoria Românilor, t. XII. Biciresți, 1913, p. 370.

¹⁷ N. Iorga. Un conseller byzantin de Michel-le Brave. . . , 101 — 102.

¹⁸ Така в резултат на това, че са му били непознати някои от тези документи, М. Йонов погрешно пише, че „сведенията за Дионисий Рали достигат до 1618 г.“ (Политиката на Австрия и политическите движения в България от края на XVI до края на XVII век, ГСУ ФИФ, т. 52, С., 1959, с. 272). Както показват цитираните по-горе документи, данните за Рали достигат до 1620 г.

¹⁹ N. Iorga. Socolite Sibiuului-Annales de l'Académie Roumaine, XXI, 290 — 291.

²⁰ М. Йонов. Политиката на Австрия. . . , с. 270.

²¹ Документалният материал, привлечен в споменатата работа, се изчерпва с 10 откъслечни цитата от изданието на Хурмузаки и 4 на Верес, които, подбрани случайно, са крайно недостатъчни да дадат вярна картина на събитията. От съществуващата литература за Д. Рали — чуждестранна и българска, авторът не е използвал цялостно дори българската, поради което в студията на М. Йонов няма нищо ново освен негативните квалификации, а задграничната историография — гръцка, румънска, руска, му е останала неизвестна.

²² Ц. Георгиева. Антиосманската съпротива на българите. . . , с. 15.

²³ За това вж. А. Д. Новичев. История Турции. Т. I, 127 — 139.

²⁴ N. Iorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. III, p. 221.

²⁵ J. Тадуш. Шпанија и Дубровник у XVI в. Београд, 1932, 122 — 123.

²⁶ Подробно за това у Б. Цветкова. Промени в османския феодализъм в балканските земи (края на XVI — средата на XVIII в.). — ИИПР, 1972, 4, с. 22 и сл.; Б. Цветкова. Характерни черти на османската обществено-икономическа структура в европейския югоизток през XV — XVI в. — ИИПР, 1980, 4, 41 — 69 и посочената там обширна литература.

²⁷ B. Cvetkova. Les Institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden, 1978 1 — 78.

²⁸ Б. Цветкова. О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии по время турецкого владычества. — Советское востоковедение. М., 1952, 2, с. 78 и сл.

²⁹ Синтезирано обобщение по този въпрос у Б. Цветкова. Хайдутството в българските земи през 15 — 17 век. С., 1971, с. 31 и сл., където са привлечени резултатите от многобройните проучвания на авторката в тази област на историческото познание.

³⁰ Вж. подробна обосновка за това с привлечена нова литература у Ц. Георгиева.

Антиосманската съпротива на българите през XV — XVII в., с. 11.

³¹ Στ. Παλαδόπουλου. Ἡ κίνιστος δοῦκα του Νεβέρ. . . , σελ. 208.

³² N. Iorga. Statuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rally Paleologul — Revista istorica, 1919, Nr. 5, p. 26; Un conseiller byzantin de Michel-le-Brave: le métropolit Denis Rhalis Paléologue. . . , p. 93, 94.

³³ M. Pazurarii. Istoria bisericii ortodoxe Române. . . , p. 458.

³⁴ М. Йонов. Политиката на Австрия. . . , с. 266.

³⁵ А. Муравьев. Сношения России с Востоком, с. 232 — 233.

³⁶ А. Муравьев. Цит. съч., с. 240.

³⁷ Ετ. Παλαδόπουλου. Ἡ κίνιστος δοῦκα του Νεβέρ. . . , σελ. 208.

³⁸ E. Hirmizaki. Documente. . . , III, part. I, p. 400

³⁹ E. Hirmizaki. Documente. . . , III, part. II, N. CCLXXV.

⁴⁰ Н. Т. Каптерев. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях, Издание второе. Сергиев Посад, 1914, с. 255.

⁴¹ И. Снегаров. Търновски митрополити в турско време, с. 216.

⁴² Στ. Παλαδόπουλου. Ἡ κίνιστος δοῦκα του Νεβέρ. . . , 208 — 209.

⁴³ Цит по N. Iorga. Un conseiller byzantin de Michel-le-Brave: le métropolit Denis Rhalis Paléologue. . . , p. 101.

⁴⁴ Цит. по Н. Милев Един неиздаден документ за българската история. . . , с. 96.

⁴⁵ Категоричното твърдение на М. Йонов, че по това време нямало противоречия между Цариградската патриаршия и българското население, е неправилно.

⁴⁶ И. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви (българска, руска и сръбска). Т. II. С., 1946, 49 — 50. Допълнителна аргументация за противоречията между елинофилската политика на Цариградската патриаршия и българските църковни институции вж. на с. 48.

⁴⁷ Κ. Σάθας. Βιογραφικόν σχεδιάσμα Περί του Πατριαρχου Ἱερεμου Β, Ἐν Ἀθίναί, 1870, σελ. II, 96.

⁴⁸ E. Hurmuzaki. Documente, t. III, p. I, p. 400.

⁴⁹ Συναγωγή Νέων λεξιῶν, т. II, Ἀθίναί, 1900, σελ. 881.

⁵⁰ Вж. Ст. Илчев. Речник на личните и фамилни имена у българите. С., 1969, с. 420.

⁵¹ През 1488 г. великият руски княз Иван Василиевич изпратил в Рим посолство начело с двамата братя — „два брата Димитрий и Мануил Ивановы Ралевы, знатные и богатые греки, всего за три года перед тем поселившиеся в Москве“ — Л. Н. Майков. Последние труды (II Николай Немчин, русский писатель конца XV начала XVI века) (Известия отделения русского языка и словесности императорской академии наук. СПб, 1900, с. 383.).

⁵² През 1499 г. Джордж Рали бил комендант на стратиотите на венецианската войска, а през 1467 г. капитан на стратиотите бил Мишел N. Iorga. Un conseiller byzantin de Michel-Le-Brave. . . , p. 102).

⁵³ Когато Цариград паднал под властта на османците, в минищите работел Теодор Рали. Към 1499 г. Александър Рали пристигнал в молдавския град Килия, за да закупи есетра, сирене и вълна (N. Iorga. Un conseiller byzantin. . . , p. 102).

⁵⁴ През 1485 г. в Корон се намирал Матей Рали (N. Iorga. Un conseiller byzantin. . . , p. 102).

⁵⁵ По-подробно у Н. Каптерев. Цит. съч., с. 280 исл.

- ⁵⁶ Σ. Βουτράς. Λεξικονιστορίας καὶ γεωγραφίας. Τ. 6, 1890, сел. 24.
- ⁵⁷ Г. Димитров. Съчинения. Т. 12, С., 1954, с. 187.
- ⁵⁸ Паисий Хилендарски. Славянобългарска история, предадена на съвременен български език от Петър Динеков. С., 1980, 19 — 20.
- ⁵⁹ Μεγάλη ἑλληνικὴ ἐγκυκλοπαίδεια, т. 9, σελ. 405.
- ⁶⁰ E. Hulmizaki. Documente. . . , т. III, р. II, Nr. CCLXXV.
- ⁶¹ E. Hulmizaki. Documente. . . , т. III, р. I, р. 400.
- ⁶² А. Муравьев. Сношения России с Востоком по делам церковным. Спб, 1858, с. 242.
- ⁶³ Обосновка за това у И. Снегаров. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI — XVIII в., с. 67.
- ⁶⁴ А. Муравьев. Цит. съч., с. 307.
- ⁶⁵ A. Panda. Pro Republica Christiana. Die Walachei im „langen“ Turkenkrieg der katpolischen Universalmächte (1593 — 1606). München, 1964, р. 150.
- ⁶⁶ S. Pecalides. S. De bello ostrogiano, Cracniae, 1600, р. 10; К. Харалампович. Острожская православная школа, Киев, 1897.
- ⁶⁷ За него вж. Н. П. Быков. Князья Острожские и Волынь, Пг., 1915.
- ⁶⁸ Ετ. Παλαδόπουλου. Ἡ κίνηση τοῦ δοῦκα τοῦ Νεβέρ. . . , 208.
- ⁶⁹ И. Снегаров се въздържа да вземе становище за годината, когато бил назначен. Той се задоволява само да отбележи, че през 1585, м. февруари, индикт 13 бил издаден съборен акт за низвергането на Пахомий, който се мъчел да измести Д. Рали от търновския архиепископски престол (Търновския митрополити в турско време, с. 214).
- ⁷⁰ Вж. Доклад государю царю Феодору Ивановичу от цареградского патриарха Йеремия. . . , Собрание государственных грамот и договоров. Ч. 2. М., 1819, № 15; Грамота уложенная: об учреждении в России патриаршего престола — пак там, № 59; Полное собрание русских летописей, т. 14, ч. I, СПб, 1910, с. 38.
- ⁷¹ Погрешно е твърдението на М. Йонов, че съборът „признал московския патриарх за равен на останалите“ (Политиката на Австрия. . . , с. 266). Фактически патриарх Йов бил поставен на пето, последно място.
- ⁷² И. Снегаров Кратка история на съвременните православни църкви /Българска, Руска и Сръбска/. Т. II. С., 1946, с. 211; срв. Муравьев, А. Сношения России с Востоком. . . , с. 236.
- ⁷³ В грамотата се твърди невярно, че била подписана от всички останали патриарси. Езикова бариера и бързината, с която се подписал, му попречил да разбере съдържанието на текста. „Не е подобавало на патриарх Йеремия, разбира се, — коментира това събитие руският църковен историк Титлинов — да се подписва под документ, съдържащ явна неправда за поставянето на Йов със съборно съгласие на всички патриарси. Но Йеремия, от една страна, заплетен в московските хитрости, а, от друга страна, задължен от благодарността за големите милости, които му били оказани видимо, махнал с цяла ръка.“ (Б. В. Титлинов. Лекции по истории русской церкви. СПб. 1913, с. 85). Когато се завърнал в Цариград, Йеремия II с късна дата свикал източните патриарси на събор, за да санкционира извършеното.
- ⁷⁴ А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , с. 232.
- ⁷⁵ Затова у Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. II, с. 193.
- ⁷⁶ А. Муравьев. Цит. съч., с. 240.
- ⁷⁷ За него вж. С. М. Соловьев. История России, кн. 4, Т. 7 — 8, М., 1960; С. Ф. Платонов, Борис Годунов. П., 1921; К. В. Базилевич. Борис Годунов в изображении А. С. Пушкина. — Исторические записки. Т. I. М., 1937.
- ⁷⁸ А. Муравьев. Цит. съч., с. 242.
- ⁷⁹ Н. Каптерев. Цит. съч., с. 280 и сл.
- ⁸⁰ E. Hurmuzaki. Documente, III, 519 — 520; N. Iorga. Un conseiller byzantin de Michel-le Brave. . . , р. 92.
- ⁸¹ А. Муравьев. Цит. съч., с. 232; Срв. уточненията за годината на пристигането у Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. II, с. 283.
- ⁸² А. Муравьев. Цит. съч., с. 232.
- ⁸³ Подробно по този въпрос у И. Снегаров. Културни и политически връзки между България и Русия през XV — XVIII в., с. 12 и сл.
- ⁸⁴ Както установи И. Снегаров, руският преводач е сбиркал Ралски с Ларски, откъдето идват и някои бъркотии в историческата литература (Търновския митрополити в турско време. . . , с. 214).
- ⁸⁵ А. Муравьев. Цит. съч., с. 232—233.
- ⁸⁶ Пак там.
- ⁸⁷ Пак там, с. 234.
- ⁸⁸ Пак там.
- ⁸⁹ Пак там, с. 235.
- ⁹⁰ Както е известно, грамотата била подписана от 42 митрополити на източната църква, 19 архиепископи и 20 епископи, но имената им не са обозначени. Под съборният акт стояли

подписите на цариградския патриарх Йеремия II, на антиохийския Йоаким, на йерусалимския Софроний, без александрийския („что Александрийского не стало“) А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , 205 — 210. 237, 233.

⁹¹ А. Муравьев. Цит. съч., с. 237.

⁹² Пак там, с. 238.

⁹³ Напоследък бяха лансирани редица становища относно годината, когато е унищожена Търновската патриаршия, както и по редица други въпроси (Вж. И. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. II, с. 49; З. Маркова. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, с.).

⁹⁴ А. Муравьев. Цит. съч., с. 238.

⁹⁵ Пак там, с. 240.

⁹⁶ Пак там, с. 241.

⁹⁷ Пак там, с. 244.

⁹⁸ Пак там, с. 242.

⁹⁹ Пак там, с. 244.

¹⁰⁰ Пак там, с. 245.

¹⁰¹ Пак там, с. 246.

¹⁰² Вероятно има предвид Михай Витязул.

¹⁰³ А. Муравьев. Цит. съч., с. 248.

¹⁰⁴ И. Снегаров. История на Охридската ариепскопия-патриаршия, с. 218, заб. 2.

¹⁰⁵ В. И. Корецкий. Борьба крестьян с монастырями в России XVI — начала XVII в. — Вопросы истории религии и атеизма, т. 6. М., 1958, с. 169 и сл.

¹⁰⁶ А. Муравьев. Цит. съч., с. 248.

¹⁰⁷ Пак там, с. 250.

¹⁰⁸ Пак там.

¹⁰⁹ Пак там, с. 163, 251, 254.

¹⁰⁰ Пак там, с. 258, 264.

¹¹¹ Н. Каптерев. Характер отношений России. . . , с. 309; И. Снегаров. Културни и политически връзки. . . , с. 69.

¹¹² Срв. История на СССР. Т. I, с. 243.

¹¹³ Вж. Г. В. Форстен. Балтийский вопрос в XVI и VII столетиях. Т. I. Борьба из-за Ливоний. СПб., 1893, т. II. Борьба с Польшей и Габсбургским домом. СПб., 1894.

¹¹⁴ Н. Каптерев. Характер отношений России. . . , с. 281

¹¹⁵ И. Снегаров. Културни и политически връзки. . . , с. 69

¹¹⁶ А. Муравьев. Цит. съч., с. 265.

¹¹⁷ Всяка рубла се равнявала на два червонца (бележка на А. Муравьев. Цит. съч., с. 266 — 267).

¹¹⁸ А. Муравьев. Цит. съч., с. 267.

¹¹⁹ За него вж. И. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. I, С. 344 и сл.

¹²⁰ И. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. II. С., 211 — 212.

¹²¹ И. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. I, с. 312, 323 — 324.

¹²² А. Муравьев. Цит. съч., с. 270; И. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия. с. 193.

¹²³ А. Муравьев. Цит. съч., с. 271.

¹²⁴ Пак там, с. 247.

¹²⁵ К. Велики. Походите на Михай Витязул на юг от Дунав, с. 64.

¹²⁶ Повече по този въпрос у Н. Мохов. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. Кишинев, 1961, с. 75.

¹²⁷ N. Iorga. Istoria lui Mihai Vitazul, p. 137, 141.

¹²⁸ N. Iorga. Un conseiller byzantin. . . , p. 94.

¹²⁹ E. Hurmuzaki. Documente. . . , t. XII, p. 370.

¹³⁰ E. Hurmuzaki. Documente. . . , t. XII, p. 205; III, pars. I, p. 270.

¹³¹ E. Hurmuzaki. Documente. . . , t. XII, p. 269.

¹³² E. Hurmuzaki. Documente. . . , t. XII, p. 296, 289; t. III, p. 278.

¹³³ E. Hurmuzaki. Documente. . . , t. XII, p. 290 — 291.

¹³⁴ A. Veress. Documente. . . , t. V, p. 99.

¹³⁵ E. Hurmuzaki. Documente. . . , t. XII, p. 370.

¹³⁶ E. Hurmuzaki. Documente. . . , t. XII, p. 290; Ал. Бурмов, В. Мутафчиева. Първо Търновско въстание. . . , с. 274; Н. Милев. Един неиздаден документ за българската история (1597). — ИИД, IV. С., 1915, 96 — 99; Ц. Георгиева. Антиосманската съпротива. . . , 15 — 16.

¹³⁷ E. Hurmuzaki. Documente. . . , t. XII, p. 526.

¹³⁸ E. Hurmuzaki. Documente. . . , t. XII, 552 — 553.

- ¹³⁹ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 565, 552.
- ¹⁴⁰ Белград, главен град на Трансилвания, наричан от унгарците Гюлафехервар, а от немците — Вайсенбург, Карлсбург.
- ¹⁴¹ E. Hurmuzaki. Documente... , t. III, p. 400.
- ¹⁴² Dacoromania, III, I, 287 — 288; Цит. по История Венгрии в трех томах, I. Москва, 1971, с. 372.
- ¹⁴³ Dacoromania, III, I, 287 — 288; Цит. по История Венгрии. Т. I, 372 — 373.
- ¹⁴⁴ J. Macurek. Zapas Polska a Habsburku o pristup k Cernemu mori na sklonku 16 stol. Praha, 1931, p. 134.
- ¹⁴⁵ J. Macurek. Zapas Polska a Habsburku... , p. 134
- ¹⁴⁶ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 662.
- ¹⁴⁷ J. Macurek. Ibid, 109 — 115.
- ¹⁴⁸ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 756, 765, 773.
- ¹⁴⁹ A. Veress. Documente... , t. VI, p. 88
- ¹⁵⁰ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, 569 — 570; N. Iorga. Istoria lui Mihai Viteazul, p. 311.
- ¹⁵¹ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 526, 569 — 572, 653.
- ¹⁵² E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 653; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 95.
- ¹⁵³ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 565,
- ¹⁵⁴ A. Veress. Documente... , t. VII, p. 8 — 9.
- ¹⁵⁵ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 705 — 706.
- ¹⁵⁶ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, 731, 733, 738.
- ¹⁵⁷ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, 740 — 741.
- ¹⁵⁸ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, 789 — 790, 795 — 796, 817, 822, 824, 832, 845 .
- 846, 855.
- ¹⁵⁹ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 742.
- ¹⁶⁰ Στ. Παπαδόπουλου, Ή κίνηση του δούκα του Νεβέρ... , σελ. 212.
- ¹⁶¹ N. Iorga. Un conseiller byzantin... , p. 96.
- ¹⁶² E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 741; N. Iorga. Un conseiller byzantin... , p. 96.
- 96.
- ¹⁶³ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 905.
- ¹⁶⁴ По-подробно у Б. Н. Флоря. Русско-австрийские отношения на рубеже XVI — XVII вв., с. 77.
- ¹⁶⁵ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 731; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 96.
- ¹⁶⁶ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 740 — 741 ; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 96.
- ¹⁶⁷ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 789.
- ¹⁶⁸ Б. Н. Флоря. Русско-австрийские отношения... , с. 63.
- ¹⁶⁹ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 790, 795; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 97.
- ¹⁷⁰ H. Vebersberger. Das russisch-österreichische Heiratsprojekt von Ausgange des XVI Jahrhundert — Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs. Wien, 1906, p. 37; Б. Н. Флоря. Русско-австрийские отношения... , с. 63.
- ¹⁷¹ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 817; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 97.
- ¹⁷² E. Hurmuzaki. Documente... , t. III, p. 394.
- ¹⁷³ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 822; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 97.
- ¹⁷⁴ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 829; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 97.
- ¹⁷⁵ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 845; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 97.
- ¹⁷⁶ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 346; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 97.
- ¹⁷⁷ E. Hurmuzaki. Documente... , t. XII, p. 890; N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 97.
- ¹⁷⁸ По-подробно за това вж. N. Iorga. Istoria lui Mihai Viteazul, 238 — 239.
- ¹⁷⁹ Твърдението на проф. Снегаров, че охридският архиепископ Нектарий „е председателствувал яшкия местен събор“ от 2 юни 1600 г. не се потвърждава от изворите и историческите изследвания (История на Охридската архиепископия-патриаршия, с. 194).
- ¹⁸⁰ N. Iorga. Istoria bisericii românești și vieții religioase a românilor, Vol. I, București, 1908, p. 238; Ed. II, București, 1929, p. 240, 241; M. Pacurariu. Istoria bisericii ortodoxe române, p. 468, 466.
- ¹⁸¹ E. Hurmuzaki. Documente, t. XIV, p. 109 — 111; N. Iorga. Istoria lui Mihai Viteazul, p. 239; N. Iorga. Un conseiller byzantin, 97 — 98.
- ¹⁸² История Венгрии. Т. I, с. 374.
- ¹⁸³ Στ. Παπαδόπουλου, Ή κίνηση του δούκα του Νεβέρ... , σελ. 213.
- ¹⁸⁴ Στ. Παπαδόπουλου, Ή κίνηση του δούκα του Νεβέρ... , σελ. 213.
- ¹⁸⁵ A. Veress. Documente, t. VII, p. 153.
- ¹⁸⁶ W. Leitsch. Die Moskau und die Politik des Kaiserhofes in XVII Jahrhundert, Bd. I 1604 — 1654. Graz-Köln, 1960, p. 323; Б. Н. Флоря. Русско-австрийские отношения... , с. 80.
- ¹⁸⁷ Твърдението на А. Муравьев, че Рали посетил Русия през 1605 г. (цит. труд, с. 300) не отговаря на действителността. Имайки предвид, че Б. Годунов починал на 13 IV 1605 г., на 1 юни

с. г. правителството на Годунов било свалено, а на 20 юни Лъжедимитрий навлязъл в Москва, можем да приемем, че събитията за които става дума, са протекли една година по-рано. Вероятно Рали е пристигнал през 1603 г.

¹⁸⁸ Възщност това е бил авантюристът-самозванец, известен в историческата литература под името Лъжедимитрий I (починал 1606 г.), който се представял за син на цар Теодор Иванович.

¹⁸⁹ А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , 300 — 301; И. Снегаров. Културни и политически връзки, с. 70.

¹⁹⁰ За него по-подробно у С. Ф. Платонов. Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI — XVII вв., М., 1937; И. Смирнов. К характеристике внутренней политики Лжедимитрия I. Ученые записки ЛГУ, № 19, Серия исторических наук, в. I, 1938; В. И. Корецкий. Восстановление Юрьева дня в России Лжедимитрием I — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Киев, 1962 г.

¹⁹¹ А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , с. 301.

¹⁹² Пак там, с. 302.

¹⁹³ А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , с. 303.

¹⁹⁴ А. А. Зимин, Некоторые вопросы истории Крестьянской войны в России, начале XVII в., — Вопросы истории, 1958, 3; В. И. Корецкий. К истории восстания Хлопка (новые материалы) — В: Крестьянство и классовая борьба в феодальной России. Л., 1967.

¹⁹⁵ За него вж. И. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия, 193 — 194; Й. Николов. Немската Реформация и някои църковни дейци от българските земи през XVI в. — В: Българско-германските отношения и връзки (Изследвания и материали). Т. I. С., 1972, 27 — 28.

¹⁹⁶ А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , 303 — 304.

¹⁹⁷ Своеобразен чин в йерархията на царския двор в Русия, в руската централизирана държава. След боярина околничият заемал второ място в Думата. Той участвувал в дворцовите церемонии, в армията и пр.

¹⁹⁸ За неговата роля във взаимоотношенията между Австрия и Русия у Б. Н. Флоря. Русско-австрийские отношения на рубеже XVI — XVII вв. (посольство Афанасия Власьева в Империи) — В: Международные связи стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и славяно-германские отношения. М., 1968, 54 — 80.

¹⁹⁹ А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , с. 305.

²⁰⁰ J. Stow. Annales of a General Chronicle of England Faithfully Collected out of the Most Authentichal Authors, Records and other Monuments of Antiquity. . . London, 1631, 791 — 792.

²⁰¹ Б. Н. Флоря. Русско-австрийските отношения. . . , с. 80.

²⁰² А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , 307 — 308; И. Снегаров. Културни и политически връзки, с. 71

²⁰³ А. Муравьев. Сношения России с Востоком. . . , 305 — 306.

²⁰⁴ Пак там, 313 — 314.

²⁰⁵ Пак там, 315 — 316.

²⁰⁶ Пак там.

²⁰⁷ Пак там, 317.

²⁰⁸ Пак там, 316.

²⁰⁹ A. Veress. Documente, t. VII, p. 240.

²¹⁰ Б. Н. Флоря. Русско-австрийските отношения, с. 80.

²¹¹ A. Veress. Documente, t. IX, 149 — 150, 165.

²¹² Цит. по N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 102

²¹³ O. Buchon. Nouvelles recherches historiques sur la principauté de Morce, t. I, 1849, p. 291.

²¹⁴ N. Iorga. Un conseiller byzantin, p. 104.

²¹⁵ N. Iorga. Socotilele Sibiului. — Annales de l'Académie Roumaine, XXI, 290 — 291.

УЧЕБНИЦИТЕ ПО БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ (1879-1900) И ВЪЗПИТАВАНЕТО НА НАЦИОНАЛНИ ЧУВСТВА И НАЦИОНАЛНО СЪЗНАНИЕ

МАРИЯ РАДЕВА

Рецензент: *Йордан Шопов*

Редактор: *Мария Велева*

*Мария Радева. УЧЕБНИКИ БОЛГАРСКОЙ ИСТОРИИ (1879—1900) И ВОСПИТАНИЕ
НАЦИОНАЛЬНЫХ ЧУВСТВ И НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ*

В настоящей работе сделан сравнительный анализ учебников болгарской истории на разных ступенях школы после Освобождения Болгарии от османского рабства до конца XIX в. Автор показал те идейные и образовательные акценты и взгляды, посредством которых формировались патриотические чувства и национальное сознание молодых поколений.

Показаны также преемственность в интерпретации исторических фактов и идейное единство учебников. Исходя из анализа содержания учебного материала, автор сделал выводы, подтверждающие, что патриотизм является главной идейной основой всех действующих учебников болгарской истории до первого десятилетия XX в. В работе сделана попытка определить воздействие этих учебников на национальную психику и политические настроения болгарского общества.

Maria Radeva. TEXT-BOOKS IN BULGARIAN HISTORY (1879—1900) AND INCULCATION OF PATRIOTIC FEELINGS AND NATIONAL CONSCIOUSNESS

The author makes a comparative analysis of the text-books in Bulgarian history for the different stages of school education after the Liberation of Ottoman bondage and up to the end of the 19th century. She points those ideological and educational views which had influenced the formation of patriotic feelings and patriotic consciousness in the younger generations. She also notes the continuity in the interpretation of historical facts and the ideological unity of all text-books. Analyzing their content, the author comes to the conclusion that patriotism was the main ideological basis of the text-books Bulgarian history that were used up to the first decade of the 20th century. The author makes an attempt to determine the impact of these text-books on the national psychology and the political atmosphere of the Bulgarian society.

Българската нация се формира, укрепва и в основни линии консолидира в епохата на Българското възраждане в земите, в които живее българската народност още през Средновековието — Мизия, Тракия и Македония¹. Ценни са изследванията по тези проблеми на Хр. Гандев, В. Паскалева, Н. Генчев, Хр. Христов, Р. Радкова и други наши учени. Развитието на съзнанието за принадлежност към българската народност, т. е. развитието на националното съзнание или националното самосъзнание, е сред основните показатели на завършеността на процеса на формирането на българската нация². Нейното окончателно оформяне „става вследствие Освободителната руско-турска война, която донася държавната самостоятелност на страната и народа, макар че не постига цялостното му обединение“³. Последното обстоятелство се оказва решаващо за жизнеността, актуалността и изключителното място на националното място на националната идея в цялостния духовен и обществено-политически живот на младата българска буржоазна държава.

Основното съдържание на националната идея след Освобождението е съзнанието за духовното и културното единство на българите на Балканския полуостров. В политическата област тя се извява като стремеж за постигане и на политическото единство в естествените етнически граници на българската народност. Широката популярност на националната идея в първите десетилетия след Освобождението определя мястото ѝ на основен програмен възглед на буржоазните партии. Този възглед има дълбоко демократичен характер, защото се слива с разбиранията и интересите на широките народни маси в България⁴.

В епохата на Българското възраждане просветното движение е един от важните националнообразуващи фактори. Различните училищни дисциплини чрез учебното съдържание въздействуват на патриотичните чувства, формират и укрепват националното съзнание. В следосвобожденската епоха на основата на духовната приемственост и под въздействието на новата обществено-политическа обстановка ролята на образованието и просветата за развитието на националното съзнание у поколенията укрепва, регулирана и направлявана отначало спонтанно, а впоследствие и целенасочено от държавните органи на просветното дело. Чрез образованието подрастващите поколения трябва да усвоят смисъла и съдържанието на националния идеал.⁵ Българското училище е оня най-могъщ идеологически институт, комуто се отредява историческата задача за превръщане на националната идея в част от гражданското и политическото съзнание на младежта и целия народ.

Отсъствието на изследвания, „как конкретно чрез преподаваните в училищата дисциплини се възпитава у учащите се българското национално чувство и се укрепва българското национално съзнание през Възраждането“^{6,7}, в определена степен затруднява изследването на този проблем след Освобождението. Липсва методика за подобен род търсения, трудно е да се определи степента на приемственост и различие, за да се достигне до обективни заключения. Но от това изучаването на този въпрос не става по-малко интересно и, позволяваме си да считаме, по-малко необходимо. То е важно и значимо най-малко по следните причини.

Историографският преглед на действащите след Освобождението учебници по българска история за училищата с цел установяването на тяхното въздействие върху националното съзнание на подрастващите би дал възможност за по-детайлно вникване в механизма на формиране на идейно-политическите и националнополитическите възгледи на българските граждани. Това от своя страна има важно значение за разбиране на явните или скрити идеологически и политически цели на управляващата буржоазия, както и на тяхното въздействие върху обществените настроения в България в

пълните с напрежение десетилетия в живота на младата държава. Внимателното изучаване на възпитателното въздействие на учебното съдържание върху патриотичните чувства и патриотичното съзнание на учащите се дава ключ за по-обективно историческо виждане върху конкретната обществена атмосфера в България в края на XIX в. и първото десетилетие на XX в. Обществено-политическите настроения по това време, основаващи се не на последно място на възгледите и убежденията, формирани в училище, обуславят поведението на широки слоеве от народа в редица важни събития от националната ни история в ново време.

Знанията за миналото на българския народ, така значими за националното самопознаване и самосъзнание в периода преди Освобождението, запазват и в определена степен увеличават социалната си роля след Освобождението. Едновременно с това благодарение на научния принос на наши и чужди учени-слависти укрепват научните основи на интерпретацията на българската история. Българската историография се обогатява с ценни научни съчинения, между които тези на М. Дринов и К. Иречек. Тези учебници стават основа и за съставяне на новите училищни учебници, чрез които широки среди на българската младеж поради разширяващото се образование могли да се приобщават към аргументирани не с романтични, а с позитивни доводи схващания за българското минало.

Проблемът за учебниците по родна история след Освобождението има различни страни. Като се имат предвид социално-възпитателните възможности на историята като учебен предмет, обект на научно дирене биха могли да бъдат патриотичното, нравственото, политическото, миросгледното и пр. възпитателно въздействие на учебниците. Това въздействие би могло да се изследва и във връзка с ролята на останалите хуманитарни предмети в буржоазното училище и да се вникне в комплексната възпитателна роля на тогавашните учебници и в идейно-образователните цели на буржоазната просветна политика. Учебниците биха могли да се изучават и с оглед на система и структура⁸, педагогическа целесъобразност на оформление и т. н.

Скромната задача на настоящата студия е на основата на съпоставката и анализа на учебниците по българска история, излезли в периода 1879—1900 г., да се открият основните идеи и схващания, които са въздействували за усвояване съдържанието на националната идея, за развитието на националните чувства и националното съзнание на младите българи⁹. Пристъпвайки към тази задача, считаме за необходимо да обърнем внимание върху някои важни исторически обстоятелства, оказали силно влияние върху общия дух на разгледаните учебници. Преди всичко това е обществена атмосфера на първите десетилетия непосредствено след Освобождението. В нея се открояват оптимистичните настроения относно политическото и културното бъдеще на българския народ като един млад, пълен с творчески сили и възможности европейски народ. Това високо национално самочувствие има своите предпоставки и непосредствено се вдъхновява от живия спомен за успехите на българите в близката и жива възрожденска епоха, особено на културното поле в извоюване на духовна еманципация. Чувството за национално достойнство се укрепва и от успешния акт на Съединението, засилвайки заедно с това вярата във възможността за пълно национално обединение. Тази атмосфера според нас се явява оня положителен социален тонус, който определя типичния приповдигнат тон в изложението на учебния материал, характерен за повечето учебници.

Погледът върху училищното законодателство по въпроса за съставянето на учебниците за училищата след Освобождението показва, че в течение на дълъг период от време тази педагогическа и културна дейност не се

регламентира. Съставители и издатели са били почти неограничени в своята дейност до самия край на 90-те години на XIX в.¹⁰ Законът за обществените и частните училища от 1885 г., първият цялостен закон по народното просвещение, не съдържа специални разпоредби за учебниците. Законът за народното просвещение от 1891 г. включва постановление, че Министерството на народното просвещение (МНП) утвърждава учебниците за основното училище, съобразно действащите програми¹¹. Учителите от различните училища сами решавали по кои учебници ще преподават. Мотивираните решения на учителските съвети за направения избор били изпращани в МНП, което формално ги утвърждавало¹².

Тази практика продължава до 1897 г., когато Висшият учебен съвет при министерството изработва Правилник за учебниците¹³. Следователно до този момент може да се счита, че учебниците по българска история, както и всички други учебници, са резултат преди всичко на частната инициатива. Може да се счита, че до края на 90-те години съставителите на учебниците по родна история са отразявали в тях ония схващания за българското минало, които са имали най-голяма популярност в тогавашните културни среди на българското общество, без разбира се да се подценява и собствената им историографска осведоменост.

Непосредствено след Освобождението нуждата от учебници нараства рязко поради увеличаване на броя на училищата и учениците. В обучението по история се явява и допълнителна трудност: старите учебници и ръководства (на Войников, Шишков) стават неудобни за преподаване след появата на Иречковата научна история на българския народ¹⁴, излязла през 1876 г. Невъзможността да се актуализират старите учебници допълнително изостря потребността от нова учебна историческа книжнина.

През 80-те години на XIX в. сред най-разпространените учебници по българска история са тези на Д. Манчев и С. С. Бобчев¹⁵. Те са издавани по правило в Пловдив и са съобразени с програмите в Източна Румелия и Княжество България, а след Съединението запазват значението си. Учебниците на С. С. Бобчев се придружават от предговор, в който по правило се дават и някои указания за преподаването на материала. Обосновават се целите на тези учебници. Техният акцент е в необходимостта от реализиране на познавателните и възпитателните възможности на историческите знания за българското минало. В един от тези предговори например се твърди, че целта на автора е „ученикът да може, като учи за отделни лица и събития, да си състави при това едно общо целно понятие за съдбините на българския народ“, така също „щото в преподаването на историята учебникът да намери нагледно нравствени и патриотични примери, толкова нужни за крехката и лесноприимлива млада възраст“¹⁶. При това С. С. Бобчев изрично подчертава, че трябва да се пишат учебници „за двете части на едното ни общо отечество“. На практика всички учебници, излезли до Съединението и печатани най-често в Пловдив, се използват във всички български училища.

Значението на историята като учебен предмет се обсъжда и в официалния печат на МНП. Например в статията на Д. Маринов от 1884 г. се подчертава, че историята дава на ученика „знание и политическо възпитание, които в един ден, когато влезне в обществения живот, да бъде честен патриот и политически възпитан гражданин“¹⁷. Същият автор разглежда издигането на историческото образование до равнището на „другите позитивни науки“ като гаранция, „че ще можеме безбедно да управляваме нашия държавен кораб сред вълните и канарите на мирския океан“¹⁸.

Първите учебници по история на българския народ, написани след Освобождението, имат подчертана патриотична окраска. Видно е, че техните

съставители са с ясно съзнание за възпитателните възможности на историческото знание.

Още в началното училище се изучават разкази от българската история, и то така, че се обхващат всички главни моменти и събития в родната история. Историческите знания са значителна част от цялостното учебно съдържание в трето и четвърто отделение на началната училищна степен. Социално-възпитателната целесъобразност на този факт е очевидна. Като се има предвид, че в разглеждания период, а и дълго след него, началното образование изчерпва образованието на мнозинството български граждани, понятно е, че учебникът по история остава за тях единствената или почти единствената книга за миналото на българския народ. Това означава, че от равнището на овладяване на идейно-възпитателното съдържание на историческите знания в много отношения е зависело моделирането на националните чувства и националното съзнание на подрастващите бъдещи български граждани.

Учебниците на Д. Манчев и С. С. Бобчев правят впечатление с подчертания стремеж на своите съставители за достъпно и въздействащо изложение. Те са изградени почти изцяло върху биографичния принцип: Аспарух, Крум, Борис, Кирил и Методий, Симеон, Петър, Самуил, Асен I, Иван Асен II, черковни и политически дейци на Българското възрождане. Обяснението на подобна структура бихме могли да намерим както в равнището на съвременната историография, така и в романтичния порив да се открие ролята на силните личности в българската история. Чрез тяхната дейност на държавници и пълководци, чрез разкриването на техните нравствени качества се цели да се покаже величието на българската държава и народ, на българската култура през различните епохи, най-вече през Средновековието. Подобен нравствено-възпитателен ефект се търси и в разкриването на борбите в близката и съвременна на самите ученици възрожденска епоха.

На преден план в учебното съдържание се открояват личните качества на ония български ханове и царе, които в най-голяма степен допринесли за издигане на политическата роля на България сред другите балкански средновековни държави. По правило балканските взаимоотношения остават единствена посока за разглеждане на външнополитическите отношения на страната. Развива се и се внушава схващането за силата на българската държава, и за правото ѝ да бъде обединител на всички славянски племена на Балканския полуостров още от момента на възникването ѝ, за възможността на България да бъде не само достоен и равноправен, но и по-силен партньор на Византия. Подробно се разглеждат войните, водени от различните владетели, изменението на българските граници, усилията за запазване целостта на държавата и тенденциите, които противодействуват на обединителните стремежи.

В защита на горните идеи подходът на съставителите е твърде близък, а на места — идентичен. Особено се открояват характеристиките на владетелите — Крум, Симеон, Самуил, Иван Асен II. Например Крум се оценява като „един много силен господар“, който „освободил Панонска България от аварите и франките и така направил една силна България, каквато до него не е имало“ — пише С. С. Бобчев¹⁹. Когато „умний, силний и юначний Крум умрял, византийците от радост не знаели що да правят“²⁰. Същото възвеличаване на силата, ума и пълководческия талант на Крум и одобрение на неговата основна цел, превземане на Цариград, намираме в текста на Манчевия учебник²¹.

Ярък акцент в редицата на силните български владетели представлява личността на Симеон, наричан от авторите Симеон Велики. Неговата външно-

политическа и културна дейност са обрисувани с нескрито възхищение от военните му подвизи и просветителни дела. В описанието на Симеоновото царуване Д. Манчев откроява голямата му образованост и личен принос за развитие на книжнината. „В това време — пише той — България с все сърце напредила младите си сили и се заловила с радост и гордост за свещената работа на книжовното поле. Сам цар Симеон се намесил в тая светла и чиста работа на българския народ. Симеон искал книгите да ги разбира народът. . .“²² Национална гордост внушават констатациите на същия автор за провъзгласяването на Симеон за цар след Ахелойския бой, тъй като „дотогава ни един български, ни един словенски владетел не носил тая титла, която се давала само на византийски цар“²³. Същите чувства трябвало да предизвиква и изложението за срещата на Симеон с Роман Лакапин и византийския патриарх пред стените на Цариград. За Роман се казва, че „неговото смирение и молене умиливали цар Симеона та склонил и свързали мир. Това бил голям ден в българската история. Българският цар държи при нозете си наследника на кесарите и му предписва сговор за мир под стените на Цариград“²⁴.

Близък по съдържание, но по-ярък по изразни средства е съответният текст в Бобчевия учебник²⁵. В него се подчертава, че „по учеността си Симеон можал да се надвара с всички тогавашни гръцки просветени люде, поради това той работил не само за външната сила и слава, но и за вътрешното величие, за развитието и просвещението на царството си“. Одобряват се външнополитическите цели на Симеон, който „гледал да достигне — пише Бобчев — в живота си ония две неща, които са гонили всите най-добри български господари: едно, да разширочи и уреди царството си, а друга, да зацарува на Босфора“.

Най-големите исторически заслуги на Симеон се изтъкват в неговите условия „да въведе добри наредби, наука и просвещение сред народа си и да съедини, колкото се може по-яко, своите славянски области“²⁶. Високо национално самочувствие съдържа констатацията на Бобчев, че „по него време българският народ можал да се сравнява по образованието си с най-първите познати народи“. Величието на Симеон, идентифицирано със славата на България, най-ярко се отразява в описанието на срещата между българския цар и византийския император: „Роман го поздравил смирено и подкачил да му се моли като обещавал Симеону имане колкото ще, само да не превзема Цариград. Цар Симеон се смилил над Романовите молби, та свързал с него мир. Този ден е бил най-велик в цялата българска история“²⁷.

На трето място сред владетелите от първата българска държава съставителите на учебниците поставят Самуил. Неговото величие се аргументира с освобождението на Източна България и политическата му далновидност, отразена в последователния му стремеж да обедини около българите всички южнославянски народности, в умението му да се обляга на народната сила в постигане на обединителните си цели. В обширния текст за Самуил в Манчевия учебник между другото четем: „За малко време. . . всичката средна планинска земя на Старопланинският полуостров се освободила и се повдигнала под пряпореча на нов народен царски род. . . С помощта на народната българска сила и с народното съчувствие работите на Самуила за малко време надминали със сполуката си всичките многогодишни усилия на Крума и Симеона. Българското царство се простирало от Дунав през Преслав до пределите на Тракия, през Охрида до Адриатическо море, през Мелник, Сяр и Бера до Бяло море, през Лариса до Термопили. . . Византия много време се приготвявала, но се бояла да подкачи бой с българите“²⁸.

При сходен подход в изложение на учебния материал С. С. Бобчев дава такава оценка на Самуил: „Самуил е водил умна и висока политика като се стараел да свърже в едно цяло с българите южнославянските народности. Но гърците никога не се уморявали да дирят слабото ни място и да съборят българското господарство“²⁹.

Сред качествата на Иван Асен II главното му достойнство се изтъква в обединението на всички българи. „От времето на цар Самуила дори сега българските славяни били събрани под един скиптър. Царството допирало до трите морета“³⁰ — пише Д. В. Манчев.

В непосредствена връзка с внушенията за силния владетел като предпоставка за българския политически възход е остро порицание на слабостта на характера и политическото късогледство на някои български царе. Най-характерен в това отношение е примерът със Симеоновия наследник на престола, Петър, по правило противопоставян на славния си предшественик като проводник на византизма и като цар, който довел страната до пълно вътрешно разтление³¹.

Издигането на българската национална гордост на учащите се авторите на учебниците за началната училищна степен търсят и с прецизното очертаване на териториалните предели на държавата. В точни географски детайли се сочат държавните граници в години на подем и могъщество. Последователно се развива и отстоява концепцията за народностното единство на българите на полуострова на основата на славянската същност на българската народност през Средновековието — единство, потвърдено и в борбата за духовно и политическо освобождение.

Силно ударение се поставя на сливането на прабългарите със славяните през VII—IX в. С. С. Бобчев например пише: „Щом се срещнали със славянските племена на полуострова, българите се слели и съединили, погълнали се от славянството. Език, вяра, обичаи, характер, управление, всичко станало едно: славянско, старобългарско“³². „След няколко години — четем в Манчевия учебник — българите се слели с подвластний словенский народ и останало само името им. От тогава словените в Словения зели да се наричат българи“³³.

Историческата роля на християнството се оценява преди всичко откъм значението на новата религия за духовната спойка между двата народа в държавата. „Християнството присъединило на държавата с мирен начин словените в Тракия, Македония и Албания, заякчило държавата и породило мисъл да се добие цяла книжнина от богословски, философски и исторически съчинения“³⁴.

Създаването на славянската писменост се разкрива като изключително културно дело с общославянско значение. Утвърждавайки славянския произход на Кирил и Методий, Бобчев обобщава делото им с думите: „Те са изнамерили славянското писмо, основали книжнината и образоваността у българите, от които другите словени са зели, що им трябвало“³⁵.

Прокарвайки като червена нишка през учебното съдържание идеята за етническото единство на българите в Мизия, Тракия и Македония, авторите оценяват особено високо оная дейност на българските владетели, която е насочена към политическо и културно заздравяване на държавата. В това отношение особено се подчертава дейността на Борис, Симеон, Иван Асен II.

С публицистична страст са написани от двамата учебникари страниците, разкриващи най-новите събития от борбите за съхраняване и признаване на българската народност срещу асимилаторските аспирации на Цариградската патриаршия. С. С. Бобчев например твърди, че патриаршеската власт, под която попаднала България след покоряването ѝ от турците, е била „най-

съсипателна за народността и езика“, а „гръцките владци и проповедници гледали с четири очи да премахнат българската книга и българската народност. Те горили всички български ръкописи где що намерили, клеветели и заточавали българските просветени люди и пълнили своите джобове с български пари. Но скоро се появили по-други царе на турския престол, които зели да обуздават гръцкото духовенство. Повеея и добър вятър за българите и народността им не загинала. Българският народ имал да доживее до честити днене. . .“³⁶. Учебниците разкриват богата и колоритна картина на драматизма на черковната борба, на развитието на просветното движение. Ярко и сугестивно се разкрива дейността на дейците за духовна свобода: Н. Бозвели, Ил. Макариополски, Ав. Велешки, П. Пловдивски, д-р Чомаков, Г. Кръстевич, Д. Цанков, П. Р. Славейков³⁷. Изпълнена с национална гордост и достойнство е оценката за фермана от 1870 г., „който уреди отделна българска църква — Екзархия, от всички български епархии в България, Тракия и Македония“³⁸.

На Паисиевото дело за възраждането на българската народност се отделя по правило централно място във възрожденската тема. „Паисий привличал сърцата на народа, пише Д. Манчев, не с учението си и с добрите си качества, а с голямата вяра в българската народност. . . Той повдигнал духа на българите и им показал път да се борят за народността“³⁹. Подобен по съдържание и оценка е текстът за Паисий у С. С. Бобчев⁴⁰.

Съставителите на учебниците поставят силно ударение върху етапите на черковната борба, нейните дейци и резултати, разкрити с темперамент, завладяващо родолюбие и силно внушение за силата на народното единство на българите в постигането на духовното им освобождение. В подкрепа на идеята за всеобхватното напрежение на националните сили за отхвърляне не само на духовното, но и на политическото робство последователно и неизменно се прокарва идеята за единството на културно-националната и политическата борба.

Политическите борби са показани като продължение и резултат от успеха на черковната борба. Кратката историческа дистанция и отсъствието на научни изследвания не са попречили на авторите да намерят точни, макар и непълни оценки за Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски, да не пропуснат подвига на Ботевата чета и преценката за патриотичната му саможертва. „По това време, когато едни от българските дейци работеха за просвещението, пише Бобчев, и решението на черковний въпрос, други пък приготвяха политическото събуждане и свестяване“⁴¹. Предпоставките за политическата борба се търсят в „разпространение чрез училищата на идеята за силно господарство със самостоятелен живот, в новите мисли на времето, ръзпърснати след френската буна, която прогласяваше, че човекът не трябва да бъде роб, руско-турските войни и разните дейци: Паисий, Софроний, Г. Мамарчоолу, Г. Раковски, Хр. Ботев, Л. Каравелов и Левский“⁴². Във връзка с това се изтъква и примерът на Гърция, Сърбия, Влашко и Молдова, както и обстоятелството, че „много българи спомогнаха това освобождение, а там не идваше още редът и щастието“⁴³. В Бобчевия учебник отделен параграф е посветен на „личните дейци за политическо освобождение: Паисий, Раковски, Л. Каравелов, В. Левски“⁴⁴.

С романтична патетика се отличават страниците за „въстанието и клането през 1876 г.“ — Априлското въстание. То се разглежда преди всичко като резултат от вътрешното развитие на освободителните борби и узряването на българите за свободата. „Българите, като опитаха силата си в църковний въпрос — пише Д. В. Манчев, — на който сполуката ги направи да повярват в силата си, развиваха в трайната борба такива стремления и подбуждения,

които оздравиха тяхното политическо съществуване. . . Това приготвяне за въстание беше саморастно изникнало от черното тегло под турците. . .“⁴⁴⁵.

Като цяло разделът на Българското възраждане внушава мисълта за историческото израстване на българския народ, заслужил и извоювал свободата си със собствени сили и упорство през много и трудни препятствия, за неговото високо национално достойнство и самочувствие. По недвусмислен и категоричен начин чрез оценката за освободителната руско-турска война тези учебници защитава тезата, че политическите граници на България трябва да съвпадат с етническите ѝ граници на Балканския полуостров. В учебника на С. С. Бобчев четем: „В Санстефанския договор се уреди една широка, пространна България в истинските ѝ предели: България, Тракия и Македония“, а „Берлинският мирен договор раздели България на пет части: Българско княжество, автономна българска област Източна Румелия, земи, които останаха под пряката власт на султана — Западна България (Македония и Одринско), земи под Влашко (Добруджа) и земи под Сърбия (Пиротско, Нишко, Вранско). Свободата на целокупна България, изкупена с потоци руска кръв, се потъпка от берлинските дипломати. И днес, продължава авторът, още два милиона наши съотечественици са в черно тегло. В Добруджа, гдето неотдавна вирееше така блестящо българщината, днес румъните гледат всичко да порумънчат. Същото прави Сърбия с българите в Пиротско. Западна България, т. е. Македония, тая страна, отгдето светнала първата заря на българското образование, днес е под турска власт“⁴⁴⁶.

В учебника на Д. В. Манчев учениците могли да прочетат, че „образуването чрез Санстефанския мир българско княжество обхваща близо всичката българска земя: то на север се пределя с Дунав, на изток с Черно море, на запад със сръбските предели с река Дрим и Охридското езеро, а на юг допира до Кавала“⁴⁴⁷. Следва изложението за Берлинския договор, разпокъсал България на познатите пет части.

За разбирането на идейната основа, върху която се гради националното съзнание на младите българи след Освобождението е важно да се установи отношението към другите, преди всичко балканските народи. Както показват горните примери, съставителите на учебниците последователно отстояват националните достойнства на българския народ, проявени в различни моменти от неговата история. Не се премълчават противоречията, а в редица случаи и съперничеството, възникващо между тях, особено с гърците. Но това, което се откроява с особеното си значение в изложението на учебния материал е обстоятелството, че патриотичните внушения не се съпровождат с шовинистични настроения или чувства, а още по-малко — с шовинистични идеи. Нещо повече, забелязва се стремежът на авторите да разкриват обективно и толерантно отношенията между българите и другите народи.

Така например историческото съперничество между България и Византия през Средновековието се разкрива като единоборство с могъщ съперник, от изхода на което зависи съществуването на българите като народностно и политическо обединение. Изтъкването на българските победи в това съперничество не се съпровожда с демонстрация на антигръцки внушения. В тази връзка е показателно отношението към Василий II. На фона на българското упорство за отстояване на държавната независимост се подчертава, че византийският император „показал голямо юначество в борбата с българите“⁴⁴⁸, оценка, събуждаща уважение към силния противник. Опитите за южнославянско единодействие в навечерието на османското завоевание се коментират с одобрение и симпатия към южнославянските народи. Признава се историческата необходимост от политическо сътруд-

ничество на тези близки по своята култура народи⁴⁹. Акцент в концепцията за културната близост между българите и другите славяни, особено руси и сърби, се съдържа в специалния параграф, въведен в Бобчевия учебник — „Бегъл поглед върху другите славяни“⁵⁰.

В учебното съдържание, отнасящо се до периода на Българското възраждане, отчетливо се прокарва идеята за сътрудничество между българите и другите балкански народи. Подчертава се влиянието на примера на освободителните движения на сърби, гърци и румънци върху създаването на българското освободително дело. Изтъква се участието на българите в освобождението на тези народи⁵¹. Например по повод на Първото сръбско въстание в Манчевия учебник е включен следният текст: „Ако България била упазила толкова народна сила и дух, колкото съседна Сърбия, пламенът на родолюбивото въодушевление, който пламнал в Сърбия, без друго щял да се разпространи по всичкият старопланински полуостров. . . Но българите не били още приготвени за такава работа, та затова не могли да бъдат заедно със сърбите в забраната на общото дело, а само дали на сърбите най-добрите си родолюбци“⁵². Към това се прибавя и оценката, че „припознаването на независимостта на Гърция от Европа подбутнало българските родолюбци да се заловят да работят за освобождението на българската земя“⁵³.

Отношението към турците е по правило толерантно. В тези учебници се отстоява схващането, че в началото на робството състоянието на българите е било добро, влошавайки се по-късно при възникване на вътрешни и международни затруднения за турската държава⁵⁴. За целия период на османското владичество акцентът се поставя върху усилията и борбата за опазване и признаване на народността в противодействие на асимилаторските домогвания на Цариградската патриаршия и културното влияние на гърцизма. В гръцко-българската църковна разпра турското правителство е показано единствено като арбитър, благосклонен към българите.

Ярко се демонстрират и симпатиите към Русия. Отстоява се гледището, че руско-турските войни в края на XVIII и началото на XIX в. заедно със Сръбското въстание и Гръцката завера, отразявайки се върху обществения дух в България, създали условия за събуждане на българската народност⁵⁵. Подчертава се, че Русия „най-много залягаше за българите“, че тя винаги е била „естествена закрилница от памтивека на православните народи“. Положителната историческа роля на Русия в историята на славянството е акцентирана в Бобчевия учебник. Например, проследявайки в кратък увод съдбата на различните славянски племена от най-ранната им история до съвременността, С. С. Бобчев заключава: „Едни от тях загинали в борбата (с народните им врагове — б. а; М. Р.) и се понемчили (венеди и прибалтийски славяни), други се поробили от турците (българи и сърби), трети от немците (чехи, словени, хървати), само русите запазили своята господарствена свобода и образували едно голямо и силно, почти стомилионно царство, което като стража е пазило и днес пази словенските интереси“⁵⁶.

Важна линия на идейновъзпитателно въздействие върху учащите се през разглеждания период е развиването на съзнание за национално достойнство. Това се постига преди всичко чрез изтъкване устойчивостта на българския народ против външните врагове и срещу ерозиращите народността външни културни влияния, чрез обосноваване непримиримостта на народните маси с чуждото потисничество. Например разединението и интригите сред болярството след смъртта на Иван Асен II се осъждат остро, защото по тая причина „всякаква българска земя била оставена без забрана на разбойническите татари“⁵⁷. В същото време за водача на селските маси Ивайло се пише като за

„храбри юнак“, под чието ръководство „храбрите българи юнашки отбивали неприятелите татари и гърци“⁵⁸ и защитавали родната земя.

Податливостта на боярите и духовенството на разлагащото гръцко влияние се противопоставя на верността на селяните на народните традиции и нрави. Себелюбието на боярството и духовенството в съчетание с податливостта на византийското влияние се разглеждат като основна причина за падането на България под турско робство⁵⁹. Уважението към народа се подсилва от заключението, че „българския народ умее и сам да се залавя за оръжието срещу вътрешните и външни врагове: това показва историята на Ивайла“⁶⁰. Съставителите на учебниците подсилват ония моменти, които затвърдяват мисълта за съпротива на българския народ срещу византийските завоевания през X—XI в. и срещу османското завоевание през XIV в.

Вярата в народностната устойчивост съпровожда дори изложението за най-тежката катастрофа в българската история — османското робство. Като се изреждат последиците от завладяването на България („всичка България от край до край била заробена, всичките учени и лични българи били погубени, много свят бил изпотрепан; безброй манастири и църкви били съсипани и разнебитени. . .“) се отстоява тезата, че „свободолюбивият дух“ не бил угаснал⁶¹. Тя се подкрепя с проявите на освободителните борби през XV в., хайдучкото движение, въстанията през XVII в.

Ако потърсим най-общата идейно-философска основа на учебниците по българска история за началната училищна степен непосредствено след Освобождението, можем с пълно основание да я посочим в оптимизма. Оптимистичното начало, вярата в бъдещето на българската народност е най-трайното внушение на разгледаните учебници, непосредствено свързано с укрепването на националното съзнание на малките ученици.

През първата половина на 80-те години се появяват нови издания и на учебниците по българска история за гимназиите и трикласните училища. Изследването на техния социално-възпитателен ефект е от особено значение като се има предвид обстоятелството, че от тези видове училища излизали бъдещите учители в основните и класните училища⁶². Най-популярните учебници по родна история за тези училища отново принадлежат на Д. В. Манчев⁶³ и С. С. Бобчев⁶⁴.

Сравнението между текста на учебниците за началните и класните училища показва пълната приемственост в идейно отношение. Те са разширени по обем поради възрастовите възможности на учениците и възпитателните задачи на по-високата училищна степен.

Учебникът на С. С. Бобчев съдържа две нови теми: „Поглед върху просвещението и книжнината“ (в I издание) и „Господарственообщинският живот у българите“ (във II издание). Тези добавки освен познавателни преследват и конкретни възпитателни цели, ориентирани на първо място към въздействие върху националното съзнание. Това се потвърждава и в изричните бележки на С. С. Бобчев в предговора на второто издание. В него се сочи, че „изучаването на вътрешния живот на един народ има голяма важност и . . . това е най-интересната и поучителна част от историковеда-нието“⁶⁵. Темата „Господарствено-общинският живот у българите“ има своя акцент в проследяването на държавните граници на първата и втората българска държава. Тук възгледът за първостепенното значение на вътрешния стабилитет като условие за политическа цялост и трайност се извежда в категорични заключения. Например: „Всички царе са били воинствени и страшни, но твърде малцина са имали ум да уредят и укрепят вътрешно държавата“⁶⁶. В тази връзка се изтъква, че многогодишното

царуване на Крум „не стигало за уякчаването на българската държава, за нейното свързване и скопчване в едно цяло българите на полуострова. Омуртаг и Пресиян не ценили същинските потреби на земята си, а обърнали очи на запад и се мъчили да превземат Сръбско и Хърватско, когато пред себе си имали толкоз домашна, своя вътрешна работа“⁶⁷.

Мисълта за историческата задача на българската държава и нейните владетели като обединители на славяните на Балканския полуостров намира най-пълна изява в оценката на Самуил. „Един от най-далекогледите, светливите умове в реда на българските царе е бил именно Самуил, опитен дипломат и оценител на истинските потреби на своето още незакрепено, неуредено и слабо отечество. Тоя български цар, прозрял може би най-напред, че голямата българска мисъл да се превземе Цариград е мъчно осъществима, догдето България не се укрепи вътрешно и разшири в своите естествени предели. . . Най-важната черта на неговата велика политика е, гдето гледал да съедини и сближи в едно цяло някои от южнославянските народности. . .“⁶⁸.

В учебниците за трети клас, особено в този на Бобчев, още по-настойчиво и сугестивно се отстоява идеята за устойчивостта на българската народност в годините на османското владичество. Тази устойчивост се разглежда като една от предпоставките наред с освободителните движения на Балканите и влиянието на френската революция, за „младите български сили. . . за да бликнат, да се събудят от дълбокий сън и да подкачат нов живот“⁶⁹.

Оценките на С. С. Бобчев за възрожденските процеси не са лишени от оригиналност, вътрешно мотивирана от стремежа да се намерят най-верните критерии за разкриване на националното битие през просветения XIX в. Причините за закъснението на политическите борби на българите се търсят в обективните условия на историческото развитие на народа ни в рамките на Османската империя. Показвайки на младите читатели по-големите обективни трудности, които имал да преодолява българският народ, Бобчев достига до изводи, които стимулират националното самочувствие. „За политическата борба у нас, пише той, нямаше възможност, нямаше онова широко поле за развиване, както това позволяваха всички обстоятелства на Сърбия и Гърция. Поради междуособните турски войни, поради върлванията на кърджалии и други нашата страна беше изтощена, а в същото време тя нямаше географическото положение на Сърбия или на Гърция, от които последната особено, при другите си естествени или преимущества имаше много търговски ладии и много симпатии в Европа“⁷⁰.

В учебниците за средната училищна степен са дадени повече подробности и за развитието на черковно-националната борба, особено в Македония. С нови акценти е подкрепена идеята за единството на българската народност в усилията за нейното признаване. Българският екзархат, учреден с фермана от 1870 г., се разглежда като тържество на националната идея, тъй като „обемаше всички чисто български епархии в Северна България, в по-голямата част на Тракия и Македония. . . Победата на българите в черковний въпрос даде на света да разбере, че на Балканския полуостров живее с големи способности за велико бъдеще един народ: български. . .“⁷¹. Вярата в потенциалните творчески възможности на българската нация отново се извежда в основен извод, прибавящ нова храна на националните чувства и националното съзнание на учащите се.

В по-разширен и аргументиран вид се разкриват и политическите борби. Акцентира се върху единството на черковно-националната и революционната борба, върху участието на българите в освободителните движения на

съседните народи с вмъкване на нов текст за участието и героизма на българите в Сръбско-турската война от 1876 г. и пр. Почти без изменение в сравнение с учебниците за началните училища са оценките за същността на Санстефанския и Берлинския договор.

Идеята за значението на културните постижения като най-високо мерило за историческите придобивки на българщината в ново време се реализира най-пълно в темата „Поглед върху просвещението и новата книжнина“⁷².

В „Исторически поглед към другите славяни“ С. С. Бобчев поставя ударение върху степента на развитие на тяхното национално съзнание⁷³, търсейки по този начин примери за стимулиране на българското национално съзнание. Проследяват се основните моменти на борбата на западните славяни против немското културно влияние, на Чешкото възраждане и съвременното състояние на чешката народност, правят се паралели с борбата на българите срещу гръцкото културно влияние. Отбелязват се високите културни постижения на другите южнославянски народности. Изрично се сочи, „че книжнината и науката на сърбите са по-високо от нашите“, а „хърватската литература и наука са на доволно висока степен“. Подчертава се, че запазването на културната самобитност е условие за народностно съхранение, като в тази връзка се напомня, че „много прибалтийски славяни и други в Немско са били погълнати и затрити от немците“.

Голямото сходство в съдържанието и идеите на учебника за трети клас на Д. В. Манчев с този на С. С. Бобчев ни дава основание да пропуснем подробния преглед на неговия учебник. Тук следва да отбележим, че учебниците на двамата автори и съставители са преиздавани няколко пъти през първото десетилетие след Освобождението⁷⁴.

Сред издадените в началото на 80-те години учебници по българска история за гимназиите се откроява с амбициите си за позитивно изложение „История на Българският народ“ на С. С. Бобчев⁷⁵. В предговора се изтъква изрично, че съставителят е използвал „за образец на съдържание и система Иречековата история, която на много места просто е превеждал“⁷⁶. Следвайки своя образец, С. С. Бобчев видимо се е стремил да поднесе на българските младежи един учебник, който по подход към историческите факти и стил на изложение да бъде близко до научното изложение. Показателно се явява обстоятелството, че този подход не се е оказал в ущърб на възпитаващото въздействие на учебното съдържание. Напротив, ония идеи, които водят към изграждане на националното съзнание или съдействуват за неговото укрепване, научно аргументирани и изказани доказателно с езика на научното знание, придобиват още по-голяма сила на въздействие.

Така например заселването на славяните на Балканския полуостров, образуването на българската държава и славянският характер на българската народност се обосновават с цитати от М. Дринов. „Тъй се образува нашият народ, казва Дринов. Макар да прие той името си от една малка чужда дружина, той ни най-малко не веде родът си от нея, а е потомък на онези многобройни славяни, които в VI и VII векове изпълниха Балканският полуостров“⁷⁷. Тезата се подкрепя с различни доказателства: начина на образуване на френската народност, езиковата и културната близост на българите със сърбите, русите, чехите и пр. В заключение се прави следният извод: „Дедите ни същински не са били онази дружина българи, дошли на полуострова с Аспаруха и Испериха, но славяните, които много по-напред са се заселили както в Мизия, така и в Тракия, Македония, Епир и почти на целий полуостров. . . Господствующият народ, финските българи, които съединили всичките славянски племена в едно могъществено господарство, макар и да е приел езикът, нравите и обичаите им, но предал своето име на

подчинените славяни и на техните области. . . И така Аспарух основал славянско господарство на Полуострова, дал му името на своята дружина, Българско⁴⁷⁸.

В продължение и подкрепа на казаното за етническото сепление между славяни и прабългари са заключенията за последиците от приемането на християнството. „То съединило и заварило по един мирен начин християнските славяни из Македония и част от Албания, за които е имало опасност да бъдат погърчени. То преместило заедно с това и западната граница на България зад Охридското езеро, централизирано властта, оякчило господарството и съживило мисълта, която създавала цяла литература не само от богословски съчинения, но и от философски и исторически“⁴⁷⁹. Етническото единство на българските славяни е идейният фон, върху който се утвърждава и отстоява възгледът за закономерното разширение на българската държава в естествените граници на славянското население на полуострова. Познатата от другите учебници теза на Бобчев за вътрешното укрепване на държавата като условие за нейното бъдеще като политическо обединение на славянските племена тук е широко аргументирана. Историческата заслуга на най-великите български владетели се изтъква преди всичко в усилията им да укрепят вътрешно българската държава. В 20-годишното мирно време след 893 г. Симеон „доказал всичкото величие на своя ум и всичката вещина на своята деятелност. Той се постарал да укрепи господарството си и да го уреди, да съедини в едно цяло всички словенски племена на полуострова“⁴⁸⁰. Войните със сърби и хървати се оценяват като „пагубна погрешка“, тъй като Симеон „не само не ги свързал с България, но още ги докарал до положение да се съединят с враговете на отечеството му, с византийците. Поради господарствената си наредба, продължава Бобчев, и словенското си просвещение България е могла твърде лесно или да съедини в себе си тези славянски племена, които тогаз не са имали още ни вътрешно устройство, ни политическо значение, или пък с мирна политика да създаде из словенските племена една конфедерация, нравствена, не политическа“⁴⁸¹.

В порядъка на научно задълбочаване С. С. Бобчев се стреми да направи учениците съпричастни на някои виждания върху философията на българската история. Това се вижда ясно например в интерпретацията на най-голямата историческа катастрофа за българската народност — падането под властта на османците. В съответствие с доминиращите схващания в тогавашната буржоазна историография се утвърждава възгледът за неспособността на приемниците на великите български царе да усвояват техните идеи и да продължат тяхното дело. Относно причините за падането на Търновското царство авторът се съгласява с К. Иречек, че това са византизмът, богомилството (което „унищожило любовта към отечеството“) и средновековния феодализъм⁴⁸². Към мислите на Иречек се прибавят разсъжденията на руския историк Бобриков за липсата на вътрешна слабост в българската държава, която да се основава на „обединение на нравствените и материалните интереси“⁴⁸³. На болярския сепаратизъм обаче се противопоставя силата на простия народ. „Че простият народ не е бил съвсем умаломощен и съсипан, ами и самси можал да вземе оръжие и да иде против вътрешните си и външни врагове, показва ни историята на пастирски и селски цар Ивайло“⁴⁸⁴, заключава авторът на учебника.

Националното съзнание целенасочено се развива с фактическия и оценъчен материал, включен в темата на черковната борба. Изрично се твърди, че „църковния ни въпрос не бил спор за догмати, не беше героизповеден въпрос, а просто и чисто борба за запазване на своята народност против панелинистическите стремления на византийските

потомци⁸⁵. Победата в църковната борба се характеризира като „бляскава, защото тя изведе на яве забравения българският народ. Този народ доказва ясно жизнената и нравствената своя сила и обърна върху си вниманието на европейските държави“⁸⁶. С познатите аргументи и тук се отстоява схващането за единството на националноосвободителното движение на българския народ в културната и политическата област.

Ярък в езиково отношение и идейно-емоционално въздействащ е текстът на учебника относно решенията на Берлинския конгрес. „Този конгрес и неговият трактат бяха за Русия един вид окови подир нейните подвиги на Дунав, подир нейните геройски битки на Балкана, на Шипка и под Плевен, а за българите — един нож, който разпокъса отечеството ни на части“⁸⁷.

В средата на 90-те години на XIX в. учебникът на С. С. Бобчев за гимназиите претърпява две издания — през 1895 и 1897 г., налагайки се като най-авторитетно учебно пособие по история.

Законът за народното просвещение от 1891 г., поставя силно ударение върху националното възпитание на учащите се. Той предвижда изучаването на българска история в три концентрични кръга: в трето, в четвърто отделение (като част от обучението по отечествоведение), в трети клас на гимназиите и класните училища⁸⁸. Успоредно с повишеното внимание на педагогическата и другите кръгове на културната общественост към проблемите на образованието се усилва интересът към изучаването на историята в училище. Отправят се за възражения срещу съществуващата практика учителите сами да определят учебниците, по които да се преподава. Например, Ст. Костурков настоява да се състави особена комисия в Министерството на народното просвещение, която да определи учебниците по всички предмети⁸⁹. За организиран контрол на просветните органи върху съставянето на учебниците се изказва в „Мисъл“ Л. Доросиев⁹⁰. Сп. „Българска сбирка“ препечатва от авторитетния „Вестник Воспитания“ статия на същата тема⁹¹.

Педагогическият печат коментира настойчиво въпроса за научното равнище на учебниците по история. Защищава се възгледът, че в нашата учебна литература трябва да се постави „тази историческа истина, която е била добита от учените историци“ вместо някои действащи учебници по история, които са „някакви лошо съставени биографии на велики хора“⁹². Аналитичен и критичен поглед към учебниците по история отправя на страниците на „Мисъл“ Ю. Трифонов. Той твърди, че двата учебника, най-добри в момента за преподаване на българската история в гимназиите (на С. С. Бобчев и Д. В. Манчев — б. а., М. Р.) имат редица недостатъци: или не съдържат всички сведения, които трябва да се съобщават в клас (краткия учебник на Бобчев) или съдържат излишни подробности (разширения на Бобчев и учебника на Манчев); в научно отношение те са прости съкращения на Иречковата история, съдържат пропуски и пр.⁹³ Редица недостатъци педагогическият печат открива в съставените след 1891 г. нови учебници по отечествоведение⁹⁴.

Мнението на културно-педагогическата общественост за намеса и контрол на МНП в съставянето и подбора на учебниците дава резултати. През 1896 г. Висшият учебен съвет при МНП изработва Правилник за учебниците. Той е утвърден в началото на 1897 г.⁹⁵ Изхождащ от българските условия и съобразявайки се с практиката в повечето европейски страни, правилникът съдържа следните основни положения: съставянето и изработването на учебниците се предоставя на частната инициатива (чл. 1); МНП определя премии по конкурса за съставяне на учебници за горните класове на средните училища (чл. 2); вместо съществуващата практика учителите сами да избират

учебниците, по които ще преподават, в правилника се предвижда един месец преди началото на учебната година МНП да обявява одобрените учебници, от които може да се избере (чл. 4). За да се гарантира безпристрастна оценка на учебниците, предвижда се всеки учебник да се дава за рецензиране на двама рецензенти поотделно и върху тях като трета страна да се произнася Постоянният учебен комитет (чл. 5). Правилникът определя педагогическите и хигиенните условия, на които трябва да отговарят учебниците, както и да се продават „колкото се може на по-евтина цена“. Въведените учебници не се променят най-малко две години.

Централизацията в изработването на учебниците несъмнено следва да се разглежда и като засилено внимание на държавата към идейните основи на учебното съдържание. Косвено това се установява в рапортите на инспекторите за равнището и състоянието на обучението по различните предмети. В рапорт за ревизията на класните училища в Южна България през 1896 г. се отправят следните препоръки към учителите по история: „събитията, лицата, за които е дума в урока, да се сравняват с познатите вече на учениците и да се вдъхва на децата народна гордост и отечестволубие чрез аналогични случаи из отечествена история; а тъй също да се излагат забележителни събития из историята ни в ония дни, когато са се случили, т. е. когато им е годишнината“⁹⁶. В рапорт на Стоян Заимов за ревизия на средни, специални, класни и основни училища в Княжеството през 1897 г. се дават научно-педагогически аргументирани, звучащи съвременно и днес указания за издигане образователното и познавателното равнище на въздействие на учебните предмети⁹⁷. В „Училищен преглед“ подробно се излагат и настойчиво се препоръчват упътванията използвани за преподаване на история в Шилеровата гимназия в Германия, сред които на патриотичното възпитание се отделя важно място⁹⁸.

В обстановката на повишени изисквания към научното и възпитателното равнище на обучението всички учебници, излезли до 1897 г., се предоставят за рецензиране⁹⁹. Сред тях са тези на С. С. Бобчев, Д. Манчев, Д. Ганчев — за трети клас, и тринадесет учебника за трето и четвърто отделение по отечествоведение.

През август 1899 г. Министерството на народното просвещение обнародва списък на одобрените след рецензирането учебници. Сред тях са учебниците по отечествоведение на Ив. Бракалов¹⁰¹, на Д. Ганчев¹⁰² (за долните класове на гимназиите и за трикласните училища), на П. Нейчев¹⁰³ (по българска история за средните училища), на С. С. Бобчев¹⁰⁴ (по българска история за горните класове). В ръкопис са одобрени: учебникът по отечествоведение на Др. Кожухаров и Гр. Неделчев и по българска история за трети клас на Юрдан поп Георгиев.

През август 1900 г. е обнародван пълен списък на учебниците — стари и нови — между които учителите да изберат необходимите по своя предмет¹⁰⁵. В списъка откриваме краткия учебник на С. С. Бобчев¹⁰⁶, краткия учебник на Д. В. Манчев¹⁰⁷, няколко нови учебника по отечествоведение: на Ц. Ц. Вакавчиев¹⁰⁸, на Ив. Н. Гюдюлев¹⁰⁹, на Г. Куруянов¹¹⁰, колективния учебник на В. П. Тодоров, П. Стойнов и Г. Неделчев¹¹¹.

Новите учебници и преработените стари показват видимо подобрене в структурно, научно и езиково отношение. В идеен аспект те показват пълна приемственост в патриотичните тенденции при описанието и интерпретацията на историческите факти. Очевидно е едно по-прецизно съблюдаване на педагогическите изисквания, което в съчетание с повишените изисквания към научната страна на изложението дава основание да се направи извод за издигане на общото равнище на учебната литература. Усъвършенствуванияте

учебници по българска история и отечествоведение намират своята практическа реализация през първото десетилетие на XX в.

В началната училищна степен според новите програми, утвърдени в Закона за народното просвещение от 1891 г., историческите знания са съществен дял, както беше посочено по-горе, в програмата по отечествоведение за III и IV отделение. Анализът на тези учебници показва, че авторите са съумели педагогически обосновано да интегрират знанията по родна история и отечествена география за едно силно въздействащо на патриотичните чувства изложение на учебния материал. За илюстрация на тази констатация ще посочим някои от учебниците по този предмет: на Ив. Бракалов, В. Тодоров и Г. Неделчев, както и този на Г. К. Куруянов. Тези учебници излизат в първо издание след изработване на правилника за учебниците и са съобразени с допълненията в програмата на основното училище, направени от министър Ив. Вазов през 1898 г.

Възпитателните цели на курса по отечествоведение са показани недвусмислено в предговора на учебника на Ив. Бракалов. В него се подчертава, че чрез изучаване на миналото „най-лесно може да се пробуди патриотическото чувство у децата, да изучат своето славно минало и да станат по-късно горещи защитници на своето свободно отечество“¹¹².

Учебникът по отечествоведение за трето отделение включва разкази от българската история, като учебното съдържание е изградено предимно на биографичен принцип: „Какво е било някогашното наше отечество“, „Кубрат и синовете му“, „Аспарух“, „Победата на Крума над Никифора“, „Крум и аварите“, „Покръщението на Бориса“, „Подбуждане на въстание против гърците на царя Асеня“, „Евтимий“. При едно удивително умение за адаптация на учебния материал авторът съчетава краткостта на изложението с неговата ярка образност и идейно-патриотична насоченост. В разказа за Аспарух, например между другото се казва: „В 679 г. Аспарух преминал Дунава, разбил гръцките войски, малко по малко превзел всичката страна, която се простира до Стара планина и край Черно море, съединил в едно славянските племена и основал българското царство. Така нашата страна зела името на това българско царство и оттогава захванала да се нарича България, а прадедите ни — българи.“¹¹³

Идеята за етно-политическото единство на българите, осъществено на основата на християнизацията се коментира по следния начин: „Приемането на християнската вяра спомогнало най-много да се уякчи и разшири българското царство, защото неговите поданици — славяни от Македония и Албания, които от по-рано били станали християни, не гледали с лошо око на езическия си цар и се сблизихи с българите. Така границите на Борисовата държава стигнали до Охридското езеро и на север докъм Белград“¹¹⁴.

Характеристиката на българските владетели, издигнали мощта на държавата и нейния международен престиж, са кратки, но впечатляващи детското въображение и образно мислене. Например: „Симеон е най-великият български цар. Той основал най-голямо и най-силно царство. В негово време България била най-честита и особено се прочула навън“¹¹⁵.

Силно се подчертава идеята на народностната устойчивост и непримиримост с византийското робство. „През всичкото това време българският народ страшно се натеглил от гърците, защото техните чиновници и духовенство правили всякакви насилия над него. Игото ставало все по-тежко за него. Народът често пъти въставал, за да се избави от своите мъчители, но не сполучвал и работите земали още по-лош край. Българите не се отчайвали и се приготвявали за отчаян бой, стига да имало кой да ги поведе.“¹¹⁶

Учебникът по отечествоведение за IV отделение е съставен от разделите: отечествена география, останалите земи на Балканския полуостров, отечествена история, гражданско учение. Още на първата страница децата се срещат с определението на „отечество“: „България е общо наше отечество, което, за да обичаме, трябва да познаваме добре. Нашето отечество се намира в Европа. То захваща едно голямо пространство на Балканския полуостров. Сега само една част от него е свободна: тя се казва Княжество България“¹¹⁷. Следователно още при въвеждането на учениците в знанията за родината у тях започва да се изгражда разбирането за различието между етническите и политическите граници на България в края на XIX в.

Цялото изложение на географския материал минава под знака на идеята за етническата цялост на всички българи, живеещи на Балканския полуостров. Това се постига чрез сполучливата интеграция на географските и историческите знания и чрез силния акцент върху историко-географските знания. В методическата единица „Тракия“, при икономо-географската характеристика на основните селища в тази област се чете: „Одрин. . . В него има български училища; Цариград. . . Близо до Златния рог е махалата Фенер, дето се намира българската черкова. Цариград е седалище на екзарха: тук има български основни училища и духовна семинария“¹¹⁸. В темата „Македония“ този подход е разширен¹¹⁹. Градовете Серес, Скопие, Велес, Шип, Охрид, Солун се характеризират като български по народностния си състав. Например: „Скопие. . . В него има български владика, училища и български търговски агент. . . , Шип. . . най-развит град в Македония, има хубави черкови и училища. . . ; Охрид, разположен на Охридското езеро, стара столица на българските царе и последно седалище на българския патриарх. . . ; Солун. . . Родно място на светите братя и славянски просветители Кирил и Методий; има мъжка и девическа гимназия и български търговски агент.“

В общите бележки за Европейска Турция се изтъква, че от 5 500 000 жители „от тях най-многобройни са българите, около 2 млн. Подир българите идат 1 млн. и 400 000 арнаути, 1млн. турци, 400 000 гърци. Останалите са: власи, сърби, арменци, евреи и цигани“¹²⁰.

В темата „Кралство Румъния“ се отбелязва, че „то се състои от земите на старото княжество (Влашко и Молдова) и Добруджа, която доби от България“¹²¹. Сред селищата на Румъния четем, че Тулча е „важен търговски град с 20 000 жители, повечето българи, които още от турско време имат добре наредени училища“¹²². За населението на Добруджа се казва, че „се състои главно от българи“, които са „най-многобройните чужденци в Румъния“¹²³.

Аналогичен е подходът в изучаването на „Кралство Сърбия“. „Сърбия се състои от земите на старото княжество и местата, които доби около Тимок и Българска Морава“¹²⁴. Относно етническия състав на населението по територията на страната се подчертава, че „югозападните предели около Българска Морава и Тимок са населени с българи“¹²⁵. След това се изреджат българските градове в тези територии: Ниш, Врана, Лясковец, Пирот.

Посочените примери показват, че съблюдавайки конкретните исторически реалности в края на XIX в., използвайки точен статистически материал и други количествени показатели за съотношението между народностите в граничните на България земи, авторът създава ясна представа на 10-годишните ученици за разпространението на българите на Балканския полуостров. Аргументите за културния потенциал на българската народност са сред основните доказателства за нейното историческо място сред другите народи.

Конкретни указания за културното единство на българския народ и за изграждането и укрепването на тази идея в съзнанието на учащите се намирате още по-категорично в методическите ръководства за преподаване на отечествоведение¹²⁶. В методическото ръководство на Ив. Бракалов за IV отделение замисълът за изключително внимание върху патриотичното възпитание в началната училищна степен е доведен до завършен вид. Същността на всички препоръки към методиката на преподаване може да се сведе до намерението за пълно овладяване на националната идея. Примерите в това отношение са многобройни и категорични. Ето някои от тях.

В общите упътвания за изучаване на България се препоръчват упражнения, в които главно място заемат въпросите: „От кои земи се състои целокупното ни отечество? — Княжество България? — Кой са четирите общи граници на Княжество България? Посочете естествените граници“¹²⁷. От учителя се иска „да накара учениците да подирят България по-напред на картата на Европа и сетне на картата на целокупна България, на която нашето отечество вече е представено голямо с всичките му планини, реки, градове и т. н. По такъв начин децата сами ще определят точно нейното положение, което заема в Европа и на Балканския полуостров, че тя захваща четири големи области (Тракия, Северна България, Добруджа и Македония) и че сега от нея свободна е само малка част, която се казва Княжество България“¹²⁸. За проверка и затвърдяване на усвоените знания се поставят въпросите: „Кой са четирите общи граници на Княжество България? — Какво се разбира под естествени и изкуствени граници? — Посочете нашите естествени граници“¹²⁹.

В темата „Притоци на Дунав и по-главните места на тях“ се изисква „изучаването на притоците да започне от р. Морава, понеже главният ѝ клон, Българска Морава, както и повечето от притоците ѝ мият земи, населени с българи“¹³⁰. Макар че авторът си дава сметка за изучаването на Българска Морава в темата „Кралство Сърбия“, той смята, че това не е достатъчно. „Много по-добре е — пише той, да се спомене Морава, когато се изучава Княжество България: нека на децата отрано се втълпи, че нашето общо отечество е голямо, че подир Марица Българска Морава е най-забележителната наша река и какво земите около нея са населени с българи, та още от най-старо време са влизали в него, но след Освобождението ни се дадоха на сърбите, както Добруджа, разположена край най-долното течение на Дунава и неговите устия, се отстъпиха на Румъния“¹³¹.

При изучаване на р. Струма се препоръчва „учителят да постъпи така, както при р. Морава“¹³². Ив. Бракалов изрично указва, че „Тракия, както и Македония, ще се изучи по-добре от другите земи на Балканския полуостров. . . Да се каже на децата, че тая най-хубава страна на Балканския полуостров е населена повечето с българи, че още от най-старо време тя е образувала с изключение на източния ѝ край едно цяло с нашето отечество и че според Санстефанския договор по-голямата част от нея до Бяло море принадлежеше на Княжество България, ала според Берлинския договор се освободила само северната ѝ половина“¹³³. Идентични по смисъл са упътванията за Македония и за главните градове в нея¹³⁴.

В коментара към „Европейска Турция“ се изтъква, че децата трябва преди всичко добре да схванат, че Европейска Турция е образувана от два елемента: „незначителна част територия, която ѝ остана след Сан-Стефанския мир и обширните български земи, откъснати от целокупното ни отечество, според решенията на Берлинския договор и насила оставени под властта на Турция“¹³⁵. Авторът смята също така, че Добруджа трябва да бъде изучена отделно от Кралство Румъния, „за да видят децата преди всичко, че тя е

естествено продължение на Северна България, както Тракия на Южна България; че още от най-старо време и тя тъй също заедно с нея, Македония и земите около Българска Морава е образувала едно цяло с нашето отечество. . . .¹³⁶

Категорични са и упътванията за изучаване на българските земи, включени в Кралство Сърбия след Берлинския договор¹³⁷. Градовете се разделят на две групи — градове в старото Княжество Сърбия и в българските земи. Настоява се „да се втъпни на децата, че всички земи, разположени около широкия басейн на Българска Морава и поречието на р. Тимок са населени с българи, които възлизат на брой повече от 250 000 души“¹³⁸. В упражненията към темата се открояват въпросите: „От кои наши земи е съставено това кралство? — Посочете точно българските земи около Морава и Тимок, отнети от нашето отечество и дадени на сърбите“¹³⁹ и др.

В темата „Европа“ Ив. Бракалов подчертава необходимостта от разкриване националните достойнства на другите народи. Кратко и достъпно за възрастта на малките ученици се акцентира върху народопсихологическата характеристика на славянските народи, като се изтъква най-вече тяхната народностна устойчивост и патриотизъм¹⁴⁰. Русите „обичат своята народност и земя“, поляците „понеже не били сговорни, тяхното царство разпокъсали и разделили помежду си русите и немците“, чехите „са заобиколени с немци и се намират под тяхна власт, ала са запазили добре езика, народността си и имат свои народни училища, имат много учени хора“. Така съвременното състояние на славянските народи се използва като пример за укрепване народностното съзнание на българските ученици.

Във връзка с това особено внимание се обръща на другите южни славяни. За хърватите се пише, че „са запазили добре своя език и вътрешно сами се управляват“, сърбите, „дълго време смазани под турското робство, малко по малко се освободиха съвсем. Те са привързани към своята народност, само че обичат да се гордеят все със своето“. Черногорците се характеризират като „един малък народ. . . , прочути по юначеството си. В продължение на векове храбро са се защищавали срещу турците и те сами са съумели да запазят свободата си“.

На този фон в съпоставка с другите славяни се разкрива народопсихологическата характеристика на българския народ. „Българите, четем в този учебник, са най-многочисления народ от южните славяни, завземат най-про странните, най-плодородните и най-хубавите земи в сърцето на Балканския полуостров. Изобщо са мирни, извънредно трудолюбиви, пестеливи, сериозни, премишляват за всяко нещо, не обичат да се хвалят, юнаци са във време на война. От другите славяни се отличават по това, че твърде обичат учението.“

Сравнението между учебника на Ив. Бракалов и другите учебници по отечествоведение демонстрира пълното идейно единство и дори близък езиков изказ на учебното съдържание. Особено очевидно е сходството в интерпретацията. Националната идея остава несъмнен, категоричен и доминиращ идеен заряд на цялото учебно съдържание. Така например в учебника на В. Тодоров и Г. Неделчев за Македония се пише следното: „Тя е българска страна, заселена с българи, но е още под властта на турците“¹⁴¹. За всеки от градовете в нея — Скопие, Велес, Солун, Щип, Битоля, Прилеп — се сочи броят на българските училища, съобщава се за българските митрополити, припомнят се най-ярките факти от българската история, свързани с разглежданите селища¹⁴². Не оставя съмнение в народностния състав на населението описанието на Одринско: „Одринският вилает в старо време влизал в българското царство. Жителите му са повечето българи“¹⁴³.

При разглеждане на „Кралство Сърбия“ отново се указва, че „Пирот, Ниш, Враня, и Лесковац наедно с околността си са български земи, населени с българи. Сега сърбите всякак се мъчат да посърбят тамошните българи“¹⁴⁴. Подобен е текстът за Добруджа: „Добруджа е заселена с българи, но румънците се мъчат да ги порумънчат. Затварят българските училища и черкви, а на тяхно място се отварят румънски“¹⁴⁵.

По същия недвусмислен начин е изявено българското присъствие в съседните на България държави в отечествоведението на Г. К. Куруянов¹⁴⁶.

Горните примери показват, че изхождайки от политическите реалности на Балканите в края на XIX в. авторите на учебниците спокойно и обективно чертаят границите на българската народност на полуострова и внушават идеята за нейното единство, като в същото време изразяват открито отрицателното си отношение към денационализаторските тенденции, провеждани от съседните буржоазни правителства спрямо българското население. Тази гражданска позиция на авторите на учебниците със своята безкомпромисност съдържа определен патриотичен заряд, който имаме основание да смятаме, че се е предавал и на подрастващите.

Учебниците по отечествоведение съдържат и разкази по родна история, изградени върху биографичния принцип. Чрез възпитателните възможности, които дава този начин за структуриране на учебния материал, се открояват образите на силните владетели и личности и свързаното с тяхната дейност политическо и културно издигане на България. Ето как изглежда оценката на Симеоновото царуване в учебника за IV отделение на Ив. Бракалов. Симеон Велики е характеризиран като владетел „с големи дарби“, „голяма ученост“, „юначен и пъргав цар във война“, „кротък и трудолюбив в мирно време“, „истински баща на своя народ, понеже мразил злото и неправдата“¹⁴⁷. Общата оценка гласи: „Симеон е най-великият български цар. Той основал най-голямо и най-силно господарство, което се простирало от Черно море до Адриатическо море и от Бяло море до Карпатските планини. В неговото царуване българският народ бил най-честит и най-много се прочул навън със своето юначество, с учени мъже и напредъка на книжнината“¹⁴⁸. Близък по съдържание е съответният текст в учебниците на В. Тодоров и Г. Неделчев¹⁴⁹ и на Г. Куруянов¹⁵⁰.

При общата лаконичност на учебното съдържание, съобразено с възрастта на учениците, в учебниците по отечествоведение се отделя значително място на ония личности, които са останали в историята с патриотизма и верността си към българския народ. С подобни нравствени примери авторите целенасочено развиват чувство и съзнание за национално достойнство — черти, които в условията на националната разпокъсаност трябвало да изграждат съществена част от гражданския облик на българина. Показателен е например разказът за Кракра войвода. За него се казва, че „нито златото, нито големството са могли да го направят изменник на България“, че „паднал юнашки и честно за своето отечество“¹⁵¹. Откроен е и образът на Ивайло, „смелият и юначен овчар“, който станал спасител на България от татарите, а неговото царуване било „забележително, защото освен че избавил българите от Константин и от жестоката царица Мария, а още юнашки бранил Търново от вънкашни неприятели“¹⁵². Във всички учебници обичта към народа се изтъква сред главните нравствени добродетели на владетели като Симеон, Самуил, Иван Асен II.

Немногословно, но въздействащо с патриотичната си окраска е изложението за духовното и политическото възраждане на българите. Дейността на Паисий и Софроний, на редицата дейци на черковните и политическите борби е проникната от осъзнато чувство за национално

достойнство и гордост. Ясна, точна и разбираема за малките ученици е оценката на Санстефанския договор като акт, който обединил в едно цяло земите, населени с българи, и за Берлинския договор, разделил българската народност на пет части. Текстът у Ив. Бракалов е следният: „Със сключването на този договор (Санстефанският — б. м., М. Р.) се освобождава целият български народ и се предвижда образуването на едно голямо княжество, в което влизат всички български земи: Северна България заедно с Добруджа, Тракия и Македония. . . Според Берлинския договор Санстефанска Велика България се разкъсва на пет части“¹⁵³. Съединението, защитено с военната победа на българите в Сръбско-българската война от 1885 г., се разглежда определено като справедлив акт, насочен срещу Берлинския договор. „Българите останали много недоволни от Берлинския договор и заради това те постоянно търсели и търсят да се съединят в едно. . . Сърбите завидели на такава една братска постъпка и хайдушки нахлули в нашето отечество. Тъй те предизвикали братоубийствената Сръбско-българска война“¹⁵⁴. В тази и в подобната на нея оценки в другите учебници се демонстрира убедително стремежът на авторите към изложение на събитията от съвременната политическа история по начин, който, показвайки справедливостта на обединителните тежнения на българския народ, не отминава, а подчертава братоубийствения ѝ характер.

По своето съдържание и педагогическа адаптация учебниците по отечествоведение успешно изпълняват своята основна възпитателна задача: формиране на представи и схващания за славното минало на българската народност, за нейните високи духовни и политически завоевания като основа за едно оптимистично виждане на бъдещето.

Утвърдените на основата на правилника за учебниците от 1897 г. учебници по българска история за трети клас — на Д. Ганчев, П. Нейчев, С. С. Бобчев, Юр. Попгеоргиев — са постижение за времето в педагогическо и методическо отношение. Отделните методически единици са добре разграничени и с ясно обособени параграфи в тях, учебният материал е изложен на хубав книжовен език. Наблюдава се напредък и в техническото оформление. При сравнение с действащите дотогава учебници се установява и видим стремеж към издигане научността на изложението и интерпретацията на фактите от националната история.

Учебникът на П. Нейчев респектира със своята структура и форма на изложение на учебния материал. По думите на автора неговият стремеж е бил „да изтъкне по-важните моменти от историческия живот на народа чрез самото групиране на материала“¹⁵⁵. Освен обичайното изложение на политическата история учебникът включва културно-исторически сведения за Първото и Второто българско царство, както и за периода на турското владичество. Тематичният подход на автора в подредбата и структурирането на учебното съдържание се вижда от следните примери: „Основание на българската държава“ (IV), „Време на племенни и династични борби“ (V), „Покръстване на българите“ (VII), „Начало на българската книжнина“ (VIII), „Симеонов век“ (IX), „Западно българско царство“ (XI), „Освобождение на България“ (XIV), „Животът на българите при първите турски султани“ (XXV), „Духовно робство“ (XXIX), „Възраждане на българския народ“ (XXX), „Просветително движение“ (XXXVI), „Църковен въпрос“ (XXXVII), „Политически движения“ (XXXVIII), „Освобождение на България“ (XXXIX), „Държавна уредба на освободените български земи“ (XXXI)¹⁵⁶.

В учебника на Д. Ганчев структурирането на учебния материал е извършено с предимство на биографичния принцип. Например: „Първи български царе“, „Цар Борис“, „Кирил и Методий“, „Цар Симеон“, „Цар

Петър и отпадане могъществото на България“, „Западно българско царство“, „Цар Самуил“, „Династията на Асеновци“, „Тертеровата и Шишмановата династия“¹⁵⁷. У С. С. Бобчев двата принципа са в равновесие¹⁵⁸. Одобреното от МНП ново издание на учебника на този автор се отличава от предишните по стилистичните и дидактичните подобрения, които запазват идейните му основи, разгледани по-горе.

Нов за обучението по история от това време е учебникът на П. Нейчев, което ни дава основание да го разгледаме по-детайлно. В него се откроява намерението на автора да осъществи едно подчертано позитивно изложение на фактите от родната история. Идеите, формиращи националното съзнание, не се налагат с дидактическа натрапчивост, а произтичат от обяснението и коментара, от структурата на историческия материал. П. Нейчев акцентира върху характеристиката на владетелите и техния принос в историческото развитие на българския народ, върху териториалното разширение на държавата, укрепването на българската народност и нейното духовно израстване, върху съпротивата на народ и владетели срещу чуждите завоевания, върху непримиримостта на българите с робството, върху упоритата борба за духовно освобождение на българската народност през Възраждането.

Формирането на българската народност през VIII—X в. например се разкрива така: „В половината на IX в. българската държава била вече добре закрепена. Нейните предели се простирали на северозапад до реката Сава, а на югозапад — до областта на Охридското езеро. Разширението към юг и запад умножило числото на славяните в държавата, а мирът, живението наедно и християнската вяра изгладили различието между тях и българите и ги слели в една народност. Това станало най-много при управлението на княз Борис и неговите приемници“¹⁵⁹. Умело е изтъкнат приносът на България в славянската цивилизация, предизвиква се чувство на национална гордост от дейността на Кирило-Методиевите ученици: „Благодарение на тяхната неуморимост, богослужението в България захваща да се извършва на старобългарски език, и нашето отечество станало не само пазител, но и разсадник на славянската писменост и просвета на другите славянски страни“¹⁶⁰. След доста подробното описание на дейността на Климент Охридски се заключава: „Този велик свидетел и до днес се почита и славят от всички българи в Македония“¹⁶¹.

Към характеристиките на българските владетели се подчертават акценти, разкриващи едно по-задълбочено научно виждане. При покръстването на българите например се подчертава държавническият подход, политическите и народностните съображения на княз Борис: „Умният Борис разбирал предимството на християнството пред езичеството за международното положение на България. Дотогава българите, ако и да били силни и войнствени, заемали по причина на езичеството и неразвитостта си второстепенно положение между другите народи; бъдещето на България било само като християнска държава сред франкското, моравското и византийското царство“¹⁶². Историческите последици от меценатството на Симеон Велики се търсят, на първо място, в духовната спойка на двата етноса. „Със своя пример и покровителство Симеон утвърдил в българската държава славянската книга и служба. Гръцкият език постепенно бил изместен от словенския. А това имало голямо значение за държавата и народа: разноплеменната борба престанала и България станала окончателно чисто славянска държава“¹⁶³.

Говорейки за Западното българско царство, П. Нейчев подчертава приемствеността в развитието на българската държава. „След падането на

Източна България, независима продължава да стои западната половина на българското царство, в пределите на което влизали Македония, Албания и Западна Мизия от долината на р. Морава до Етрополския балкан. Център на Западното българско царство била Македония, а столицата му се местила според нуждите от град на град. Цар Самуил бил юначен и неуморим владетел. Той държал в ръката си управлението на цялата страна в продължение на 35 години и водил непримирима борба с Византия, която гледала всякак да подчини България под своята власт¹⁶⁴.

Върху неугасващия свободолюбив дух на българите пада ударението на коментара за византийското и османското владичество в българските земи¹⁶⁵. Представяйки с научни факти и аргументи опитите на гръцкото духовенство от XVIII в. насам да задуши българската народност, авторът подчертава: „Пагубното влияние на гърцизма не могло да се простре и да хване дълбоки корени в народната маса. Последният, колкото и да била неразвита все не забравяла своя род и име, своята вяра. Тежкото робство не угасило съвършено народното съзнание. То незабелязано тляло под закрилата на езика и народните обичаи, додето най-сетне се разпалило към края на XVIII в. под влияние на новите събития в Западна Европа“¹⁶⁶.

Успоредно с изтъкването на борбата на българите за духовна еманципация П. Нейчев подчертава сътрудничеството между сърби, българи и гърци в общата борба за политическо освобождение. Това е единственият сред учебниците от 90-те години на XIX в., в който се сочи положителното значение на присъединяването на Западнобългарските епархии в 1557 г. към Ипекската сръбска патриаршия. „Сръбските патриарси, подчертава авторът, не гонели българщината и се грижели за славянското богослужение“¹⁶⁷. Със симпатия и уважение към освободителното им дело са дадени основните факти за освобождението на сърбите и гърците¹⁶⁸. Кара Георги е наречен „неуморим и безстрашен юнак“. Подчертано е, че по време на въстанието от 1821 г. гърците „юнашки се борили против многобройните турски войски“. Отстоява се схващането за помощта на българите в освободителните борби на съседните народи, както и помощта им за русите по време на руско-турските войни през XVIII—XIX в. „Без да гледат на турските насилия, българите навсякъде се явяват в помощ на освободителните борби. На русите помагали със своите познания за страната, а на сърбите и гърците — с юначеството си. . . Най-голямо участие взели те в борбата за освобождение на Гърция. . . Българските хайдуты и доброволци от всички страни се притичали на помощ. От тях мнозина се отличили и прочули надалеч по юначеството си, а други загинали на бесилката и във влажните турски тъмници“¹⁶⁹.

С научна добросъвестност и съзнание за българско национално достойнство са написани страниците за черковния въпрос¹⁷⁰ и политическите движения през Възраждането¹⁷¹. Без шовинизъм, при високо патриотично съзнание се разглеждат резултатите от руско-турската война от 1877—1878 г. В познатия от други учебници тон се коментират Санстефанският и Берлинският договор. Изключителните по своето значение в политическата история на следосвобожденска България събития от 1885 г. се обсъждат със следното заключение: „Съединението и победата на сърбите спечелиха на народа ни почит и уважение навсякъде в Европа“¹⁷². Приложената към този учебник карта на Балканския полуостров показва България в нейните етнически и политически граници в края на миналия век.

Като цяло учебникът на П. Нейчев съчетава позитивното научно изложение с добра педагогическа адаптация и силно възпитателно въздействие върху националните чувства и националното съзнание на юношите.

Учебникът на Д. Ганчев за трети клас реализира максимално възможностите на биографичното структуриране на учебното съдържание за въздействие върху националните чувства и съзнанието на 13—14 годишните ученици. С ярки патриотични акценти са наситени характеристиките на Аспарух¹⁷³, Крум¹⁷⁴, Борис¹⁷⁵, Симеон¹⁷⁶, Самуил¹⁷⁷ и Иван Асен II¹⁷⁸. Отчетливо се проследява разширяването на териториалните предели на българската държава през Средновековието, като е потърсен най-яркият и впечатляващ езиков изказ. „Българският цар овладял целия почти Балкански полуостров — четем в текста за Симеон. Пределите на българското царство се простирали до трите морета. Само част от прибрежните земи на юг и Морея оставали в ръцете на гърците. На север пограничната линия обхващала цяло Влашко, част от сегашна Унгария и Седмоградска област; южната минавала край града Солун, достигала до планината Олимп в Тесалия и оттам до Адриатическо море. Всичките сръбски земи до р. Сава с градовете Прищина, Липлян, Ниш, Браничево и Белград, тъй също били подчинени под българска власт. Идеалът на българите — обединението на всички земи, гдето се чуе българска реч, бил постигнат, защото цялото българско племе се съединило в едно силно царство, под един скиптър — скиптѐра на великия Симеон. Останало само да се покори Цариград, и по такъв начин Византийската или Източната Римска империя да се обърне в Българско царство“¹⁷⁹.

Д. Ганчев подчертава приемствеността в политиката за постигане на народностното обединение. За Самуил например се пише следното: „С цял ред победи той сполучил да изпъди гръцките гарнизони от всичките български градове и да възстанови отново голямата Симеонова държава. . . Самуил покорявал византийските области една след друга и по този начин съединявал българите в едно“¹⁸⁰. Оценката за управлението на Иван Асен II Д. Ганчев завършва с думите: „Такъв бил царят, който съединил всичките българи в едно и който остави след себе си царство, на което пределите допираха до трите морета — Черното, Бялото, Адриатическото“¹⁸¹.

Посочените примери са достатъчни, за да се направи заключение, че в този учебник идеята, че корените на националното единство на българите в ново време се съдържат в развитието на българския етнос през средните векове, е последователно обоснована и внушена на учащите се. Това схващане се доразвива чрез тезата за патриотичното въодушевление като основна движеща сила на възрожденските процеси в българското общество. „Посред туй тежко за българския народ политическо и духовно иго — пише Д. Ганчев — появили се хора патриоти, въодушевени от пламенна любов към народа си, които вярвали в доброто бъдеще на българския народ и неуморимо, сред хиляди мъчности и неприятности, работили за пробуждане народното съзнание у съотечествениците си“¹⁸². Родолубието и патриотизмът се изтъкват като единствени двигатели на просветното движение в Северна България, Тракия и Македония¹⁸³. Общата оценка на просветните дейатели (Р. Попович, Н. Момчилов, Н. Михайловски, П. Р. Славейков, Хр. Павлович) се обобщава по следния начин: „Всички тези дейатели, кой с учительство, кой с книжнина, вдигнали напред народното просвещение и съзнание и подготвили множество борци за духовното и политическото освобождение на българския народ“¹⁸⁴. Следователно националната идея се поставя в основата на борбата за културна и политическа еманципация на българския народ през Възраждането. По подобен начин с определящата роля на патриотичните мотиви се обосновава и дейността на политическите дейци. За Г. С. Раковски се казва, че „е писател и пламенен проповедник на българската политическа свобода. С перо и меч той работи за освобожде-

нието на поробеното ни отечество“¹⁸⁵. Л. Каравелов се оценява като „даровит писател и пламенен патриот. С разнообразната си деятелност — поет, агитатор и обществен деятел — той е един от борците, които най-много спомогнаха за разпространяване на съвременното младо поколение духа на политическа независимост“¹⁸⁶.

След разказа за подвига на Ботевата чета се твърди, че патриотичното чувство сред народа още повече нараснало.

Подчертаването на патриотизма като изчерпващ идейната и нравствената същност на българските възрожденци — просветители и политически борци — очевидно има за цел съответното акцентирано възпитателно въздействие върху младежите, изучаващи този исторически материал.

Нова храна за националните чувства на младите българи, за тяхната национална гордост и съзнание за национално единство са мислите за историческото значение на Санстефанския и Берлинския договор. И тук по познатия и неизменен начин се доказва справедливостта на решенията в Сан-Стефано, противопоставени на разпокъсващия българския народ Берлински диктат.

Одобреният през 1899 г. учебник за гимназиите и средните училища на С. С. Бобчев е трето преработено издание на този учебник¹⁸⁷. Неговата структура съчетава биографичния и тематичен подход при изложението на историческите знания. Биографичният подход доминира при материала от Средновековието.

Макар патриотизмът да е определящата идейна основа на този учебник, в него, в съответствие с намеренията на автора за позитивно изложение, се появяват елементи на критично отношение към историческите факти. Като констатира, че Симеон „спомогнал най-много за развиването на българската държава материално и културно. . . , успял да обедини разните славянски племена на полуострова. . . , да ги просвети в християнското учение и да прогласи за еднакъв с императорите“¹⁸⁸, С. С. Бобчев сочи отрицателните страни на Симеоновото царуване. Според него „той не обезпечил на българското царство онази сила та да стане първа и могъществена държава на Балканския полуостров“, а войната със сърби и хървати се оценява като „пагубна погрешка“¹⁸⁹.

С. С. Бобчев се стреми да въведе учениците в процеса на историческото познание. В учебника се привеждат и коментират различните становища по отделните проблеми на българската история: за образуването на българската държава, за заселването на славяните на Балканския полуостров и др. На цели страници се цитират откъси от съчинения на К. Иречек, на М. Дринов и други. Така развиваните от автора на учебника идеи получават още по-голяма доказателна сила.

Показател за нравствено-патриотичните възпитателни мотиви на Бобчевия учебник е структурното обособяване на характеристиките на владетелите обикновено в началото на всяка урочна единица. Внесени са нови елементи в познатата интерпретация на важните проблеми от българската история. Например аргументите за етническото сближение между славяните и прабългарите се допълват с посочване на държавническото умение в отношението на първите български владетели към славянските племена. Аспарух „ги обичал и закрилял от гърците“, „дружел с тях“, „обещавал им да се не меси в техните общински племенни обичаи, показвал се толкова обичен тям, колкото би бил един чисто славянски господар“ и с това „привързал веднага многобройните славянски племена“¹⁹⁰. Същият акцент се забелязва и в характеристиката на Крум. „Крум като силен и умен цар, бил главната причина, гдето в негово време България се укрепила и разширичила до такива

предели. Той сполучил много в своите стремления главно в това, че съединил в едно областите, дробени по-напред между разни големци и боляри. Той се сближил към славянската маса, прибрал и преселил много славяни, свързал и сключил разните български краища и укрепил държавата“¹⁹¹.

Към оценката на Самуил от предишните издания на този учебник е прибавено: „Няма в българската история лик по-величествен, по-исполински, по-чуден. Самуил имал най-великите замисли на всички български царе. Той бил колкото умен и далекогледен, толкова смел изпълнител на предназначенията си. Никой български цар не е извършил такъвиз подвизи: да избави от пропаст двете половини на България, да отблъсне нападенията на най-силния византийски император, да разшири пределите си от Дунав до Морея и от Охридското езеро до Черно море. Макар че не превзел Солун, защото бил изключително укрепен, при все това — Самуил възстановил целостта и величието на България“¹⁹².

Свойственото на идейната нагласа на С. С. Бобчев внимание към другите южни славяни в този учебник се реализира в цялостен обзор върху историята на сърби и хървати от заселването им на Балканския полуостров до XIV в. Нашествието на турците в Европа се преценява като „най-тежкия период в историята на българите в частност и на южните славяни изобщо“, защото „както българската, така и сръбската държава били по това време станали гнезда на междусобия и на кръвопролитни раздори“¹⁹³. Сред причините за окончателното падане на България под османците авторът изтъква взаимното недоверие между сърбите и българите, „поради което, пише той, ние не виждаме силен отпор и систематически съюз на българите и сърбите против нахлуването на турците“¹⁹⁴. Срежданото във всички учебници по българска история обяснение на загубването на българската политическа независимост у Бобчев е допълнено с коментар, в който националната идея заема централно място. „Пълни с млади и буйни сили българите и техните господари се занимавали преимуществено със завоевания. Разхвърлян по всички простор на Балканския полуостров, нашият народ, етнографически многоброен и силен, бил разпокъсан на малки купчини, прошарени с други националности. . . Към Цариград били обърнати очите на Симеона, и на Асеня II, и на Калояна, и на Михаил Шишмана. Но Цариград не бил превзет, а силите на народа били изнуравани в безполезни и даже вредителни походи, вместо да се употребят за работа вътре в страната“¹⁹⁵.

Националната идея облъхва изцяло текста на разглеждания учебник относно Българското възраждане. Отново се срещаме с познатите оценки на този автор за черковната борба като националнополитическа. Поместеният пълен текст на фермана за учредяване на Българска екзархия е нов акцент в тази концепция.

С нови нюанси е обогатена темата на политическите революционни движения¹⁹⁶. Относително подробно се разглежда делото на Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски, подвигът на Х. Ботев. Особено предимство авторът на учебника отдава на публицистичната и политическата дейност на Л. Каравелов. Видимо се одобрява неговата идея за „общонародно въстание във връзка с южнославянското движение“¹⁹⁷. Висока е оценката на извършената от Каравелов пропаганда на революционната борба в България. „Всичко младо, живо, честно и родолюбиво, прямо или косвено, но всякога скришно, знаеше що се върши в Букурещ“¹⁹⁸, пише Бобчев. В. Левски е възхвален като „истински юнак, умен, решителен и отчаяно смел“¹⁹⁹. Разказът за Ботевата чета е озаглавен „Ботевият подвиг на Радецки“²⁰⁰. Отдавайки дължимото на дейците на черковната борба и политическото движение, съобразно равнището на тогавашната историография, С. С. Бобчев категорично

утвърждава идеята за единството и приемствеността в националноосвободителното движение на българския народ.

Открито и патриотично въздействащо е изложението за Санстефанския договор и Берлинския диктат. С. С. Бобчев подчертава, че при Санстефанския мир „бяха взети в по-строго и в по-сериозно изучаване етнографските отношения. . . , но не влязоха в България нито Добруджа, нито Нишкото окръжие, нито юга от Охрид към Тесалия“²⁰¹. Решенията в Берлин през 1878 г. за разпокъсване на българската народност се осъждат безапелационно.

Изложението на политическата история на България до края на 80-те години на XIX в. има своите удари в държавното устройство на българското княжество, съединението на двете Българи. Сръбско-българската война от 1885 г., големите успехи в културно отношение²⁰². Самостоятелната прибавка в този учебник „Кратък поглед върху просвещението и книжнината“ отразява една от изходните историографски идеи на С. С. Бобчев, че истинските национални стойности, сътворени в българската история, са културните постижения.

Научният стил на изложението на учебния материал, последователната и многостранната аргументация на националната идея в учебника на С. С. Бобчев утвърждават това учебно пособие сред най-добрите постижения на учебната литература по история в края на XIX и началото на XX в.

Сред одобрените от МНП учебници по българска история е и този на Юрдан Попгеоргиев²⁰³. По патриотичната си насоченост учебникът кореспондира пряко с разгледаните вече учебници. Някои особености в изложението на учебния материал и в неговото структуриране издават намерението за целенасочено въздействие върху националното съзнание на учащите се. Така например формулировката на отделните теми и параграфи показва тенденцията да се изтъква политическата устойчивост и могъщество на България през средните векове като идейна нишка в съдържанието: „Борби за запазване на Дунавска България“, „Борби за разширяване на Дунавска България“, „Обединяване на балканските славяни от българите“ и др. И тук оценката на владетелите е обособена в текста с врязани заглавия: „Заслугите на Крума“, „Значението на Симеона“, „Значението на Самуила“ и др. Постава се ударение върху приноса на владетелите за укрепване на вътрешното единство на държавата и народа, за поддържане на съответствието между етнически и политически граници. Например: „Най-важната заслуга на Бориса се състои в това, че с приемане на християнството от всички му поданици, той спомогнал щото от разноплеменната, разнородна и разноезична България да се образува постепенно една еднородна, еднородна и еднородна държава. А това станало чрез изравняването на славяните и българите в правата им и чрез постепенно претопяване на малобройните завоеватели българите между многобройните им словенски поданици. . . “²⁰⁴.

И в този учебник се подчертават и изтъкват делата на владетелите, отстояващи с всички средства етническото обединение и единство на българите. Например: „Самуил бил войнствен мъж, железен човек, храбър и неустрашим пълководец. Той се борил през целия си живот, за да обедини всички словени на Балканския полуостров и да ги защити от завоевателните стремежи на византийците. . . Изгърво той успял със своите победи да постави българското царство почти на оная висота, до която то бе достигнало във времето на Симеона, а после цели осемнадесет години се борил мъжествено и самоотвержено против превъзходните сили на Византия, за да запази свободата на своето отечество“²⁰⁵. Историческата заслуга на българ-

ските царе от Асеновата династия изрично е определена в освобождението на всички българи в България, Тракия и Македония.

В своя учебник Ю. Попгеоргиев обособява тема „Старобългарското царство и неговите наредби“. Тук въпросът на населението и етническият състав на Първата и Втората българска държава е поставен на първо място. Казва се, че „главните области, населени с българи, били България, Тракия и Македония. Най-старото население на старото ни царство съставлявали българските славяни“²⁰⁶. По този начин националната идея се фиксира трайно и категорично като предпоставка за разбиране на националноосвободителните борби през XIX столетие.

Опазването на българската народност в столетията на османското робство авторът издига като основна идея на учебния материал, отнасящ се за този период. С примери и коментари се отстоява схващането, че „фанариотското робство и опитите за погръчване са били по-страшни и опасни за народността отколкото турското робство“²⁰⁷. На тази основа същността на Българското възраждане се търси преди всичко в борбата против гърцизма за народното свестяване. „В края на XVIII и в началото на XIX в. българският народ, пише Попгеоргиев, се застрашавал да изчезне постепенно като се превърне в гръцки. Но тогава именно, „при тая голяма опасност за българите се появили способности и умни хора, които почнали да ги свестяват и отчаяно да се борят против гръцкото влияние. Времето, когато са работили тия дейци, се нарича възраждане на българския народ“²⁰⁸.

Като оставим настрана въпроса за едностранчивостта на подобен възглед, характеризиращ равнището на тогавашната българска историческа наука, несъмнено е, че идеята за съхранение на българщината представлява основен идеен заряд на националното съзнание на учащите се, целенасочено развивано и укрепвано и чрез разглеждания учебник. Този автор разглежда просветното движение и черковната борба изключително в аспекта на борбата за националното осъзнаване. „От българските училища, пише Ю. Попгеоргиев, излезли много родолюбиви и достойни мъже, които разбрали, че най-голямата пречка на българското народно развитие са фанариотите, затова те повдигнали голяма борба против тях. . .“²⁰⁹ Значително място в текста на този раздел, подобно на другите учебници, се отделя на патриотичното и родолюбиво дело на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Иларион Макариополски, Неофит Бозвели и други дейци на черковната борба. Новост за тогавашната учебникова литература е разглеждането на борбите за политическо освобождение. В тях се разграничават два етапа: на въстания „с частичен характер“ през първата половина на XIX в., в които „не взел участие целият народ, поради което били скоро потушени“, и организиран етап, „когато начело на бунтовническото движение се поставил Г. С. Раковски“²¹⁰.

Родолюбието се откроява като всеобемаща идейна оценка на дейците за политическо освобождение. „Г. С. Раковски бил най-пламенният борец за българската свобода. . . Той дал съвсем друго направление на балканските хайдути. Той им внушил мисълта, че трябва да оставят голото отмъщение и да се заловят за освобождението на българския народ от турско иго“²¹¹. Л. Каравелов се характеризира като „достоеен наследник на Раковски и продължител на неговата борба за народната свобода“²¹². За В. Левски се пише, че бил „дясна ръка на Каравелов“²¹³.

Изтъкването на родолюбието като най-ярка нравствена характеристика на българските възрожденци очевидно има за цел да създаде за учащите се нравствени примери с непреходно значение за тяхното формиране като граждани на свободна България.

Обичайната в учебната литература по история оценка за Берлинския договор тук се свързва с развитието на българския национален въпрос след Освобождението. В тази връзка Съединението се обосновава с обстоятелството, че „разпокъсването на българските земи в Берлин е неестествено и несправедливо“, поради което „българските родолюбци започнали да подготвят почвата за обединяването на българския народ“²¹⁴.

Одобрените в края на 90-години на XIX в. учебници по българска история претърпяват редица издания в следващите години, без да се внасят в тях съществени изменения в интерпретацията на основните исторически факти от родната история. Това означава, че техният идейно-образователен ефект се проявява на практика в първото десетилетие на XX в. — време, в което националната идея по най-непосредствен начин дава отражението си върху политическия и духовен живот на българската нация.

Анализът на разгледаните учебници с оглед на поставената научна задача ни дава основание да направим някои основни изводи.

1. Историческите знания заемат съществено място в системата на общото образование, получавано в българското училище в първите десетилетия след Освобождението. Относителният дял на тези знания е най-голям в началната училищна степен, в която получават задължително образование мнозинството от българските граждани, и в средната училищна степен, подготвяща по-голямата част от българското учителство по това време.

2. Учебната информация за историческите събития, процеси и личности се основава на научни съчинения за българското минало. Тази информация се утвърждава успоредно с развитието на българската историческа наука. Влиянието на романтичния подход в интерпретацията на историческите факти се отразява пряко и върху обяснението на тези факти в учебниците. Но, общо погледнато, в учебниците се налага позитивното изложение на историческите знания.

Приемствеността между основните идеи, прокарвани чрез учебното съдържание, е очевидна. Нещо повече: и най-беглото сравнение между учебниците, създадени в периода след Освобождението до началото на XX в. и съвременните учебници за училищата, показва близост в редица схващания: за същността, разпространението и развитието на българската народност, за политическата и културната роля на Първата българска държава на Балканите и в славянския свят, за единството на националноосвободителното движение в културната и политическата област, за оценката на мирните договори след освободителната Руско-турска война и др. Тази най-обща преценка отваря врати за бъдещи научни историографски проучвания.

3. Възпитаването на националните чувства и развитието на националното съзнание е най-последователно прокарваната идейна основа на разгледаните учебници. Тази идейна основа се проявява като естествено продължение на възрожденската традиция и като резултат от конкретните идеологически и политически потребности на националното развитие след 1878 г. Целенасоченото въздействие върху съзнанието за националното единство на българския народ на Балканския полуостров се оказва необходимо условие за вътрешното укрепване на младата българска буржоазна държава. Подобно на други млади за политическия живот на новото време народи нуждата от специално ръководене и развитие на националното съзнание като част от светогледа на българските граждани е адекватна на обществените потребности.

4. Силното ударение върху развитието на националното съзнание на учащите се не се свързва с насаждане на отрицателни национални чувства към другите балкански народи, влизащи в съперничество помежду си в отделните етапи на историческото си развитие. Тук намираме идеята за културната

близост между южните славяни, за съвместните борби и сътрудничество между българи, гърци и сърби в освободителното движение на последните, както и за стимулиращото въздействие на техните успехи в борбата за политическата еманципация върху българското освободително дело. По правило в тези учебници господства толерантното отношение към турците. Отсъствието на шовинистични внушения в учебниците от първите следосвобожденски десетилетия навярно следва да се обясни със състоянието на международните отношения на Балканите по това време, отношения, които все още не носят белезите на непреодолимо политическо противопоставяне.

5. Констатираното усъвършенстване на учебниците по българска история през 80-те и 90-те години на XIX в. засяга различни техни страни: учебно съдържание, структура, техническо оформление, педагогическа целесъобразност. Следва да подчертаем обогатяването на научната мотивировка на ония събития, процеси, оценки, които пряко съдействуват за усиляването на патриотичното въздействие. Това са въпроси като: мястото на България в международните отношения през средните векове, културно-историческото и политическото единство на българите в тяхната история, идеята за силата на вътрешното единство и неговото значение при постигане на исторически значими общонародни цели, за културната и политическата жизненост на българската нация и вярата в нейния напредък. Тези идеи се развиват със средства, съответстващи на възможностите на различните училищни степени.

6. Изключително внимание заслужава въпросът за съставителството на учебниците през първите десетилетия след Освобождението. В тази дейност особено се откроява частната инициатива на видни за времето обществени и културни дейци, изявяващи се на научното или публицистичното поле. Особено характерна в това отношение е личността на С. С. Бобчев — виден държавен и обществен деец, публицист и учен с трайно присъствие в българския обществено-политически и културен живот в продължение на няколко десетилетия след Освобождението²¹⁵. Наред с активната си обществена дейност през 80-те и 90-те години на XIX в. той дава сериозната заявка за научните си занимания в областта на българската история от по-далечното и по-близкото минало²¹⁶.

Известен учител и историограф, активен общественник в края на миналия век е и Д. Ганчев²¹⁷. Като усърден изследвач на Българското възраждане през първото десетилетие на XX в. ще се изяви Ю. Попгеоргиев. А Д. Манчев е един от най-видните български книжари и просветни дейци през Възраждането, издател на учебна литература по всички предмети²¹⁸. Останалите съставители на учебници са изяви в работата си учители.

Няма съмнение, че историографските виждания, обществено-политическите възгледи на авторите и съставителите на учебниците са оказвали влияние върху интерпретацията, акцентите, подбора на фактите и тяхната аргументация. Без да имаме за цел да анализираме в случая идейно-политическия портрет на тези дейци, ние можем да считаме, че собственото им високо национално съзнание се е оказало много важно за осъществяване на възпитателното въздействие на съставените от тях учебници по родна история.

7. Като имаме предвид идейно-патриотичното единство на всички учебници по българска история, създадени до края на XIX в., и обстоятелството, че тяхното възпитателно въздействие продължава непроменено през първото десетилетие на XX в., имаме основание да считаме, че основните идеи, изграждащи националното съзнание, се превръщат в устойчива черта на народната психика, на гражданското съзнание на

българската младеж, преминала в мнозинството си през училището. Без да забравяме значението на другите социални фактори за изграждането на националното съзнание — обществена среда, семейство и пр. — можем да твърдим, че усвоените в процеса на изучаването на родната история патриотични възгледи и изградените патриотични чувства определят умонастроенията на българската младеж, на българската интелигенция, на мнозинството от българския народ в продължение на няколко десетилетия.

Тази обществена атмосфера се оказва един от решаващите фактори за насочване политиката на българската буржоазна държава към разрешаване на националния въпрос и национално обединение.

¹ Х. Христов. Проблеми, постижения и задачи на изследванията на българската нация през Възраждането. — В: Българската нация през Възраждането. С., 1980, с. 11.

² В. Паскалева. За понятието „нация“ и за образуването на българската нация през Възраждането. — В: Българската нация през Възраждането, 44—108.

³ Х. Гандев. Буржоазната нация и особеностите в нейното развитие. — В: Българската нация през Възраждането, с. 41.

⁴ Е. Бужашки. Възрожденските влияния върху политическите партии след Освобождението. — В: Първи конгрес на БИД. С., 1972, 465—468.

⁵ Х. Христов. Цит. съч., с. 16.

⁶ С. Андреев. Из българската общественост и култура. С., 1939, с. 143.

⁷ Х. Христов. Цит. съч., с. 16.

⁸ Е. Полова. Система и структура на учебниците по родна история в българското училище за учениците на 13—14 и 16—17 години. С., 1971.

⁹ Голяма част от учебниците по българска история, издадени в първото десетилетие след Освобождението, са библиографската рядкост. Авторът дължи специална благодарност на ръководството на НБКМ за оказаното съдействие при издирване на редките екземпляри.

¹⁰ Учил. преглед, 1897, офиц. дял, с. 144.

¹¹ Пак там, ДВ, бр. 17, 23 ян. 1892.

¹² Учил. преглед, 1897, офиц. дял, с. 145.

¹³ Пак там, 147—149.

¹⁴ С. С. Бобчев. История на българския народ (съставена за средните училища, според програмите в България). Пловдив, Свищов, Русчук, 1881, с. 3.

¹⁵ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българска история (от най-старо време и до днес). Първо издание. Пловдив, 1883; Кратък учебник върху българската история от най-старо време и до днес. За третокласни и средни училища според програмите в България. Първо издание. Пловдив, 1882; Второ издание. Пловдив, 1883; История на българския народ. За гимназии и средни училища. Пловдив, 1881; Д. Манчев. Извод от българска история. Четвърто издание. Пловдив, 1879; Кратък извод от българска история. Книжка за учение в основното училище. Пловдив, Свищов, Солун, 1880.

¹⁶ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българска история. . . , 3—4.

¹⁷ Д. Манчев. Няколко думи за историята като учебен предмет. — Учебен вестник. 1—2. 1884, 12—16.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , с. 13.

²⁰ Пак там, с. 17.

²¹ Д. Манчев. Извод българска история. . . , 15—22.

²² Пак там, 39—49.

²³ Пак там, 28—38.

²⁴ Пак там.

²⁵ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , 23—28.

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там, с. 27.

²⁸ Д. Манчев. Извод от българска история. . . , 62—67.

²⁹ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , с. 30.

³⁰ Д. Манчев. Извод от българска история. . . , с. 98.

³¹ Пак там, с. 55; С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , с. 28.

³² С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , с. 12.

³³ Д. Манчев. Извод от българска история. . . , с. 10.

- ³⁴ Пак там, с. 30; Със същия смисъл у С. С. Бобчев. Цит. учебник, с. 19.
- ³⁵ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 20.
- ³⁶ Пак там, с. 42.
- ³⁷ Пак там, 44—45.
- ³⁸ Пак там, с. 45.
- ³⁹ Д. Манчев. Извод от българска история... , с. 170.
- ⁴⁰ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 43 и сл.
- ⁴¹ Пак там, с. 46.
- ⁴² Пак там, с. 47.
- ⁴³ Пак там.
- ⁴⁴ Пак там, 52—54.
- ⁴⁵ Д. Манчев. Кратки разкази из българската история... , с. 192; Подобно у С. С. Бобчев. Цит. учебник, с. 47.
- ⁴⁶ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , 55—56.
- ⁴⁷ Д. Манчев. Извод от българска история... , с. 215.
- ⁴⁸ Пак там, с. 77.
- ⁴⁹ Пак там, с. 133, 140; С. С. Бобчев. Цит. учебник, с. 37, 38.
- ⁵⁰ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , 60—62.
- ⁵¹ Пак там, 47—48.
- ⁵² Д. Манчев. Извод от българска история... , с. 172.
- ⁵³ Пак там.
- ⁵⁴ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 41 и сл.; Д. Манчев. Извод от българска история... , с. 155 сл.
- ⁵⁵ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 43; Д. Манчев, Извод от българска история... , с. 170.
- ⁵⁶ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 10.
- ⁵⁷ Д. Манчев, Извод от българска история... , с. 111.
- ⁵⁸ Пак там, с. 114.
- ⁵⁹ Пак там, 151—152.
- ⁶⁰ Пак там, с. 152.
- ⁶¹ Пак там, с. 85.
- ⁶² По-подробно за образователната система след Освобождението вж. Ж. Атанасов. История на българското образование, С., 1975; М. Радева. Просветно-културната политика на българската държава след Освобождението (1879—1900), — Ист. преглед, 1980, № 4.
- ⁶³ Д. Манчев. Учебник по българска история за средните училища. Пловдив, Свищов, Солун, 1884.
- ⁶⁴ С. С. Бобчев. Кратък учебник върху българската история от най-старо време и до днес. За третокласни и средни училища според програмите в Българско. Пловдив, 1882; Второ издание. Пловдив, 1883.
- ⁶⁵ С. С. Бобчев. Кратък учебник върху българската история... , 1883, с. 4.
- ⁶⁶ Пак там, с. 17.
- ⁶⁷ Пак там, с. 27.
- ⁶⁸ Пак там, с. 51.
- ⁶⁹ Пак там, с. 95.
- ⁷⁰ Пак там, с. 98.
- ⁷¹ Пак там, 103—104.
- ⁷² Пак там, 116—120.
- ⁷³ Пак там, с. 122 сл.
- ⁷⁴ Д. Манчев. Извод от българска история за народните училища. Пловдив, 1881.
- ⁷⁵ С. С. Манчев. История на българския народ за гимназии и средни училища. Пловдив, 1881.
- ⁷⁶ Пак там, с. 3.
- ⁷⁷ Пак там, с. 25.
- ⁷⁸ Пак там, с. 28.
- ⁷⁹ Пак там, с. 50.
- ⁸⁰ Пак там, с. 53.
- ⁸¹ Пак там, с. 61.
- ⁸² Пак там, 146—147.
- ⁸³ Пак там, 147—148.
- ⁸⁴ Пак там, с. 147.
- ⁸⁵ Пак там, с. 231.
- ⁸⁶ Пак там, с. 246.
- ⁸⁷ Пак там, с. 289.
- ⁸⁸ Д. В., бр. 17, 23 ян. 1892 — чл. 28, 123, 125.
- ⁸⁹ С. Котурков. Всеобщата история като предмет в нашите училища — Мисъл, 1893, 4—5; 361—367; 8—9, 675—681.

- ⁹⁰ Л. Доросиев. По въпроса за учебниците в нашите основни училища — Мисъл, 10, с. 761 сл.
- ⁹¹ М. Одески. Как трябва да се съставят учебници. — Българска сбирка, 1896, (превод от „Вестник Востания“, 1896, 4).
- ⁹² Н. Недев. Няколко мисли за учебниците по история. — Учител. 1893—1894, 317—321.
- ⁹³ Ю. Трифонов. Българска история за третия клас. — Мисъл, 1895, 864—865.
- ⁹⁴ Учител, 1896—1897, с. 175.
- ⁹⁵ Правилник за учебниците — Училищен преглед, 1897, официален дял, 143—149.
- ⁹⁶ Училищен преглед, 1897, официален дял, 304—305.
- ⁹⁷ Пак там, 1254—1275.
- ⁹⁸ Пак там, неофициален дял, 1098—1103.
- ⁹⁹ Пак там, 1898, офиц. дял, 360—382.
- ¹⁰⁰ Окръжно № 10115, 14 авг. 1899. — Училищен преглед, 1899, 7 и 8, 998—1007.
- ¹⁰¹ И. Бракалов. Отечествоведение за III отделение. Пловдив, 1898, Отечествоведение за IV отделение. Пловдив, 1898.
- ¹⁰² Д. Ганчев. Учебник по българска история за долните класове на гимназиите и третокласните училища. Пловдив, 1899.
- ¹⁰³ П. Нейчев. Българска история за средните училища (трети клас на мъжките и пети клас на девическите). С., 1899.
- ¹⁰⁴ С. С. Бобчев. Българска история за горните класове. С., 1899, (Трето издание).
- ¹⁰⁵ Окръжно № 10192, 12 авг. 1900 — Училищен преглед, 1900, 7 и 8, 225—260.
- ¹⁰⁶ С. С. Бобчев. Кратък учебник за българска история. Четвърто издание. Пловдив, 1895.
- ¹⁰⁷ Начален курс по българска история. Извод от историческите съчинения на Иречека и пр., 2. изд. Пловдив, 1898. Издава Д. Манчев. Отечествена история, Учебник за трети клас. Пловдив, 1897, издава Д. Манчев.
- ¹⁰⁸ Ц. Вакавчиев. Отечествоведение за III отделение. Търново, 1890; Отечествоведение за IV отделение. Търново, 1890.
- ¹⁰⁹ И. Гюджелев. Уроци по отечествоведение за III отделение. Пловдив, 1896; Уроци по отечествоведение. Среден курс, втора година. Пловдив, 1896.
- ¹¹⁰ Г. Куруянов. Отечествоведение за III отделение. Пловдив, 1897; Отечествоведение за IV отделение. Пловдив, 1897.
- ¹¹¹ В. П. Тодоров, П. Стойнов, Г. Неделчев. Отечествоведение за III отделение. Търново, 1899; Отечествоведение за IV отделение. Търново, 1899.
- ¹¹² И. Бракалов. Отечествоведение за трето отделение на основните училища с особено методическо ръководство за учителя. Пловдив, 1898.
- ¹¹³ Пак там, с. 30.
- ¹¹⁴ Пак там, 35—36.
- ¹¹⁵ И. Бракалов. Отечествоведение за III отделение. . . , с. 36.
- ¹¹⁶ Пак там.
- ¹¹⁷ И. Бракалов. Отечествоведение за IV отделение. Пловдив, 1901, с. 1.
- ¹¹⁸ Пак там, 23—25.
- ¹¹⁹ Пак там, 25—28.
- ¹²⁰ Пак там, с. 29.
- ¹²¹ Пак там, с. 29.
- ¹²² Пак там, с. 29.
- ¹²³ Пак там, с. 30.
- ¹²⁴ Пак там, с. 31.
- ¹²⁵ Пак там, с. 32.
- ¹²⁶ И. Бракалов. Методическо ръководство (коментар) за как да преподава учителят по отечествоведение и отечествения атлас в III отделение за основните училища. Пловдив, 1898; Методическо ръководство (коментар) за как да преподава учителят по отечествоведение и отечествения атлас в IV отделение за основните училища. Пловдив, 1899.
- ¹²⁷ И. Бракалов. Методическо ръководство за IV отделение, 4—5.
- ¹²⁸ Пак там, с. 11.
- ¹²⁹ Пак там, с. 12.
- ¹³⁰ Пак там, с. 24.
- ¹³¹ Пак там.
- ¹³² Пак там, с. 28.
- ¹³³ Пак там, с. 44.
- ¹³⁴ Пак там, с. 46.
- ¹³⁵ Пак там, с. 50.
- ¹³⁶ Пак там, с. 51.
- ¹³⁷ Пак там, с. 53.
- ¹³⁸ Пак там, с. 54.
- ¹³⁹ Пак там, с. 55.
- ¹⁴⁰ Пак там, с. 85—87.

- 141 В. Тодоров, Г. Неделчев. Отечествоведение за IV отделение. . . , с. 43.
 - 142 Пак там, 45—46.
 - 143 Пак там, 48—49.
 - 144 Пак там, с. 53.
 - 145 Пак там, с. 59.
 - 146 Г. Куруянов. Отечествоведение за ученици от четвърто отделение. . . , с. 16, 17 и др.
 - 147 Ив. Бракалов. Отечествоведение за IV отделение. . . , с. 62.
 - 148 Пак там, с. 63.
 - 149 В. Тодоров, Г. Неделчев. Учебник по отечествоведение за IV отделение, 85—86.
 - 150 Г. К. Куруянов. Отечествоведение за ученици от четвърто отделение с. 28.
 - 151 В. Тодоров, Г. Неделчев. Отечествоведение за ученици от четвърто отделение.с.
- 88.
- 152 Пак там, с. 88.
 - 153 Учебник по отечествоведение за IV отделение, с. 87.
 - 154 В. Тодоров, Г. Неделчев. Учебник по отечествоведение за IV отделение, с. 112.
 - 155 В. Нейчев. Българска история за средните училища. С., 1900, с. 3.
 - 156 Пак там, „съдържание“.
 - 157 Д. Ганчев. Учебник по бълг. история за долните класове на гимназии и трикласните училища. Пловдив, 1899, „съдържание“.
 - 158 С. С. Бобчев. Кратък учебник по българска история. Пловдив. 1895, „съдържание“.
 - 159 П. Нейчев. Цит. съч., с. 28.
 - 160 Пак там, с. 34.
 - 161 Пак там.
 - 162 Пак там, с. 28.
 - 163 Пак там, с. 37.
 - 164 Пак там, с. 48.
 - 165 Пак там, с. 59, с. 125 и др.
 - 166 Пак там, с. 131.
 - 167 Пак там, с. 120.
 - 168 Пак там, с. 136.
 - 169 Пак там, с. 138.
 - 170 Пак там, 145—152.
 - 171 Пак там, 153—163.
 - 172 Пак там, с. 167.
 - 173 Д. Ганчев. Цит. съч., с. 11.
 - 174 Пак там, с. 14.
 - 175 Пак там, с. 17.
 - 176 Пак там, с. 23.
 - 177 Пак там, с. 36.
 - 178 Пак там, с. 61.
 - 179 Д. Ганчев. Цит. съч., с. 27.
 - 180 Пак там, с. 37.
 - 181 Пак там, с. 61.
 - 182 Пак там, с. 90.
 - 183 Пак там, с. 92.
 - 184 Пак там, с. 93.
 - 185 Пак там, с. 97.
 - 186 Пак там, с. 98.
 - 187 С. С. Бобчев. История на българския народ. Учебник на горните класове на гимназиите и средните училища. Трето издание. Пловдив, 1899.
 - 188 Пак там, с. 53.
 - 189 Пак там.
 - 190 Пак там, с. 27.
 - 191 Пак там, с. 35.
 - 192 Пак там, с. 68.
 - 193 Пак там, с. 104.
 - 194 Пак там, с. 114.
 - 195 Пак там, с. 113.
 - 196 Пак там, 155—169.
 - 197 Пак там, с. 157.
 - 198 Пак там.
 - 199 Пак там, с. 159.
 - 200 Пак там, с. 170.
 - 201 Пак там, 178—179.
 - 202 Пак там, 181—191.

²⁰³ Поради библиографски затруднения достъпно за ползуване се оказва само издание четвърто на Й. П. Георгиев. Учебник по бълг. история за трети прогимназиален клас. С., 1914.

²⁰⁴ Пак там, с. 41.

²⁰⁵ Пак там, с. 78.

²⁰⁶ Пак там, с. 125.

²⁰⁷ Пак там, с. 146.

²⁰⁸ Пак там, с. 148.

²⁰⁹ Пак там, с. 152.

²¹⁰ Пак там, с. 159.

²¹¹ Пак там, с. 160.

²¹² Пак там, с. 161.

²¹³ Пак там, с. 162.

²¹⁴ Пак там, с. 163.

²¹⁵ Енциклопедия „България“. I. С., 1978, с. 318.

²¹⁶ Между публикациите на С. С. Бобчев до края на XIX в. са: „Руско-турската война 1878—1879 Очерки и разкази. Търново, 1879; „Свети равноапостоли Кирил и Методий“. Пловдив, 1885; „Иларион Макариополски“. С., 1900; „Поглед върху българския печат 1844—1894“. Пловдив, 1894; „Письмо о Македонии и македонском въпросе“, Одесса, 1889; „Первый екзарх новой болгарской церкви“. С. б., 1889 и др.

²¹⁷ Енциклопедия „България“. II. С., 1981, с. 26.

²¹⁸ Енциклопедия А—Я. С., 1974, с. 471.

СТРАТЕГИЧЕСКИ ПРОЕКТИ ЗА ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА САЩ В КРАЯ НА XIX — НАЧАЛОТО НА XX В.

АНДРЕЙ ПАНТЕВ

Рецензент: *Дора Белоречка*

Редактор: *Милен Семков*

Андрей Пантев. СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США В
КОНЦЕ XIX И НАЧАЛЕ XX ВВ.

Идейные дискуссии по внешней политике США в данном периоде протекают под знаком первоначального определения географических зон торгового интереса и стратегической тяжести. Эти два основных компонента в дискуссиях имеют иногда самостоятельное значение, иногда переплетены в одну общность, а иногда независимы друг от друга. Но именно это взаимоотношение и взаимодействие рождает экспансионизм, как господствующая тенденция внешнеполитического курса США. Этот экспансионизм является результатом их внутреннего развития, и их естественного стремления к утверждению в мире. Экспансионизм имеет несколько проявлений и стратегических вариаций. Он является территориальным, торговым, только стратегически мотивированным и т. д. Он имеет далекие проявления в т. наз. политике „нажима посредством приятельства“, цель которой — ограничить влияние европейских Великих сил путем первоначального приятельства с зависимыми государствами европейского континента. Экспансионизм — это господствующая, но не единственная тенденция внешнеполитического развития США. Взаимодействие и взаимная нейтрализация между ним и другими общественными взглядами на внешнюю политику определяют облик американской внешней политики в этот период.

Andrei Pantev. STRATEGIC PROJECTS OF THE AMERICAN FOREIGN POLICY AT THE
END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

The discussions of the moves of the US foreign policy at the close of the 19th century and the first decade of the 20th century have proceeded under the sign of the initial determination of the geographic zones of commercial interests and strategic influence. These two major components in the discussions sometimes do matter quite independently of each other, sometimes are intertwined in a inseparable entity, and sometimes depend on each other. But their very interrelation and interaction have born expansionism as a dominating tendency in the moves of the US foreign policy. Expansionism was a result both of the internal development and the natural drive to impose its influence abroad. It had a number of manifestations and strategic variants — territorial, commercial, strategically motivated, etc. Expansionism had displayed certain remote manifestations in the policy of “pressure through friendship” aimed at the elimination of the European Great Powers’ influence by means of establishing friendly relations with some small and dependent countries on the continent of Europe. However, expansionism was not the only tendency in the development of the US foreign policy. The interrelation and mutual neutralization of expansionism and the other concepts of foreign policy determined the general aspect of the American foreign policy during that period.

Идейната борба във връзка с външната политика в САЩ е съществена част от проблема за произхода и особеностите на ранния американски империализъм. Тази тема заема значително място в световната историография като самостоятелно обособен проблем¹. На нея са посветени толкова много сборници, монографии, студии, статии, есета и критически курсове, че тяхното евентуално анализиране представлява самостоятелно поле за изследователски амбиции.

През 1973 г. издателството на Московския университет публикува книгата на П. И. Дементиев „Идейната борба в САЩ по въпросите на експанзията. Краят на XIX и началото на XX век“². Тази работа синтезира дългогодишните усилия на много съветски изследователи-американисти по историята на мотивите, формите и средствата на американската политическа практика от времето на довоенния империализъм. Авторът отива и по-далече, като представя по аналитичен път икономическата база и политическите последици на американския експанзионизъм, както и силната обществена съпротива срещу него. Той до голяма степен изчерпва въпроса за появата, развитието и „приложението“ на експанзионизма в САЩ. Но Дементиев не прави разграничения между различните теоретични варианти и тактически доводи в американския експанзионизъм, защото той основателно поставя ударението в посока експанзионизъм — антиекспанзионизъм. Това е важна, но не единствена черта в американския обществено-политически подход във външната политика.

Освен това експанзионизмът не покрива изцяло темите на борбата по външната политика в САЩ, както и самата външна политика. Така както външната политика не означава само отношение към една държава или към проблем от чужд произход, така и активна външна политика не означава смисъл. Външна политика може да има там, където няма експанзионизъм и няма дори интереси. Тя включва експанзионизма, но е значително по-широка от него. В САЩ съществува не само силна обществена опозиция срещу експанзионизма, но и алтернативни идеи за други, по-съобразени с реалностите на времето форми на външнополитическото издигане, влияние и контрол. Съпротивата срещу експанзионизма още не означава отказ от активна външна политика. Напротив, често пъти тази съпротива е мотивирана с оглед на по-добре разбраните американски интереси, които не следва да се защитават със старомодните методи на европейския колониализъм. В САЩ такъв експанзионизъм повече се проваля отколкото има успех.

Експанзионизмът среща противници дори и между тези, които са последователни привърженици на бъдещото световно господство на САЩ. За тях външната политика е много повече от „изнасянето“ на американския капитал или насилствената придобивка на незначителна по площ територия. Те стават носители на т. нар. „неофициален“ империализъм. Той вижда значимостта на САЩ в световната политика и икономика, в ефективна външна политика, която не се определя само от конюнктурните колебания на пазарната икономика, а държи в същата, ако не и в по-голяма степен сметка за политическите перспективи и съотношения в тогавашния променящ се свят. Изработването на общотeorетично схващане за бъдещето на САЩ в света не изключва завоевателни похвати, но не абсолютизира тяхната роля. Експанзионизмът става темата и повода, около които се повеждат разпалени дискусии не само за присъединяването на един или друг остров, за изпращането на една или няколко бойни канонерки, за строителството тук или там на американски технологически инсталации, а за стратегическите насоки и тактическите цели на американската външна политика в перспектива.

Поради това в тази работа целенасочено отминаваме всички решени от П. И. Дементиев и други учени проблеми, свързани с появата, същността и утвърждаването на експанзионизма като пропаганда и практика, борбата на демократичните сили против империалистическата идеология и войните, ролята на антиязователната критика и социалистическите идеи в американското общество през периода. Нашето внимание е съсредоточено до конвенционалната дискусия по въпросите на външната политика „вътре“ в управляващите среди в САЩ, дискусия, която срещахме във всички държави през изследвания период, дори и в най-авторитарните. Спираме се на вътрешния механизъм при „правенето“ на американската външна политика като програма и като действие, на общественно-политическите фактори „вън“ от правителството и парламента, на резултатите от противопоставянето на различни варианти и проекти от отделните буржоазни политики. Това е слабо изследван проблем, взет по отношение на всяка национална и методологическа школа. Но именно чрез него фактически се установява каква е практическата стойност на борбата за и против експанзионизма, до каква степен тази борба влияе на рутинната външна политика на държавата, кое надделява в практиката на външнополитическото поведение и защо, до каква степен идейните позиции имат практическо продължение във външнополитическите акции на САЩ. Спираме се и на някои непознати или слабо известни дейци и теоретици във външната политика на тази страна, чиито възгледи, макар и отхвърлени като цяло, имат принос във формирането на стратегическо становище на САЩ по въпросите на външната политика в следващото столетие.

* * *

В края на XIX в. САЩ бяха изправени пред идейно-политическия проблем, как да бъде общественно защитена очевидната еволюция във външната политика в посока от изолационизъм към експанзионизъм. Отношението на различните социални слоеве към този принципен проблем не се свеждаше само до одобрение или отрицание. „Големите дебати“ в САЩ по въпросите на външната политика включваше също формите, степените и насоките на външнополитическите инициативи на САЩ. А те се определяха до голяма степен от общата динамика на световната политика и зависимостта на САЩ от нея. САЩ са „въвлечени“ в новите пътища на конкурентната борба най-вече поради своята засилена и разностранна ангажираност в различните части на света.

В края на XIX в. мястото на САЩ в света е съвсем различно от това, което те заемат веднага след Гражданската война. Тогава САЩ стават една от най-значимите държави в целия свят. Тяхното традиционно приемане като младенеца в семейството на старите европейски нации е повече продукт на инерцията от миналото, отколкото съобразяване с настъпилите реалности в съотношението на силите между тях и останалите Велики сили. За двадесет години между 1880 и 1900 г. населението на САЩ се увеличи от петдесет до седемдесет и пет милиона³. Още през ранните 90 години САЩ изпреварват по темпове на икономическо развитие всички европейски държави, включително Англия. През 1894 г. в САЩ е произведена промишлена продукция на стойност 9498 млн. долара, в Англия — 4263 млн. долара, в Германия — 3357 млн. долара, а във Франция — 2900 млн. долара⁴. Малко са аналозите в световната история, в които една страна се е променяла така бързо, както САЩ между 1865 и 1900 г. Ако вземем който и да е критерий за политическа и икономическа мощ по онова време — брой на население, индустриална база,

природни ресурси, територия, възможности за военно производство и други, тази страна вече превъзхожда много напреднали капиталистически държави на европейския континент. Едно малко изключение в това отношение е възможността на САЩ да разполага с постоянно действаща военна и военно-морска сила. Но това е по-скоро въпрос на бърза мобилизация, отколкото на липса, защото военнопромишлената продукция на тази страна отстъпва само на Англия и в някои точки на Германия.

Три основни фактора определят издигането на САЩ на равнището на останалите Велики сили — икономическата експанзия, породена от бързата техническа модернизация по време на Реконструкцията, териториалното уголемяване, което вече прехвърля границите на „свободните“ североамерикански земи, и политическото влияние, което американските правителства постепенно придобиват благодарение на първите два успеха, осъществени с поразителна лекота поради отсъствието на чужда съпротива или конкуренция. Стремешът да се разшири пласментния обхват на американската търговия бе първата причина в определянето и мотивирането на външнополитическото поведение на САЩ. Търсенето на пазари за бълващото „излишна“ продукция американско стопанство поражда и политическия експанзионизъм в САЩ. По определението на Джон Добсън американският вариант на Бисмарковата „реалполитик“ е просто търсенето на пласментни зони⁵.

САЩ излизат на политическата сцена като опасен търговски конкурент и стратегически противник. Те стигат до война с Чили и Англия и водят успешна война с Испания — една от трите първи империалистически войни на планетата. САЩ не избягват общите черти в развитието на големите държави, водещи от „прогресивен, домонополистически капитализъм до реакционен монополистически капитализъм (империализъм)“⁶. Тази политическа трансформация е осъществена в условията на „света на империите“, когато колониалните територии са усвоени, но неокончателно поделени между старите колониални сили — Франция, Англия, Русия, Португалия и Испания. От всички Велики сили САЩ бяха едно изключение по отношение на притежанието на територии вън от националните граници на държавата. Германия и Италия са направили вече първите си стъпки, успешни за първата, неуспешни за втората, към колониални разширения. Само за тридесет години от 1870 до 1900 г. Англия присъедини близо пет млн. квадратни мили земя — територия значително по-голяма от целите Съединени щати. В същия период Франция присъедини три млн. и половина, а новият конкурент Германия — един млн.⁷. Цялото Източно полукълбо се намира под безусловния контрол на европейските Велики сили. Но докато този контрол се приема във Вашингтон за свършен факт и неизбежно зло, то потенциалната перспектива за разделянето на Западното полукълбо по същия модел отдавна тревожи американското политическо мислене.

Ранният опит на САЩ да създаде колониална империя е бледо копие на колониалната активност на европейските Велики сили. Според един от военните теоретични на териториалното разширение Алфред Меън американският експанзионизъм „е нищо друго освен част от онази активност, която е обхванала целия цивилизован европейски свят през последното десетилетие“⁸. Но още в началната си фаза американският империализъм се различава от обикновения териториален експанзионизъм. Водещите му пропагандатори се стремят да скрият опитите на САЩ да построи колониалната империя чрез разграничение между империализъм и експанзионизъм. Те посочват Томас Джеферсън като експанзионист, но не като империалист, за да изтъкнат особения характер на териториалното разширение на американската държава.

В предизборната си агитация за президент Уилям Дженкинз Брайън атакува остро тези, които идентифицират експанзионизма на САЩ с империализма на европейските колониални сили. Той пише: „Насилственото присъединение на чужда територия от чужда сила се различава толкова от приобщаването на територия, която се превръща в щат, колкото се различава монархията от демокрацията“⁹. Тази декларация на Брайън свидетелствува за идейните затруднения на американските политически кръгове при пристъпването към империалистическа дейност. От една страна, САЩ се страхува за своето влияние в латиноамериканския свят и открито се противопоставя на всякакви чужди посегателства в тази посока. От друга, цялото обединение на всички американски територии не е завършило. Много райони в Средния запад и край Тихия океан имат статут на свободни територии подобно на Тексас или Ню Мексико, които по-късно са приобщени към федералния съюз. Още от 1787 г. присъединяването на щати от североамериканска територия (без Канада и Аляска) е регламентирано по законодателен път. То включва продължителна процедура от т. нар. „свободни територии“ до приобщен и равноправен във федерацията щат. В края на XIX в. големи пространства, като Оклахома, Аризона, Ню Мексико и Аляска, имат още статут на свободни територии, а не на щати. Тази система на постоянно уголемяване размерите на американската държава в континентална посока има предимството и отличието, че е формално лишена от прякото вмешателство на отделните американски правителства. Инициативата за „влизане“ във Федералния съюз според конституцията следваше да дойде „отвън“. Тогава последователно сенатът „удовлетворява“ обръщението на населението. Тази процедура създава външен облик на ненамеса от страна на американското правителство в уголемяването на държавните територии. Тя може лесно да бъде приложена и по отношение на области с неамериканско население.

Американското правителство решително настояваше това уголемяване на американската държава да не бъде гледано като целенасочена дейност, а като необходимост, появила се поради желанието на местното население. Защо тогава една изкуствено американизирана Куба да не бъде приета като територия или щат в близко бъдеще? В такъв перспективен план американските управляващи кръгове проявяват нарастващ интерес към земи, изцяло населявани с неамериканско население и тук неговата „антиимпериалистическа“ пропагандна дейност е най-леко уязвима.

При формирането на американския експанзионизъм неговите изяви са ясно декларирани за разлика от началото на века, когато те са туширани външно по прагматични съображения. Корените на американското проникване вън от границите на САЩ лежат в т. нар. икономически, т. е. отначало търговски, пазарен експанзионизъм, свързани повече с чуждите пазари, отколкото със стратегически съображения. В края на 70-те години заинтересованите в търговския експанзионизъм в САЩ кръгове започват кампания всред общественото мнение под лозунга „Защо и ние да нямаме свои собствени Хонконг и Сингапур?“¹⁰. Този риторичен въпрос не цели само опит за следване на колониалния пример на европейските Велики сили. Наблюдаваме осъзнаването на необходимост от преодоляване на стопанската депресия вътре в страната чрез търговската експанзия вън от нея. Всред тези именно кръгове се заражда идеята за една „неофициална търговска империя“¹¹, която не се нуждае от окупирани територии или подчинени поданици, а от освободени от европейска конкуренция пласментни пространства. Тази именно кампания оказва значително влияние върху американската външна политика от края на Гражданската война до конфликта с Испания заради

Куба в края на века. Американската външна политика след 1865 г. по панамския въпрос, Хаваите и морските бази в Карибско море се определят отначало именно от търговски, а не от стратегически съображения. Териториалният успех на американската външна политика — присъединяването на Аляска през 1867 г., е таксувано повече като осигуряване на суровини в бъдеще, отколкото като военностратегическа придобивка. Първите държавни секретари след Гражданската война — Уилям Х. Сюзърд и Джеймс Дж. Блейн, виждат търговската експанзия като основен мотив в американската външна политика. През средата на 90-те години в различните американски федерални администрации е формирана една колеблива концепция за икономическите цели на външната политика на САЩ. Тази идея засяга няколко географски зони и се влияе от няколко стопански и стратегически съображения.

От края на Гражданската война до 1898 г. Европа заема 77% от общия американски експорт в чужбина и 20% от американските отвъдморски инвестиции¹². Първите съткновения между САЩ и останалите европейски страни са причинени от търговската конкуренция. Конфликтите на САЩ с Германия, Франция и Австро-Унгария заради внасяното от Америка свинско месо, изместването на руската пшеница от европейския пазар, конкуренцията на калифорнийските вина на френския, испанския и италианския внос в Латинска Америка и Канада, затварянето на английския пазар за жив добитък от САЩ, известният Тарифен акт на президента Макинли, защитаващ местното производство на месо и внос на захар срещу европейската конкуренция и накрая „петролната война“ на „Стандарт ойл“ срещу съперниците си от Европа по петролните полета в света изцяло доминират американо-европейските отношения. Дори и най-сериозният американо-европейски въпрос до 1898 г. — диспутът за Алабама между Англия и САЩ, който няма търговски изменения, е съпътствуван и последван от драстични стопански санкции между Вашингтон и Лондон. Макар и дипломатията да не бе пряко замесена в тези икономически съперничества, федералното правителство е това, което, без да получава никакви предложения от своята дипломатическа мрежа в европейските столици, предприема политически решения от типа на Тарифния акт от 1890 г. по въпроси за стопанска конкуренция между частни фирми. Това е рядък прецедент в американската практика.

Втората област на американския износ и инвестиции е Канада, която от края на 90-те години на века засилва своята икономическа самостоятелност, но си остава британски доминион. Още от 1890 г. в Канада и САЩ се появява движението за търговски съюз¹³ и дори за обединение между тях, за което ще стане дума по-късно. Усилията на Кливланд и Харисон да премахнат митническата стена между Канада и САЩ в рамките на конформистското сътрудничество между Англия и САЩ и да се регулират американо-канадските спорове за риболовството край бреговете на Нюфаундленд останат практически безуспешни.

Третата зона в това отношение е Мексико, която представлява самостоятелно обособен обект на американската политическа експанзия. Тази страна има слаби потребителски способности за американските стоки, но бе особено привлекателна за доходни инвестиции. До 1900 г. американският капитал в Мексико е изчислен на около 500 млн. долара¹⁴, вложен най-вече в строеж на жп линии и в разработка на мини. Под натиск на Държавния департамент мексиканското правителство предоставя на американските инвестиции такъв свободен режим на възвръщаемост, какъвто няма дори и в самите Щати. Съгласно американо-мексиканския договор от 1883 г. всички

американски капиталовложения и печалбите от тях се освобождават от местни данъци и други задължения за 17 години¹⁵. Този договор е допълнен със споразумението от 1889 г. което освобождава от митнически такси внасянето на необработено сребро от Мексико в северните райони на САЩ. В резултат от това, американските фирми осъществяват реекспортен дъмпинг на мексиканско сребро в Европа и Япония и през 1902 г. стават по-големи износители на този артикул, отколкото Мексико.

Както установяваме от посочените договори, американският конгрес и Държавният департамент чрез мексиканския експеримент започват в началото на 90-те години да коригират своето предишно предпочитание към търговията за сметка на инвестиции. А оттам към стратегическите съображения при икономическия експанзионизъм вече не е далече. Типичен случай за такава еволюция представлява Куба — традиционен обект на американското политическо внимание още при укрепване на американската република и след войната за независимост. В края на века САЩ получават от Куба повече от половината от консумираната захар. До 1897 г. американските инвестиции в железните мини и захарните плантации на Куба стигат до 40 милиона¹⁶. Но суровите испански закони за търговия с нейните колонии ограничават вноса на американските стоки на острова, въпреки повишаването на съответните инвестиции. През 80-те и 90-те години Държавният департамент прави неколкостранни усилия да подобри американската търговска позиция в Куба чрез предложения за реципрочни търговски тарифи между нея и САЩ и направо между САЩ и Испания. Тези усилия стават много по-значими, ако имаме предвид, че Куба е традиционен обект на американския експанзионизъм. Томас Джеферсън, Джоан Куинси Адамс, Хенри Клей, Дениъл Уебстър, Уилям Съюрд и много други видни американски политици обосноваха стратегическата и търговската необходимост от присъединяването на Куба към американската територия. Още през 1832 г. тогавашният външен министър Джоан Куинси Адамс окачестви Куба и останалите Западноиндийски острови като „естествени апендикси“ на Северна Америка¹⁷. През 90-те години сенаторът-експанзионист Джоан Морган предлага освободената от Испания Куба просто да бъде включена като отделен щат във федеративната система. Други американски политици предлагат целенасочена емиграция към Куба, която в скоро време щяла да „американизира“ този богат остров. Те допускат също Хавай и Порто Рико да получат местна автономия, но под протектората на САЩ¹⁸.

Но веднъж установили се по безусловен начин в Куба в търговско и стопанско отношение, САЩ започват да таксуват тази страна и като преден пост на своето по-нататъшно проникване в Карибския басейн и цяла Южна Америка. На кубинска почва можем най-добре да установим постепенната трансформация в съображенията и интересите на американската политика в посока от търговски интереси и икономическо проникване към стратегически съображения и териториален експанзионизъм.

Централна Америка може да се постави като пети по ред район на интерес на американската външна политика в това условно подреждане на нейните стратегически направления. Най-чувствителният пункт на това място, който символизира своеобразното сливане на търговските и стратегическите интереси на САЩ, са несъмнено теснините край бреговете на Панама, Коста Рика, Никарагуа и Венецуела, които по-късно ще бъдат обособени в т. нар. Канална зона, контролирана пряко от Вашингтон. Вариантните проучвания за мястото на канала, финансирането му и предоставянето му на една или друга компания още от началото на 80-те години се осъществяват при едно категорично условие — никакво европейско или дори американо-европейско

сътрудничество в експлоатацията на канала! От 1889 до 1898 г. Конгресът отказва финансова подкрепа за проектирането на Канала, въпреки че по същото време е активно ангажиран с прокарването на трансконтинентални пътища и строителство на пристанища по Източното и Западното крайбрежие. Но след 1898 г. Конгресът насочва главните си финансови кредити към осъществяването на Панамския проект като стратегическа и стопанска необходимост за цялата държава¹⁹. Загрижеността за американското влияние вън от страната измества по-доходните строителни начинания в страната.

В това кратко подреждане зоналните измерения на американската външна политика Латинска Америка заема самостоятелно място. Много интересна е еволюцията на американската политика в този район, видяна в разглежданата тук зависимост. Тя има точно обратно развитие — от стратегия към търговия. Почувствуваха се достатъчно влиятелни в Латинска Америка в края на века, САЩ постепенно предоставят тази област най-вече на вниманието на търговските експерти и стопанските начинания²⁰. Търговският експанзионизъм преобладава най-вече поради успеха на доктрината Монро, чрез която Латинска Америка е „спасена“ от европейско политическо вмешателство и запазена за американското икономическо господство.

Седмото географско направление на американската външна политика е ориентирано към Далечния Изток, специално Китай. Неговото икономическо приложение е изразено със знаменитата формула за „отворени врати“, провъзгласена официално от държавния секретар Джон Хей през 1899 г. Тази прокламация е предшествувана и съпътствувана чрез серия ноти и други дипломатически постъпки пред правителствата на Англия, Германия, Франция, Русия и Япония с искане за гаранции, че американският експорт в Китай няма да бъде възпрепятствуван от обременителни вносни тарифи. Въпреки че нито една от сондираните сили не потвърди съгласието си за тези условия, Хей провъзгласява тезата за „отворени врати“ като „определена и крайна позиция на американското правителство“. Подобни неофициални американски декларации са отправени без успех още през 1882 г. при „отварянето“ на Корея, при френско-китайския търговски договор от 1884 г. и по време на американското посредничество в китайско-японската война от 1894 — 1895 г. Тук установяваме същата зависимост между търговия, политика и стратегия, както в Мексико и Куба.

Започнала под формата на основателна протекция на американските търговски интереси в целия Далечен изток, концепцията за „отворени врати“ стига до естествената си еволюция на практическа политическа доктрина. През ноември 1899 г. тя е „продължена“ с декларацията за запазване интегритета на китайската територия²¹. Тази модификация има атрактивен за китайците антиевропейски характер не само защото е представена като защита на Китай от „агресивното съревнование на европейските агенти“, но и понеже предпазва Китай от по-нататъшни териториални амбиции на бързо милитаризиращата се Япония. Тази тенденция в значителна степен предопределя характера на американско-китайските и американско-японските отношения чак до Втората световна война.

Следващата зона на американското политическо внимание е басейна на Тихия океан. В този район американската политика има две отправни точки на експанзия — Самоа и Хавай. Хавайската политика на Вашингтон е подобният пример на взаимосъчетание между икономически интереси и стратегически съображения. Още през 1875 г. президентът Грант подписва т. нар. договор за репродитет, който отваря острова за безпрепятствено навлизане на американски промишлени стоки и хранителни продукти в Хавай²².

Въпреки протекционистките усилия да се ограничи договорот, вносът на захар от хавайските острови се удвоява през следващото десетилетие, плътно съпътствувано с утрояването на американските инвестиции в Хавай, които могат да се сравняват по обем само с тези в Калифорния или с трескаво развиващото се корабостроене и корабоплаване в американския Пасифик. Не така безпрепятствено протича обаче „усвояването“ на островите Самоа. През 1878 г. САЩ получават монополното право за използване на Паго-паго — едно от най-добрите тогавашни пристанища в Южния Пасифик²³. Но през следващите две години Англия и Германия сключват търговски договори със Самоа на същите условия, каквито са американско-хавайските търговски тарифи съгласно Договора за репрощитата.

Това принуждава Държавния департамент да предложи услугите си на Самоа като посредник в случай на спор между него Англия и Германия. Самите договори между Самоа и двете европейски държави са осъдени от Вашингтон като неравноправни. До 1889 г. Вашингтон подкрепя опитите на правителството на островите да избегне или отхвърли договорите. Но когато през следващата година между САЩ, Германия и Англия се установява позитивен контакт за разбирателство по отношение на Самоа върху принципа за раздел на търговските сфери на островите, американското правителство без обяснения незабавно сменя възраженията си срещу Англия и Германия в подкрепа на Самоа. Тази тенденция води отначало до кондоминиум върху Самоа между трите държави и накрая през 1899 г. до териториално разделение. Именно на тези острови за пръв път САЩ открито конфронтират едновременно Англия и Германия и в същото време са готови на принудителен, но все пак благоприятен компромис. Тук забелязваме не само отстъпка от принципите на съпротива срещу европейското вмешателство, но дори и сътрудничество там, където опозицията не успява.

Така в три района на американския търговско-стратегически интерес — Европа, Канада и Мексико, САЩ не постигат значителни резултати. Куба, Панамският проект, Хавай и отчасти Китай и Самоа са ограничени успехи на американската търговска и политическа експанзия. Необходимостта от увеличаване и задълбочаване на тези успехи става главна причина за намесата на САЩ в останалите проблеми на световната политика.

След доктрината Монро липсва декларирана концепция за американската външна политика, която среща нови условия и поема нови задачи. Континенталната експанзия на САЩ завърши през 1848 г. Но оттогава, с изключение на Аляска, САЩ няма териториално разширение. Този мирен етап е кратък. Краят на XIX в. става свидетел на първите спорове на САЩ с Англия и Германия (1886 — 1890 г.) за територии, намиращи се във външните държавни граници. Последва цяла серия от външнополитически акции: анексия на Хавай — юли 1898 г., декември 1898 г. война с Испания, присъединяването на Пуерто Рико, Гуам и Филипините, установяване на американско влияние на принципа на кондоминиума с Германия в част от Самоа, претенции за протекторат върху Куба през 1901 г., помощ на Панама срещу Колумбия поради бъдещия канал — ноември 1903 г., установяване на протекторатна система в Санто Доминго, Никарагуа и Хаити. Доктрината Монро е изкусно „преобърната“ срещу евентуална европейска опозиция при разпореждането на САЩ в Централна и част от Южна Америка. Още през 1840 г. президентът Джеймс К. Полк бе дал одобреното от Конгреса тълкуване на тази доктрина като защита на господството на САЩ в Северна Америка²⁴. Много декларации на американското правителство са свързани с прилагането на тази доктрина въпреки явното несъответствие между нейния дефанзивен характер и постъпателното териториално разширение на САЩ.

Но въпреки това постепенно въвличане на САЩ в световните проблеми, те са единствената световна сила, която успява от Гражданската война до 1917 г. да се „запази“ от европейските съюзнически комбинации и да разшири успеха на Англия в посоката на „блестящата изолация“. В същото време американските управляващи кръгове не отстъпват с нищо от предупредителните си декларации, че те са единствената преобладаваща сила в Западното полукълбо. Срещу това САЩ обещава да не се месят в европейските работи — обещание, което нищо не им струва и което е много лесно да се спазва. Европейското равновесие на силите, взаимната неутрализация на Великите сили предотврати какъвто и да е колониален коректив в западното полукълбо и създаде внезапна възможност на САЩ за собствена колонизация. Между 1895 и 1899 г. САЩ бяха вече сложили основите на една колониална минимална империя, която имаше заплашителните перспективи да повтори мащабния опит на старите европейски колониални империи. Но това не стана, поради редица вътрешни и външни обстоятелства. Какви бяха те?

Икономическото и културното присъствие на Испания, Франция и Германия в Латинска Америка и особено дипломатическото влияние на Великобритания все още предопределят дефанзивния характер на американската външна политика в американско-европейския диалог. Американското политическо мислене лансира тезата за „сигурността на полукълбото“²⁵ като продължение на доктрината Монро в условията на империалистическата борба между Великите сили. Именно по тези причини основна тенденция в американско-европейските отношения си остава традиционната враждебност между Великобритания и САЩ. Англия има най-силната позиция в западното полукълбо измежду европейските сили. Даже в Северна Америка нейните притежания са по-големи, отколкото територията на самите Съединени щати. Нейното икономическо присъствие в Централна и Южна Америка все още не може да бъде заплашено. Британската морска търговия има господстваща позиция в цялото полукълбо. Кралската флота в Атлантическия и Тихия океан представлява постоянна опасност за панамериканските амбиции на Вашингтон. Традиционните английски позиции в Латинска Америка не са ограничени още с нищо въпреки засилената държавна мощ на Съединените щати.

През 1895 г. английски военни кораби без предупреждение дебаркират в Коринто (Никарагуа) и налагат на никарагуанското правителство заплащането на дълг, който се оспорва от негова страна. Преди това през 1893 г. президентът Г. Кливланд обвини англичаните, че се възползват от династичната промяна в Хавай, за да установят окончателен контрол върху стратегическите постове на корабоплаването в Пасифика подобен на този в Атлантическия океан²⁶. Продължителният диспут относно границите между Венецуела и Британска Гвиана предизвика през 1895 г. дипломатическа криза между САЩ и Великобритания. Целият американски печат обвини Англия, че в Латинска Америка тя се опитва да приложи колониалния си опит от Индия, Бирма и Африка²⁷.

Твърдението, че британският и изобщо европейският империализъм търси „врати“ към Новия свят става основният морално-политически аргумент в създаването на експанзионистически теории в САЩ. През май 1895 г. сенаторът на Минесота К. Дейвис представя пред Сената 98 страници документ за действията, които следва да се предприемат срещу агресията на Англия в Никарагуа, Венецуела, Хавай и увеличаването на британски Хондурас. В този мемоар сенаторът иска енергични действия, за да се предотврати окупацията на пристанището в Коринто и да се анексира Хавай, за предотвратяване неговото завземане от „враждебна сила“²⁸. Две години по-

късно като председател на Сенатската комисия по външните работи Дейвис провежда последователна пропаганда в тази насока в по-голям географски мащаб.

Инициативата на Дейвис е подета от един от най-влиятелните американски сенатори — Хенри Кабот Лодж от Масачузетс. В една реч през март 1895 г. той предупреди, че британските военноморски пунктове в Атлантика и по крайбрежието на Централна Америка са само на 800 мили от Ню Йорк. Британското военно присъствие във Ванкувър и на островите Фиджи фактически фланкират най-урбанизираната и най-развитата икономически област на държавата. Като посочва, че Хаваите са ключа за Пасифика, Лодж настоява „това място, едно от малкото още недостигнати от ръката на Англия, следва да бъде спасено за нашата сигурност“²⁹.

Същата линия следва сенаторат Джон Морган от Алабама, Джон Пери, от Илънойс, Питър Джонсън от Кънектикът. Един сенатор от Южна Дакота пише, че му е „омръзнало да слуша само за мерки, които следва да се предприемат поради страха на американския народ от Англия“³⁰. Тези многочислени речи дават резултат едва след една резолюция на Сената от 5 юли 1895 г. На 20 юли същата година държавният секретар Ричард Олни инструктира американския посланик в Англия да предаде възраженията на президента Кливленд срещу нейната експанзия в двете Америки³¹.

В незабавно последвалата дипломатическа преписка от американска страна бе заявено, че „безопасността и благополучието на САЩ са свързани с необходимостта от поддържането на независимостта на всяка американска държава, срещу която и да е европейска сила“. Като предупреждава срещу всякакъв опит от европейска страна за нарушаване на доктрината Монро, Вашингтон изразява опасенията си, че „борбата, която сега се води за подялба на Африка, може да се прехвърли и върху Южна Америка, което от своя страна може да доведе до нейното разделяне от европейските сили“³². Това енергично предупреждение е последвано през декември същата година от специален адрес на президента Кливленд до Конгреса. В него се настояваше за изпращането на специална американска комисия, която да установи коя част от спорната зона принадлежи на Венецуела и да обещае на нейното правителство американска помощ „с всички възможни средства“³³, в случай, че Англия откаже да признае законността на венецуелските възражения. Тази твърда позиция на американското правителство донася повече резултат, отколкото дипломатическите постъпки. Английското правителство приема американския арбитраж във венецуелския въпрос и по такъв начин признава специалните права на САЩ върху целия американски континент.

Предадените накратко американско-английски инциденти в средата на 90-те години са най-характерните, но не единствените епизоди от постепенното изтласкване на европейското влияние в близките до САЩ райони. През 1879 г. бе съобщено, че знаменитият Фердинанд Лесепс ще ръководи прокопаването на Панамския канал. Френското правителство побърза да се дистанцира от това начинание. Тогавашият американски президент Р. Хейс въпреки това не пропусна да предупреди конгреса: „Политиката на нашата страна е канал под американски контрол. Съединените щати никога няма да допуснат този контрол да премине към една европейска сила или към коалиция от европейски държави“³⁴.

Реалната заплаха от намеса на европейските държави от типа и мащабите на тази в Африка, Азия и Далечния Изток постепенно създава благоприятна почва за развитието на териториален експанзионизъм в САЩ под формата на превантивна суверенна защита.

Преодоляването на Венецуелската криза бележи края на традиционната англо-американска вражда във външнополитическата сфера. Между 1895 и 1898 г. се създават обективните условия за англо-американско политическо сътрудничество. През януари 1896 г. лондонското „Фортнайтли ривю“ писа „Няма съмнение, че американците са способни да управляват други нации и народи и че те могат да станат способни управители на колонии, населени с малочислено население“³⁵.

Идеята за англо-саксонството, съществуваща тогава само в литературата и изкуството, е пренесена в политическата сфера. Уолтър Бисант, който се нарича англо-саксонец, чертае историческата перспектива при евентуалната координация на политическите програми на Англия и САЩ в една обединена акция: „Ние имаме цяла Северна Америка, цяла Австралия, цяла Индия, цяла Нова Зеландия, богати и красиви острови, Бирма, Сингапур и постове в Далечния Изток. Ние имаме значителни територии в Азия, здрави позиции в Средиземноморието, ние сме окупирали Египет. Целият свят е обхванат от притежание на англо-саксонската раса. Ако се осъществи една федерация от нашите държави, това би било най-великата, най-богатата и най-могъщата империя, република или държава, каквато историята познава“³⁶. Знаменитият английски дипломат и журналист У. Стивънс също широко лансира такава практическа перспектива. Още през пролетта на 1890 г. той пръв постави въпроса за „братски съюз с Американската република“³⁷, а през 1902 г. издава знаменития си памфлет „Американизацията на света“, който претърпява до 1910 г. 16 издания. В края на XIX в. пресата и в двете страни обсъжда възможностите не само за преодоляването на икономическата конкуренция и стратегическите противоречия между Англия и САЩ, но и възможностите за обединяването на националните усилия на двата индустриални гиганта. Американският съратник на Стивънс Джон Фиск, който предвижда още през 1885 г. че „двата клона на една велика раса рано или късно ще доминират в света“. През 1885 г. много популярни от двете страни на Атлантика са неговите съчинения. Той установява, че „двата велики клона от английската раса имат обща мисия да донесат в света повече цивилизация и по-стабилен политически ред, отколкото досега!“³⁸.

Тези явления обаче са само симптом на края на американо-английската вражда. Нито един сериозен политик и в двете страни не предприема стъпки към предлагания съюз, без да говорим за химеричните предложения за общодържавно или федеративно сливане.

Същата съдба има и мъртвородената идея за поглъщане на Канада чрез американо-канадско обединение. Идеята на търговски съюз или поне установяването на първо време на клауза за свободна търговия е еднакво привлекателна от двете страни на Великите езера. Тя е лансирана най-напред от канадеца по рождение Ирастус Уиман, нийоркски banker, който има инвестиции и в двете страни. В Канада водеща личност в популяризирането на тази линия е Голдуин Смит, бивш професор по история в Оксфорд, живеещ от дълги години в Торонто. За двамата дейци търговският съюз е първата стъпка към анексия. Това е особено важно, защото те имат репутация на антиимпериалисти. В канадско-американските сондажи за съединение виждаме изкуствено установената граница между експанзионизъм, империализъм и механично териториално уголемяване, което фактически не може да бъде отделено едно от друго поне в американските условия от края на XIX в.

За преобладаващото обществено мнение в САЩ дълги години експанзионизъм не означаваше империализъм. Това улесни създаването и развитието на панамерикански концепции за господството на САЩ в двете Америки. Традиционна цел в това отношение остава Канада. Още през средата на 80-те

години в американската преса се обсъжда анексията на Канада като справедливо и основателно начинание. Тази тема е модифицирана в разговорите между У. Гладстон и Ендрю Карнеги, които обсъждат създаването на „британска република“ между САЩ, Англия и Канада³⁹, а не прякото присъединяване. Тази идея не бе съвсем безпочвена с оглед настроеността в Канада. Значителна част от канадската буржоазия, недоволна от ограничителните обременения на доминионния статут, виждаше своето политическо бъдеще и икономически просперитет в съюз със САЩ, а не в рамките на Британската общност. През 1892 г. бе образувана Лига за континентален съюз. Учредителите на тази Лига от американска страна са Джон Хей, Т. Рузвелт, Ендрю Карнеги, Чарлз Дана (собственик и редактор на в. „Ню Йорк таймс“) и други видни обществени и политически дейци⁴⁰.

Съюзът с Канада стана официален предизборен лозунг и политическа доктрина на Републиканската партия. През 1893 г. от нейна страна бе декларирано, че „континенталният съюз ще предотврати континента от каквото и да е усложнение и ще присъедини допълнителна мощ на Америка“⁴¹. Смисълът на тази идея бе разкрит три години по-късно в предизборната платформа на Републиканската партия. В нея се посочваше, че „евентуалното изтегляне на европейските сили от западното полукълбо“ е най-близко осъществимо посредством „тесен съюз между всички англоговорещи части на този континент, осъществен след свободното съгласие на неговите обитатели“⁴².

Канадската политика на САЩ претърпява няколко идейно-стратегически фази. Съществуващата от войната за независимост до Гражданската война теза за присъединяването на Канада и на малките северни съседи към САЩ⁴³ е изоставена поради невъзможност за реализация, за да бъде трансформирана в идеята за съюз, и едва накрая в гледището за необходимостта от изтласкване на британския колониализъм там като необходимо условие за установяването на американското влияние в цяла Северна Америка.

Това влияние претърпява тактическа еволюция от „вътрешна емиграция“ и образуването на нови щати чрез вътрешна експанзия през опити за приобщаване на съседни територии до пряка намеса в далечни от държавната територия на САЩ райони. Пръв пример в това отношение стават Филипините.

Завземането на Филипините постави борбата по външната политика в САЩ на съвсем друга плоскост. Тези острови явно не попадаха под нито една от ония оправдателни категоризации, които целяха разграничаването на САЩ от империалистическата политика на европейските Велики сили. Филипините нямаша никаква географско-стратегическа връзка и с двете Америки и се намираха на голямо разстояние от самите Щати. Анексията на този непознат архипелаг, обитаван от чуждо население, на прост език означаваше обикновена колонизация. Филипините не можеха да бъдат включени в оная експанзионистична програма, която бе поднесена под формата на общоамериканско национално обединение. Именно оттук започва и антиимпериалистическата пропаганда срещу американската политика „вътре“ в западното полукълбо.

До войната с Испания нито един американски политик не се изказа за присъединяване на Филипините. В експанзионистичната програма на САЩ между 1895 — 1898 г.⁴⁴ нямаше и намек, че САЩ може да има въобще някакъв интерес там. Въпросната програма предвиждаше анексията на Хавай, поддържането на американското влияние в Самоа, строежа на Панамския канал под американски контрол, колебливо установени предпоставки за контрол над Куба, увеличението на търговската и военната флота и

поддържането „поне на една силна морска база“ в западноиндийските острови. Много популярната до 1893 г. тема за съюз с Канада не бе дори включена в официалната програма.

Наближаващите вероятности за война срещу Испания въведоха Филипините в американския политически и стратегически кръгзор. През март 1895 г. военноморският генерален щаб започна разработка на евентуална кампания срещу Испания⁴⁵. През юни 1896 г. Сенатът бе уведомен, че войната ще има преобладаващо морски характер — наблюдение, за което не бе необходима особена тактическа проникателност. Планът предвиждаше морска блокада на САЩ върху Куба, докато други морски единици ще атакуват испанските сили във Филипините и ще превземат Манила. Последното бе замислено не като военна цел, а като допълнително средство за оказване натиск върху Испания. Това бе необходимо както поради слабостта на американските пехотни сили в района, така и при военноморската уязвимост на далечните от метрополията испански стационарни бази. Впрочем проектираната атака срещу Филипините бе алтернатива, защото се предвиждаше и евентуална акция срещу Канарските острови. Едва през юни 1897 г. бе взето окончателно решение да се изостави канарската експедиция и ударът да се насочи към Манила⁴⁶. Филипините станаха пряк обект на американските външнополитически инициативи и то на първо място като военностратегически фактор. Но победата срещу Испания създаде съвсем друго виждане в американското политическо поведение. В дебатите по външните работи през 1900 г. бе ясно декларирано в резолюция на сенатската комисия по външните работи, че „островната империя на Испания е едно неестествено образувание. Филипините са възлов ключ за нашата сигурност“⁴⁷. Значението на тази категорична резолюция следва да се оценява, като имаме предвид, че т. нар. национална конвенция на Демократическата партия в предизборната си кампания същата година поискала да се предостави на Филипините, първо — стабилна форма на самоуправление, второ — независимост във вътрешната администрация, трето — защита от външно вмешателство. Въпреки че тази платформа отговаряла изцяло на целите на националното движение на Филипините⁴⁸, тя въобще не предвиждала дори и в перспектива намаляването на зависимостта на Филипините от САЩ, а само трансформирала в по-либерална степен вътрешното органическо устройство на филипинската администрация от „испанския“ период. Но как се стигна до самата война?

На 15 февруари 1898 г. американският броненосец „Мейн“ бе взривен и след няколко часа потъна в хаванското пристанище, при което загинаха 258 американски моряци. Въпреки че причините за експлозията не бяха установени, в американската преса се понесе обвинението за „отвратителния испански заговор“ против Щатите. При последвалите два месеца ултимативни преговори с Испания вътре в Щатите се развива първата милитаристична пропаганда от общонационален мащаб. Много интересна е обаче аргументацията за война с Испания или против нея. Тя се води за защита на националната независимост на Куба, но със стопански и търговски аргументи. Така наречената „военна партия“ в Конгреса настоява за „излизането на Америка в Карибско море като защитник на търговията и индустриалния прогрес“⁴⁹. Когато един от членовете на тази групировка, сенаторът Дж. Проктър от Върмонт, посочва, че е „под достойнството на Америка да не защити с оръжие своето национално достойнство“, републиканецът Томас Риид от Мейн иронизира: „Аз отлично разбирам защо г-н Проктър иска война. Той има мраморна мина във Върмонт, а идващата война би му предоставила отлично търсене на мраморни надгробни плочи“⁵⁰. Този зловещ хумор само символизира общия облик на дискусиите по кубинската война.

Когато на 25 април войната бе обявена, вестник "Вашингтън поуст" писа, че „Вкусът към империя сега се носи у нас, както вкусът на кръв се чувства на лов в джунглата.“

Противниците на войната против Испания неслучайно са наречени дори и от враговете си не национални предатели, а антиимпериалисти. Това свидетелствува, че още преди и по време на самата война за „освобождаването“ на Куба, американският политически свят е наясно с какви цели се води антииспанската война и подкрепя на кубинската национална революция. Главният въпрос — какъв следва да бъде статутът на Куба след изгонването на испанците, измества предвоенната антииспанска пропаганда. „Прекрасната малка война“ внезапно продуцира шовинизъм, граничещ с истерия. През април 1898 г. Албърт Бевърдж, сенатор и по-късно известен експанзионист, заяви в една пламенна реч, че „самият Бог е поставил в мозъците на Джеферсън, Хамилтън, Джон Брайн, генерал Грант и другите „имперски интелектуалци“ идеята за американския експанзионизъм“⁵¹. Както виждаме, „опората в миналото“ като идеен фактор в идеологическото обосноваване на всеки модерен експанзионизъм не липсва и в САЩ. Но историкоромантичната обосновка, тезата за „бремето на белия човек“ и т. н. са застъпени по-слабо в американската експанзионистична пропаганда. „Американското право“, „Американската демокрация“, „Американската цивилизация“, „Американският дух“ са много по-слаби аргументи, ако ги сравним с тези на британския, френския, немския и дори испано-португалския колониализъм. Много поткровено са изтъквани стопански, търговски, икономически и социални причини. В резолюциите на „Лигата за разпространение на американския дух в двете Америки“, основана още през 1876 г. в Бостън, четем: „Ние сме нация на делото, а не на абстрактните обещания и безплодните приказки. Ние ще удивим света с нашата способност за индустриален прогрес и ще го накараме да върви по стъпките ни. Нашата дейност носи материални облаги на самите нас, а след това и на онези, към които тази дейност е насочена“⁵². „Съюзът на тютюнопроизводителите“ в Ричмонд изразява това американско схващане в още по-канализиран смисъл: „Американските фабрики и американската земя произвеждат повече, отколкото американците могат да консумират. Съдбата е предопредила нашата политика. . . Ние ще контролираме океана чрез нашата търговска флота. Ние следва да построим военноморски сили, които да отговарят на нашето величие“⁵³.

Споменатият Бевърдж писа, че „Пасифика следва да стане поле за всичките наши операции. Не от абстрактна амбиция, а за да търгуваме необезпокоявани от никого, ние трябва да сме там единствените“⁵⁴. В разгорялата се през есента на 1897 г. дискусия в Конгреса и Сената, сенаторът „антиекспанзионист“ Майкъл Дули възрази на експанзионистите, че много обекти на американската външна политика не са съседни на САЩ и поради това те трудно могат да бъдат запазени за американското влияние. Отговора на този довод Бевърдж завърши с риторичните въпроси: „Куба ли не е съседна? Пуерто Рико ли не е съседна? Филипините ли не са съседни? Нашите фирми ще ги направят съседни. Американските оръжия, американското сърце, ум и нерви ще ги направят съседни завинаги!“⁵⁵

Събитията от 1898 г. осигуряват американското влияние в Куба, Филипините, Пуерто Рико и Хавай. Обща черта в поведението на американската администрация при заемаването на тези райони е даденото пред американското обществено мнение уверение, че то е временно и заетите места подлежат на своевременно евакуация. Но това не се осъществява въпреки протестите и напомнянията не само в пресата, но и в декларациите на някои сенатори и конгресмени. Но именно тази опозиция принуждава американските

правителства да потърсят други форми на контрол на чужди територии, които да се отличават от традиционната колонизация от европейски тип. Хавай е обявена за автономна, „самоуправляваща се“ територия, където практически е възстановено правителството отпреди войната. Пуерто Рико получава Органически устав през 1900 г., както и Филипините — след още две години. Тези две страни имат собствени законодателни учреждения, но изпълнителната власт се осъществява от Вашингтон. Куба, официално независима държава, става фактически американски протекторат през 1901 г. след т. нар. поправка на Плат на американската конституция. Но нито Пуерто Рико, нито Гуам, нито Филипините получиха статут на американско гражданство за своето население. От 1900 до 1917 г. американската система там постепенно възприе някои черти и функции на колониална администрация, но не всички от тях.

Съединените щати не създават и не развиват специална колониална служба, нито държавна институция, която да провежда или да отговаря за колониалните работи. Американските колониални територии са дори под различно американско наблюдение. Гуам и Самоа (американската част) се контролират от Военноморския департамент на Министерството на войната, докато Хаваите като „инкорпорирана територия“ се управляват от Министерството на вътрешните работи. Така че американският империализъм като колониално разширение започва и се развива по нетрадиционен път. Това свидетелствува, че американците създават нова теория и практика за управление на чужди територии, която се различава от британската и още повече от европейската. Това не бе „империя“ от класически европейскоколониален тип, въпреки че съдържаха много заимствани черти от нея. Това условно изключение имаше много обяснения.

Борбата за външната политика на САЩ по време и тематика съвпада с възникването на буржоазнореформистката идеология, насочена към „подобряването“ на държавната социалнополитическа система. Мнозина американски държавници, икономисти, юристи, политически наблюдатели, философи и всевъзможни теоретици в края на XIX в. и началото на XX в. търсят нови рецепти за реорганизацията на общественно-политическата система на страната. Реформената акция се насочва към функциите на държавата, които следва да бъдат приведени в съответствие с новите изисквания на стопанското настъпление на САЩ. Представителите на този социален реформизъм отхвърлят традиционния либерализъм на свободната търговия и настояват за по-активно вмешателство на държавата в социално-икономическия живот. Те атакуват идеологическата теза на класическия капитализъм — свободното предприемачество, и настояват за държавно поощрение и регулиране на националната икономика. Растящото социално напрежение в САЩ в края на XIX в. е допълнителна аргументация в настойчивите искания за коренна реформация. Вътрешният социален натиск чрез разрастващото се стачно движение, влиянието на социалистическите идеи и на трите фермерски движения изправят американското общество пред политически кръстопът. Икономическият просперитет следва според реформаторите да предотврати вътрешната социална експлозия. „Аз съм убеден — пише един от най-големите експанзионисти — Т. Рузвелт, че в близките 50 години ние ще трябва да обръщаме внимание много повече на отношението между труда и капитала, отколкото на експанзията“⁵⁶. Всъщност това е заплаха за онези, които не „разбират“ значението на активната външна политика като предохранителен клапан срещу гражданската нестабилност. И Рузвелт, и всички останали все пак обръщаха много повече внимание на експанзионизма, отколкото на социалната динамика. Тя им бе необходима

само за заплашителна аргументация срещу онези държавници, които „не ги разбираха“.

Критиците на външната политика бяха не социални критици и не принципи отрицатели на универсалното проникване на САЩ в останалия свят. Те имаха само различни идейни убеждения за това, как да се осъществи тази далекоприцелна програма.

Стълкновенията на новата вълна идеолози със старомодната школа на ранния капитализъм засяга и дебатите по външната политика. Това съединение бе естествено и неизбежно при историческата връзка между двете явления. Неслучайно някои от главните привърженици на „социалното вмешателство“ на държавата са и активни участници в дискусиите по външната политика. Някои, като Дж. Уилямс, Л. Уърлд, Х. Краули, Л. Брандейз, Д. Смит, Т. Рузвелт, а малко по-късно и У. Липман и У. Уилсън, са и активни застъпници на „подобряването“ на американската външна политика“. Средата на 80-те години на века става първият свидетел на тази „изработка на социално-философски основи на идеология“, която по-късно ще бъде приложена от Рузвелт във външната политика като „нов национализъм“ и от У. Уилсън като „нова демокрация“.

По такъв начин зараждането на буржоазния реформизъм като метод във вътрешната политика е осмислено „навън“ и като външнополитическа експанзия на САЩ. Експанзия и реформа вървят ръка за ръка.

Именно поради това съпротивата срещу реформите и срещу експанзионизма невинаги беше причинена от принципино несъгласие срещу посегателствата на САЩ върху чужди територии. Против териториалната експанзия се обявиха едрите банкови финансисти, бившите плантатори от Юга, нуждаещите се от държавен протекционизъм промишленици, завоювали монополни позиции търговци, тютюневи и захарни магнати от Джорджия и Каролина, либерално настроени дребнобуржоазни среди, уплашени от развихрянето на „големия бизнес“, цялата американска интелигенция. Тяхното „не“ на териториалната експанзия е съвсем различно от принципната борба на прогресивна Америка срещу империалистическата идеология и политика. Движението на отделните антиимпериалистически организации е причинено от различни, често пъти дори противоречиви мотиви. То е външно и формално обединено срещу „новия политически курс“ на президента Маккинли, но няма общ идеен принцип за трайна консолидация.

Какво общо можеше да има между социалиста Морисън Суифт, чиито пламенни речи срещу „експанзията на милионерите“ стигнаха през 1898 г. до декларацията, че „е предателство да се подкрепя армията“ и краля на стоманата Е. Карнеги? Какво общо можеше да има между последователния антиимпериалист Карл Шурц, емигрант от революцията от 1848 г., и сенатора Томас Рийд, един от най-влиятелните говорители в Камарата на представителите? Най-сетне какво общо може да има между Самюел Гомпърс, дългогодишен глава на Американската федерация на труда и един от 49-те вицепрезиденти на Антиимпериалистическата лига и редовите работнически членове на движението?

Антиимпериалистическите лиги, създадени в края на 1898 г. във Вашингтон, Синсинати, Ню Йорк, Медисън, Гери, Филаделфия, Спрингфийлд, Бостън и други, имат поразително разнolik социален състав. Предприетото обединение на тези организации на 17 — 18 октомври 1899 г. в Чикаго не донася необходимото единство и яснота в политическите искания. Между техните водачи са П. Брейдфорд и Е. Карнеги, които имат малко общо с демократичните традиции на опозиционните движения в САЩ въобще. Други, като Дж. Хоър и Ю. Хейл, дори не скъсват с Републиканската партия,

а У. Байън нарича движението „помощник за по-велика Америка“. Председателят на Изпълнителния комитет на Американската антиимпериалистическа лига Д. Смит бе противник на империализма, но защитник на „покровителството на САЩ в Южна Америка“. Това бе силата и слабостта на движението. Можеше ли такова движение да се противопостави на триумфиращия агресивен курс на американските правителства?

Самото съществуване на подобна силна обществена кампания не бе факт, който можеше да бъде напълно игнориран в американското политическо развитие. Някои от по-умерените антиимпериалистически идеи бяха дори инфилтрирани в официална политическа мисъл. Те нанесоха, ако не значителни, то частични корективи в самия начин на проектиране на американската външна политика. Така официалната американска външнополитическа доктрина бе, ако не превзета, то повлияна „отвън“. Това личи особено ясно в разграничение на отделните идейни групировки в американското общество по въпросите на външната политика.

Неортодоксалното политическо мислене бе насочено в три условни категории: традиционален експанзионизъм, търговски експанзионизъм и неофициален империализъм. По времето, когато „подвижната граница“ бе още съществен фактор в утвърждаването на американската държавност и разширяването на американската територия, това разграничение свидетелствува за специфичните условия, в които се създава и развива американската външнополитическа стратегия. Традиционният експанзионизъм, свързан с целите и методите на времената още преди Гражданската война, е защищаван от Джеймс Харисон Уилсън — военен от кариерата, бизнесмен, историк, жп строител, влиятелен лобист и цивилен администратор. Уилсън пътува в Европа през 1872 г., в Мексико през 1884 г., в Китай 1885 — 1886 г. и в Русия през 1891 г. Но това не са приключения на романтичен турист. Тези пътешествия имат прагматичната цел да се опознаят възможностите не само за търговско-политически контакти на САЩ с тези страни, но и да се създадат недоговорени, но ефективни коалиционни комбинации с най-силните страни от тези райони. Започвайки с пропагандата за интензивна жп система в САЩ, която ще има и външно-търговско предназначение, Уилсън стига до присъединяване на чужди територии към САЩ като икономическа необходимост за нейното бъдеще. За него няма друга форма на общуване между САЩ и Канада освен простото абсорбиране на последната в американската държава. Първата стъпка в това отношение той вижда в завземането на Нюфаундленд независимо от допустимите протести на англичани и на самите канадци, както и монополен контрол на САЩ върху търговското корабоплаване по реката Св. Лаврентий.

Като изтъкнат републиканец през 1896 г. Уилсън оглавява специален партийен комитет за изготвяне на външнополитическата платформа на партията. Проектите, представени в този комитет, маркират Китай като първата цел на американското извънконтинентално проникване. За Уилсън малките военно-политически начинания в Куба и Хаваите „не отговарят на историческите перспективи на американската търговска мощ“⁵⁷. Заедно с известния нюйоркски адвокат и инвеститор Джон Макок, Уилсън замисля гигантски проект за построяването на китайска континентална жп линия, която по море през холандските източнииндийски острови и Австралия да транспортира суровини и американски стоки до Ню Йорк, Бостън и Филадельфия.

Последователен привърженик на тази идея е и Чарлз Денби, американски посланик в Китай. Заедно с него Уилсън представя пред Конгреса проект за сътрудничество с Русия и Китай понеже според тях петербургското

правителство има най-висок престиж в тази страна. Сенаторите Дж. Кок, Ед. Симън, Дж. Пемброук и конгресмените Дж. Риид и П. Стивънсън изразяват чрез печата и на парламентарните дебати активно съгласие с Уилсън. Според тях бъдещето на американското влияние в света е в Азия, където Вашингтон може да установи трайно сътрудничество с Петербург на английска почва върху принципа на сфери на влияние. Възражайки яростно на Меън, Уилсън пише: „Нашето национално разширение трябва да бъде континентално подобно на руското, а не по море, както правят Великобритания, Франция и Германия“⁵⁸. Тази теза среща много иронични забележки като тези, че до Китай трудно се стига по суша. Но под континентална експанзия Уилсън и неговите съмишленици разбират усвояването на огромните китайски пространства въпреки европейска или японска съпротива.

Тази група се обръща към Дж. П. Морган и Е. Карнеги, към колективната управа на „Стандард ойл къмпани“ с молба за финансиране на това начинание. Предлагат техни съмишленици да бъдат назначавани на дипломатически постове в Китай, Русия и Индия, за да се използват политически оръжия в проникването в Китай и Азия. След избирането на У. Маккили за президент Уилсън поисква посланически пост за Русия, Дж. Макок — министър на войната, У. У. Рокхил следва да замести в Китай Денби. Това не са само персонални амбиции за политическа кариера. Те свидетелствуват за един нов подход в борбите по въпросите на външната политика в САЩ — една предварително съставена тактическа концепция следва да бъде реализирана най-напред „у дома“ след монополизирането на ключовите външнополитически постове не само от една партия, но и от една външнополитическа групировка.

Китай е главната, но не единствена цел на експанзионизма на Уилсън. След испано-американската война той е активен привърженик на анексията на Куба. Въпреки т. нар. тилерова поправка на резолюцията на Конгреса относно Куба от април 1898 г., която отхвърля анексията и дори контрола върху този остров от страна на САЩ, Уилсън настоява, че „бъдещето на Куба още не е ясно“⁵⁹. От август до ноември 1899 г. Уилсън обединява Л. Ууд и И. Рут, които са съперници за поста военен министър, за да пропагандира за политика, игнорираща „тилеровата поправка“, както и stationиране на американски военноморски контингент в Куба. Провалът на такъв подход в кубинската политика на пряка анексия свидетелствува, че в САЩ поне по този въпрос преобладават по-умерените кръгове, представени от самия президент Маккили.

Но неотслабеното влияние на групата около Уилсън в обсъждането на външната политика на САЩ свидетелствува за алтернативното състояние на нейната стратегическа концепция. Наричам Уилсън традиционен експанзионист, защото всичките му препоръки и настоявания пред различните американски институции, касаещи външната политика, са представени в привлекателната обвивка на национална политическа позиция. Неговата идея за бъдеща Америка предвижда цялостна държавна територия от Карибските острови до Китай. Той не отделя политическите, стратегическите и стопанските фактори в американската експанзия. Панамериканската икономическа система, доминирана от САЩ, за него е по-малко значима, отколкото непосредственото уголемяване на териториалните размери на САЩ, включително с военни средства.

Тази идея, известна още от времето на Войната за независимост, е старомодна за американското държавно развитие и несъобразена с конкретните условия на американския континент. Икономическата хегемония на САЩ като историческа перспектива в края на века вече не бе тайна нито за

американските политици и държавници, нито за умните наблюдатели от другата страна на света. Именно поради това рискованата и скъпоструваща тактика на насилствено завземане на територии бе често отхвърляна. Но вижданията на Уилсън не останаха без следа в американското политическо мислене. Можем да установим, че именно той е идейният създател на т. нар. силова дипломация във външнополитическото поведение на САЩ, която се прилага по времето на Т. Рузвелт. На американската дипломация обаче бяха необходими стратегически, търговски, дори културни и морално-идеологически фактори в тяхното „излизане“ на попрището на световна велика сила. Прimitивните крайности на бившия генерал Уилсън не можеха да бъдат такъв арсенал.

След анексията на Филипините американският поглед към китайските пазари става очевиден. Тогава отново изгрява звездата на споменатия Чарлз Денби, който модернизира Дж. Уилсън. Самият Денби олицетворява връзката между Филипините и Китай в американската външна политика. Той започва своята теоретическа дейност като идеолог на външната политика при дебатите по филипинската политика на САЩ, след които през лятото на 1898 г. заминава със специална мисия за Китай. Денби отива там с опита на политик, имащ вече тринадесетгодишен опит на министър в различните департаменти на САЩ и бивш посланик в същата страна. Дългогодишните си наблюдения върху ефективите на американската политика Денби синтезира в стройна теза относно зависимостта между социално-икономическото положение в САЩ и насоките на нейната външна политика. Неговата главна изходна точка лежи в простата декларация, че „Ние (САЩ — б. а., А. П.) не можем да продадем в къщи всичко онова, което сега произвеждаме“⁶⁰. Тази библийска баналност има във вижданията на Денби далеч по-широки измерения. За него „социалното спокойствие“ вътре в САЩ може да бъде осигурено чрез търговско величие в чужбина. Тук той еkleктично заема декларациите на британските апологети на ранния империализъм — Чарлз Дилк, Джеймс Фроуд и Джон Сили.

Но неговият прагматичен принос в „общуването“ на развитите страни с обектите на външната експанзия се състои в изработването на индивидуален подход, съответстващ на стратегическото разположение, стопанските ресурси и държавната зрелост на страната обект. Според тези изисквания Денби одобрява евентуалното завземане на Куба и Филипините, но възразява срещу Хавай и Канада. Най-амбициозни са неговите идеи по отношение на Китай. Според Денби САЩ са исторически призвани да „отключат“ тази страна за световната търговия и култура. Ключът за такова отключване според него е вече споменатата идея за покриване на Китай с конструирана и поддържана от американците жп мрежа. Денби се надява „да разруши настроенията срещу чужденците тук с мъдра и търпелива търговска и културна пропаганда“⁶¹. Той настоява за пряк достъп до търговските пунктове на Китай чрез външната защита на тази страна от европейското стопанско вмешателство. Според него китайските политици следва да бъдат убедени не само че САЩ нямат териториални претенции по отношение на Китай, но и че не одобряват каквото и да е посегателство върху китайската територия. Виждаме, че по този начин и в този район на планетата Денби е практически обединител на идеите на Уилсън и необходимия дипломатически финес в политиката. За него влиянието на САЩ в Китай има две предварителни условия — демонстрация на икономическата изгода от търговията и дипломатическа защита на китайските претенции спрямо Англия, Русия, Франция и Япония. Победеният в японо-китайската война от 1894 — 1895 г. Китай става по този начин лесна, но в същото време силна

карта на американската азиатска политика, защото всички останали европейски сили са загубили значителен кредит в китайските управляващи кръгове. „Ухажването“ на Китай, замислено още преди войната, е улеснено от безцеремонната политика на останалите Велики сили, както и от флирта на Англия с Япония, която гледа на последната като на контрасила в Азия срещу Русия.

През януари 1899 г. идеите на Денби по отношение на Китай имат 32 привърженици в Сената. Следват т. нар. първа нота за „отворени врати“ от 6 септември 1899 г. и втора нота за „отворени врати“ от 3 юли 1900 г.⁶² Идейните проекти придобиват законодателно държавно потвърждение.

Така че борбата или дискусията нямат само абстрактното съдържание на обмяна на мнение, какво трябва или какво не трябва. „Правенето“ на китайската политика от САЩ няма само регионално значение. То показва вече не само зараждането, но и практическото провеждане на една експанзионистична политика под привлекателната форма на защита. Тази еволюция има голямо значение за планирането на американското външнополитическо поведение по-късно и особено в Европа.

Идеите на Денби са продължени и развити от неговия по-млад съвременник Чарлз А. Конант, който през септември публикува първата статия от серията „Икономическата основа на империализма“. Тази книга е сравнявана по значение с Джон Хобсън и дори със съчиненията на Ленин. По ироничния израз на Д. Хили, разликата между Конант и останалите теоретици на империализма е, че „той одобрявал това, което описвал“⁶³. Анализите на Ч. Конант повтарят известната в Европа теза за зависимостта между международните отношения и икономическата експанзия. Той се стреми първо да убеди американските търговци да променят формите на стопанските си връзки с чужбина от износ на продукция към износ на инвестиции. Втората му дейност е насочена към американското правителство, което според него следва да е по-активно ангажирано в американското икономическо проникване. Конант приема, че след като Африка е вече разделена между европейските сили, САЩ трябва да се обърнат в друга посока. Той упреква американското правителство и Конгреса за пасивност и недостатъчна подкрепа на американското „излизане“ на световната икономическа арена. За него няма едно решение и една рецепта в тази насока. „Дали ще присъединим територии, дали ще настаним гарнизони, дали ще подкрепяме само номинално независими управници или ще се задоволим само с търговско влияние — всичко това е въпрос на подробности“⁶⁴ — се обръща той на една общонационална дискусия през 1898 г. към представителите и на двете партии. Конант е конвенционален политически мислител, който съединява традиционния експанзионизъм на САЩ с европейския „опит“ за завладяване, подчинение или влияние.

За разлика от много политически дейци от края на века Конант вижда в Русия най-главния противник на американското икономическо разпространение в Азия и специално в Далечния Изток. „Докато Русия настъпва с гигантски стъпки в Централна Азия, великата република на Запада трябва да направи същото през Пасифика, за да се срещне с нея за борба и победа“⁶⁵. Всичките тези призови не са, разбира се, единствените и не са най-оригиналните дори и вътре в Съединените щати. Но тяхното значение е в обстоятелството, че от всички „теоретици“ на американската външна политика Ч. Конант има най-голяма „изпълнителна“ власт. Той прави много за политическата централизация на различните групи експанзионисти и по този начин представя на правителството и пред общественото мнение прагматично осмисляни препоръки. „Общественото мнение, твърди Конант,

вече не се създава чрез дебатите в Конгреса, а чрез съветите на неангажираните с пряка политическа дейност специалисти по страниците на пресата⁶⁶. Това изявление е много важно с оглед на една съществена особеност на дискусиите в САЩ по въпросите на външната политика.

САЩ са единствената тогава страна, в която тази дискусия няма така силно прилегнала партийна окраса, както в Англия, Франция и другите страни в Европа. Препоръките и настояванията пред Конгреса и президента за намеса по външнополитически въпрос се поднасят като „надпартийна“ рецепта, която облагодетелствува в еднаква степен всички слоеве на обществото. Това манипулирано отсъствие на партийен облик в борбата по външната политика в САЩ има далечни исторически последици. То ангажира политически много социални групи и обществени организации, личности и институции. Но когато идва време за вземането на решения, цялата тази формация от участници упражнява малко влияние. Именно така и можем да обясним по-късно сравнителната слабост на прогресивното обществено мнение, особено когато е необходимо да се изрази силна опозиция спрямо външнополитически действия.

С такава перспективна историческа цел са и непрекъснатите настоявания на Конант за отказ от изграждането на военни институции. За него отсъствието на открит милитаризъм ще направи САЩ не само по-привлекателна страна за обектите на нейната политика, ще поддържа социалната мобилност в страната, ще отстрани един тромав и невинаги оправдан финансов товар, но и ще успокои настръхналото след Куба, Филипините и Пуерто Рико американско обществено мнение. Към 1900 г. Конант е вече експерт с голяма репутация, постоянен съветник на Държавния департамент. През 1901 г. Конант става главен лобист за прилагането на американската банкова система на Филипините. Това е първата стъпка на САЩ в практическата интеграция на завземаните земи с общофедералната икономика.

Известният Уилям Хауърд Тафт, тогава цивилен управител на Филипините, уведомява военния министър на САЩ, че Конант има идеи да приложи тази мярка за всички отвъдни територии на САЩ — тогавашни и бъдещи. Но предложенията на Конант никога не бяха приети от Сената. Едва през март 1903 г. е приет като закон неговият проект за обща валутна система между САЩ и Филипините. Това свидетелствува за опозицията, която среща всяко нововъведение в контактите на САЩ с останалия свят. Много влиятелни политици и общественици още не приемат модерните разбирания за една икономическа общност между САЩ и малките подвластни територии или се страхуват от тях.

Но теоретичната позиция на Конант допринася много за оформянето на идеи за интеграция между метрополията и колонииите. В Англия тази идея има, разбира се, много по-голямо развитие предвид огромните колониални пространства на Британската империя. В САЩ тя се деформира под формата на „политическо невмешателство“ в териториален смисъл, за да се изяви в икономическия натиск „навън“. Именно тази еволюция ще изведе САЩ в началото на века на едно от първите места в борбата за световно господство. Именно тогава вече наблюдаваме „връщането“ на политиката към икономиката. А времената на Уилямс, Руут и Конант ще бъдат отминали като младенчески етап в многовариантното търсене на методи и средства за утвърждаването на САЩ в света.

От внесените в сенатската комисия по външните работи 121 конкретни предложения за поведението на САЩ спрямо останалите държави за годините 1894 — 1900 г. са разгледани 89 и са удовлетворени 21. Това са предложения,

постъпили по неофициален път. По същия показател за периода 1900 — 1904 г. са постъпили 153 предложения, разгледани са 91 и са удовлетворени 41. Тази кратка сравнителна статистика свидетелствува както за своеобразното „либерализиране“ на външната политика, поне по линията на общественото обсъждане, така и за нарастващото влияние на политическите формации вън от федералните институции.

Но ако търсим типичен пример на съотношения между участие в дискусии и участие в практическото управление, на теоретическо мислене и политическо действие, пред нас незабавно се появява ярката фигура на бъдещия 26 президент на САЩ — Т. Рузвелт⁶⁷. Малко са тези президенти, които оказват такова голямо внимание и принос във външната политика, както Рузвелт. Още по-малко са пък тези, които далеч преди да влязат в Белия дом са имали значително и пряко политическо въздействие върху федералната машина, както него. Дълго преди президентството си от 1901 до 1908 г., Рузвелт е водещата фигура по перспективното планиране на американската външна политика. Дълго след президентството си Рузвелт като лидер на Националната прогресивна партия дирижира законодателството през т. нар. прогресивна ера в американския политически живот. Идеите и особено методите на Рузвелт ще станат за много поколения американски политически пример за упражняване на политика на „желязо, облечено в кадифе“, т. е. на груб натиск под формата на съчувствено доброжелателство. В сложната обстановка на заплетените класови, фракционни и лични интереси през 80-те години на века Рузвелт внася своеобразна „яснота“, поне що се отнася до методите на САЩ във външната политика.

Т. Рузвелт обикновено се представя като онова политическо динамо в американския обществен живот, което поставя основите на модерното американско президентство. Известен и до днес повече като легенда, отколкото като политическа реалност, Т. Рузвелт още приживе става своеобразна персонификация на американския империализъм. В тази присъда има голяма доза истина. Но империализмът на Рузвелт се различаваше както по идеи, така и по методи от много други американски политици и държавници, които също можем да категоризираме като империалисти. Като един от най-влиятелните привърженици на воинствуващия експанзионизъм Т. Рузвелт играе значителна роля в дебатите, във формирането и в приложението на американската външна политика още от средата на 90-те години на XIX в. През тези години значението на Рузвелт в американския политически живот клони повече към публицистичната му дейност, отколкото към участник в непосредствената партийно-политическа борба. Но точно оттогава той заема много силни позиции в създаването на основните неписани доктрини на американската външна политика.

По това време Рузвелт е все още онова, което вече назовахме традиционен експанзионист — през 1894 г. той пише статии, възхваляващи анексията на Хавай, подкрепя активно строежа на Панамския канал, одобрява кубинските, мексиканските и канадските параметри на пропагандираното континентално разширение. През октомври 1895 г. в авторитетното списание „Сенчури мегазин“ той публикува четири есета, настояващи за засилване на военноморското строителство на САЩ за сметка на обикновената търговска и съобщителна флота. Личен приятел на Хенри К. Лодж и редовен сътрудник на Т. А. Меън, Рузвелт изцяло споделя старите схващания за военното могъщество на САЩ като изходна предпоставка за тяхното политическо и търговско надмощие⁶⁸.

Ако А. Меън е теоретик на империализма като форма на външна политика, то Т. Рузвелт става негов практик. Още в тези години, когато се

обсъждат насоките на американската външна политика, Рузвелт се проявява по начин, който го прави по думите на американския историк Д. Пъркинс „полицая на Запада“. По-късно Т. Рузвелт ще бъде първият американски президент, който изведе експанзионизма на равнището на държавна политика.

През септември 1897 г. той активно настоява за бързи военни действия от страна на САЩ в Куба, а когато войната избухва, пледира пред американското общество, че „САЩ трябва незабавно да вземат Манила, Хавай и Пуерто Рико“⁶⁹. Тази прибързана и дебелашка войнственост на Рузвелт никога няма да изчезне от неговия маниер на политик. Но в същото време Рузвелт постепенно изживява лична и вътрешна еволюция като държавник и то специално по въпросите на външната политика.

Прагматичният реализъм на Т. Рузвелт продуцира прости, но навременни и ефективни убеждения. При отсъствие на силни съседи Съединените щати ще срещнат значителна съпротива във външната политика само от страна на заинтересовани сили, а не от страна на прекия обект на интереса. Рузвелт е първият американски политик, който още през 1897 г. изтъква перспективите на бъдеща заплаха за САЩ от страна на такива младежи в световната политика като Германия и Япония. Между Т. Рузвелт и споменатия Уилсън се развива гореща полемика относно насоките на американската външна политика. Тя символизира две тактически схващания в начина на външнополитическото мислене в тази страна в края на века. През декември 1899 г. става ясно, че кайзерът е наредил на Генералния щаб на германската армия да разработи план за дебаркиране в Куба.

Между 1901 и 1909 г. Германия установява постепенно морско присъствие в Карибско море и Южния Атлантук. По инициатива на фон Тирпиц там е изпратена флота от четири броненосца и три миноносца на постоянно пребиваване. През 1907 г. Кайзерът открито заплаши с окупация пристанищата на Венецуела и Санто Доминго. Доминиканската република предостави за акостиране и ремонт три от своите пристанища на разположение на германския военноморски ескадрон. Именно по това време се засилва търговското проникване на Германия в Латинска Америка, демонстрирано най-убедително с монопола върху снабдяването и модернизирането на мексиканската армия и кредитирането на Колумбия и Венецуела. Поради тази активност от 1906 г. американското военноморско командване гледаше на Германия като на зараждаща се заплаха за американските морски интереси и в Тихия, и в Атлантическия океан. Американската преса допускаше евентуално военно сблъскване с Германия, защото след 1900 г. тя постоянно нарушавала доктрината Монро.

Колкото и преувеличени да бяха тези опасения, от 1903 г. германските амбиции за господство в Европа и за установяване на колониална империя, засягаща райони на интереси и за САЩ, стават съществена, ако не най-важна страна на американското наблюдение върху променящата се световна политическа обстановка.

Европейският аспект на външнополитическата позиция на САЩ за пръв път в историята на тази страна излиза на преден план. Това развитие създава конкретни възможности за популяризирането на идеята на Рузвелт за „европеизирането“ на американската външна политика. От 1899 г. той повежда атака срещу т. нар. континенталисти, които, следвайки старата инерция на отиващия си век, настояват за „затварянето“ на САЩ на американския материк. Тази кампания на Рузвелт, разбира се, не означава намаляване на американските усилия в западното полукълбо. Напротив, той смята, че само с американска намеса в европейските работи американското правителство може да бъде силен партньор или съперник на европейските

сили в колониалните конфликти. За него „пътят на американските успехи в Австралия, Нова Зеландия, Филипините и дори Индия минава през Европа“⁷⁰.

Тази така открито изразена декларация е предизвикателство не само срещу Европа. Тя ревизира традиционната линия на ненамеса на САЩ в европейските работи, която имала вече цял век опит и потвърждение. За Рузвелт централен проблем на американската външна политика следва да стане европейското осигуряване на световното влияние на САЩ. Той ожесточено спори по страниците на сп. „Форум“ с традиционалиста Адамс Бруук, според който „САЩ нямат място и роля в Европа“. Рузвелт посочва опасностите от това разграничение и доброволно отчуждение, които нямат нищо общо с онази позиция на „блестяща изолация“, която си е извоювала Англия. Отговаряйки на друг автор П. Олсън, той поучава, че „не с внимание и търпение, а с намеса по всички части на света Англия днес е излязла в уникална стратегическа позиция в днешния свят“⁷¹.

Племичната публицистика на Т. Рузвелт свидетелствува едновременно за приемствеността и за промяната в американската външна политика. Той одобрява например анексирането на Филипините, но предупреждава, че „този успех на Америка не следва да бъде преувеличаван. Ние не можем да сме доволни от такива малки победи, които са необходими за нашето развитие, но които още не ни правят световна нация“. Същата констатация е валидна по отношение на неговите виждания за методите в осъществяването на външнополитическите цели на САЩ. През 1886 г. той е активен поддръжник на война с Мексико, която тогава изглежда неизбежна. През 1889 г. той е единственият политик, който пропагандира по-твърди мерки, включително война срещу Германия заради споровете за островите Самоа. Венецуелската криза от 1895 г. отново го кара да пише и ораторствува за война този път с Англия, без да споменаваме антииспанските му филипики преди войната от 1898 г.

В същото време Рузвелт решително се противопоставя на уопомрачителните подканяния на групата около Уилсън за превантивна война срещу издигащата се Япония или военна „помощ“ на Китай по време на японо-китайската война от 1895 г. Той одобрява репресиите в Куба, Панама и Филипините, инспирирани от САЩ, но в същото време е разгневен от нетактичното поведение на американските пратеници в Иран, Индия, Китай и Османската империя и посочва, че „Америка може да спечели в Китай само с културно влияние, търговски предимства и такт, насочен към умиротворяване на страната“. Цялата философия на Рузвелт, налагана на американското обществено мнение, е насочена към натрапчивата идея, че строителството на бъдещото американско господство следва да се различава по форма от „бялата европейска експанзия“.

Това тактическо разграничение е реализирано от идейния съмишленик на Рузвелт Илайхю Руут, който за разлика от него търси морална аргументация за планирането на САЩ на световната арена. Да не забравяме, че в края на XIX в. все още съществуваше като официална доктрина разделянето на света на цивилизован и варварски. Индустриалният прогрес и културно-образователното усъвършенстване бяха отдавани на първия, докато всеобщата ретроградност и етнически деформации бяха лепнати отличителен белег на „нецивилизования“ свят. Това преднамерено разделяне бе моралната система, от която изхождаше европейската колонизация на азиатския и африканския свят още от средата на XVIII в. Цивилизовани и „нецивилизовани“ общества бяха станали част от политическия жаргон на европейската дипломация. Инфилтрацията на това понятие в американското общуване с външния свят бе оплодено и обогатено. Според Илайхю Руут, американската мисия в света

следва да бъде обоснована не толкова с цивилизоването на „нецивилизованите“ общества или дори с християнизирването на примитивните райони и народи, колкото с нанасянето на стопанските и организационни нововъведения на напредналия капитализъм.

Въпреки че американското мисионерство вече имаше половин век опит в различни части на света, Руут упрекваше „аполитичността“ на протестантските мисионери, които като проповедници на Христовото слово следва да не забравят и американския флаг. Личната кариера на Руут сама свидетелства за възможностите на такава превъплъщение. Започнал като теолог и адвокат, той става сенатор от Републиканската партия, посланик на САЩ в Испания, а през март 1899 г. е назначен за министър на войната. Куба, Пуерто Рико и Филипините внезапно изтласкват този довчера малко известен вън от Ню Йорк адвокат в позицията на централна фигура във формулирането на колониалната политика. Куриозното е, че именно в такава функция Руут запазва репутацията си на умерен и дори миролюбив политик, съпоставен с Уилсън и Рузвелт. По време на войната с Испания Руут развива тезата за „освободителния“ характер на войната. Именно на него принадлежи развитието на доктрината Монро в привлекателна за латиноамериканските народи форма. Руут представя САЩ като исторически поддържник на националноосвободителното движение на целия континент. Той отхвърля примитивните тези за механическа анексия на Канада, Куба и Мексико. За него „политическото влияние е по-значимо в модерно време, отколкото приобщаването на чужди земи, населени с разнородно и враждебно население“⁷².

Руут смята, че САЩ следва да се намесят във война само в случай, подобен на кубинския, когато „кубинската криза е справедлива, а испанската позиция неудържима както от законна, така и от морална гледна точка“. С тези си възгледи Руут постепенно обединява различните групировки в Сената, Конгреса и в самото правителство. Изоставил нетактичните войнствености на своя предшественик Ръсел Олджър, Руут постепенно става най-значимата фигура в цялата администрация на президента Маккинли. Той отхвърля безконтролните искания за териториални разширения като „опасни за бъдещото влияние на САЩ“. Войната с Испания го изправя пред свършен факт. Но по време на бойните действия той непрекъснато отговаря на запитвания от пресата и Конгреса, че Куба не трябва просто да бъде окупирана след войната. Руут прави разлика между отделните близки обекти на американската външна политика. Той се съгласява с действията срещу Филипините, защото за света „ние се сражаваме срещу болната егоистична амбиция на един военен диктатор“⁷³. Но в същото време той „обуздава“ безконтролните апели за дебаркиране на Бахамските острови и изгонването на англичаните оттам или осъжда антифренски прояви на Мартиника и Гваделупа. Той остро критикува безразличието на американското правителство към националните движения във Вест Индия и Централна Америка. Руут смята, че ролята на САЩ в света следва да бъде „точно обратната“ на останалите европейски сили. Той посочва, че не окупация, а благоприятни търговски договори са необходими за американското влияние в Куба и Пуерто Рико. Когато Конгресът задържа договора за реципрочитетна търговия с Куба, обикновено спокойният Руут изпада в истинска ярост от липсата на перспективно виждане на „склерозиралите старци“. Въпреки неговата опозиция, Пуерто Рико все пак е обявен за територия на САЩ. Руут тогава настоява в т. нар. Органически акт от 1900 г. да се предвиди максимално възможното самоуправление на острова. Така вижда той и американския протекторат върху Филипините, който може да бъде запазен за

„неясното бъдеще с такт, който липсва на испанците, а понякога дори на англичани и французи“⁷⁴.

Руут предпазливо се противопоставя на войнствуващия екстремизъм на Т. Рузвелт. Известната фраза на последния „нито един мирен триумф не е така велик, както триумфа на война“ е окачествена от Руут като „образец на първобитно поведение в човешкото мислене“⁷⁵. Като помним, че тези декларации са правени по времето на военното министерствуване на Руут, можем да си представим до каква степен фразата доминира над действието. Но в същото време не бива да забравяме, че именно благодарение на групировката около Руут в американското политическо мислене е преодолян милитаристичният подход във външната политика, за да отстъпи място на смесените методи на настъпление, компромис и дори отстъпки. Руут е силно повлиян от английския историк и публицист Джон Сили, който още в средата на 80-те години предвиди, че две сили — Русия и САЩ, ще определят след сто години бъдещето на планетата. Поради това Руут иска да предпази американската политика от излишно „поглъщане“ на ненужни територии, с които да създаде стратегическа основа за обща европейска конфронтация срещу САЩ преди те да наберат достатъчно влияние и мощ, за да устоят на такъв колективен натиск.

Това е особено валидно за Африка и Далечния Изток, където САЩ са „най-късно пристигналият гост“. Руут „внася“ в американското обществено обсъждане на външната политика тезата за „контрол чрез приятелство“ на САЩ върху съседни и далечни слаборазвити страни. Това е американският „принос“ към неоколониализма в бъдеще, но в края на XIX в. доктрината за „съюзяване“ със слаборазвитите страни е приемана не само като нов подход в прилагането на американската външна политика. Тя късогледо е приемана от някои неевропейски сили като умерена и като различна от традиционната външна политика на европейските държави. Така Руут става идейният строител на важен организационен принцип в американската външна политика — външен отказ от непосредствено териториално завземане за сметка на трайно установено икономическо или стратегическо влияние. Той „съединява“ търговското надмощие на САЩ, вече достатъчно стабилно на американския континент, с принципите на външнополитическата експанзия. За разлика от Великите сили в Европа тази експанзия има „по-творчески“ приложения поне в средствата и тактическите цели.

Каква е крайната равностметка на „големите дебати“ по външната политика на САЩ? Преди всичко трябва да отделим в тези дебати критиката, полемиката и дискусията. Вторите две явления бяха само временна „семейна разпра“ в американските политически среди. Там нямаше борба в буквалния смисъл на тази дума, а настойчиви искания за корективи, които имат спомагателна роля за утвърждаването на САЩ като световна сила. Особеностите на това утвърждаване в областта на външната политика се изразяват в едно „закъсняване“ на теоретичните оправдания на империалистическите похвати в сравнение с някои европейски държави. Но именно това закъснение поражда една по-изтънчена форма на американската външна политика поне в този период и поне в няколко случая. Тази изтънченост се изразява най-общо в общественото осигуряване на експанзионизма и най-вече в провеждането на експанзионизъм чрез по-съвършени тактически похвати.

Друга съществена особеност е създалата се традиция за „надпартийност“ в дискусиите по външната политика, която се поднасяше пред американското обществено мнение като общонационална кауза. Дори и антиекспанзионисти като споменатия М. Дули могат да бъдат определени като експанзионисти, ако следваме общоприетите стандарти за оценка на това понятие. И

империалистите, и антиимпериалистите ратуваха за морално и политическо ръководство на САЩ в света⁷⁶. „Вътрешният антиекспанзионизъм“ бе само критика на методите, а не на целите, които според антиекспанзионистите не оправдаваха средствата. Тези, които възразяваха срещу експанзионизма, не излязоха извън рамките на една конституционно-морална аргументация и не предложиха алтернативно решение на външнополитическите задачи на държавата.

Първото в историята на САЩ антиколониално и антивоенно движение претърпя естествено поражение не само поради своето разединение, но и поради усъвършенствувания опит на управляващите сили. Те не вървяха сяло по един предначертан път, а възприеха гъвкав подход в похода си за световна хегемония, който предвиждаше многовариантни планове за световна реализация. По този начин във външнополитическата практика на САЩ бе избягната анексията на Куба и Хавай въпреки настояванията от влиятелни източници.

Неслучайно времето на „голямата стратегия“ в Европа, когато Великите сили предприеха надпреварата във въоръжаването, увеличиха армиите си, разшириха владенията си в Азия, Африка и океанските острови, сключваха секретни договори и военни конвенции, съвпада с годините на „големите дебати“ в САЩ по външната политика. Скъсването със стогодишния „исторически континентализъм“, стопанската и дипломатическата интервенция в Азия и Европа, трансформацията на САЩ във „велика световна сила“ бе извършена паралелно с критичното публично търсене на най-успешните начини за такава една реализация. Империалистическата агитация бе поднесена под разнообразните форми на проекти и варианти за защита от чуждо вмешателство. Това придаде необикновено влияние на идейните дискусии, които получиха обществена подкрепа въпреки антиимпериалистическата кампания. Много обществени слоеве бяха ангажирани в последната, но тя не даде реални резултати. Много по-малко бяха кръговете, които застъпваха противоположната идея. Техните препоръки бяха условно възприемани от федералното ръководство. Това се дължи не само на класово-политическите позиции на експанзионистите, а и на обстоятелството, че империалистическата програма бе изкусно експонирана като многовариантно приложение на външна политика, каквато има всяка държава, като формули и планове за предизвикана реакция, отколкото като зоеователно начинание. Войната от 1898 г., която стана триумфът на американския империализъм, бе обявена за освобождението на Куба. При всичките антиимпериалистически атаки срещу президента Маккинли през ноември 1900 г. той е преизбран с 100 000 гласа повече, отколкото през 1896 г., докато неговият опонент У. Дж. Брайън с програмата си за вътрешна консолидация получава 130 000 гласа по-малко. Това преизбиране, а по-късно и идването на вицепрезидента Т. Рузвелт (след убийството на Маккинли през септември 1901 г.), е финалът на борбата за и против експанзионизма. Утвърждаването на експанзионизма го прави част от външната политика на САЩ. Неговото отпадане от злободневните коментари свидетелствува за приемането му като органическа част от функциите на държавата.

Антиекспанзионизмът става морално и фактически малцинствено движение. Външната политика на САЩ възприема експанзионизма в предлаганите му по време на дискусиите форми и така получава необходимата обществена подкрепа. Настъпва своеобразно „помиряване“ — резултат на взаимни отстъпки и от общ интерес. Външната политика на САЩ получава преднамерена общонационална окраска.

В потвърждение на това има поне четири кратки доказателства. Първо, американската експанзия има подкрепа дори и от страна на популистите.

Това, че тя е игнорирана от такива институции като мисионерските, няма особено значение. От значение е другото обстоятелство, че политическото мислене в смисъл на критика не бе реализирано, докато политическото мислене в посока на утвърждение бе постигнато навреме. Второ, твърдението, че няма имперска доктрина още съвсем не значи, че няма имперска политика и няма империя. Да не забравяме, че тезата за отворени врати по отношение на Китай е своеобразна манифестация на един глобален експанзионизъм, поднесен под друг външен облик. Амбицията на САЩ да продължи и приложи тази теза и спрямо Африка чрез влиянието си в Либерия⁷⁷ свидетелствува, че тя има универсален за техните интереси характер. Третото обстоятелство е, че въпреки в САЩ да не бе създадена империя от колониален тип, в тяхната политика в края на века съществуваша всички агресивни в стопански и политически смисъл показатели. Австро-Унгария, която не бе колониална сила, бе също агресивна държавна формация. Селективният морализъм на американските правителства от Полк до Рузвелт свидетелствува за различен подход към еднотипно политическо развитие в Европа и Америка и дори различен резонанс всред американската общественост. Вярно е, че Кливланд отказва да санкционира анексията на Хавай през 1893 г.⁷⁸ под натиска на обществеността, но също вярно е, че именно при Кливланд от 1885 до 1889 г. се развива силна експанзионистична пропаганда, която е гледана благосклонно от федералните власти. Споменатият отказ на Кливланд не е последица единствено от антиекспанзионистичната агитация, а съображение от тактическо естество, отлагане за по-благоприятни обстоятелства. Така че американската империя не е резултат от „авантюрите на малък брой политици“⁷⁹, а естествен резултат от характера и тенденциите в развитието на САЩ като държава.

Това развитие включва постепенно преминаване от отбранителен към агресивен изолационизъм, от доктрината Монро към създаването на имперска Северна Америка. Така САЩ не стават внезапно велика сила, не присъединяват територии „поради недоразумение“, както понякога твърдят традиционалистите в американската историография. Петдесет години преди анексията на Хавай съществуваше активна общественополитическа агитация за териториалното уголемяване на САЩ. Именно тази агитация бе облика и основата на реалностите в проектираните варианти за „излизане“ на САЩ на световната политическа сцена.

Експанзионистическата програма на САЩ не е само продължение на икономическия детерминизъм в тяхното развитие — иначе тя би имала ограничени и временни прояви. Тя обаче не е и резултат на романтичното политическо въображение на теоретичите на външната политика на САЩ. Не частната печалба е двигателната сила на тази програма, а стратегическите предохранителни мерки в зони на общ интерес на САЩ вече като имперска сила. Ограничаването на европейското влияние и налагането на американския контрол са главните мотиви на този експанзионизъм, който често пъти е представен като външнополитическо доброжелателство, насочено към търсената от САЩ гравитация на много държави в посока Европа — САЩ. Така се ражда, развива и прилага „доларовата дипломация“, която е американският „принос“ към неоколониализма. И ако в края на XIX в. в американската политическа практика преобладават доводите и методите на „влияние чрез приятелство“, армията на ген. Пършинг през 1917 г. донесе в Европа други „аргументи“ във външната политика на САЩ.

¹ Виж общ историографски преглед по въпроса в: В. Л. Паррингтон. Основные течения американской мысли. Т. 3. М., 1963, 451 — 489, както и уводната глава в монографията на споменатия по-долу съветски историк И. П. Деметъев. На английски език вече излизат синтезирани студии по историографията на въпроса. Вж.: James A. Field. American Imperialism: The „Worst Chapter“ in Almost Any Book. — The American Historical Review. Т. 83 No 3 (June, 1978), 644 — 669; Papers, Comments, Views, by Robert Beisner. — AHR, Т. 83. No 3 (1978), p. 668, както и полемичната дискусия по въпроса, поместена накратко в: Books and Arts. November 9, 1979.

² И. П. Деметъев. Идейна борба в США по вопросам экспансии (на рубеже XIX — XX в.). М., 1973.

³ B. W. Tuchman. The Proud Tower: A Portrait of the World before the War, 1890 — 1914. New York, 1966, p. 119.

⁴ У. Фостер. Очерк политической истории США. М., 1953, с. 309.

⁵ J. M. Dobson. America's Ascent: The United States Becomes a Great Power, 1880 — 1914. Northern Illinois Univ. Pr., 1978, p. 107.

⁶ В. И. Ленин. ПСС. Т. 30, с. 354.

⁷ David Healy. The US Expansionism: the Imperialist Urge in the 1890s. The Univ. of Wisconsin Pr., 1976, p. 12.

⁸ A. T. Mahan. The Problems of Asia. Boston, 1900, p. 4.

⁹ W. J. Bryan. Speeches and Letters. Т. 2. New York, 1913, p. 26.

¹⁰ A. Williams. The Inter-oceanic Canal and the Monroe Doctrine. New York, 1880, p. 102.

¹¹ D. Pletcher. Rhetoric and Results: A Pragmatic View of American Expansionism, 1865 — 1898. Diplomatic History. Spring, 1981, 95 — 96.

¹² U. S. Bureau of Census. Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970. Т. 2. Washington, 1975, p. 904.

¹³ D. Pletcher. Op. cit., 98 — 99.

¹⁴ C. Lewis. America's Stake in International Investments. Washington, 1938, p. 604.

¹⁵ American Foreign Treaties. Т. 2. New York, 1918, p. 79.

¹⁶ E. Atkins. Sixty Years in Cuba. Cambridge, Mass, 1926, p. 205.

¹⁷ D. Healy. Op. cit., p. 51.

¹⁸ A. Weinberg. Manifest Destiny. Baltimore, 1935, 65 — 66.

¹⁹ Congressional Records. 56th Congress. Т. 34. Pt. 7, p. 171.

²⁰ The Atlantic Monthly, 81 (May, 1898), p. 585.

²¹ D. Pletcher. Op. cit., p. 101.

²² American Foreign Treaties. Т. 2. New York, 1918, p. 78.

²³ The New York Tribune, January 21, 1879.

²⁴ J. M. Dobson. Op. cit., p. 12.

²⁵ D. Healy. Op. cit., 19 — 23.

²⁶ James D., Richardson, comp. A Compilation of the Messages and Papers of the Presidents, 1789 — 1897. Т. 7. Washington, 1898, p. 585.

²⁷ A. S. John Grenville, George B. Young. Politics, Strategy and American Diplomacy. New Haven, 1966, p. 83.

²⁸ C. Davis. A Treatise on International Law Including American Diplomacy. St. Paul, 1901, p. 273.

²⁹ Congressional Records. 53rd Congress. 3rd Session (1895), p. 104.

³⁰ D. Healy. Op. cit., p. 25.

³¹ Congressional Records. 53rd Cong., 3rd Sess. (1895), p. 104.

³² U. S. State Department. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1895. Pt. I. Washington, D. C., 1896, p. 558.

³³ Message of the President to the Congress, December 1895. Washington, D. C., 1895, p. 3.

³⁴ D. Perkins. A History of the Monroe Doctrine. Boston, 1941, 162 — 163.

³⁵ The Fortnightly Review, January, 1896, p. 4.

³⁶ W. Besant. The Future of the Anglo-Saxon Race. North American Review, August, 1896, p. 133.

³⁷ Review of Reviews, January, 1890, p. 3.

³⁸ J. Fiske American Political Ideas Viewed from the Standpoint of University History. New York, 1885, p. 8.

³⁹ M. Plesur. America's Outward Thrust: Approaches to Foreign Affairs, 1865 — 1890. Chicago, 1971, p. 138.

⁴⁰ D. Warner. The Idea of Continental Union: Agitation for the Annexation of Canada and the United States, 1849 — 1893. Lexington, 1960, 157 — 199.

⁴¹ Republican Party Papers. Т. 8. Washington, 1903, p. 99.

⁴² D. Warner. Op. cit., 234 — 235.

⁴³ Fr. Merk. Destiny and Mission in American History: A Reinterpretation. New York, 1963, p. 250.

- ⁴⁴ Public Opinion, December 24, 1896, p. 825.
- ⁴⁵ John A. S. Grenville, George B. Young. Op. cit., p. 274.
- ⁴⁶ John A. S. Grenville. American Naval Preparations for the War with Spain. Journal of American Studies, April, 1968, p. 43.
- ⁴⁷ Official Reports of the American Federal Committees. Vol. 4 (1901) Washington, D. C., 1901, p. 293.
- ⁴⁸ А. А. Грубер. Филиппинская республика 1898 г. и американский империализм. М., 1948, с. 373. За испано-американската война и съпротивата на филипинците срещу Испания и САЩ вж. пак там, 285 — 384.
- ⁴⁹ Preliminary Congressional Papers. T. 3 (1898). Washington, D. C., 1898, p. 199.
- ⁵⁰ Samuel Harber. Efficiency and Uplift. Chicago and London, 1964, p. 119.
- ⁵¹ A. J. Beveridge. The Meaning of Our Time and Other Speeches. Indianapolis, 1908, p. 27.
- ⁵² Miscellaneous Addresses of the Pan-American League. T. 2. New York, 1899, p. 67.
- ⁵³ Ibidem, p. 89.
- ⁵⁴ A. J. Beveridge, Op. cit., p. 41.
- ⁵⁵ C. G. Bowers. Beveridge and the Progressive Era. Cambridge, Mass., 1932, p. 70.
- ⁵⁶ T. Roosevelt. The Strenuous Life. New York, 1901, p. 22.
- ⁵⁷ New York Tribune, February 21, 1900, p. 11.
- ⁵⁸ J. Wilson. America's Interest in China. North American Review, February, 1898, p. 131.
- ⁵⁹ J. Wisan. The Cuban Crisis as Reflected in the New York Press. New York, 1934, p. 71.
- ⁶⁰ Ch. Denby. Our Policy and Our Trade. New York, 1897, p. 12.
- ⁶¹ Ibidem, p. 29.
- ⁶² Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1899. Washington, D. C., 1901, 129 — 130; Foreign Relations of the United States, 1900. Washington, D. C., 1902, p. 299.
- ⁶³ D. Healy. Op. cit., p. 194.
- ⁶⁴ Ch. Conant. The United States in the Orient. Boston and New York, 1900, p. 29.
- ⁶⁵ Ibidem, p. 194.
- ⁶⁶ Ibidem, p. 213.
- ⁶⁷ За възникването на буржоазно-реформистката идеология, свързана с Т. Рузвелт, вж. В. В. Согрин. Истоки современной буржуазной идеологии в США. М., 1975, с. 4 и сл. Характеристика на Рузвелт вж. И. А. Белявская. Теодор Рузвелт и общественно-политическая жизнь США. М., 1978.
- ⁶⁸ Literary Digest, September 17, 1898, p. 337.
- ⁶⁹ Forum, March 27, 1899, p. 54.
- ⁷⁰ Robert Sellen. Roosevelt and Wilson as World Politicians. Chicago, 1959, p. 51.
- ⁷¹ John Ferguson. American Diplomacy and the Boer War. The Univ. of Pennsylvania, 1939, p. 91. Последна интерпретация на известен американски учен върху ролята на Рузвелт в американската външна политика вж. в: Frederick W. Marks, III. Velvet on Iron: The Diplomacy of Theodore Roosevelt. Lincoln — London. The Univ. of Nebraska Pr., 1979.
- ⁷² R. W. Leopold. Elihu Root and the Conservative Tradition. Boston, 1954, p. 47.
- ⁷³ Robert Bacon, James Scott. Addresses and Reports by Elihu Root. Cambridge, Mass., 1916, p. 14.
- ⁷⁴ Ibidem, p. 15.
- ⁷⁵ R. W. Leopold. Op. cit., p. 51.
- ⁷⁶ D. Healy. Op. cit., p. 247.
- ⁷⁷ J. M. Lyan. Informal Imperialism: The United States in Liberia, 1897 — 1912. Diplomatic History. T. 5. No. 3, p. 221.
- ⁷⁸ A. Link., W. Leary. The Diplomacy of World Power: The United States, 1889 — 1920. London, 1970, p. 2.
- ⁷⁹ W. Karp. The Story of the Two Wars Which Altered Forever the Political Life of the American Republic. Harper and Row, 1979, 5 — 36.

ВЪПРОСИТЕ НА НАЦИОНАЛИЗАЦИЯТА В БРИТАНСКОТО РАБОТНИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ (1900 — 1950)

РУМЕН ГЕНОВ

Рецензент: *Христина Мирчева*

Редактор: *Милен Семков*

Румен Генев. ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛИЗАЦИИ В БРИТАНСКОМ РАБОЧЕМ ДВИЖЕНИИ 1900 — 1950 ГГ.

В настоящей статье исследуются вопросы эволюции концепций общественной собственности в британском рабочем движении в первой половине XX века и влияние этих концепций на политику тред-юнионов и политических организаций британского рабочего класса.

Эволюция концепций национализации в британском рабочем движении прошла по меньшей мере через три этапа, содержащие свои специфические особенности и обладая, в то же время, некоторыми общими характеристиками. Доминирующие тенденции во взглядах британского рабочего движения на национализацию сформировались под влиянием, преимущественно, фабианства и синдикализма. В 30-е годы, однако, эти основополагающие постулаты подвергались значительному переосмыслению и переформулировке.

Национализация некоторых ключевых отраслей промышленности занимала значительное место в сложном экономическом проекте „смешанной экономики“, осуществленном лейбористским правительством 1945—1951 гг. Хотя национализация и не выходила за рамки доктрин фабианства и ортодоксального кейнсианства, она была в то же время результатом давления со стороны боевых тред-юнионов и левых лейбористов. Однако национализация вопреки их ожиданиям способствовала успешной борьбе с капиталом, не сумев, таким образом поставить капитализм перед альтернативой.

Rumen Genov. THE PROBLEMS OF NATIONALIZATION IN THE BRITISH LABOUR MOVEMENT (1900 — 1950)

The paper examines the evolution of the concepts of public ownership in the British labour movement during the first half of the 20th century, and their impact on the policies of the trade unions, as well as of the labour political organizations.

The evolution of the British labour concepts of nationalization had passed through at least three stages, each containing certain specific features while sharing at the same time definite common characteristics. The dominating trends in the labour's views on nationalization were influenced by the doctrines of Fabianism and syndicalism. However, in the 1930s these underlying postulates were subject to considerable reassessment and redefinition.

Nationalization of certain key industries occupied a prominent place in the complex economic project of "mixed economy" carried out by the Labour government in 1945—1951. Although nationalization had been kept within the framework of Fabianism and orthodox Keynesianism, it was also a result of the pressures from the militant trade unions and the left-wing Labourites. But its realization fell short of their expectations, and it did not provide a challenge to capital.

Обобществяването на средствата за производство, разпределение и размяна е едно от най-старите програмни искания, издигнати от организираното работническо движение във Великобритания. Трябваше обаче да измине около половин век на агитация и политически натиск от страна на боеви настроените отряди на британското работничество, за да бъдат направени практически стъпки за осъществяването му. През първите пет години след Втората световна война лейбъристкото правителство на К. Р. Атли извърши национализация на емисионната Английска банка и на някои отрасли на промишлеността, отнасящи се предимно към инфраструктурата, и по тоя начин беше създадена обширна система от предприятия, обслужващи процеса на възпроизводство като цяло, собствеността върху които принадлежи напълно или частично на държавата¹.

Резултатите от осъществената „гълзяща“ национализация, извършена от лейбъристките правителства след 1945 г., обаче не оправдаха очакванията на заетите в държавния сектор работници за коренни промени в разпределението на националното богатство, нито задоволеха исканията им за демократичен контрол върху управлението на промишлеността. Ето защо въпросите за обществената собственост запазват своята актуалност в съвременното работническо движение и обсегът, методите и целите на национализацията продължават да бъдат предмет на остри идейни дискусии и политически сблъсъци. Искания за национализация на ред отрасли на обработващата промишленост и кредитно-банковите институти, съпроводена с въвеждане на промишлена демокрация, фигурират в документи на профсъюзите, в програмата на Комунистическата партия на Великобритания, а левите сили в Лейбъристката партия разглеждат обобществяването на средствата за производство като централен пункт в стратегията за демократичен преход към социализма.

Въпросите за развитието на схващанията за национализацията в работническото движение са получили твърде противоречиви тълкувания и често противоположни характеристики в историческата, икономическата и публицистичната книжнина. Така одържавяването на някои отрасли на промишлеността, които са „узрели“, т. е. стагниращи, неефекасни и неконкурентноспособни, се разглежда от британските социалдемократи като „социализация“, изменяща самата същност на капитализма. Претендирайки, че следват „трети път“ на развитие и декларирайки отричането както на капитализма, така и на реалния социализъм, десните лейбъристски идеолози и политици са склонни да отъждествяват напълно национализацията с „демократичния социализъм“². Пренебрегвайки характера на държавната власт, която я осъществява, и подхождайки едностранчиво към анализа на такова сложно явление, те откъсват външната форма — одържавяването, което не е тъждествено с обобществяването, от обективното съдържание на тая политика, насочена към укрепване на националната, т. е. капиталистическата икономика и към отслабването на политическия натиск от страна на работническата класа.

Представителите на лявото крило на Лейбъристката партия се отнасят резервирано или скептично към тезата на десните ръководители за

тъждественост на национализацията и други реформи със социализма и настояват за върност към принципите на обществената собственост в противовес на лейбъристките „ревизионисти“. Те настояват за провеждането на широка национализация, при която да се отчитат и интересите и исканията на заетите в държавните предприятия работници, като с въвеждането на промишлена демокрация се парират бюрократичните методи на управление. За тях обществената собственост е единствената алтернатива на засилващите се централизация и държавен контрол и експанзията на многонационалните компании и преди всичко ключов момент в стратегията за демократичен преход към социализма във Великобритания³.

„Новите леви“, противопоставящи се на „традиционната“ левица — КПВ, и левите в Лейбъристката партия, са склонни да виждат в схващанията и политиката на Лейбъристката партия едно от главните препятствия за придвижване към социализма, а наличието на искания за национализация в програмните документи разглеждат като „смокинов лист“, с който се прикриват поредицата от предателства на нейните ръководители⁴.

Повечето от английските и американските буржоазни автори изтъкват фабианската „умереност“ на лейбъристките схващания за национализацията и „постепенността“ в нейното осъществяване, като подценяват или игнорират натиска „отдолу“, от страна на боеви настроените профсъюзи и на левите сили в партията⁵. Исканията за осъществяване на широка национализация и въвеждане на промишлена демокрация се окачествяват най-често като „плащане данък“ на остарели партийни лозунги и радикална фразеология. В стремежа си да дискредитират извършената през периода 1945—1951 г. национализация, те я обявяват за „икономически провал“, спекулирайки с първоначалните трудности на съответните отрасли на промишлеността, свързани с необходимостта от тяхното модернизиране и дължащи се в определена степен на ценовата политика на лейбъристките правителства⁶. Някои автори посочват, че схващанията на лейбъристките ръководители и осъществената от тях национализация се отличават със „зачитане“ на частната собственост и са резултат не толкова на една социалистическа политика, колкото на стремеж да се подобри „либералната“ икономика⁷.

Английските марксисти, противопоставяйки се на реформистките митове на десните лейбъристи, отбелязват някои обективно прогресивни моменти на национализацията дори в условията на буржоазната държава. Но нито национализацията, нито регулирането на икономиката, доказват те, могат да преодолеят кризата на капитализма или да доведат до коренни промени в разпределението на доходите и управлението на предприятията в полза на работниците⁸.

Съветските автори — историци, икономисти, юристи, наблягат върху преобладаващото влияние на фабианските идеи и буржоазната неолиберална икономическа мисъл върху възгледите на десните ръководители на Лейбъристката партия и трейдънионите за национализацията. Извършената през 1945—1951 г. национализация се окачествява най-често като „капиталистическа“, при която засегнатите предприятия принадлежат на буржоазната държава като колективен монополист. По своя обseg и начин на осъществяване тя не накърнява икономическите и политическите позиции на монополистическия капитал, неговия контрол върху общественото възпроизводство и получаването на максимално високи печалби⁹. Твърдението, че национализацията, извършена след Втората световна война, отговаря на интересите на управляващите кръгове обаче не обяснява напълно както дискусиите и сблъсъка на мнения в британското работническо движение, така

и съпротивата на капиталистите и стремежа им да дискредитират самата идея за обществена собственост.

Тази работа е посветена на въпросите за развитието на схващанията за обществената собственост и сблъсъците на различните течения в работническото движение по тях, както и на практическото осъществяване на национализацията във Великобритания през първата половина на нашия век.

* * *

През последната третина на XIX в. в резултат на неравномерността на икономическото и социалнополитическото развитие Великобритания загуби своя промишлен монопол и беше изпреварена по редица показатели на промишленото производство от по-динамично развиващите се САЩ и Германия. Стремешът на британската буржоазия да компенсира с разширяването на колониалната империя и нарастването на износа на капитали доведе до засилване на тенденциите към паразитизъм и застой, до забавяне на техническото развитие и модернизацията на производството. През първите две десетилетия на XX в. движението на основния капитал отбелязва значително спадане и едва към 1925 г. бе достигнато равнището от 1900 г. Това означаваше рязко спадане темпа на нарастване на промишленото производство през периода на прехода към империалистическия стадий на развитие в сравнение с периода на „фрийтрейдерския“ капитализъм (през периода 1900—1919 г. средногодишният темп на нарастване промишлената продукция беше 12,2 %, срещу 47,2% през периода 1820—1839 г.¹¹) През 30-годишния период от 1877 до 1907 г. британската икономика премина през пет кризи на свръхпроизводство, придружени от високо равнище на безработица (1,1 млн. души, или 6% през 1904 г., над 1,5 млн. души, или 7,8% през 1908—1909 г.)¹¹.

Тези характеристики на икономическото развитие на Великобритания в края XIX и началото на XX в. определиха напрежението в отношенията между труда и капитала, намерило израз в изострянето на стачните борби, възникването и развитието на „новия юнионизъм“ в края на 80-те, началото на 90-те години и „възраждането“ на британския социализъм след 1880 г. През 1881 г. е създадена Демократическата федерация, преименувана през 1884 г. в Социалдемократическа федерация, от която в края на същата година се отцепва Социалистическата лига. В 1884 г. възниква Фабианското дружество, в 1893 г. се учредява Независимата работническа партия, а в 1900 г. на основата на компромиса между социалистическите организации и несоциалистическите трейдюниони се оформя Комитетът за работническо представителство (от 1906 г. — Лейбъристка партия).

От 80-те години на XIX в. датират и исканията, издигани от отделни профсъюзи и от профсъюзната централа — Конгреса на трейдюнионите, за национализация на един или друг клон на стопанството. През 1882 г. Конгресът на трейдюнионите въпреки отрицателното отношение на неговия Парламентарен комитет приема резолюция в полза на национализацията на земята. В резолюция на БКТ, гласувана през 1886 г., се посочва необходимостта от национализация на подземните богатства, тъй като собствеността на земевладелците върху тези „естествени монополи“ е „вредна и несправедлива“, защото ограничава печалбите на работодателите-индустриалци, а оттам и размера на работническите надници¹². Тази аргументация явно носеше печата на влиянието на идеите на американския дребнобуржоазен икономист Хенри Джеймс. Неговите теории препоръчват национализация на земята и въвеждане на прогресивно подходящ данък като универсално

средство за премахване пороците на капиталистическата система. Известно влияние върху схващанията за национализацията в британското работническо движение оказва и утопичният роман на американеца Едуард Белъми „Поглед в миналото, 2000—1887“, в който се описва такъв тип общество, в което цялата промишленост е национализирана. Неговото въздействие се изразява в създаването на Дружество за национализация на труда със седем местни организации. Дружеството, което съществува кратко време, има свой орган „Нейшгънълайзейшгън нюз“ (1891—1893), в който се излагат идеите за мирно и законно трансформиране на обществото чрез създаване на производителни кооперативни дружества и „колективистични колонии“¹³.

Значително влияние върху формирането на схващанията за национализацията в британското работническо движение упражняват доктрините на фабианския социализъм — теоретичната основа на социалреформизма. В многобройните брошури на Фабианското дружество и особено в колективния труд „Фабиански очерци за социализма“ (1899) се обоснова принципът за постепенното съсредоточаване на контрола върху икономическата и социалната област в ръцете на държавата. Особено внимание се отделя на ролята на органите за местно управление, които като демократични учреждения трябва да поемат и реализират инициативите на централната власт. Важно място в икономическата програма на фабианския „муниципален социализъм“ заемат схващанията за постепенна национализация на основните средства за производство, на земята и капиталите и увеличаване на данъчното облагане на нетрудовите доходи (данък-наследство и пр.).

Фабианските доктрини предвиждат не цялостна национализация на промишлеността, а предимно на „естествените монополи“, т. е. на ония клонове на стопанството, при които конкуренцията е или невъзможна, или неразумна, като транспорт, електроенергетика, газова промишленост, водоснабдяване и други. Функциите на органите на местното управление според фабианците трябва да се разширят така, че да обхванат контрола и управлението на голяма част от „социализираните“ клонове на промишлеността и услугите, докато в ръцете на държавата се съсредоточава ръководството на отраслите, изискващи управление в национален мащаб (железопътен транспорт и други)¹⁴. Фабианските социалисти разглеждат буржоазната държава, чиито органи трябва да поемат собствеността и контрола върху националното стопанство, като надкласов институт, тъждествен с „народа“ или „общността“. Целта на национализацията е не толкова премахването на социалното неравенство и експлоатацията, а ефикасното задоволяване интересите на потребителите, на които трябва да бъдат осигурени суровини, стоки и услуги на ниски цени, без да се отчита обстоятелството, че най-голям потребител е капиталистическата промишленост. Предвиждаше се изплащане на пълна компенсация на бившите собственици, като държаните от тях акции бъдат заменени с гарантирани от държавата облигации. Понижаването на процентите, изплащани по държавните облигации, и повишаването данъчното облагане на нетрудовите доходи според теориите на фабианците щяло да доведе до постепенното изтласкване на капиталистите от управлението на икономиката. Това схващане за национализацията като средство за постепенна трансформация на капитализма и за национализирания сектор като своеобразен „оазис на социализма в капиталистическата пустиня“ оказва трайно влияние върху формирането на възгледите за природата и целите на обществената собственост в работническото движение, особено върху схващанията на десните ръководители, доминиращи в трейдюнионите и Лейбъристката партия¹⁵.

Схващанията на социалистическите организации по въпросите на национализацията в по-обобщен вид са отразени в обнародвания през 1893 г. „Манифест на английските социалисти“, подписан от представители на Хемърсмитското социалистическо дружество (оформило се под ръководството на Уилям Морис след разпадането на Социалистическата лига в 1890 г.), на Независимата работническа партия, Социалдемократическата федерация и Фабианското дружество. „Нашата цел е — се заявява в него, осигуряването на пълна собственост и контрол на цялото общество върху средствата за производство, транспорта, мините и земята. Ние се стремим по този начин да ликвидираме системата на наемния труд, да унищожим всички класови различия и да установим най-сетне национален и международен комунизъм на здрава основа.“¹⁶ Искания за установяване на „колективна собственост върху средствата за производство, разпределение и размяна“ фигурират и в програмните документи на Социалистическата лига, и на Независимата работническа партия (1893). Принципите на национализацията се застъпват най-последователно от представителите на лявото крило на Социалдемократическата федерация и на възникналата на нейната основа през 1911 г. Британска социалистическа партия. Така в „Новият социалистически катехизис“ (1907), съставен от Хари Куелч, редактор на седмичника „Джъстис“, орган и на двете организации, и от Ърнест Белфърт Бекс, журналист, член на СДФ, поддържал близки връзки с Ф. Енгелс, се посочва, че одържавяването и муниципализацията на промишлеността и услугите в рамките на буржоазната държава, макар и да нямат непосредствено социалистически характер, „подготвят пътя за цялостно обобществяване“¹⁷.

Относителната слабост, сектантските грешки, липсата на здрави връзки с масовото работническо движение, които характеризират марксистките или близки до марксизма организации във Великобритания, обуславят значително по-слабото им влияние върху формирането на схващанията за национализацията в работническото движение.

Определено въздействие върху схващанията за обществената собственост на отделни отреди на британските работници през първите две десетилетия на XX в. оказаха идеите на синдикализма, по-специално на революционния синдикализъм на американската профсъюзна организация Индустриални работници на света, а отчасти и на френския анархосиндикализъм. Най-изявен пропагандист на идеите на революционния синдикализъм във Великобритания става Том Ман, един от най-известните работнически дейци от 1889 г. насетне, един от основателите на Комунистическата партия на Великобритания в 1920 г. След завръщането си от емиграция в Нова Зеландия и Австралия през 1910 г. той основава Промишлената лига за синдикалистко образование и започва издаването на нейния орган, месечника „Индъстриъл синдикалист“¹⁸. По инициатива на Т. Ман Федерацията на миньорите в Южен Уелс създава свой Неофициален комитет за реформи. Последният публикува в 1912 г. памфлета „Следващата стъпка на миньорите“, в който са изложени основните схващания на британските синдикалисти. В памфлета се набляга върху необходимостта да се „елиминират собствениците“, но не чрез обичайния метод, предлаган от социалистите, а в резултат на преките действия на работниците от всеки клон на промишлеността, които ще дадат възможност на заетите в нея да „извоюват първо контрол, а след това и възможност да я управляват“. Дейността на различните отрасли на стопанството трябва да бъде координирана от „Централно производствено управление“, което ще дава на работниците възможност сами да определят методите на производство, обема на продукцията и т. н. Това щяло да означава според авторите на памфлета „реална демокрация в реалния живот,

осигуряваща възможност за достоен живот на работниците“, докато „всяка друга форма на демокрация е заблуда или уловка“¹⁹.

Идеите на социализма обаче получават популярност само сред отделни борчески настроени групи, като миньорите от Южен Уелс, и това е до голяма степен реакция срещу непоследователността и неопределеността във формулировките на същността и целите на национализацията, предлагани от ръководителите на Лейбъристката партия и на трейдънионите.

Друга форма на обобществяване на производството предлагат идеолозите на „гилдейския социализъм“ Дж. Д. Х. Коул, А. Р. Оридж, С. Дж. Хобсън. Тя е опит за обединяване на идеи, заети от такива несъвместими на пръв поглед „школи на социалистическата мисъл“ като анархосиндикализма, раволуционния синдикализъм и фабианския муниципален социализъм²⁰. Силно влияние върху формирането на теорията на гилдейския социализъм оказват някои идеи на Джон Ръскин и Уилям Морис, които противопоставят на враждебната на творческа изява на работниците капиталистическа организация на производството една идеализирана представа за самоуправлението и демократизма на средновековните цехове (гилдии), в които труженикът заема достойно място²¹. Теорията на гилдейския социализъм, изложена на страниците на левия седмичник „Ню ейдж“ през първите две десетилетия на XX в., поставя ударението върху предаването на собствеността върху всеки клон от стопанството на „национални гилдии“, обхващащи работниците от дадена професия, което щяло да допринесе „да се избягнат опасностите от бюрократично и некомпетентно управление, свързано с обичайния социализъм, а също тъй и най-грубите грешки на синдикализма“²². Както фабианците и гилдийските социалисти разглеждат буржоазната държава като надкласова институция, която трябва да осигурява и съчетава интересите на производителите (и работници, и капиталисти)²³. Идеите на гилдийския социализъм успяват да предизвикат интерес главно сред квалифицираните работници, които виждат своите интереси застрашени от механизацията на труда.

След Първата световна война бе направен и практически опит за осъществяване идеите на гилдийския социализъм. През 1920—1921 г. Националната гилдейска лига създава няколко гилдии на строителите под контрола на трейдънионите. Гилдийските комитети на строителните работници в Лондон и Манчестер успяват да сключат договори с органите на местното управление за построяване на комплекси от общински жилища. Но краят на следвоенния икономически подем в 1922 г., съкращаването на социалните програми, недостатъчната финансова подкрепа на гилдиите водят до тяхното разпадане и до фалиране на Националната строителна лига²⁴. Така завършва този експеримент, доказал практическата несъстоятелност на идеите на гилдийския социализъм.

Създаденият на основата на компромис между социалистическите организации и профсъюзите Комитет за работническо представителство (1900), далеч неведнага декларира своите социалистически цели. Но благодарение на своеобразната федеративна структура на Лейбъристката партия, левите сили във влизашите в нея социалистически организации и профсъюзи имаха възможност да упражняват известно влияние върху ръководството за формулиране и провеждане на по-радикална политика. На годишните партийни конференции често бяха предлагани резолюции, настояващи лейбъристките парламентаристи да провеждат политика, съобразена с принципите на обществената собственост върху средствата за производство. Така на конференцията в 1907 г. бе внесена резолюция за изменение на параграф „втори“ от устава на партията, като нейната крайна цел се определи

по следния начин: „... премахване на системата на конкуренция, установяване на обществена собственост върху средствата за живот, благодарение на което на работниците да бъде осигурено получаването на пълния продукт на техния труд. . . “²⁵ През 1906 г. група лейбъристски членове на Камарата на общините внесе законопроект за национализация на мините, железопътния, вътрешния воден и градски транспорт. Законопроекти за национализация на транспорта са предложени и през 1908, 1911, 1912 и 1914 г.²⁶ Разбира се, шансовете за приемане на лейбъристките законопроекти не съществуваша и те можеха в най-добрия случай да стигнат до второ четене.

Още в края на XIX в. ред отраслови профсъюзи се обявиха за национализация на съответните клонове на промишлеността и включиха искания в този смисъл в уставите си. Така например миньорите поведоха агитация за национализация на подземните богатства и мините, която се засили особено след създаването на Федерацията на миньорите в национален мащаб в 1889 г. През 1913 г. група лейбъристски депутати — членове на профсъюза, чиято предизборна агитация беше финансирана от профсъюзните фондове, внесоха в парламента законопроект за национализация на мините, предварително одобрен от годишната конференция на Федерацията²⁷. Друг влиятелен профсъюз, който възприе принципа за обществената собственост върху средствата за производство, беше Обединеният съюз на служителите от железниците. На годишната си конференция в 1909 г. той прие резолюция за национализация на железопътния транспорт и за установяване на работнически контрол. Пет години по-късно Националният съюз на железничарите (създаден в 1913 г. в резултат на сливането на Обединения съюз на служителите от железниците, Съюза на общите железничарски работници и профсъюза на стрелочниците) подготви за конгреса на БКТ (който не се състоя) резолюция в полза на национализацията на железниците. В нея се заявяваше: „... Никаква система на държавна собственост не ще бъде приемлива за железничарите, ако тя не им гарантира пълни политически и социални права, не им дава възможност за контрол и отговорност за безопасното и ефикасно функциониране на железопътната система, не им осигурява справедливо и равно участие в разпределението на облагите, които могат да последват в резултат на приложението на ефикасни и научни методи на експлоатиране.“²⁸

В 1915 г. Конгресът на трейдюнионите прие резолюция, в която се посочваше, че национализацията на обществените услуги не би донесла никакви предимства на работниците, „освен ако не се придружава от непрекъснато засилващ се демократичен контрол на заетите в тях и на работническите представители в парламента“²⁹.

Макар че по своите обективни икономически и политически тенденции национализацията е в противоречие с капиталистическите производствени отношения, частичното одържавяване на един или друг клон на стопанството, или на отделни предприятия не е несъвместимо с капитализма и се практикува в ред случаи от буржоазни правителства. Това се мотивира от военностратегически съображения, необходимостта да се усъвършенствува инфраструктурата с оглед обслужване капиталистическата икономика като цяло, необходимостта от развитие на някои особено капиталоемки отрасли с ниска възвращаемост, което ги прави малко привлекателни за частните капиталисти и т. н. Намесата на държавата в икономическата област във Великобритания, в това число и одържавяване на отделни отрасли, датира доста отдавна. По ирония на съдбата първият закон, предвиждащ възможност за национализация на цял клон на транспорта, бива внесен в парламента от такъв известен привърженик на „свободната търговия“ и доктрините за свободна игра на

икономическите сили като Уилям Гладстон. Като министър на търговията в торийския кабинет на Р. Пийл той се опитва да вмъкне в Закона за железниците от 1844 г., въвеждащ принципа за установяване на държавен контрол над тях (установяване на максимална такса, редовно движение на влаковете, гарантиране минимални удобства за пътниците) и едно положение, предвиждащо възможността държавата да поеме изцяло контрола върху коя да е железопътна линия след изтичане на 21-годишен срок от построяването ѝ, ако нейното експлоатиране от частна компания е незадоволително. Този параграф на закона е бил отхвърлен, но той е твърде показателен³⁰.

В 1908 г. министърът на търговията в либералното правителство на Хърбърт Аскуит Уинстън Чърчил прокарва закона за създаване на Управлението на Лондонското пристанище (следващо образеца на Управлението на доковете и пристанището на р. Мъзи от 1874 г.). По силата на този закон Управлението получава статут на обществена корпорация, полуавтономна стопанска организация, принадлежаща на държавата и формално подчинена на съответния министър, но практически ползваща почти същата свобода, както и частните компании, и независима от ефикасен контрол от страна на Парламента³¹. По-късно такъв статут получават Централното управление за разпределение на електроенергията (1926), Радиоразпръсквателната корпорация Би-Би-Си (1926), Управлението на лондонския пътнически транспорт (1933), Управлението на хидроенергетиката на Северна Шотландия (1943), създадени от консервативни или коалиционни правителства, както и всички управления на отделните клонове на промишлеността и транспорта, национализирани от лейбъристките правителства през 1945—1951 година.

Държавният сектор на икономиката до Първата световна война беше малък. Към 1910 г. всички държавни разходи (на централната власт и на органите за местно управление) възлизаха на 12% от съвкупния обществен продукт³². Независимо от обстоятелството, че през първото десетилетие на XX в. във Великобритания бяха създадени някои държавни или полудържавни стопански организации като израз на тенденциите за засилване регулиращите функции на буржоазната държава, мнозинството от политиките и идеолозите на господстващата класа посрещаха това явление враждебно или без особен ентузиазъм. Така известният юрист А. Дайси смяташе, че „съчетаването на демократическото и социалистическото законодателство представлява най-сериозната заплаха за страната“ и че дори пенсиите по старост щели да отслабят отбранителните ѝ способности³³. Други, като вулгарният икономист А. Маршъл, допускаха известна намеса на държавата там, където частната инициатива беше неефекасна, но предимно в такива периферни области като социалното осигуряване³⁴. От своя страна У. С. Чърчил беше готов в 1909 г. да приеме една национализация на железопътния и вътрешния воден транспорт, посочвайки, че „подобни мерки. . . нямат социалистически характер“³⁵.

През годините на войната се засилиха държавномонополистическите тенденции, намесата на държавния апарат в икономическата област.

За първи път в историята на страната цялата икономическа мощ на Великобритания бе поставена в служба на военните усилия. През 1916—1917 г. под пряк държавен контрол бяха поставени каменовъглената промишленост, железопътният транспорт и корабоплаването, разпределението както на стратегическите суровини, така и на хранителните продукти. Правителството поощряваше сливането на банките, картелизацията на промишлените предприятия и бяха построени 218 държавни завода (продадени след войната по занижени цени на частни капиталисти). Засили се и намесата

на държавата в отношенията между труда и капитала. Със Закона за военното производство от 1915 г. бяха забранени стачките не само във военните заводи, но и в отраслите на промишлеността и транспорта, чиято работа бе преценена като необходима за воденето на войната, и за първи път беше въведен принудителен арбитраж.

Настъпиха значителни промени в положението и структурата на работническата класа. Като цяло икономическото положение на работниците се влоши значително. Продължителността на работния ден се увеличи средно до 10—11 часа, засили се интензификацията на труда. Номиналните надници на някои категории работници се удвоиха през годините на войната, но поради инфлационните тенденции и увеличаването на цените на дребно (техният индекс в 1918 г. беше по официални преценки 203 при 100 в 1914 г.) реалните надници бяха 75% от равнището, достигнато в 1913 г. Неравномерното повишаване на размера на надниците доведе до влошаването на положението на квалифицираните работници и нанесе удар на работническата аристокрация. През годините на войната изчезна масовата безработица, главно за сметка на мобилизиране на 30% от работниците в армията³⁶.

Правителствената политика получи пълна подкрепа от страна на ръководителите на БКТ и реформистките профсъюзи. През февруари 1915 г. представителите на Парламентарния комитет на БКТ и профсъюзите сключиха с правителството т. нар. Ковчежническо съглашение за отказ от стачки и замяната им с арбитраж, за установяване на „социален мир“. Единствено представителите на миньорите напускат конференцията в Ковчежничеството (министерството на финансите) още след първата среща с министъра на финансите Лойд Джордж и министъра на търговията Уолтър Рънсиман. През декември 1916 г. Лойд Джордж, който наследява Х. Аскуит като министър-председател, включва в коалиционното правителство председателя на парламентарната фракция на Лейбъристката партия Артър Хендерсън. Ръководителят на профсъюза на стоманолепарите Джон Ходж оглави новосъздаденото Министерство на труда, а Дж. Н. Барнз от Обединения съюз на машиностроителите стана министър на пенсионното осигуряване. На по-ниско равнище членове на Парламентарния комитет на БКТ и на профсъюзите участваха в повече от 2000 съвещателни комитета, създадени от правителството с цел активизиране на военните усилия³⁷.

Засилването на стопанскоорганизационните функции на държавата по време на войната беше представяно от буржоазни икономисти и реформистки идеолози като „държавен социализъм“. Така към мнението на Е. М. Х. Лойд, че „правителството, регулирайки частните предприятия. . . , се приближава към държавния социализъм“, се присъедини Дж. Р. Макдоналд, който виждаше в държавната намеса в икономиката „... възприемане на нашите стари социалистически аргументи“³⁸.

Войната доведе до значително изостряне на класовите противоречия, намерило израз в подема на стачното движение от пролетта на 1915 г. насетне. Въпреки сключения от реформистките ръководители „класов мир“ и правителствените забрани броят на стачките и участващите в тях работници се увеличава, за да достигне своя връх през 1918 г. (1 116 000 участници, 5 875 000 загубени работни дни³⁹). Бурно нараства числеността на профсъюзите (6,5 млн. членове в 1918 г. срещу 4,1 млн. в 1913 г.), като числеността на Националния съюз на железничарите се утроява за четири години, достигайки 400 00 души. Федерацията на миньорите обединява 945 000 души (1920), профсъюзите на машиностроителите наброяват 951 000 души⁴⁰.

Съглашателската линия на официалното ръководство на профсъюзите, на БКТ и Лейбъристката партия има за резултат отчуждаването на редовите членове, активизирането на борчески настроените профсъюзни дейци и възраждането на революционните традиции в работническото движение. Целите, които си поставя Клайдския работнически комитет, включил в 1915 г. представители на левицата в Шотландската работническа партия, Британската социалистическа партия и НРП, дал първоначалния тласък на движението на шоп-стюардите в национален мащаб, са: „ . . . установяване на все по-засилващ се контрол на работниците върху условията на труд, . . . на условията на наемане работната сила, . . . организиране на работниците на класова основа и на класовата им борба за отхвърляне системата на наемния труд, освобождаване на работниците и установяване на промишлена демокрация“.

Макар в програмата на Националния комитет на движението на шоп-стюардите от 1917 г. като основна задача да фигурира „ . . . борба за социална революция, овладяване на средствата за производство и организиране на работниците на чисто класова основа за борба до пълна победа“, това масово движение на низшите профсъюзни активисти, близки до редовите членове, под влияние на синдикалистките увлечения отхвърляше „идеята на държавния социализъм за национализация, извършена от държавата“⁴¹.

През периода от края на XIX в. до 1918 г. все повече британски профсъюзи възприемаха под влияние на социалистическата агитация идеята за необходимост от национализация на средствата за производство, разпределение и размяна. За намиращите се под влиянието на социализма трейдюнионисти национализацията означаваше не само възможност за подобряване на материалните и трудовите условия, като по-високи надници, намаляване на работното време, но също и възможност за коренно изменение в отношенията между работниците и работодателя, изменение на положението на заетите в промишлеността от „обикновени оръдия в ръцете на капиталистическия собственик“ в „съзнателни и отговорни участници в производствения процес“. Исканията за национализация имат през този период значение предимно като агитационни лозунги и нито профсъюзите, които ги издигат, нито Лейбъристката партия и социалистическите организации правят опити за формулиране на методите и изработване на планове за нейното осъществяване.

* * *

Макар че Великобритания постига своята главна военна цел, разгромявайки основния си противник Германия, и укрепва своите имперски позиции, получавайки под формата на мандати 4/5 от военната плячка на победителите по отношение на територията и 1/2 по отношение на населението, победата не довежда до трайно стабилизиране на британския империализъм. Войната ускорява развитието на кризисните тенденции в икономиката, проявили се още през предвоенния период. Забавя се развитието на ред важни нови отрасли на промишлеността, докато производството на някои традиционни за страната стари отрасли, като металургия, машиностроене, въгледобив, спада. Влошава се и финансовото положение в резултат на десетократното увеличение на националния дълг (8 млрд. ф. ст. в 1919 г.). През годините на войната е реализирана 1/4 от капиталовложенията в чужбина. От кредитор Великобритания се превръща в страна—длъжник на САЩ. Краткотрайното икономическо оживление последвало войната, се заменя с криза, довела до

чувствително намаляване на промишленото производство и увеличаване на безработицата⁴².

Войната предизвика и дълбоки промени в положението на политическите партии. Изострянето на класовите противоречия и поляризацията на социалните сили водят до дълбок упадък на Либералната партия, която губи своето положение като втора основна партия в дупартийната система. За сметка за това укрепват позициите на Консервативната и Лейбъристката партии. Последната увеличава своята численост по време на войната с почти 1,5 млн. души (1 612 147 членове в 1914 г. до 3 013 129 членове в 1918 г.)⁴³. Превръщането ѝ в масова партия наложи осъществяването на реорганизация на партията. Както пише Дж. М. Уинтър, „... липсата на идеология на Лейбъристката партия беше често повтаряна и валидна преценка, правена от социалистите преди 1914 г. Те имаха предвид това, че партията действуваше без ясна идея за своите политически функции. Опитът от военните години потвърди това обвинение и разкри последиците от липсата на цел ...“⁴⁴. Развитието на работническото движение след войната застави ръководителите на партията да формулират нейните социалистически принципи и цели с оглед разширяване и укрепване на нейното влияние. Един от мотивите на лейбъристките лидери бе стремежът да се парират левите тенденции сред британските работници и влиянието на идеите на болшевиизма⁴⁵.

Проектът на програмата „Трудът и новият обществен строй“ от 1918 г. беше написан от патриарха на британския реформизъм Сидни Уеб и наред с фабианския „муниципален социализъм“ отразяваше и другите основни идейни струи в лейбъризма, еволюционизма и прагматизма на профсъюзните ръководители и парламентаризма на водачите на НРП. Приета на специална конференция през юни 1918 г., програмата е първото по-цялостно изложение на принципите на Лейбъристката партия. „Новият обществен строй“ трябва да се основава на братството, на политическата и икономическата свобода, взаимното съгласие и плановото сътрудничество в производството и разпределението в интерес на тружениците на физическия и умствен труд чрез „систематичен подход към разумното равенство на материалните условия“ за всички. „Страдата“ на новото общество трябва да почива на четири опори: общ минимум на благополучие, демократичен контрол върху производството, революция в националните финанси и разпределение на свръхбогатството за обща полза⁴⁶. Лейбъристката партия трябва да оказва натиск за въвеждане минимум на надниците за всички възрастни работници, за изменения на трудовото законодателство, за преустройство на следвоенното стопанство, за разширяване на общественото строителство под контрола на органите на местното управление, за установяване на 48-часова работна седмица, за задължително образование до 16-годишна възраст, за разширяване системата на осигуряване при безработица и за увеличаване размера на отпускните седмични помощи⁴⁷. Тези мерки целяха установяването на минимален жизнен стандарт в национален мащаб. Програмата настоява и за въвеждането на прогресивно подоходен данък, включително данък върху печалбите, поземлената рента и рентата за използване земните недра. Приходите, получени в резултат от прилагането на подобна данъчна политика, трябва да се използват за увеличаване частта от националния бюджет, предназначена за обществени работи⁴⁸.

Колкото до някакви промени в отношенията между труда и капитала и в структурата на властта, положенията на програмата се отличават с неопределеност. В нея се заявява, че „... Лейбъристката партия се стреми към действително научна реорганизация на производството в страната, което не ще бъде повече спъвано от търсене на частни изгоди, на основата на обща

собственост върху средствата за производство“⁴⁹. Приходите на промишлеността трябва да се разпределят справедливо и равно, както и да се създаде система, осигуряваща нейното управление и контрол в интерес на цялото общество. Предвижда се национализация на земята, каменовъглената промишленост, електроенергетиката и разширяване на контрола на общинските власти върху сферата на услугите⁵⁰.

Програмата не беше поставена на обсъждане от конференцията на Лейбъристката партия, а само приведена в съответствие с някои от приетите резолюции. Положенията, засягащи държавната собственост и контрол върху промишлеността, отразяваха определено фабианско влияние и бяха предмет на пряка или непряка критика в някои резолюции, приети от конференцията. В тях се настоява за запазването на военновременния контрол върху железопътния и воден транспорт, каменовъглените и железните мини и електроенергетиката, за „експроприация на акционерите при справедливи условия“, за изграждане на национална транспортна и електроенергетическа система при „непрекъснато засилващо се участие на организирания работници в управлението им както на национално, така и на местно равнище“⁵¹.

Уставът на Лейбъристката партия от 1918 г., заменил този от 1914 г., вънасяше изменения в структурата на партийната организация и заедно с това за пръв път определяше крайните ѝ цели. По замисъла ръководителите на партията и авторите на устава (преди всичко Артър Хендерсън и Сидни Уеб) тя трябваше да се превърне от федерация на профсъюзи и социалистически организации, влизащи в нея като колективни членове, в партия с национална организация и местни отделения. С въвеждането на индивидуално членство (успоредно с колективното) се създаваха благоприятни възможности за приток в партията на представители на средните слоеве и на интелектуалци, разочаровани от изпадналия в криза либерализъм. Особен интерес в раздел трети на устава „Цели на партията“ представлява параграф „д“. Традиционно разглеждана като декларация на лейбъристкия „социализъм“, знаменитата „точка четвърта“ задължава партията „да осигури на тружениците на физическия и умствения труд пълния продукт на техните усилия и неговото най-справедливо възможно разпределение на основата на обществената собственост върху средствата за производство, както и най-добрата система на народно управление и контрол върху всеки клон на промишлеността и услугите, която може да се осъществи“⁵².

Нито в програмата, нито в устава от 1918 г. е дадено ясно и цялостно определение на лейбъристкия „социализъм“ или на демократичния контрол. Популярното сред боеви настроените профсъюзи искане за въвеждане на работнически контрол е споменато само веднъж мимоходом, във връзка с необходимостта от създаване на „единна национална система на съобщенията и транспорта“.

Защо все пак „точка четвърта“ се смята за „социалистическа“ и защо тя е свързана с дискусиите и идейните сблъсъци между противниците и привържениците на национализацията на Лейбъристката партия?

В предговора към новото издание на „Фабианските есета за социализма“ от 1920 г. Сидни Уеб пише: „... този, който прочете „Трудът и новият обществен строй“ — подробната и гравивна програма, която Лейбъристката партия прие за изборите от 1918 г., има възможност да види колко определено и напълно „социалистическа“ е станала Лейбъристката партия и колко точно съответствува тая програма на предвиденото в последните две есета на това том през 1889 г.“

Действително програмата и уставът от 1918 г., сравнени с Учредителния манифест на Комитета за работническо представителство от 1900 г. и устава

от 1914 г., отразяват еволюцията в Лейбъристката партия и работническото движение. Те означават, че ръководителите на влиятелните профсъюзи, които в 1900 г. не можеха да бъдат характеризирани като социалисти в какъвто и да е смисъл на думата, след Първата световна война са възприели една твърде предпазлива и разводнена версия на социализма. Това се дължеше отчасти на смяната на поколението на старите профсъюзни бюрократи, все още традиционно свързани с Либералната партия, движещи се във фарватера на нейната идеология и политика, с новото поколение, обявяващо се за самостоятелност на работническото движение и на неговото политическо крило, Лейбъристката партия. Но социализмът, с който беше просмукана тя, беше фабианският или „британски социализъм“.

Според Йън Тейлър значението на програмата от 1918 г. се състои в това, че тя „... дава израз на широките цели на демократичния социализъм в конкретни предложения, някои от които, като национализацията и демократичния контрол върху производството, продължават да фигурират в партийните програми“. Но както сочи Тейлър, положенията за обществената собственост и контрола на производството в програмата и устава, формулирани така, че са „... приспособими към променящите се нужди на момента, свидетелствуват за нежеланието на партията да се ангажира с някакви действия, които биха могли при определени обстоятелства да не се съгласуват напълно с основната ѝ цел — преобразуването на обществото чрез традиционните, парламентарни методи“⁵³.

Ралф Милибанд, представител на „новите леви“ в британската историография, в изследването си „Парламентарният социализъм“ характеризира програмата на Лейбъристката партия от 1918 г. като „... фабиански проект за по-усъвършенствувана, по-прогресивна форма на капитализма“, а във второто издание на същата книга като „смокинов лист на лейбъризма“. Доколкото той вижда положителни страни в тези документи, изразяващи „идеологията на лейбъризма, а не на социализма“, те са според него в това, че се пробуждат надеждите на неизброимите англичани и англичанки за настъпването на началото на „коренно различен, построен на нова основа обществен строй“⁵⁴.

В сравнение с приетите дотогава документи с програмен характер, отличаващи се с липсата на определеност относно целите на партията, програмата и уставът от 1918 г., са известна стъпка напред, колкото и противоречива да бе тя. Макар предлаганата в тях национализация да е мотивирана с необходимостта да се използват по-ефикасно материалните и човешките ресурси, да се координира дейността на различните клонове на промишлеността и транспорта, да се преодолее тяхната технологическа и организационна изостаналост, с крайна цел да се подобри функционирането на националната, т. е. капиталистическа икономика, в самото поставяне на искането за обществена собственост се съдържахше значителен потенциал. Твърде сумарното му формулиране в устава от 1918 г. и запазването му в непроменен вид въпреки атаките на противниците на национализацията до днес дава възможност на левите сили в партията да настояват за осъществяване на по-широка по обseg и цели национализация, отколкото са готови да допуснат десните и центристските ръководители. В този смисъл е опитът да се ревизира или даже заличи „точка четвърта“ от устава, предприет в края на 50-те години от противниците на национализацията и по-специално от един от дяснолейбъристките идеолози Антъни Кросланд в книгата му. „Бъдещето на социализма“ (1956 г.) и от водача на партията Хю Гейтскъл. Кросланд се обявя за „внимателен и селективен подход“ към национализацията, на практика за ограничаване дейността на бъдещите

лейбъристски правителства в тая област, наблюдайки върху „етичните и социалните ценности“⁵⁵. Гейтскъл като противник на „доктринерската национализация“ отдаваше загубата на популярността на партията и серията поражения в парламентарните избори през 50-те години на охлаждането и на разочарованието на избирателите от сравнително широката национализация, извършена през първото следвоенно петилетие. Неговият ентузиазъм дори за „прагматична национализация“ като елемент на „смесената икономика“ изчезна и на партийната конференция през 1959 г. той предложи да се измени „точка четвърта“ от устава, като положение, несъответстващо на крайните цели на партията. Това положение означавало да се определя обществената собственост като цел, вместо като средство за постигане на целта⁵⁶. „Ревизирането“ на устава беше пряко предизвикателство срещу левите сили в профсъюзите и партията, които се противопоставиха на опита за промяна в основните цели. На конференцията през 1960 г. дясното ръководство се оказа в изолация и бе принудено да се откаже от уставни изменения.

Не би трябвало да се пренебрегва и обстоятелството, че включването на искания за национализация в програмните документи на Лейбъристката партия в определена степен се дължеше и на натиск отдолу. Такъв натиск упражняваха най-боево настроените отряди на британските работници — профсъюзите на миньорите и на железничарите, които настояваха не само за запазване на въведения по време на войната правителствен контрол, но и за национализиране на съответните отрасли. Под влияние на тия настроения Конгресът на трейдънионите в 1916 г. прие декларация, в която се заявяваше, че „... бъдещите усилия на профсъюзното движение трябва да се концентрират върху осъществяването на широка национализация, съпроводена от разширен демократичен контрол. . .“⁵⁷. Подобна резолюция беше приета и от юбилейния 50-ти конгрес в 1918 г., като се конкретизираха подлежащите на незабавна национализация отрасли.

В полза на национализацията на отделни инфраструктурни отрасли, обслужващи икономиката като цяло, се обявяваха и някои буржоазни политици и това не беше флирт с популярния сред работниците лозунг или необяснима проява на „колективизъм“, а се диктуваше от стопанското развитие на страната. Министър-председателят Д. Лойд Джордж, който разбираше, че след установяването през войната на контрол върху железниците, мините, корабоплаването връщането към старото положение ще бъде трудно, се обявяваше за запазването му. По време на своята предизборна кампания през декември 1918 г. министърът на военната промишленост У. С. Чърчил се обявяваше за национализация на железниците⁵⁸. Редакторът на органа на „независимия консерватизъм“, седмичника „Обзървър“, Дж. Л. Гаруин заяви, че национализацията на „неразделимата триада“ — каменовъглената промишленост, електроенергетиката и транспорта, е неизбежна⁵⁹.

По силата на ред причини, икономически и политически, такива клонове на стопанството като каменовъглената промишленост и железопътния транспорт се намираха след Първата световна война в състояние на хроническа криза. Поради технологическа и организационна изостаналост и изместването на британските въглища от традиционните им външни пазари от германските репарационни доставки мините през 20-те години произвеждаха средногодишно по 253 млн. тона (в 1913 г. — 287 млн. тона)⁶⁰. През януари 1919 г. на специална конференция в Маргейт Федерацията на миньорите издигна своя програма, която наред с въвеждането на шестчасов работен ден и 30% увеличение на надниците предвиждаше и национализация на мините. Отказът на коалиционното правителство на Лойд Джордж да я приеме доведе до заплахата от национална стачка на миньорите. За да бъде отложена,

министър-председателят със съгласието на миньорите определи парламентарна комисия под председателството на сър Джордж Сенки, съдия от Върховния съд (Кингс бенч дивижън), да проучи положението на каменовъглената промишленост. Комисията на Сенки, състояща се от трима собственици на мини, трима индустриалци, трима представители на миньорите (Р. Смайли и Ф. Ходжес съответно председател и секретар на Федерацията на миньорите и Х. Смит) и трима икономисти (С. Уеб, Р. Х. Тоуни и Л. К. Мъни), представи три предварителни доклада, както и четири доклада по въпроса за национализацията. Докладът на представителите на миньорите настояваше за приемане на програмата на Федерацията от януари 1919 г. изцяло. В предварителния доклад на председателя на комисията се заявяваше, че „никакъв юридически език не е достатъчно строг или суров, за да порицае. . .“ условията на труд в мините и на живот в миньорските селища⁶¹. По въпроса за национализацията същият доклад посочва, че „... в светлината на дадените показания съществуващата система на собственост и функциониране на каменовъглената промишленост е осъдителна и трябва да бъде заменена или с национализация или с някакъв метод на уедряване. . .“⁶². Във всички доклади по въпроса за национализацията се признава необходимостта най-малкото от национализация на правата за разработване на подземните богатства, организационни промени и създаване министерство на минната промишленост. На основание неефикасността на крайно раздробената собственост (3000 мини се владееха от 1500 компании) и „съществуващата система на недоверие и взаимни обвинения“ между работници и собственици докладът на Дж. Сенки напълно определено препоръчваше да се приеме „принципът на държавна собственост върху мините“. Но правителството под претекст, че гласовете, подадени за национализация (7 от 14), не били ясно изразено мнозинство, отказва да приеме препоръките.

Единствените практически резултати от дейността на комисията на Дж. Сенки беше приемането на два закона за каменовъглената промишленост през 1919 и 1920 г., с които се въвеждаше седемчасов работен ден, временно се ограничаваха печалбите на собствениците и се удължаваше срокът на правителствения контрол върху мините.

През декември 1919 г. Федерацията на миньорите с подкрепата на БКТ, Лейбъристката партия и Кооперативния съюз проведе пропагандна кампания под лозунга „мините за народа“, която, макар завършила без успех, бе достатъчно показателна⁶³.

През 1921 г. беше премахнат правителственият контрол върху железопътния транспорт, като при това правителството проведе обединяване на съществуващите 120 компании в четири системи⁶⁴.

В условията на кризата, сменила краткотрайното следвоенно оживление на икономиката, въпросите на национализацията не стояха в центъра на вниманието на работническите организации. Независимо от това противоположният подход към обществената собственост на радикално настроените леви сили и на реформистите се очертава достатъчно ясно. Така на годишната конференция на Лейбъристката партия в 1922 г. Ф. У. Джоуит, един от основателите на НРП в 1893 г., избран за председател на конференцията, се обяви в речта си за „... пряка атака срещу стария строй“, „обобществяване на националния доход, . . . и окончателна национализация на промишлеността . . .“. Това даде основание на в. „Таймс“ да отправи срещу него обвинение в разрушителни намерения и да окачестви предложенията му като „откровен болшеvizъм“⁶⁵. Председателят на следващата конференция, идеологът на фабианския социализъм С. Уеб, формулира пределно ясно основните принципи на „парламентарния социализъм“ на десните лейбъристи.

„... Социализмът има своите корени в политическата демокрация — заявява той — и всяка стъпка към него зависи от това да се получи подкрепата поне на численото мнозинство от народа.“ Щом веднъж британските избиратели „бъдат изправени пред необходимостта да въплътят своите принципи в закони . . . те непременно ще оценят неизбежността на постепенността . . . Цялата нация е просмукана от социализма, без да го съзнава. Настъпило е време подсъзнателното да се превърне в съзнание . . .“⁶⁶.

Новооснованата Комунистическа партия на Великобритания в заявленията си за колективен член на Лейбъристката партия от 1920—1923 г. изразяваше съгласие с определението на основната цел на последната, формулирано в точка четвърта от устава ѝ. Разбира се, британските комунисти не приемаха пътя на „парламентарния социализъм“ за постигането на тая цел, макар че се обявяваха за участие в парламентарната дейност⁶⁷.

През 1924 г. 56-ят конгрес на трейдюнионите прие т. нар. промишлена харта, която от 1928 г. се превърна в уставно положение № 2 на профсъюзната централа. В нея национализацията на земята, подземните богатства, мините, транспорта, разширяването на държавата и общинската собственост, както и осигуряването на участието на работниците в управлението и контрола на промишлеността се определяха като основни цели на профсъюзното движение⁶⁸. Мотивите на ръководството на БКТ за приемането на този документ бяха сходни с тия на лейбъристките водачи при съставянето на програмата и устава от 1918 г.⁶⁹ Но заедно с това приемането на национализацията като основна цел на организираното работническо движение бе резултат на натиска и агитацията на левите сили в течение на изминалите почти 40 години от приемането на първите резолюции на БКТ по този въпрос.

През 20-те години Лейбъристката партия на два пъти пое властта и нейният водач Дж. Р. Макдоналд оглави правителствата от 1924 и 1929—1931 г. Но Макдоналд и десните реформистки дейци около него не направиха дори символични опити да пристъпят към осъществяване на частта от програмата, засягаща национализацията. Дейността на правителствата от 1924 и 1929—1931 г. се определяше преди всичко от стремежа да се убеди господстващата класа, че лейбъристките ръководители са способни да управляват страната „умерено“ и с „чувство за отговорност“.

Всъщност „разводняването“ на исканията за национализация и липсата на намерения за практическото ѝ осъществяване може ясно да се проследи в декларациите на Лейбъристката партия през целия период на третото десетилетие на века. Така в предизборния манифест от 1922 г. фигурираше единствено искането за национализация на каменовъглената промишленост и се изтъкваше, че програмата на Лейбъристката партия предлага „алтернатива както на реакцията, така и на революцията“⁷⁰. Манифестът от 1923 г. изобщо не съдържа искания за национализация, а в този от 1924 г. положението за национализация на транспорта бе заменено с унификация на различните негови клонове⁷¹.

Под натиска на левицата и дискусиите по програмните въпроси в края 20-те години партийните ръководители предложиха ново изложение на целите на лейбъризма. Обаче програмата „Лейбъристите и нацията“ от 1928 г., съставена от фабианския икономист Р. Х. Тоуни, представляваше само по-дълга, по-неопределена редакция на програмата „Трудът и новият обществен строй“. Програмата от 1928 г., издържана в духа на „постепенността“ на С. Уеб и съобразена със схващането на Дж. Р. Макдоналд, че партията не трябва да се ангажира с определен кръг конкретни искания, за да се даде възможност на лейбъристките правителства да действуват свободно според

развитието на събитията, като основна цел в икономическата област определя превръщането на промишлеността „... крачка по крачка и като се вземат предвид нуждите и положението на различните групи, ... от поле на користолюбива борба на лични интереси, в общо дело, в интерес на обществото и подчинено на неговия контрол“⁷². Национализацията, извършвана „без излишно бързване, но и без прекъсване“, трябваше да обхване земята, каменовъглената промишленост, транспорта, съобщенията и Английската банка.

Разводняването на лейбъристките програмни искания през периода на 20-те години може да бъде проследено и по самите заглавия на програмните документи — „Апел на лейбъристите към нацията“ (1922), „Национална реконструкция и реформи“ (1925), „Лейбъристите и нацията“ (1928). В тях се говори не толкова за „новия обществен строй“, който ще бъде изграден в резултат на реформаторската дейност, а се набляга върху „отговорността пред нацията“ и „националния характер“ на партията.

Линията, следвана от ръководството на Лейбъристката партия, логически води до предателството на дясното ръководство начело с Дж. Р. Макдоналд, до падането на второто лейбъристко правителство и образуването коалиционното „национално“ правителство в края на август 1931 година.

След икономическата стабилизация от 1924—1929 г., през време на която британската икономика едва достигна довоенното равнище от 1913 г., страната бе тежко засегната от световната икономическа криза от 1929—1933 г. Общата промишлена продукция в 1932 г. представляваше 82,5% от тази в 1929 г., износът на страната в стойностно изражение намаля от 839,3 млн. ф. ст. в 1929 г. до 461 млн. ф. ст. в 1932 г. Лейбъристкото правителство не бе в състояние да се справи с проблемите на масовата безработица, зесегнала през юни 1931 г. 2,7 млн. души или 23,1% от активното население на страната⁷³. Особено се влошава положението на работниците в районите на депресия, на миньорите (в юли 1931 г. без работа са 389 182 души или 36,4% от застрахованите срещу безработица в каменовъглената промишленост)⁷⁴.

В август 1931 г. правителството на Макдоналд реши да потърси изход от финансовата криза, започнала в Централна Европа и засегнала остро Великобритания, за сметка на по-нататъшно понижаване на жизнения стандарт на трудещите се. Комисията под председателство на финансиста Джордж Мей препоръчва уравнивяване на бюджета и намаляване на надхвърлилия 100 млн. ф. ст. дефицит на платежния баланс чрез икономии, постигнати за сметка на съкращаването преди всичко на социалните разходи. Лейбъристкото правителство отстъпи пред диктата на британските и американските банкери и взе решение за икономии в разходите за обществени нужди, възлизали на 78 млн. ф. ст., от които 22 млн. ф. ст. за сметка на съкращаването на фонда за осигуровка срещу безработица. Това означаваше „най-бедните от бедните“, безработните, да понесат допълнителни тежести и да се съкрати размерът на отпускани помощи с 10%⁷⁵. Това доведе до разцепление в Лейбъристкото правителство, тъй като половината от неговите членове отказаха да подкрепят предложената финансова политика.

На 24 август 1931 г. Дж. Р. Макдоналд формира „национално правителство“, състоящо се от негови привърженици и представители на буржоазните партии. Последвалите парламентарни избори от 27 октомври донесоха внушителна победа на Националното правителство (556 от 615 места в Камарата на общините), но тя показва и изолацията на бившите ръководители на Лейбъристката партия (привържениците на Макдоналд получиха едва 15 места). Макар и запазила своята идентичност под ръководството на А. Хендерсън, Лейбъристката партия понесе изключително тежко поражение,

загубвайки два милиона от избирателите си в сравнение с 1919 г., а парламентарната ѝ фракция намала седем пъти (от 287 на 46 души)⁷⁶.

След тежкия морално-политически удар разочарованието и недоволството на редовите членове доведе до засилване на радикалните настроения. Това намери отчасти отражение в предизборния манифест „Лейбъристият призив за действия“, съставен от Харолд Ласки. В него се заявява, че капиталистическата система се е провалила и единственото решение е социализмът. Отхвърляйки предлаганата от торите политика на протекционистични мита и „икономии“ за сметка на помощите при безработица, манифестът се обявяваше за „обществена собственост и контрол“ върху банките и кредита, за реорганизирането на енергетическата промишленост, транспорта и черната металургия като обществени служби⁷⁷.

Наистина излизането на Независимата работническа партия от Лейбъристката партия в 1932 г. отслаби традиционната левица вътре в нея, но в същата година левите сили опитаха да се обединят организационно в Социалистическата лига. Тя обхващаше леви лейбъристи, изповядващи възможно най-широкия спектър възгледи в рамките на партията, от християнски социалисти като Ричард Стафърд Крипс до марксистуващи или марксистки като Харолд Ласки и Анайрин Бевън. В нея членуваха видни парламентаристи, като К. Р. Атли (водач на Лейбъристката партия от 1935 г.), Ч. Ф. Тревелян, У. Мелър, Е. Уилкинсън, Х. Н. Брейлсфърд, Д. Н. Прит, лейбъристски идеолози, като Дж. Д. Х. Коул, Х. Ласки, Р. Х. Тоуни, профсъюзни ръководители, като Х. Клей, Х. Л. Елвин⁷⁸. Дейците на Социалистическата лига взеха участие в преосмислянето на основните идеи и политическата практика на лейбъризма през първата половина на 30-те години. Те поставиха под съмнение положенията на лейбъристкия парламентарен социализъм и в частност провъзгласения от С. Уеб принцип на „неизбежност на постепеността“ и се обявяваха за незабавно и решително осъществяване на крайните цели на партията. В програмната декларация „Напред към социализма“ (1934) на Социалистическата лига се заявяваше, че „... нищо освен съвместната борба на всички трудещи се за прехвърлянето на частно владенията средства за живот в ръцете на цялото общество не може да запази работниците от по-нататъшно понижаване на жизненото им равнище и от поробването им от фашистка капиталистическа диктатура...“. Социалистическата лига се обявяваше за планова икономика на основата на незабавна национализация на земята, каменовъглената промишленост, транспорта и банковото дело при изплащане на умерена компенсация на бившите собственици и установяване на демократичен контрол на работниците върху управлението на национализирания сектор⁷⁹.

Тежкото поражение на Лейбъристката партия в 1931 г. неотменно налагаше на нейното ръководство да предприеме известно преразглеждане на идейните постановки и политически програми, за да се възстанови нейният „социалистически облик“ и се „... запълни вакуумът, образувал се на вътрешния фронт“⁸⁰.

С тази задача беше натоварен създаденият през декември 1932 г. Политически подкомитет на Националния изпълнителен комитет на Лейбъристката партия. Той разработи и представи за разглеждане от конференцията в 1932 г. четири доклада, посветени съответно на „Паричното обръщение, кредита и финансите“, „Земята и планирането на селското стопанство“, „Национално планиране и транспортът“, и „Реорганизацията на електроенергетиката“. Тяхното обсъждане предизвика сблъсък между лявото и дясното крило на Лейбъристката партия и постави началото на дискусия по въпросите за обсега, целите и методите на национализацията, продължила

няколко години. Председателят на Социалистическата лига Е. Ф. Уайз предложи поправка към първия доклад, в която се настояваше едновременно с емисионната Английска банка да бъдат национализирани и големите акционерни банки. Поправката бе приета с мнозинство от 1 141 хил. срещу 984 хил. гласа въпреки отрицателното становище на НИК⁸¹.

Докладът за национализацията на транспорта, подготвен от идеолога на дясното крило Х. Морисън, предвиждащ назначаването на ръководителите на национализирани предприятия да става единствено на основата на тяхната квалификация и игнориращ искането за работнически контрол, бе отклонен от конференцията. А резолюцията, предложена от Ч. Ф. Тревелиан, с която се задължаваше бъдещото лейбъристко правителство да провежда последователна социалистическа политика независимо от това, дали разполага с абсолютно мнозинство в парламента или не, бе приета с ентузиазъм от делегатите независимо от съпротивата на водача на партията А. Хендерсън⁸². На същата конференция той подаде оставката си и бе наследен от Джордж Ленсбъри, заемащ сравнително по-леви позиции. Макар и конференцията да мина под знака на радикални настроения, коренни промени в партийната програма не бяха извършени и новото ръководство като цяло оставаше вярно на принципите на фабианската „постепенност“⁸³.

Преосмислянето на икономическата програма на Лейбъристката партия и в частност на въпросите, свързани с национализацията, продължи на следващата конференция в Хейстингс в 1933 г. На нея Политическият подкомитет на НИК представи доклад под заглавие „Социализмът и положението на народа“, разглеждащ въпроси, свързани с икономическата криза. Национализацията се сочеше като социалистическо решение на кризисното състояние на икономиката. В докладна се препоръчваше национализация и обединяване на акционерните банки в Банкова корпорация, установяване на обществена собственост и контрол върху черната металургия, планово развитие на националната икономика. Предложенията, засягащи акционерните банки и черната металургия, за първи път се застъпваха в документи на Лейбъристката партия⁸⁴.

Ричард С. Крипс, председател на Социалистическата лига от 1933 г., предложи поправка към доклада, в която се настояваше с оглед на решителното осъществяване на национализацията от бъдещото лейбъристко правителство да се премахне Камарата на лордовете, да се реформира парламентарната процедура, а в случай на необходимост то да поеме изключителна власт. Чарлз Дюкс внесе от името на Съюза общинските и неквалифицираните работници поправка към съвместния меморандум на НИК на Лейбъристката партия и Генералния съвет на БКТ, приета със значително мнозинство. В нея се настояваше правото на работниците да бъдат пряко представени в управителните органи на национализирани отрасли да залегне в законите за национализация⁸⁵.

Разработването на икономическата програма и плановете на Лейбъристката партия за национализация се извършваше на фона на засилена борба на профсъюзите с работодателите, предприели настъпление срещу жизнения стандарт на работниците. В национализацията профсъюзните членове виждаха средство за успешно преодоляване на икономическата криза, ликвидиране на масовата безработица и подобряване на материалните им условия. В разгара на кризата, през 1931—1933 г., профсъюзите на железничарите проведоха кампании за национализация под лозунга „Частният капитал трябва да бъде заменен с обществен“⁸⁶.

Подходът на доминиращите в Лейбъристката партия и БКТ десни ръководители към въпросите на национализацията обаче продължи да се

отличава с крайна умереност и ограниченост. Според Х. Морисън, признат идеолог на дясното крило в партията, на национализацията подлежаха единствено отрасли, които са общественонеобходими, но са нерентабилни и не носят високи печалби на частните вложители⁸⁷. Тя трябваше да се извърши на основата на изплащане на пълна, „справедлива“ компенсация на бившите собственици, равняваща се на „чистите устойчиви печалби“, умножени по броя на годините на експлоатация на предприятията⁸⁸. Морисън се обявяваше за плурализъм на обществената собственост, тъй като според него съществуването на единна форма не било възможно⁸⁹. Той препоръчваше настойчиво управлението на национализираните предприятия да бъде предадено в ръцете на „обществени корпорации“, полуавтономни държавни стопански организации, каквито бяха вече създадени от либерални, консервативни и коалиционни правителства (Управлението на Лондонското пристанище в 1908 г., Централното управление на електроенергетиката и Радиоразпръсквателната корпорация (Би-Би-Си) в 1926 г., Управлението на лондонския пътнически транспорт в 1933 г.). Управителните им съвети трябваше да се състоят от професионални администратори и в тях нямаше място за представители на работниците⁹⁰. Тези принципи намериха приложение в проектозакона за национализация на лондонския пътнически транспорт, подготвен от Х. Морисън в качеството му на министър на транспорта във второто лейбъристко правителство от 1929—1931 г. Проектозаконът и по-специално отказът на Х. Морисън да включи в него положения за представяне на работниците в управлението бяха предмет на остра критика от страна на ръководителя на Съюза на транспортните и неквалифицираните работници Ърнест Бевин⁹¹.

С подобна ограниченост се отличаваше и докладът на Генералния съвет на БКТ „Общественият контрол върху промишлеността и търговията“ от 1932 г. В него се заявяваше, че профсъюзното движение трябва да се стреми към установяване на „... преходни форми на обществен контрол. . . , а не към една идеална форма на пълно обобществяване“⁹². В съответствие с това клоновете на промишлеността бяха разпределени в три групи според тяхната „зрелост“ за национализация. Обществената корпорация се приемаше като основна форма на организация на национализираните отрасли. Искането за работнически контрол върху управлението им се отхвърляше, като вместо това се предлагаше създаване на консултативни комитети с участие на представители на работниците и свободно колективно договаряне в национализирания сектор⁹³.

През 1934 г. НИК на Лейбъристката партия публикува програмна декларация с особено значение под заглавие „За мир и социализъм“. В частта, посветена на икономическата политика, се предвиждаше централно планиране на стопанството, установяване на обществена собственост върху банковата система, земята, черната металургия, каменовъглената и металургическата промишленост, транспорта и водоснабдяването, както и обществен контрол върху предприятията от частния сектор. Подчертаваше се, че „никаква друга мярка, освен преминаването на тези отрасли в обществена собственост не може да ги направи ефикасни и да ги измъкне от състоянието на депресия“. Обещаваха се, че управлението им ще се отличава с ново отношение към работниците, а правото им на участие в него ще бъде потвърдено от законите за национализация⁹⁴.

Програмата от 1934 г. бе най-радикалната от приетите от Лейбъристката партия през междувоенния период. Но и тя като останалите програмни документи на партията бе отбелязана с липса на класов анализ на политическите сили и процеси. В частност тя посочваше като средство за премахване на „огромните различия по отношение на разпределението на

богатствата, които отравят отношенията между класите“, увеличаване на данъка върху общия доход, наследството и въвеждане на допълнителен данък върху печалбите⁹⁵.

На конференцията в Саутпорт, на която беше приета програмата, представителите на Социалистическата лига внесоха над 70 поправки към нея, с които се настояваше да се измени цялата система на производство и разпределение на основата на планиране на икономиката, замяната на изплащането на пълна компенсация на бившите собственици на национализирани предприятия с ограничена по срок рента, установяване на работнически контрол и т. н. с оглед на „... решително напредване към една социалистическа Британия през следващите пет години“⁹⁶. Всички поправки, внесени от левите лейбъристи, обаче бяха отклонени.

Слабостта на левицата в Лейбъристката партия през междувоенния период се дължеше на липсата на трайни връзки с масовото работническо движение и на предимно словесната ѝ активност. Това бе признато и от председателя на Социалистическата лига Р. С. Крипс в 1934 г., който обърна внимание, че тя е „... съсредоточила вниманието си върху формулирането на политиката, която би направила възможно придвижването към социализма“, без да се стреми да „... спечели голям брой гласове или да създаде някаква високоорганизирана група вътре в Лейбъристката партия“⁹⁷.

Предизборният манифест на лейбъристите от 1935 г., съставен на основата на програмата „За мир и социализъм“, предлагаше решение на икономическите и социалните проблеми на страната, ликвидиране на масовата безработица и на районите на депресия в резултат на провеждане политика на планиране в национален мащаб и национализация на банковото дело, металургията, електроенергетиката, каменовъглената и текстилната промишленост и на земята⁹⁸. Резултатите от последните парламентарни избори преди войната показаха, че Лейбъристката партия се е възстановила след поражението от 1931 г. и е възвърнала значителна част от своята популярност. Лейбъристите увеличиха почти четири пъти броя на своите депутати в Камарата на общините (154 души срещу 46 в 1931 г.), но все още бяха твърде далеч от успеха, отбелязан в 1929 г. (289 депутати)⁹⁹. След тези избори миньорите от Уест Файф (Шотландия) изпратиха като свой представител в парламента комуниста Уилям Галахър.

В началото на 1936 г. КПВ, НРП и Социалистическата лига започнаха кампания за създаване на Народен фронт и публикуваха „Манифест на единството“. Той съдържаха програма за незабавни масови действия на трудещите се и сред мерките в икономическата област важно място заемаха исканията за национализация на мините, ефикасен контрол върху банките, фондовите борси и други¹⁰⁰.

Кратката „Непосредствена програма на Лейбъристката партия“ от 1937 г. предвиждаше следните мерки за преустройство на британската икономика: национализация на Английската банка, преразпределение на богатствата посредством изменения в данъчното облагане, превръщане на земята в обществена собственост (всъщност имаше се предвид само приемането на закон, който би улеснил придобиване на земя за обществени нужди от правителството и местните органи на управление), национализация на транспорта, каменовъглената, електроенергетическата и газовата промишленост¹⁰¹.

Същата година водачът на партията Клемънт Атли опита да даде едно цялостно изложение на лейбъристкия „етически социализъм“ в книгата си „Лейбъристката партия в перспектива“. В нея той заявяваше, че „... социалистическата партия не може да се надява на успех, ако се стреми единст-

вено към това да управлява едно капиталистическо общество“ и че „социализмът не е просто държавен капитализъм“. Атли обещавахе, че бъдещото лейбъристко правителство ще положи „основите на нов обществен строй“, в който ще бъде променено положението на работниците и те ще се „... превърнат в граждани и в областта на производството“. Но при това той отхвърляше идеята за въвеждане на работнически контрол. Практическите предложения, изложени в книгата, следваха в основни линии програмните документи на Лейбъристката партия от първата половина на 30-те години¹⁰².

През 30-те години се появиха и някои работи на фабиански икономисти, които разглеждаха проблеми, свързани с национализацията. К. Кларк опитваше да докаже необходимостта от правителствен контрол върху кредитните учреждения с оглед стимулирането на инвестициите и потреблението в духа на кейнсианските рецепти за регулиране на икономическия цикъл¹⁰³. В брошурата на Ърнест Дейвис, посветена на въпроса за компенсацията на бившите собственици на национализирани предприятия, се обосноваваше принципът на определянето ѝ на основата на „чистите устойчиви печалби“, възприет от ръководителите на Лейбъристката партия и БКТ. Заедно с това се критикуваха законът за национализация на лондонския градски транспорт за твърде завишеното обезщетение, изплатено на бившите акционери, и недостатъците на обществените корпорации, на практика неподлежащи на ефикасен обществен контрол. Дейвис препоръчваше изплащането на умерени компенсации във формата на държавни облигации с нисък лихвен процент, които не биха обременили бюджетите на национализираните предприятия¹⁰⁴.

Единствената стъпка, предприета от Лейбъристката партия за осъществяването на икономическата ѝ програма от междувоенния период, беше вънесането на законопроект за национализация на мините от депутата Дж. Бейли в 1937 г. Законопроектът предвиждаше национализираната каменоваглена промишленост да бъде управлявана от национална корпорация, която да включва представители на администрацията, работниците и потребителите¹⁰⁵. Той достигна само до второ четене, но следващата година консервативното правителство прокара закон за национализиране на правата за разработване на земните недра и картелиране на мините. Тогава бе приет и закон за национализация на гражданската авиация (външните линии), приложен с малки изменения от следвоенното лейбъристко правителство¹⁰⁶. Това свидетелствува за наличието на известна приемственост в икономическата политика на основните британски партии въпреки декларациите им, че се придържат към противоположни доктрини.

През годините на Втората световна война лейбъристкото ръководство не направи опит за оказване натиск върху своите партньори от правителствената коалиция с оглед осъществяване на икономическата програма на партията или на част от нея. Вниманието на министрите-лейбъристи в правителството на У. С. Чърчил бе насочено към организирането на „вътрешния фронт“, към мобилизирането на стопанските и човешките ресурси за военните усилия, към развитието и усъвършенствуването на военновременния държавен контрол върху икономиката.

В условията на войната настъпи значително радикализиране на политическите настроения на широки слоеве на британския народ, което се наблюдаваше както сред цивилното население, тъй и в армията. То се изразяваше преди всичко в засилването на стремежа към коренни икономически и социални преобразования след войната. За да се отговори на интереса към тия въпроси, през юни 1941 г. беше създаден правителствен комитет по следвоенното преустройство под председателството на лейбъристкия министър Артър Грийнууд, а по-късно и НИК на Лейбъристката партия

образува Комитет по въпросите на реконструкцията¹⁰⁷. В началото на 1942 г. последният подготви доклад под заглавие „Старият свят и новото общество. Предварителен доклад по въпросите на войната и мирното преустройство“. В частта от доклада, посветена на икономическите въпроси, се обещавахе въвеждане на планово начало в стопанството, демократично управление на национализираните отрасли при широко участие на работниците и т. н. Докладът бе представен на конференцията на Лейбъристката партия същата година от Х. Ласки, който го характеризира като „революция в нашето време“. Но в него всъщност преобладаваха традиционните теми за „постепенността“ на преобразованието и верността на лейбъристите към политиката на „взаимно съгласие“.

През следващите две години Лейбъристият комитет по следвоенното преустройство под председателството на Именюъл Шинуъл публикува серия от доклади. От тях по-определено отношение към национализацията имаха: „Жилищното строителство и планирането“ и „Нашата земя. Бъдещето на британското селско стопанство“ от 1943 г., „Следвоенната организация на британския транспорт“, „Пълната заетост и финансовата политика“, „Крила за мира. Лейбъристката политика по отношение на гражданската авиация“, „Каменовъглената промишленост и енергетиката“ и „Водоснабдяването“ от 1944 г. Според Дж. Д. Х. Коул Лейбъристката партия, разполагайки с тия документи, била напълно подготвена за осъществяване на своята следвоенна икономическа политика¹⁰⁸. Но както признава И. Шинуъл при поемането на поста министър на енергетиката в 1945 г., той констатира „... липса на практически планове за национализация в партийните архиви“¹⁰⁹.

В хода на Втората световна война рязко се засили държавната намеса в икономическата област. За нуждите на регулирането на стопанския живот бяха създадени ред нови министерства, като Министерството на производството, Министерството на авиационната промишленост, Министерството на продоволствието, Министерството на енергетиката, Министерството на военния транспорт, Министерството на снабдяването. Както министрите, така и други отговорни администратори в министерствата бяха собственици, ръководители или представители на най-големите монополи¹¹⁰. Независимо от това в лейбъристкия печат се появиха твърдения, че в резултат на държавното регулиране страната навлязла в периода на някакъв „военен социализъм“¹¹¹.

През годините на войната представители на работниците, сред които значителен брой шоп-стюарди, членове на КПВ, взеха участие в създадените съвместни производствени съвети. Макар с чисто съвещателни функции главно в областта на използването на суровините, техниката и трудовите ресурси, те изиграха важна роля за мобилизиране на производствените възможности и показваха чувството на отговорност на работниците, както и годността им за участие във вземането на управленчески решения¹¹².

От своя страна БКТ също публикува документи по въпросите на следвоенното преустройство. В най-значимия от тях, „Предварителен доклад по следвоенното преустройство“ от 1944 г., се предвиждаше национализация на „ключовите отрасли“ на промишлеността, транспорта, топливната, енергетическа промишленост, черната металургия, както и участие на държавата в по-важните предприятия от частния сектор. Докладът препоръчваше осигуряване на правото на работниците от държавния сектор да изказват своето мнение по въпроси на управлението му чрез създаване на съвещателни комитети на различни равнища, в които да участвуват и представители на профсъюзите¹¹³. Това означаваше отказ от искането за въвеждане на

работнически контрол и за „... участие на работниците в управлението на икономиката чрез сътрудничество с работодателите и държавата“¹¹⁴.

Като продължение на „Предварителния доклад“ в 1945 г. бе приет план за „Общественото ръководство на транспорта“, в който национализацията му се свързваше с подобряването на икономическото положение на работниците и на трудовите отношения в този отрасъл¹¹⁵. Конгресът на трейдюнионите същата година одобри и доклад за „Тръстовете и картелите“. В него се обосноваваше необходимостта от национализация на част от монополистическите обединения, представляващи „заплаха за обществените интереси“, както и въвеждането на една или друга форма на контрол върху останалите¹¹⁶.

И профсъюзните, и лейбъристките ръководители наблягаха върху запазването на военновременния държавен контрол върху икономиката, който според тях сочел път за преминаване от капитализъм към социализъм. Това беше лайтмотивът в речите на Х. Морисън, член на кабинета на Чърчил и министър на вътрешните работи. Той твърдеше, че разширяването на държавния контрол, национализацията на „естествените монополи“, както и на картелите и прогресивното данъчно облагане, ще доведе до социалистическо преустройство на британското общество¹¹⁷.

Конференцията на Лейбъристката партия в 1944 г. обсъди докладите на Комитета за следвоенно преустройство „Следвоенната организация на британския транспорт“, „Каменовъглената и енергийната промишленост“ и „Пълната заетост и финансовата политика“, които трябваше да легнат в основата на бъдещата предизборна платформа. Изразявайки недоволството на левите лейбъристи от ограничеността на съдържащите се в тях предложения, Йън Микардоу внесе резолюция, в която се настояваше да се изясни становището на партията по въпроса за обществената собственост и се предлагаше разширена програма на национализация. Тя включваше земята, тежката промишленост, всички форми на банковото дело, енергетиката, транспорта, строителната промишленост, като се препоръчваше в съответните закони да се предвиди демократически контрол и управление на национализирания сектор с участие на заетите в него работници и на потребителите¹¹⁸. Левите лейбъристи не приеха предложението на председателя на конференцията Филип Ноуъл-Бейкър да оттеглят резолюцията. Тя бе поставена на гласуване и приета със значително мнозинство. Това обстоятелство оказва определено влияние върху формулирането на декларацията на партията за бъдещите парламентарни избори от създадения през януари 1945 г. комитет под председателството на Х. Морисън. При сблъсъка на мнения по въпроса за включването в списъка на отраслите, подлежащи на национализация, на черната металургия надделяха привържениците на по-широка национализация¹¹⁹.

Междувоеният период бе свидетел на значително нараснал интерес към въпросите на обществената собственост от страна на работническото движение във Великобритания. В хода на дискусиите за обсега и характера на национализацията, особено през 30-те години, схващанията на икономическите и политическите организации на работническата класа добиха по-свързан и последователен вид. Изработването на по-конкретни планове за национализация бе стъпка напред в сравнение с твърде общите и откъслечни предложения от периода преди 1918 г. Разработването на програмата на лейбъристите се извършваше в резултат на борбата на мнения на левите — привърженици на широка национализация в интерес на работниците, която би създавала алтернатива на капиталистическата система, и на десните и центристски ръководители, застъпващи схващанията за „прагматична национализация“, засягаща само отделни клонове на стопанството, без да се отпраща

предизвикателство към цитаделите на капитализма. На конференциите на Лейбъристката партия през годините на войната се създаде видимост, че надделяват становищата на левите сили за обществената собственост. Както показва осъществяването на национализацията от следвоенното лейбъристко правителство, неговата програма не бе последователна и дълбоко обмислена и то прибягваше често до импровизации, наложени от развитието на политическия момент, както и до заимствувания от политическата практика на предвоенните правителства.

* * *

Завършването на военните действия в Европа през май 1945 г. послужи като сигнал за разпадането на коалиционното правителство на Чърчил. На 5 юли се състояха парламентарни избори, чиито резултати бяха обявени на 26-и същия месец, след като бяха получени бюлетините на военнослужещите вън от страната. Участието на 25 млн. или 72% от регистрираните избиратели беше своеобразен рекорд в парламентарните избори, отличаващи се обикновено с високия процент на въздържалите се от гласуване. То свидетелствуваше също за големия интерес на избирателите към въпросите на следвоенното преустройство, които стояха в центъра на предизборната кампания. Резултатите от изборите бяха колкото изненадващи, толкова и показателни за политическите настроения в страната. Лейбъристката партия получи 12 млн. гласа, което ѝ осигури 393 места в Камарата на общините и абсолютно мнозинство от 146 гласа, докато консерваторите претърпяха най-тежкото си изборно поражение от 1906 г. насам, загубвайки 219 мандата. По думите на левия лейбърист Анайрин Бевън „... британският народ съзнателно гласува за един нов свят“¹²⁰.

Целите на лейбъристкото правителство на Клемънт Атли бяха изложени в декларацията „С лице към бъдещето“, публикувана през април и одобрена от партийната конференция през май като предизборна платформа. Тя включваше национализация на Английската банка, каменовъглената, електроенергетическата и газовата промишленост и черната металургия, но пропускаше исканията за национализация на земята, строителната промишленост, акционерните банки¹²¹. При обсъждането на декларацията Х. Морисън, А. Грийнууд и други десни лейбъристи настояваха да не се поемат по-определени ангажменти за национализация на черната металургия¹²². Представена на конференцията на Лейбъристката партия от Х. Морисън като „лейбъристски петгодишен план“¹²³, платформата определи насоките на икономическата политика на правителството през 1945—1951 година.

Подходът на лейбъристкото ръководство при съставянето на списъка на подлежащите на национализация отрасли на стопанството бе твърде показателен. Това са предимно инфраструктурни отрасли, „узрели и презрели“ за национализация според определеното в лейбъристката програмна декларация. Определението означаваше, че те се намират в състояние на дълбока и хронична криза, а това се отразяваше неблагоприятно върху позициите на британската икономика като цяло и върху конкурентоспособността на промишлената продукция. Така например, каменовъглената промишленост се намираше в упадък, започнал още от началото на XX в. За периода от 1913 до 1938 г. добивът на каменни въглища намаля с 20%, но независимо от това печалбите на собствениците за 1929—1943 г. се увеличиха с 280%¹²⁴. Темпове на увеличаване производителността бяха четири пъти по-ниски от тия в същия отрасъл в САЩ¹²⁵. Железопътният транспорт в края на войната се намираше в бедствено положение. Железопътните линии и подвижният състав бяха остарели и амортизирани, около 1/2 от локомотивите и вагоните

бяха по-стари от 30—35 години, а транспортните разходи поради съществуващите монополни цени бяха пет пъти по-високи от тия в САЩ¹²⁶. В черната металургия, контролирана от шест монополистически групи, обединени в създадената през 1934 г. Британска федерация на чугуна и стоманата, темповете на увеличаване производителността на труда бяха три пъти по-ниски от тия в Германия и САЩ, а вътрешните цени на чугуна и стоманата след въвеждането на протекционистични мита бяха увеличени до началото на войната с 1/3¹²⁷. За да запази монополното си положение, федерацията провали осъществяването на проекти за модерни металургични заводи на невлизащи в нея компании в Джероу и Ебу Вейл¹²⁸. Не по-добро бе положението в електроенергетическата промишленост, където над 600 малки и неефективни електростанции предлагаха на потребителите ток с напрежение от 43 типа, от 100 до 480 волта¹²⁹.

Национализация или близки до нея мерки бяха препоръчвани от правителствени комисии, изследвали състоянието на различни клонове на промишлеността през междувоенния период и по време на Втората световна война, като средство за преодоляване на тяхната технологическа и организационна изостаналост. Така национализация на каменовъглената промишленост се препоръчваше в два доклада от докладите на комисията на Дж. Сенки от 1919 г., а в доклада на Чарлз Рейд от 1945 г. се посочваше необходимостта от технологическа реконструкция, обединяване на мините и предаване на управлението им на централна организация, мерки които едва ли биха могли да се осъществят без изменения в собствеността върху тоя отрасъл¹³⁰. Комитетът по въпросите на транспорта от 1931 г. се въздържа от пряка препоръка за национализация на железопътния транспорт, тъй като по мнението на неговите членове тя се е превърнала в партийен лозунг. Но тя не беше формално отречена и се препоръчваше създаването на „обществен транспорт“¹³¹. Рационализация и уедряване на електростанциите и газовите заводи се препоръчваше в докладите на комитета на лорд Макгоун от 1936 г. и на лорд Хейърт от 1945 г.¹³²

При обосноваването на необходимостта от национализация на различните отрасли на стопанството лейбъристките политици заимстваха доводи от докладите на съответните правителствени комитети¹³³. Дясното ръководство на Лейбъристката партия се придържаше към становището, че национализацията трябва да се предложи на избирателите не толкова като средство за трансформиране на капитализма, колкото за модернизация и повишаване на ефективността на британската промишленост¹³⁴.

Определено влияние върху формулирането на сравнително широка програма на национализация оказа и натискът „отдолу“, от страна на профсъюзите. Искането на миньорите за национализация на каменовъглената промишленост беше станало толкова настойчиво, че „... в 1945 г. положението стана толкова неудържимо, щото нито едно правителство независимо от политическите му убеждения не би могло да се позволи да остави положението на нещата такова, каквото то бе при частната собственост. . .“¹³⁵ върху мините. Заетите в отрасъла работници бяха убедени, че само преминаването му в обществена собственост може да доведе до решаване на техните проблеми — масова безработица, ниски надници, висок процент на трудов травматизъм и професионални заболявания. За периода от 1900 до 1939 г. надниците на миньорите се увеличиха едва с 20% и по размера им каменовъглената промишленост заемаше 82-ро място в списъка на 100-те най-важни отрасли. Средно 240 от всеки 1000 миньори ежегодно получаваха тежки травми или загиваха при трудови злополуки през 1938—1943 г. Процентът на безработните в каменовъглената промишленост беше най-висок

и по време на икономическата криза от 1929—1933 г. достигаше до 36%¹³⁶. Показател за изострената класова борба в отрасъла бе изключително високата стачна активност (стачките на миньорите представляваха 2/3 от общия им брой за страната през 1937—1943 г.)¹³⁷.

Левите тенденции в развитието на британското работническо движение се проявяваха и в случаите с нарушаването на монопола на десните водачи върху ръководството на някои големи профсъюзи и Генералния съвет на БКТ. Непосредствено след войната за генерални секретари на уелското и шотландското отделение на Националния съюз на миньорите бяха избрани комунистите А. Хорнър и Е. Мофат. От 34 членове на Изпълнителния комитет на най-многочисления профсъюз на транспортните и неквалифицираните работници в 1946 г. девет бяха комунисти. Значително влияние на комунистите се чувствуваше в лондонското отделение на Обединения съюз на машиностроителите, в профсъюзите на електроработниците, леярите, пожарникарите¹³⁸. От 394 членове на лейбъристката парламентарна фракция 107 бяха длъжностни лица на Лейбъристката партия, профсъюзите и кооперативните организации, мнозинството от които бяха с работнически произход, а 84 — работници, чиято избирателна кампания бе пряко финансирана от трейдънионите¹³⁹.

Радикализацията на политическите настроения сред британските работници обаче не би трябвало да се надценява. Еволюционното политическо развитие на страната и икономическата насоченост на работническото движение създаваха благоприятни условия за разпространение на реформистки илюзии и съглашателство, както и за трайно влияние на десните ръководители. Усиленото разпространение на култа на еволюцията и класовия компромис от пропагандните органи на господстващата класа води до оформянето на два основни типа политическо съзнание — умерено консервативно и реформистко¹⁴⁰. Това се потвърждава и от обстоятелството, че в следвоенните парламентарни избори работниците съставляват около 1/3, а заедно с членовете на техните семейства — до 1/2 от избирателите, гласуващи за Консервативната партия¹⁴¹. Колкото до идейните възгледи на членовете на третото лейбъристко правителство, 10 от министрите, включително и министър-председателят, 35 от заместник-министрите и другите висши функционери бяха членове на Фабианското дружество¹⁴².

Така че политическата декларация „С лице към бъдещето“, очертаваща насоките на дейността на лейбъристкото правителство през първото следвоенно петилетие, представяваше този минимум, който неговите ръководители трябваше да предложат, за да не предизвикат конфликт в партията. Независимо от това тя „... обедини около себе си партията, както нито един документ дотогава“, макар че вътрешните разногласия се запазиха.¹⁴³ На конференцията в 1945 г. левият лейбърист Йън Микардоу, който предната година бе внесъл резолюция в полза на по-широка национализация, оцени декларацията на НИК като „делова програма за национализация и контрол на британската промишленост през следващите пет години“¹⁴⁴.

Сравнителната умереност на лейбъристката програма за национализация бе оценена от авторитетните органи на буржоазния печат. Две седмици преди датата на общите избори седмичникът „Иконъмист“ писа, че от едно бъдещо лейбъристко правителство би могло да се очаква „... само промяна на юридическата собственост върху каменовъглената промишленост, транспорта и електроенергетиката“, като се изказваше предположение, че консерваторите, ако дойдат на власт, също биха били принудени от хода на събитията да бъдат „... не по-малко безпощадни в своята намеса в икономиката, даже ако оставят незасегната юридическата фасада.“¹⁴⁵ След обявяването на

програмата на законите, които ще бъдат предложени през първата сесия в тронната реч, същият „Иконъмист“ изрази задоволство от умереността на лейбъристкото правителство, от което би могло „... да се очаква, че ще отиде много по-далеч след като разполага с абсолютно мнозинство от 146 мандата в парламента...“¹⁴⁶.

Първият закон за национализация, който правителството на К. Атли прокара — на Английската банка от 1946 г., бе показателен за методите на осъществяването ѝ. Със закона не се внасяха принципино нови моменти, доколкото в повечето капиталистически страни емисионните банки са държавни. Това обстоятелство бе посочено от водача на консервативната опозиция Чърчил по време на дебатите по тронното слово¹⁴⁷. Правителството обосноваваше национализирането на банките с необходимостта да се установи „ефикасен контрол върху обръщението и кредита“, за да се осигури преустройството на икономиката и пълната заетост на работната сила¹⁴⁸. По силата на закона целият основен капитал на банката премина в ръцете на държавата. Английската банка получи статут на „обществена корпорация“ с право да упражнява известен контрол върху банковото дело в страната. Ръководството ѝ можеше в случаите, когато намери за необходимо, да „... изисква информация и дава препоръки на банкерите“ и ако бъде упълномощено от Министерството на финансите да „... издава нареждания, които да осигуряват изпълнението на съответните препоръки“. Министерството на финансите от своя страна получи право да дава указания на ръководството на банката, които да „... осигуряват ефикасен и неоспорим контрол върху източника на финансовата власт в страната“¹⁴⁹.

Директорският съвет на Английската банка остана непроменен с изключение назначаването на един бивш профсъюзен чиновник. На искането на Националния съюз на банковите служители за консултации с него при назначаване на ръководството на банката министърът на финансите отговори, че намира представянето на каквито и да е „групови интереси“ в него за нежелателно¹⁵⁰. Условието на обезщетение на бившите акционери, които получиха срещу своите акции трипроцентни държавни облигации на сума 53 900 000 ф. ст., надвишаваща четирикратно основния капитал на банката, бяха преценени от консервативния депутат А. Дж. Питмън, сам бивш банков директор, като „... справедливи във висша степен“¹⁵¹. Органи на буржоазната преса характеризираха национализацията на Английската банка като „... смяна на декорите“¹⁵².

По време на дебатите по проектозакона на 29 октомври 1945 г. депутатът от КПВ Филип Пиретин одобри национализацията на централния банков институт като „... мярка, която не е напълно социалистическа по своя характер...“, но все пак водеща по пътя към социализма“. Заедно с това той подложи на критика положенията на проектозакона, който остави незасегнати акционерните банки, завишения размер на компенсацията, определена на основата на средния акционерен капитал през предишните 20 години, и не предвиждаше промени в ръководството на банката¹⁵³.

Единственият случай, в който правителството проведе консултация със заинтересуваните профсъюзи при подготовката на законите за национализация, бе тоя с каменноуглената промишленост. Но министърът на енергетиката Именюъл Шинуъл започна консултациите с малък комитет на БКТ, включващ и представител на Националния съюз на миньорите, едва когато проектозаконът бе вече преминал второ четене в парламента¹⁵⁴. Законът от 1946 г. за национализация на каменноуглената промишленост доведе до логичен завършек държавната намеса в тоя намиращ се в хроническа криза отразъл, започнала със закона за въвеждане на минимални наднищи от 1912 г. и

преминала през опити за реорганизация на мините и частична национализация на правата за разработването им през 1930—1938 г. Целият отрасъл, включително транспортът и вторичната преработка на въглищата, бе национализиран. Ръководството му бе предадено на Национално управление на каменовъглената промишленост, оглавяващо сложна система от районни и местни управления. В състава на Националното управление, състоящо се от представители на деловите кръгове и бивши административни и технически ръководители на частните компании, бяха включени и двама бивши профсъюзни ръководители, Уолтър Ситрин — генерален секретар на БКТ, и председателят на Съюза на миньорите Е. Едуардс, които отговаряха за трудовите отношения в отрасъла¹⁵⁵. Заместник министър-председателят и координатор на икономическата политика Х. Морисън, „архитект на лейбъристката национализация“ по определението на пресата опита да привлече в Националното управление популярния миньорски ръководител Артър Хорнър при условие, че последният се откаже от членството си в КПВ. Хорнър, чието позитивно сътрудничество при провеждане на национализацията бе високо оценено от министъра на енергетиката обаче решително отказа¹⁵⁶.

Огромната сума от 164 600 000 ф. ст. на компенсацията, изплащана на бившите собственици, изчислена на основата на чистия доход, умножен по броя на годините на експлоатация на мините и лихвите по нея, беше тежко бреме за национализираната каменовъглена промишленост. Освен това отрасълът трябваше да се самофинансира и за да привлече необходимите капитали за неотложната цялостна модернизация и реконструкция трябваше да прибегне до заеми с висок лихвен процент на частния кредитен пазар. Правителството наложи и неблагоприятна ценова политика на каменовъглената промишленост, която бе задължена да доставя на промишлените потребители въглища на цени средно с 1 ф. ст. по-ниски от тия на световния пазар, а по време на топливната криза от 1947 г. даже да внася по-скъпи въглища от САЩ и да заплаща разликата на потребителите на едро¹⁵⁷. По този начин частният сектор получаваше двойна изгода, тъй като, от една страна, бе укрепен с нови капитали, получени като компенсация, а от друга, беше снабдяван със суровини и енергия на ниски цени. Дефицитът в бюджета на отрасъла през първите години след национализацията вследствие тази политика бе използван от нейните противници като основание да обявяват, че тя се е провалила.

Една от целите на национализацията на каменовъглената промишленост бе подобряването на трудовите отношения, които традиционно бяха крайно напрегнати. Но нито очакванията на реформисткото ръководство на Лейбъристката партия и на БКТ за автоматично отстраняване на класовите антагонизми, нито надеждите на миньорите за коренни промени на материалните условия на труд и живот, както и на положението им в системата на промишлеността, се оправдаха. Наистина миньорите получиха значително увеличаване на размера на надниците и след национализацията те се наредиха на второ място сред тия на работниците от 100-те най-важни промишлени отрасли. За периода от 1946 до 1953 г. средните надници се увеличиха от 24 шилинга и 10 пенса на 45 шилинга и 8 пенса на седмица¹⁵⁸. Но, както признава и такъв идеен противник на национализацията като Р. Келф-Коен, бивш администратор на този отрасъл, миньорите успяха да поддържат своето положение на едни от най-добре платените работници след войната „... по пътя на непрестанния натиск върху Управлението на каменовъглената промишленост“¹⁵⁹. Работниците от мините получиха петдневна работна седмица без намаляване на заплатата, като министърът на енергетиката Е.

Шинуъл декларира своята подкрепа на това отдавнашно искане на миньорите още в 1946 г., преди Управлението на каменовъглената промишленост да започне преговори по тоя въпрос¹⁶⁰. През 1946 г. миньорите представиха своята „Харта на исканията“, в която настояваха за въвеждане на 40-часова работна седмица, 7-часов работен ден за заетите под земята, двуседмичен платен и едноседмичен неплатен годишен отпуск, пенсиониране на 55-годишна възраст, изплащане на допълнителна пенсия. Но само първото от тези искания беше задоволено от правителството следващата година¹⁶¹.

Искането за работнически контрол, традиционно за профсъюза на миньорите, не бе осъществено дори и в най-умерена форма. На срещите си с министъра на енергетиката при подготовката на закона за национализацията представителите на Националния съюз на миньорите поставиха въпроса за пряко представителство в централния управителен орган. Тяхното искане бе обаче отклонено под предлог, че неговите членове трябва да изразяват интересите на цялата нация, а не на отделни групи¹⁶².

Вместо това Законът за национализация на каменовъглената промишленост от 1946 г. предвиждаше създаването на система от консултативни комитети с участие на представители на работниците и администрацията. Те трябваше да провеждат консултации по въпроси, засягащи „... безопасността, здравето, битовите условия, ... организацията на производството, ... и други въпроси от взаимен интерес“¹⁶³. Предвиждаше се създаването на такива комитети на национално, районно и местно равнище. От обсега на консултациите се изключваха въпросите, с които „... обикновено се занимават профсъюзите чрез тяхната система на преговори“, т. е. тия за размера на работната заплата, продължителността на работното време, извънредния труд и т. н. Консултациите трябваше да създадат „... нови пътища за размяна на мнения“ между администрацията и работниците, да се подобрят трудовите условия в отрасъла¹⁶⁴.

Трябва да се отбележи при това, че лейбъристкото правителство включи положенията за консултативните комитети, след като представителите на консерваторите в парламентарния комитет, обсъждащ законопроекта, изразиха учудване от тяхната липса¹⁶⁵. Разбира се, лейбъристите от самото начало поддържаха идеята за консултации, но изпитваха опасения да предвидят такива в закона. Провеждането на консултации между администрацията и работниците по второстепенни въпроси на организацията на труда, трудовата дисциплина и сродни въпроси не бяха новост за британската промишленост, в частност за каменовъглената. Още в 1917 г. комисията под председателството на спикера на Камарата на общините Дж. Р. Уитли препоръча в своя доклад създаването на съвместни промишлени съвети и съвместни заводски комитети, както и постоянен арбитражен съд. Такива комитети, известни като „комитети на Уитли“, бяха създадени в държавните и някои частни предприятия. Консултациите между работодатели и работници по въпроси на производството, осъществявани чрез комитетите, бяха замислени като средство за предотвратяване на трудовите конфликти и за осигуряването на „промишлен мир“. Но те не бяха популярни сред работниците и след войната техният брой бързо намаля¹⁶⁶. Създаването на консултативни комитети бе предвидено от Закона за каменовъглената промишленост от 1921 г. През време на Втората световна война бяха създадени съвместни производствени комитети в различните отрасли на промишлеността. Комитетите, в които от страна на работниците бяха включени значителен брой шоп-стюарди, изиграха положителна роля в мобилизирането на производствените и трудовите ресурси. Опитите на работниците да разширят обсега на въпросите, обсъждани в комитетите, обаче срещнаха противодействието на десните

лейбъристи, включени в коалиционното правителство, в частност на министъра на труда Ърнест Бевин¹⁶⁷.

Национализацията и придобивките на миньорите, макар и някои от тях да бяха значителни, не доведоха до чувствителни промени в трудовите отношения в каменовъглената промишленост. Както посочва американският социолог Дж. Г. Болдуин, изследвал въпросите на организацията на труда в британската минна промишленост, трудовите отношения в национализираните каменовъглени мини не са по-различни от тях, в който и да е друг отрасъл¹⁶⁸. Както и преди войната стачките, предизвикани от конфликти с администрацията, заедно с тях свързани с въпросите за надниците, съставляваха преобладаващата част от стачките в британската промишленост. През последните седем години преди национализацията броят на стачките в мините бе 6 035, а през седемте години след това — 10 412. През периода от 1947—1951 г. в каменовъглената промишленост имаше средно по 1 600 стачки¹⁶⁹. От 1947 до 1951 г. миньорите стачкуваха 5 061 пъти, в стачките участваха 1 120 000 работници, в резултат на което бяха загубени 2 911 000 млн. работни дни и 6 412 000 тона въглища¹⁷⁰. На второ място след стачките по въпросите на работната заплата стояха тези, предизвикани от недоволството на миньорите от методите на работа и организация на производството¹⁷¹.

Отношението на недоверие и враждебност на миньорите към работодателите и администрацията се запази и след национализацията. Назначаването на известен брой бивши профсъюзни дейци в националното и местните управления, в които преобладаваха бившите собственици на мини, директори на компании, правителствени чиновници и висши офицери в оставка, не допринесе за преодоляването на тях чувства. В интервюта с изследователи-социолози миньорите често споделяха: „Шефовете в мините са си същите“, „Управлението в Лондон е пълно с бивши собственици и адмирал в оставка“, „С национализацията нищо не се промени“. За бившите профсъюзни чиновници, заемащи ръководни постове в национализираната каменовъглена промишленост, миньорите се отзоваваха: „Те се менят, като ги назначат в управленията. Стават шефове и забравят работниците.“ В статия на профсъюзен активист, поместена в органа на Националния съюз на миньорите, се характеризират настроенията на редовите членове: „... никога през цялата история на този отрасъл не е имало такова разочарование и объркване в умовете на работниците“¹⁷².

Преобладаващата част от стачките бяха неофициални, „диви“, т. е. не получили санкцията на профсъюзното ръководство, които то не успяваше да предотврати въпреки преминаването си от позициите на „протестен“ към „административен“ юнионизъм¹⁷³.

Законът за национализация на каменовъглената промишленост бе в много отношения образец за следващите законодателни актове, с които се национализираха гражданската авиация и далечните съобщения (1947), вътрешният железопътен, шосеен и воден транспорт, електроенергетическата, газовата промишленост (1948), черната металургия (1949—1951). В тях бяха приложени същите методи на национализиране и същата организационна структура на съответните отрасли във формата на „обществени корпорации“.

При национализацията на железопътния транспорт се стигна до конфликт между правителството и профсъюзите на железничарите по въпроса за определяне състава на управителните органи. Представители на Изпълнителния комитет на Националния съюз на железничарите се срещнаха с министъра на транспорта А. Барнз при подготовката на законопроекта и му изложиха искането профсъюзът да разполага с „... възможност да определя свои кандидати за представителите на работниците в различните управления и

районни комитети“¹⁷⁴. При това те бяха съгласни, че назначенията в централния управителен орган, Транспортната комисия, трябва да стават на основата на квалификацията на съответните лица, които да бъдат отговорни само пред министъра.

На конференцията на профсъюза през юли 1948 г. А. Барнз, който далеч не беше привърженик на работнически контрол, обоснова назначаването само на един бивш профсъюзен деец в Транспортната комисия с довода, че „... никъде в света икономическата демокрация в пълния смисъл на думата не може да бъде успешно осъществена“ и че, „... многобройните експерименти през последните сто години неизменно са завършвали с неуспех“. Генералният секретар на профсъюза Джим Фигинс се противопостави на становището на министъра, изразявайки увереността на железничарите, че участието на работниците в контрола на промишлеността на всички равнища е „... предпоставка за успеха на предприетата национализация“¹⁷⁵. На конгреса на БКТ в Маргейт през септември същата година Фигинс предложи резолюция, която подчертаваше необходимостта от по-голямо участие на работниците в управлението. Резолюцията, в която се заявяваше, че „... ако редовите работници не бъдат убедени, че управителните органи на национализираните отрасли действително ускоряват национализацията, ... те няма да получат ентусиазирана подкрепа и сътрудничество, без които тя не може да успее“, бе приета.

Конференцията на профсъюза в 1949 г. прие резолюция, настояваща да бъде въведено в управителните органи на всички равнища 50% работническо участие. Делегатите, приели резолюцията със 72 срещу два гласа, настояха министърът на транспорта „... да приеме незабавно стъпки, за да осигури разширеното представителство на работниците в управлението“. А. Барнз отклони и това искане като заяви, че „цялата отговорност“ за управлението трябва да бъде предоставена на Управлението на железниците¹⁷⁶.

Особено показателен бе случаят със закона за национализацията на черната металургия, при подготовката и приложението на който лейбъристкото правителство прояви най-много колебания и компромиси. Намерението да се национализира отрасълът бе обявено в парламента още в април 1946 г., но законопроектът беше внесен за разглеждане едва в 1948 г. Министърът на снабдяването Дж. Строус обоснова национализацията с необходимостта да се постави този отрасъл, стоящ в основата на икономиката, под обществен контрол, за да осигури планирането и развитието на националното стопанство и се премахне вредната ограничителна практика на монополите¹⁷⁷. Лейбъристкото правителство нямаше определени критерии за размера на национализирания сектор и спорът, който възникна във връзка с национализацията на металургията, отразяваше разногласия, които се запазиха и през следващите двадесет години¹⁷⁸.

Десните лейбъристи Р. С. Крипс и Х. Морисън, отговарящи за икономическата политика на правителството, се противопоставяха на пълната национализация и предлагаха компромисен план за поставянето му под държавен контрол. Едва след остри дискусии в кабинета през юли 1947 г., в хода на които левият лейбърист Анайрин Бевън, министър на здравеопазването, заплаши да подаде оставката си, и поради опасенията на ръководството от възникването на сериозен конфликт в партията правителството взе решението за национализация¹⁷⁹.

Законопроектът срещна особено силна съпротива от страна на собствениците и консервативната опозиция. За да преодолее обструкцията на Камарата на лордовете, лейбъристкото правителство прокара през 1949 г. закон, ограничаващ срока на нейното право на вето до една сесия, макар че редица

членове на парламентарната фракция се обявяваха за ограничаването му до месец или за премахването на тая архаична институция¹⁸⁰.

Въпреки че законът за национализация на черната металургия бе приет в ноември 1949 г., правителството реши да отложи неговото приложение до следващите парламентарни избори. Целта на закона бе да се прехвърли в ръцете на държавата собственост върху тия предприятия, чиято продукция надхвърляше определен лимит. С влизането му в сила на 15 февруари 1951 г. на Корпорацията на черната металургия бяха предадени акциите на повече от 100 металургични завода с годишно производство над 20 000 т черни метали всеки и които произвеждаха около 97% от чугуна и 99% от стоманата в страната¹⁸¹. Национализацията целеше централизирането само на собствеността и общите насоки на развитие на отрасъла, докато неговата структура остана децентрализирана. Последната, както директорските съвети и дори имената на компаниите останаха непроменени. Последница от осъществяването на минималните предложения за национализация бе липсата на конкретни планове за модернизация и повишаване на техническата ефективност¹⁸². Национализацията на черната металургия бе проведена по начин, който по думите на британския икономист-марксист Хаймън Фейгън, „... максимално улесни денационализацията“ от дошлото на власт в 1951 г. консервативно правителство¹⁸³.

След повече от половин век социалистическа агитация в полза на национализацията британските работници очакваха да получат от нейното осъществяване непосредствено и коренно подобряване на материалните условия, на жизненото равнище, на условията на труд, както и ново отношение към работника като към съзнателен и отговорен труженик, а не просто един от факторите на производството. В това отношение резултатите на „прагматичната“, непоследователна национализация бяха противоречиви и далеч не оправдаха оптимистичните очаквания. Не би трябвало да се подценява обстоятелството, че през годините на войната и непосредствено след нея средният номинален размер на седмичните надници бе чувствително увеличен. Според официалната статистика при база 1956 г. националният индекс на надниците бе 38,1 за 1938 г., 63,6 за 1946 г. и 80,9 за 1951 г.¹⁸⁴ Но дори и някои буржоазни икономисти са склонни да се съмняват в достоверността на посочените показатели и според други данни индексите на средните седмични надници при база 1958 г. са 34 за 1938 г., 55 за 1946 г. и 68,5 за 1951 г.¹⁸⁵ Колкото до размера на реалните доходи преди и след Втората световна война, то те са несъпоставими поради въвеждането на нов индекс на цените на дребно в 1947 г.

Най-значително бе увеличението на надниците на миньорите. Работниците от обслужващите отрасли обаче не успяха да извоюват съществено подобрене на заплащането на труда след национализацията. Средните надници в национален мащаб в транспорта през 1938 г. бяха 63 шилинга седмично или 91,5% от общонационалното равнище (69 шилинга), а в 1948 г. — 116 шилинга или 87,1% от средното за страната (134 шилинга)¹⁸⁶.

Значими придобивки бяха помощите, отпуснати по силата на закона за обезщетяването при трудови злополуки от 1945 г., закона за социалното осигуряване от 1946 г., закона за национална здравна служба от 1946 г. Някои категории работници (миньорите) получиха петдневна работна седмица. Според официални данни разходите за социални нужди, предвидени в бюджета, се увеличиха от 1 125 000 в 1946 г. до 1 935 000 в 1950 г.¹⁸⁷ Но размерите на пенсияте и на социалните помощи не достигнаха даже половината на националния минимум, определен от правителствени комисии през време на Втората световна война¹⁸⁸. При това лицата, загубили работа в

резултат на трудов конфликт, загубваха право на получаване помощи, предвидени в случай на безработица¹⁸⁹.

Колкото до искането на работниците за участие в контрола и управлението на национализираните предприятия, създаването на съвместни консултативни комитети далеч не представляваше негово осъществяване. Даже в случаите, когато съвместните консултации имаха известен успех, „...положението и правомощията на обикновения работник оставаха фактически непроменени“¹⁹⁰. Както свидетелствуват в книгата си група профсъзни активисти от каменноуглената промишленост, „...съвместните производствени консултации, които би трябвало да се превърнат в метод за привличане на работниците в управлението на мините, ...са един провал, защото огромното мнозинство от работниците не са включени в тях и тяхното отношение към управлението на отрасъла не се е променило нито на йота“¹⁹¹.

Опитвайки да реши икономическите затруднения на страната, лейбъристкото правителство, опирайки се на дясното ръководство на БКТ и профсъюзите, въведе през 1948 г. политика на „замразяване“ на надниците. В резултат на ограничаването им при неефекасен контрол върху движението на цените на дребно през следващите две години реалните доходи на работниците намаляха. При индекси на номиналните средни надници и на цените на дребно през юли 1947 г. — 100, през септември 1950 г., когато политиката на „замразяване“ претърпя провал, техният индекс бе 110, а на цените — 114¹⁹².

Към края на управлението на лейбъристкото правителство на Атли национализираният сектор обхваща около 20% от британската икономика и в него бяха заети около 1/6 от промишлените работници¹⁹³. В някои отношения национализацията отстъпваше на извършената в други капиталистически страни след Втората световна война. Така във Франция държавният сектор включи около 20% от производствения апарат, емисионната и четири от най-големите депозитни банки, или общо 36% от националното имущество¹⁹⁴.

Успоредно с прекия натиск на работниците за подобряване на условията на труд, увеличаване на надниците, повишаване на жизненото равнище левите сили в Лейбъристката партия и профсъюзите разгърнаха движение за разширяване обсега на национализацията, за изменение на методите на нейното осъществяване, за демократизиране на управлението на национализираните отрасли.

На конференцията на Лейбъристката партия в 1946 г. Т. Уилямсън, един от ръководителите на Съюза на неквалифицираните и общинските работници и лейбъристски член на парламента, внесе резолюция, в която се настояваше за административни длъжности в национализираните отрасли да бъдат назначени и редови членове на профсъюзите в съответствие с резолюцията, приета от конференцията в 1944 г. Ъън Микардоу посочи, че осъществяването на социалистическо преустройство не е възможно при положение, че национализираните предприятия се оглавяват от антисоциалистически и проконсервативно настроени администратори. Към правителството бе отправена критика за изплащането на завишена компенсация на бившите акционери на Английската банка и за запазването без промени на нейния директорски съвет¹⁹⁵.

Методите за осъществяване на национализацията от лейбъристкото правителство предизвикаха безпокойството дори на такива партийни дейци като Джордж Браун, бъдещ министър в четвъртото лейбъристко правителство на Х. Уилсън, а тогава депутат в Камарата на общините от Белпър. Браун, който в никакъв случай не бе привърженик на идеите за промишлена демокрация, заяви при обсъждането на законопроекта за национализацията на каменноуглената промишленост в Парламента през януари 1946 г., че сред

миньорите съществува разочарование от правителствената политика по отношение на този отрасъл. Липсата на изменения в положението на работниците в управленческата структура на промишлеността, заяви Дж. Браун, свидетелствува за „... дълбоко прикрит цинизъм по този въпрос, който бе предмет на близо двадесетгодишни обсъждания и от който сега гледат да се отърват“. Миньорите са разочаровани от подбора на администраторите в национализираната промишленост и настояват „... да не се превръщат постове в нея в топли местенца за тираните от миналото“¹⁹⁶.

В началото на 1947 г. в лейбъристката парламентарна фракция се оформи лявата група „Кийп лефт“ (по заглавието на памфлета, написан от Й. Микардоу, М. Фут и Р. Х. С. Кросмън и подписана от 12 други депутати). Членовете ѝ се обявяваха за засилването на държавния контрол върху стопанския живот, за въвеждането на централно планиране и незабавна национализация на „... всеки отрасъл, който има ключово положение в икономиката или не е достатъчно ефикасен в ръцете на частните собственици“. Между тия отрасли в памфлета бяха посочени химическата промишленост, металургията, машиностроенето, електропромишлеността, застрахователното дело¹⁹⁷.

На конференцията на Лейбъристката партия същата година членът на групата „Кийп лефт“ Т. Сарджънт внесе резолюция, настояваща за осъществяването на горните предложения и за създаването на ефикасни съвместни производствени комитети в предприятията от национализирания и частния сектор¹⁹⁸. Тази лява група обаче бе твърде малобройна, неустойчива, липсваше ѝ авторитетен ръководител и нейното влияние върху правителствената политика бе незначително¹⁹⁹.

Тревогата на редовите профсъюзни членове от системата на управление на национализираните предприятия бе изразена от ръководителя на Обединения съюз на машиностроителите Р. Оупъншоу на лейбъристката конференция в 1948 г. Той посочи, че назначаването на ръководни постове на бивши собственици, администратори на капиталистически компании, висши чиновници и офицери в оставка е „... първо, отрицание на социализма и второ — чиста лудост е да се национализира промишлеността и се остави контролът върху нея в ръцете на торите“. Резолюцията, предложена от Р. Оупъншоу, настояваше да се „... превърне национализацията в обобществяване“, като за административни и технически ръководители бъдат назначавани работници на физическия и умствения труд, притежаващи практически познания за съответния отрасъл на промишлеността. Резолюцията бе подкрепена от Дж. Стивънс от Съюза на пощенските служители и Дж. Фигинс от Националния съюз на железничарите, които подчертаха, че работниците очакват „... нещо повече от консултации“ и настояваха да се измени съотношението между професионалните администратори и представителите на работниците в управителните органи. Делегатът Е. Хъбъл посочи, че „... национализацията не е тъждествена на социализма, ... и за да се извърши истинско обобществяване на промишлеността, работниците трябва да получат полагащото им се място в нея“²⁰⁰.

Десните профсъюзни и лейбъристски ръководители А. Дикин, У. Лоутър и Дж. Грифитс се обявиха против резолюцията под предлог, че изминалият от началото на национализацията срок е недостатъчен, за да се прави оценка на резултатите ѝ, като призоваха да не се критикува правителствената политика в периода на подготовка на партийната платформа за следващите парламентарни избори. Под техния натиск резолюцията не бе поставена на гласуване, а предоставена за по-нататъшно обсъждане от НИК на Лейбъристката партия и Генералния съвет на БКТ.

Х. Ратнър от местната партийна организация в Салфърд призоваваше лейбъристкото правителство да включи в дневния ред на настоящата сесия „... закон за национализацията на черната металургия без компенсация, ... , който ... би поставил основите на цялостна система на контрол на промишлеността от работниците, заети в нея“. Този контрол трябваше да се осъществява от комитети, избрани във всяко предприятие, които да включат и представителите на администрацията и техническия персонал, но „... единствено избраните работнически представители ще имат решаващ глас“. Правомощията на комитетите, които трябваше да се създадат във всички национализирани предприятия, трябваше да бъдат широки и да включват контрол върху всички административни и технологически въпроси, както и пълен достъп до документацията. Прилагането на тези предложения според Х. Ратнър щеше да има за резултат „... не само национализацията на металургията, но нейното обобществяване“²⁰¹.

Въпросите за методите на осъществяване на национализацията и на управлението на национализирани предприятия бяха предмет на обсъждания и на следващите конференции на лейбъристката партия и конгресите на БКТ. На конференцията в Блякпул в 1949 г. генералният секретар на Националния съюз на миньорите Дж. Фигинс предложи резолюция, в която се искаше преразглеждане на цялата система на правителствен контрол върху национализирани отрасли и участието на работниците в управлението им. Според делегата А. Латъм консултациите между представители на администрацията и работниците бяха по-скоро „... подигравка с желанието на последните да поемат отговорност за управлението“. Председателят на Националния съюз на миньорите У. Лоутър препоръча мнозинството от членовете на управителните съвети да бъдат избирани от работниците²⁰².

На конференцията бе представена за обсъждане програмната декларация на ИК на Лейбъристката партия „Лейбъристите вярват във Великобритания“. Тя беше окачествена от левия лейбърист Р. Шоу като един от мъглявите и незначителни партийни документи, особено що се отнася до предложенията за бъдеща национализация. Той изрази недоволството на железничарите, заявявайки, че национализацията не се е превърнала в обобществяване; че администраторите на капиталистическите компании са запазили старите си постове и национализацията се е свела до „... прехвърляне на собствеността от ръцете на капиталистите в ръцете на държавата“ при изплащане на първите компенсации, обременяващи национализирани отрасли²⁰³.

От името на Обединения съюз на машиностроителите Р. Оупъншоу предложи резолюция, настояваща да се сложи край на практиката на назначаване бивши собственици на ръководни постове в националния сектор и да се осигури със закон половината от състава на управителните съвети да се състои от представители на работниците, избрани от самите тях. Делегатът А. Бек внесе предложение делът на работническите представителни да бъде поне 1/4. Резолюцията, представена от Р. Уилсън, предвиждаше незабавно намаляване процента на лихвите върху общата сума на компенсациите, изплащани на бившите собственици с 50%, а по-късно и прекратяване на тяхното изплащане. Поради несъгласието на ИК и на някои реформистки профсъюзни ръководители посочените резолюции бяха или оттеглени, или провалени при гласуването. Подобна бе съдбата на други резолюции в частност тая на Р. Бърчил, делегат от организацията на промишления град Салфърд, искаща национализация на строителната промишленост и създаване министерство на строителството, за да бъде решен жилищният въпрос²⁰⁴.

За конференцията в 1950 г. бяха подготвени близо 350 проекторезолюции. В значителна част от тях, които се отнасяха до икономическата

политика, се отправяха критики срещу методите на национализацията. Отхвърляха се опитите за разработване на реформистка програма за „мютюализация“ и „съвместна собственост“ на държавата и капиталистите в рамките на „смесената икономика“. Осъждаха се компромисите с принципите на социализма в манифеста на Лейбъристката партия „Нека победим заедно“ за парламентарните избори в 1950 г. Изпълнителният комитет беше обвинен в отклонение на истинската социалистическа политика в областта на национализацията и се настояваше да се прекрати нейното „разводняване“, за да остане вярна партията на принципите, изложени още в програмата и устава от 1918 година.

Проекторезолюциите настояваха да се намали размерът на компенсациите, изплащани на бившите собственици, и се установи граница на максималното обезщетение. Предлагаше се реорганизация на управителните органи на национализираните отрасли, като се осигури участие на представители на работниците в управлението им отгоре до долу и се осъществи истинска демокрация чрез въвеждане на работнически контрол²⁰⁵. Настояваше се за провеждане на енергична политика на обобществяване и разширяване национализирания сектор като основа за придвижването към социализма. В него трябваше да бъдат включени корабостроенето, строителната промишленост, земята²⁰⁶.

На самата конференция обаче представените 350 проекторезолюции бяха обединени в десетина съставни резолюции и при тяхното гласуване отново се прояви надмощието на дясното крило. Резолюцията, внесена от името на Обединения съюз на машиностроителите за прекратяване практиката на назначаване на високоплатени постове в национализираните предприятия на бивши собственици и за паритетно участие на работнически представители в управителните органи, бе отхвърлена след намесата на десните ръководители Х. Морисън и А. Дикин. Министърът на здравеопазването А. Бевън, който бе известен като ляв, отклони предложението за национализация на строителната промишленост под предлог, че нейната структура била тъй обвързана с другите отрасли, щото това би станало възможно едва при национализация на цялата икономика²⁰⁷.

Програмната декларация „Лейбъристката партия и новото общество“, предложена от ИК, не се отличаваше с определеност по отношение плановете на правителството за бъдеща национализация. Х. Морисън отрече, че партийното ръководство се е отказало от национализиране на циментовата, захарната промишленост и застрахователното дело, а не е намерило за възможно да се обвърже с определени срокове за осъществяването ѝ²⁰⁸.

Подобна неопределеност и липса на конкретни предложения за разширяване на държавния сектор характеризираше предизборните манифести на Лейбъристката партия от 1950 и 1951 г. В тях бе прокарана лансираната от Х. Морисън теза за необходимостта от „консолидация“ на постиженията на правителството, което на практика означаваше ограничаване на национализацията. Целта ѝ по думите на Морисън бе да се направи партийната програма „... колкото е възможно по-привлекателна не само в собствените ни очи, но и в очите на общественото мнение“²⁰⁹. В стремежа си да принизи значението на национализацията, той ѝ даде такова тълкуване в рамките на своите „нови определения на социализма“, което бе в противоречие с предишните му изказвания. В края на 30-те години той твърдеше, че успехът на едно бъдещо лейбъристко правителство ще се определи от това „... колко от частнокапиталистическата собственост, организирана и управлявана за получаване на печалби, ще бъде прехвърлена в ръцете на обществото“²¹⁰. А в края на 40-те години, той даде „ново“, „недоктринерско“ определение на

социализма като „... утвърждаване на социалната отговорност по отношение на въпросите, представляващи интерес за цялото общество“. А според Морисън „... въпросите от обществен интерес попадат в поне десет категории ... , от които обществената собственост е само една, макар и първата по важност“²¹¹. В съответствие с това преосмисляне на принципите за обществената собственост от десните лейбъристски идеолози въпросите на национализацията се появяваха в програмните партийни документи във все по-разводнена форма. В програмната декларация от 1949 г. се предлагаше национализация на някои второстепенни отрасли на промишлеността, като циментовата, захарната, кланиците, някои форми на социално осигуряване, а въпросът за възможността да бъдат национализирани отделни химически заводи подлежеше на проучване²¹². Още при публикуването на декларацията, в „Таймс“ отбеляза в редакционна статия „ортодоксалния кейнсиански характер“ на възгледи в нея икономически подход и посочи, че предложенията за национализация целяха „... да умиротворят радикалното крило“ в партията²¹³. В предизборния манифест „Нека победим заедно“ от 1950 г. се засягаше единствено въпросът за повишаването на ефективността на национализирания сектор, докато в тоя за изборите в 1951 г. не беше отделен нито ред на въпросите на национализацията²¹⁴.

Левите лейбъристи отговориha на все по-открито изявяващия се „ревизионизъм“ на партийното ръководство, заявявайки, че „... истинският урок на периода от 1945 до 1950 г. е, че лейбъристите трябва по такъв начин да преразпределят богатствата, че да отслабят властващия елит и консерватизма“²¹⁵. А през февруари 1951 г. група лейбъристи, кандидати за депутати от федерацията на партийните организации в Дорсет, писаха до парламентарния организатор на лейбъристката фракция, че „... не само лейбъристкото правителство може да падне в резултат от провала на национализираните отрасли, но и самото лейбъристко движение, което от толкова години се бори за национализация, може да понесе такъв удар, от който трудно би се съвзело, и по тоя начин социалистическите идеали и стремежи биха били погубени за години напред“²¹⁶.

Едно от последните начинания на лейбъристкото правителство в национализирания сектор бе създаването на подкомитет по въпросите на отношенията между администрацията и работниците към Комитета по обобществяване на промишлеността през декември 1950 година. В неговия доклад, публикуван през април 1951 г., бе констатирано наличието на недоволство сред работниците и се сочеха някои от причините за възникването му — бюрократични методи и свръхцентрализация на управлението, назначаване на ръководни постове на непопулярни и враждебно настроени към работниците администратори на капиталистически компании, големи компенсации, изплащани на бившите собственици, относително понижаване на надниците и влошаване условията на труд в някои отрасли в сравнение с общото им положение в страната. Авторите се задоволиха с констатации, без да правят конкретни предложения за промени. Причината беше, че идеята за участие на работниците в контрола и управлението на промишлеността бе неприемлива за десните лейбъристи в каквато и да е форма²¹⁷.

Британските комунисти отделяха значително внимание на въпросите за характера на извършената през непосредствения следвоенен период национализация, на нейните проблеми и перспективи, на отношенията на работническото движение към нея. Генералният секретар на КПВ Хари Полит характеризира национализацията, осъществена от лейбъристкото правителство, като „форма на държавния капитализъм“. Според него тя би могла

да се превърне в етап на прехода към социализъм „... само ако се съпровожда от отслабването на властта и икономическото господство на капиталистическата класа“. Отбелязвайки положителните моменти в нея, Полит наблягаше върху необходимостта от единство на левите сили в усилията за осъществяване демократична национализация в интерес на широки слоеве от народа. Като непосредствени задачи в тая област той сочеше изменението в състава на управителните органи в национализираните отрасли, осигуряването на законен статус и отговорност на съвместните производствени комитети на всички равнища с оглед мобилизирането на работниците за увеличаване производството, прекратяване изплащането на високи компенсации на бившите собственици²¹⁸.

До разгръщането в широки размери на „студената война“ със съпровождащите я антикомунистическа истерия и „лов на вещици“ в Лейбъристката партия и профсъюзите Комунистическата партия имаше положително, макар не без резерви, отношение към икономическата политика на лейбъристкото правителство и проявяваше готовност да съдействува за успеха на следвоенното преустройство. Памфлетът на КПВ „План за благоденствието на Британия“ от 1947 г. препоръчваше подсилването на съвместните производствени комитети с убедени привърженици на социализма. Дейността на комитетите трябваше да допринесе за увеличаването на производителността на труда на основата на съществуващата производствена техника. Те трябваше да участвуват и в разработването на програмите за модернизация на промишлеността. Разширяването на планирането се разглеждаше като гаранция за решаването на икономическите проблеми на страната²¹⁹.

Председателят на КПВ Уйлям Галахър изложи в 1949 г. становищата на комунистите по въпросите за преустройството на британското общество и придвижването към социализма. Като първа стъпка на икономическата реконструкция се сочеше провеждането на широка национализация на промишлеността при изплащане на частична компенсация на бившите собственици във формата на доживотна рента. Особено внимание се отделяше на участието на представители на работниците в нейното осъществяване. Те трябваше да имат мнозинство в управителните органи на национализираните отрасли и предприятия. Участието на работниците в управлението и определянето насоките на развитието и плановите задачи според Галахър щеше да се осигури чрез създаването на работнически комитети, които да вземат участие в ръководството на национализирания сектор заедно с администрацията²²⁰.

Двамата представители на КПВ в парламента У. Галахър и Ф. Пиретин използваха през периода от 1945 до 1950 г. доста ефикасно сравнително ограничените възможности за изява, които парламентарната процедура дава на малките партии, за да изразяват критично отношение към правителствената политика в областта на национализацията и да изложат становищата на комунистите. Така Ф. Пиретин даде положителна оценка на одържавяването на Английската банка по време на дебатите по законопроекта през октомври 1945 г., посочвайки обаче, че тази мярка няма социалистически характер. По време на дебатите по тронното излагащо законодателната програма на правителството за сесията през 1947 — 1948 г., У. Галахър настоя за ускоряване темповете на осъществяването на национализацията. В юли 1948 г., задавайки въпрос на министъра на енергетиката относно компенсациите, изплащани на бившите собственици на каменовъглени мини, Галахър предложи да бъде приет закон за намаляване на размера им, за да се облекчи финансовото положение на този национализиран отрасъл²²¹.

На „разводнените“ политически декларации на Лейбъристката партия към края на управлението на правителството на К. Атли британските комунисти противопоставиха своя план за национализация, изложен в дългосрочната програма „Британският път към социализма“, чийто първи вариант бе приет в началото на 1951 г. В програмата се изтъкваше, че „фиктивната национализация“, извършена във Великобритания през петгодишното управление на лейбъристите, не е довела до изменение на обществения строй. Формулирана бе програма за широка национализация, чието осъществяване ще бъде дело на ляво правителство, излъчено от един „народен парламент“. Обобществяването, което би трябвало да тласне напред социалистическото преустройство на британското общество, засягаше едрата промишленост, земята, търговските концерни, застрахователното дело. Предвиждаше се изплащането на частична компенсация на бившите собственици. Работниците трябваше да вземат участие чрез профсъюзите в социалистическото планиране на стопанството и управлението на национализираните предприятия²²².

* * *

В еволюцията на схващанията за национализацията в британското работническо движение през първата половина на XX в. могат да се разграничат три периода, носещи специфични черти и заедно с това споделящи общи характеристики.

През първия период — от началото на века до 1918 г., национализацията бе агитационен лозунг, чийто носител бяха преди всичко социалистическите организации, макар че той бе спечелил популярност сред членовете на отделни профсъюзи. Положения за национализация на ключовите отрасли на промишлеността бяха включени в програмните документи на Лейбъристката партия и Британския конгрес на трейдюнионите в междувоенния период. Първите две лейбъристски правителства от 1924 и 1929 — 1931 г. обаче не направиха дори символичен опит за осъществяване на държавна собственост върху промишлеността, използвайки извинението, че не разполагат с мнозинство в парламента. В условията на световната икономическа криза в началото на 30-те години и на идейно-политическата криза в самата Лейбъристка партия под натиска на левите сили бе извършено преосмисляне и преформулиране на схващанията за целите и методите на осъществяване на национализацията. Приемането на най-радикалните програми на Лейбъристката партия за целия междувоенен период в 1935 и 1937 г. бе резултат от активизирането на левите сили в британското работническо движение. Радикализирането на политическите настроения на широки слоеве от британския народ по време на Втората световна война намери отражение в програмата на лейбъристите, както и в изборната им победа от 1945 година.

Схващанията за национализацията, застъпвани от едни или други групи в британското работническо движение, носеха печата на влиянието на фабианския „муниципален“ социализъм, на синдикализма, на елементи на кейнсианските теории за регулиране на капитализма, без да се оформят в стройна и последователна система. Налице бе и марксистка или близка до марксизма струя, представена от британските социалисти, по-сетне от Комунистическата партия и от някои леви лейбъристи и профсъюзни дейци, без тя да има обаче определящо значение.

Независимо от това, колко радикална изглеждаше програмата на Лейбъристката партия от 1945 г., нито нейният характер, нито осъществяването ѝ от лейбъристкото правителство даваха основание тя да бъде

разглеждана като план за трансформация на британския капитализъм. През първото следвоенно петилетие в страната бе реализиран един сложен социалноикономически проект, който включваше създаването на система на „общо благоденствие“ и „смесена икономика“. В хода на прилагането му ставаше все по-ясно, ако това не беше така още от самото начало, че национализацията не целеше издигането на социално предизвикателство и алтернатива на капиталистическата система на собственост и организация на производството. Тя бе ограничена не само по своя обseg и обем, но не излизаше и извън рамките на традиционните за „британския“ фабиански социализъм схващания за обществената собственост и рецептите на ортодоксалното кейнсианство за регулиране на капиталистическата икономика.

Обхващайки отделни нерентабилни, капиталоемки, намиращи се в повечето случаи в състояние на хроническа криза, принадлежащи предимно на инфраструктурата, отрасли, национализацията в някои отношения (изплащане на завишени компенсации, подчиняване държавния сектор на частния посредством ценовата политика) бе изгодна за класата на капиталистите като цяло. Но бидейки по своите обективни икономически и политически тенденции в противоречие с основополагащите начала на организация на капиталистическото стопанство, национализацията предизвика известно противодействие от страна на част от засегнатите от нея капиталисти.

Национализацията на Великобритания през 1945 — 1951 г. бе осъществена в условията на натиск „отдолу“, от страна на левите сили в икономическите и политическите организации на работническата класа.

Британските работници очакваха нейното осъществяване да доведе до коренно подобряване на материалните им условия, както и да получат ново място в системата на организация на промишлеността. Тези очаквания не се оправдаха, но национализацията донесе известни предимства на заетите в национализирания сектор работници. Обединени в национален мащаб и изправени срещу държавата като единствен работодател, те бяха до известна степен улеснени при упражняването на натиск за подобряване условията на труд и заплащане и постигнаха частично задоволяване на своите искания.

От друга страна, реализирането на мерките по национализиране на промишлеността, банките и транспорта не оправда и предвижданията на десните и центристските идеологии и ръководители в британското работническо движение. Преобразованията, извършени от лейбъристкото правителство през 1945 — 1951 г., в това число и национализацията, не доведоха до осъществяване на една от основните цели на „социализма“ според тяхното определение „... да се изкорени класовото чувство и да се формира вместо него чувството за общ интерес и общо положение“²³. Не бе постигнато нито „хармонизиране“ на капитализма, нито „трансформиране на индивидуалистичната икономическа система в социалистическа в широк смисъл на думата“²⁴.

Независимо от сравнителната ограниченост на осъществената национализация, бюрократичните методи на управление на отраслите от държавния сектор и опитите на десните реформисти да я обявят за изчерпала своите възможности идеята за обобществяване на средствата за производство не бе дискретизирана в британското работническо движение. Нейната актуалност е запазена и днес тя заема определено място в стратегията на левите сили във Великобритания за придвижване към социализма.

¹ Според преценките на британски икономисти, извършената през 1945 — 1951 г. национализация обхваща около 25% от промишлеността, в която бяха заети 1,9 млн. души вж. (J.

(H. Dunning, C. G. Thomas. *The British Industry: Change and Development in the 20th Century*. London, 1962, 388 — 289). След ренационализацията на металургията и автомобилния транспорт и частичната национализация на автомобилостроенето през втората половина на 60-те години делът на държавния сектор в общата промишлена продукция на страната към 1968 — 1969 г. е 51 — 53% — вж. (G. Dutton. *Politics and Economic Growth*. London, 1968, 28 — 29). Някои американски икономисти, стремящи се да докажат, че във Великобритания има „прекалено много социализъм“, сочат, че в началото на 80-те години над 1/2 от производствените мощности се намират в ръцете на държавата — вж. (G. Melloan. *The Cost of Good Intentions in the U. K.* *The Wall Street Journal*. February 19, 1981, p. 20).

² C. R. Atlee. *The Labour Party in Perspective and Twelve Years Later*. London, 1949; F. Williams. *A Prime Minister Remembers: Being the War and Post-war Memoirs of Earl Attlee*. London, 1961; R. H. S. Crossman. *New Fabian Essays*. London, 1952; H. Dalton. *Memoirs*. Vol. II: *The Fateful Years, 1931 — 1945*; Vol. III: *High Tide and After, 1945 — 1960*. London, 1957 — 1962; K. Hutchinson. *The Decline and Fall of British Capitalism*. New York, 1959; E. Davies. *The Nationalization of Transport*. London, 1947; H. Morrison. *Socialization and Transport*. London, 1933; Id. *Looking Ahead: War-time Speeches*. London, 1943; Id. *Prospects and Policies*. New York, 1944; Id. *The Peaceful Revolution*. London, 1949; E. Shinwell. *Conflict without Malice*. London, 1956; Idem. *The Labour Story*. London, 1960; J. Strachey. *Contemporary Capitalism*. London, 1956; E. Watkins. *The Cautious Revolution*. New York, 1951; F. Williams. *Fifty Years' March: The Rise of the Labour Party*. London, 1949.

³ G. D. H. Cole. *A History of the Labour Party from 1914*. London, 1949; Id. *Socialist Economics*. London, 1950; *The Post-War Condition of Britain*. London, 1956; *Capitalism in the Modern World*. London, 1957; Id. *The Growth of Socialism*. — In: M. Ginsberg, ed. *Law and Public Opinion in Britain in the 20th Century*. London, 1959; S. Cripps. *Can Socialism Come by Constitutional Methods?* London, 1934; H. Laski. *Crisis and the Constitution*. London, 1932; Id. *The State in Theory and Practice*. London, 1935; Id. *The New Politics*. London, 1970; T. Benn. *Arguments for Socialism*. Harmondsworth, 1980; S. Holland. *The Challenge of Socialism*. London, 1975.

⁴ Р. Милибанд. Парламентский социализм. Исследование политики лейбористской партии. М., 1964; R. Miliband. *Parliamentary Socialism: A Study in the Politics of Labour*. London, 1973; D. Coates. *The Labour Party and the Struggle for Socialism*. London, 1975.

⁵ G. B. Baldwin. *Beyond Nationalization: Labour Problems of British Coal Industry*. Cambridge, Mass, 1955; E. E. Barry. *Nationalization in British Politics: The Historical Background*. London, 1965; N. Chester. *The Nationalization in Britain. 1945 — 1951*. London, 1975; J. H. Dunning, C. G. Thomas. *The British Industry: Change and Development in the 20th Century*. London, 1962; R. F. Harrod. *The British Economy*. New York, 1963; A. A. Hanson. *Parliament and Public Ownership*. London, 1961; A. A. Rogow. *The Labour Government and British Industry, 1945 — 1951*. Oxford, 1955; H. A. Weiner. *British Labour and Public Ownership*. London, 1961.

⁷ R. Kelf-Cohen. *Nationalization in Britain: The End of a Dogma*. New York, 1959.

⁸ K. Katzarov. *The Theory of Nationalization*. The Hague, 1964.

⁸ Э. Бернс. Теория и практика правых лейбористов. М., 1962; Дж. Голлан. Политическая система Великобритании. М., 1955; Същият. Коммунисти Великобритания в борьбе за социализм. М., 1968; Д. Итон. Маркс против Кейнса. Ответ на „социализм“ Г. Моррисона. М., 1963; Д. Клагмен. К вопросу о национализации. — В: *Английские монополии*. М., 1955; Х. Фэйген. Национализация в Англии. М., 1960; А. Хатт. Английское профсоюзное движение (Краткая история). М., 1954; J. R. Campbell. *The Highlights of Nationalization: Past and Present*. *Marxism Today*. Vol. 4. No. 2. February, 1960; T. Chater. *Public Ownership and Control: A Communist View*. London, 1973; W. Gallacher. *The Case for Communism*. Harmondsworth, 1949; Idem. *Rise Like Lions*. London, 1951; H. Pollitt. *Looking Ahead*. London, 1947; *A Policy for Labour*. London, 1953.

⁹ Г. М. Алятова. Борьба левых лейбористов за демократическую национализацию (1945 — 1951). Ученые записки Пермского гос. ун-в. 1971, № 245; Государственная собственность в странах Западной Европы. М., 1961; Государственная собственность и антимонополитическая борьба в странах развитого капитализма. М., 1973; И. Н. Дворкин. Идеология и политика правых лейбористов на службе монополий. М., 1953; И. Дрейзеншток. Национализация транспорта в Великобритании. Мировое хозяйство и мировая политика, 1947, № 6; Г. Д. Есапов. Государственная собственность в США и Англии. Ереван, 1964; Д. Зорина. Борьба вокруг национализации в Англии. Мировое хозяйство и мировая политика, 1946, № 10 — 11; В. В. Ключков. Левые лейбористы о национализации. Вестник Ленинградского ун-в. Серия экон., филос. и права. № 5. Вып. 1. 1965; А. Н. Красильников. Лейбористская партия и вопрос об общественной собственности. Новая и новейшая история, 1962, № 2; М. О. Соколов. О характере национализации в Англии. М., 1958; В. Г. Трухановский. Новейшая история Англии. М., 1958; О. И. Тюльпанов. Банкротство лейбористской теории и практики национализации. Сборник трудов идеологических кафедр вузов г. Ленинграда, 1959, Вып. 1.

¹⁰ P. Deane, W. Cole, comps. *British Economic Growth, 1688 — 1966*. Cambridge, 1964, p. 297; *The British Economy: Key Statistics, 1900 — 1966*. London, 1967, p. 12.

- ¹¹ The British Economy: Key Statistics, p. 8.
- ¹² H. A. Weiner. British Labour and Public Ownership. London, 1961, p. 3.
- ¹³ H. M. Pelling. The Origins of the Labour Party, 1880 — 1900. 2nd edn. Oxford, 1966, p. 101.
- ¹⁴ M. Cole. The Story of Fabian Socialism. New York, 1964, 29 — 30; Л. В. Мочалов. Марксистско-ленинская оценка фабианского социализма. М., 1975, 37 — 38.
- ¹⁵ J. R. Campbell. The Highlights of Nationalization: Past and Present. Marxism Today. Vol. 4. No. 2. February, 1960, p. 47.
- ¹⁶ Х. Фэйген. Национализация в Англии. М., 1960, с. 14.
- ¹⁷ J. R. Campbell. Op. cit., p. 47.
- ¹⁸ H. M. Pelling. A History of British Trade Unionism. Harmondsworth, 1971, p. 136.
- ¹⁹ J. Strachey. What Are We to Do? London, 1938, p. 107.
- ²⁰ Л. В. Мочалов. Цит. съч., с. 47.
- ²¹ H. Pelling. A History of British Trade Unionism, p. 142; E. P. Thompson. William Morris: Romantic to Revolutionary. New York, 1977, 36 — 39.
- ²² D. H. Robertson. The Control of Industry. London, 1948, p. 141.
- ²³ Л. В. Мочалов. Марксистско-ленинская оценка фабианского социализма, 51 — 52.
- ²⁴ D. H. Robertson. The Control of Industry, p. 145.
- ²⁵ A. Beattie. ed. British Party Politics. Vol. II: The 20th Century, 1906 — 1970. London, 1970, p. 238.
- ²⁶ E. E. Barry. Nationalization in British Politics, p. 153.
- ²⁷ Ibid., 154 — 155.
- ²⁸ S. Webb, B. Webb. History of British Trade Unionism. Rev. edn. extended to 1920. London, 1920, p. 66; F. Pickstock. British Railways: The Human Problem. London, 1950, p. 18.
- ²⁹ S. D. Spero. Labor Relations in British Nationalized Industry. New York, 1955, p. 6.
- ³⁰ Ph. Magnus. Gladstone: A Biography. London, 1963, p. 66.
- ³¹ H. A. Weiner. British Labour and Public Ownership. London, 1961, p. 6.
- ³² G. C. Allen. The Structure of Industry in Great Britain: A Study of Economic Change. London, 1966, p. 107.
- ³³ A. F. Dicey. ed. Law and Public Opinion in England in the 20-th Century. London, 1953, p. LXXXVI.
- ³⁴ A. C. Pigou. ed. Memorials of Alfred Marshall. London, 1925, p. 336.
- ³⁵ H. A. Weiner. Op. cit., p. 6.
- ³⁶ М. М. Карлинер. Рабочее движение в Англии в годы первой мировой войны (1914 — 1918). М., 1961, с. 72, 79, 82, 88, 90, 92 — 93, 115, 130, 421 — 422.
- ³⁷ G. D. H. Cole. A History of the Labour Party from 1914. London, 1948, 25 — 44.
- ³⁸ E. M. H. Lloyd. Experiments in State Control. Oxford, 1924, p. 260; J. R. MacDonald, Socialism after the War. National Labour Press, 1917, p. 53.
- ³⁹ В. Г. Трухановский. Новейшая история Англии. М., 1958. с. 11.
- ⁴⁰ Р. Пейдж Арнот. Английские горняки в годы кризиса и войны (История Федерации горняков Великобритании, 1930 — 1944). М., 1964, с. 16; М. М. Карлинер. Рабочее движение в Англии в годы первой мировой войны, с. 382.
- ⁴¹ B. Pribicevic. The Shop Steward Movement and Workers' Control. London, 1959, p. 2; J. F. B. Goodman, T. G. Whittingham. Shop Stewards in British Industry. London, 1969, 29 — 30.
- ⁴² В. Г. Трухановский. Цит. съч., 17 — 56; C. L. Mowat. Britain between the Wars, 1918 — 1940. London, 1968.
- ⁴³ G. D. H. Cole. Op. cit., p. 480.
- ⁴⁴ J. M. Winter. Socialism and the Challenge of War. London, 1974, p. 273.
- ⁴⁵ R. McKibbin. The Evolution of the Labour Party, 1910 — 1920. London, 1974, p. 21.
- ⁴⁶ Labour Party Labour and the New Social Order. London, 1918, p. 4.
- ⁴⁷ Ibidem, 6 — 9.
- ⁴⁸ Ibidem, 14 — 15.
- ⁴⁹ Ibidem, p. 10.
- ⁵⁰ Ibidem, 10 — 13.
- ⁵¹ G. D. H. Cole. Op. cit., 69 — 70.
- ⁵² G. D. H. Cole. Op. cit., p. 72.
- ⁵³ Ian Taylor. Ideology and Policy. — In: Chris Cook, Ian Taylor, ed. The Labour Party: An Introduction to Its History, Structure and Politics. London and New York, 1980, p. 10.
- ⁵⁴ Р. Милибэнд. Парламентский социализм, с. 92; R. Miliband. Parliamentary Socialism: A Study in the Politics of Labour, p. 60, 62.
- ⁵⁵ C. A. R. Crosland. The Future of Socialism. London, 1956, 90 — 99, 511.
- ⁵⁶ Party Labour. Report of the 58th Labour Party Annual Conference, 1959. London, 1959, p. 85, 111 — 112; Ph. Williams. Hugh Gaitskell: A Political Biography. London, 1979, p. 42, 357, 552, 546 — 558.

- ⁵⁷ Trades Union Congress. Report of the Proceedings at the 46th Trades Union Annual Congress, 1916. London, 1916, p. 398.
- ⁵⁸ The Times. Dec. 11, 1918.
- ⁵⁹ A. H. Gleason. What the Workers Want: A Study of British Labor. New York, 1920, p. 162.
- ⁶⁰ W. H. B. Court. Problems of the British Coal Industry between the Wars. Economic History Review. Vol. XV, 1945, 1 — 4.
- ⁶¹ R. P. Arnot. The Miners: Years of Struggle: A History of the Miners' Federation of Great Britain (from 1910 onwards). London, 1953, p. 193.
- ⁶² Ibidem, 189 — 195.
- ⁶³ A. Hutt. A Postwar History of the British Working Class. London, 1937, 18 — 24.
- ⁶⁴ G. C. Allen. The Structure of Industry in Britain: A Study of Economic Change. London, 1966, p. 117.
- ⁶⁵ The Times, June 30, 1922.
- ⁶⁶ The Times, June 27, 1923.
- ⁶⁷ J. Klugman. History of the Communist Party of Great Britain. Vol. I: Formation and the Early Years, 1919 — 1924. London, 1976, p. 171.
- ⁶⁸ H. A. Weiner. British Labour and Public Ownership, p. 23.
- ⁶⁹ Важное направление классовой борьбы. Движение трудящихся Западной Европы за демократический контроль над производством. М., 1973, с. 173.
- ⁷⁰ F. W. S. Craig. ed. and comp. British General Election Manifestoes 1918 — 1966. Chichester. 1970, p. 15.
- ⁷¹ Ibidem, p. 47.
- ⁷² G. D. H. Cole. A History of the Labour Party, p. 212; C. Brand. The British Labour Party: A Short History. Stanford, 1974, p. 132.
- ⁷³ C. L. Mowat. Britain between the Wars, p. 357, 379.
- ⁷⁴ Р. П. Арнот. Английские горняки в годы кризиса и войны. История Федерации горняков Великобритании (1930 — 1944). М., 1964, с. 83.
- ⁷⁵ C. L. Mowat. Op. cit., 381 — 388.
- ⁷⁶ Ibidem, 411 — 412.
- ⁷⁷ Labour's Call to Action: The Nation's Opportunity. — In: F. W. S. Craig. comp. and ed. British General Election Manifestoes, 68 — 72.
- ⁷⁸ Р. Милюбенд. Парламентский социализм, с. 276.
- ⁷⁹ Л. Е. Кертман, Л. С. Малинский. Лейбористское движение: сущность, состав, периодизация. — В: Положение и борьба британского рабочего класса. М., 1974, с. 277; C. L. Mowat. Op. cit., p. 550.
- ⁸⁰ H. Dalton. Memoirs. Vol. II: The Fateful Years, 1931 — 1945. London, 1957, p. 28.
- ⁸¹ Labour Party. Report of the 31st Labour Party Annual Conference, Leicester, 1932. London, 1932, 194 — 195.
- ⁸² Ibidem, p. 204.
- ⁸³ G. D. H. Cole. A History of the Labour Party, p. 282.
- ⁸⁴ Ibidem, p. 287.
- ⁸⁵ Ibidem, 287 — 288.
- ⁸⁶ П. В. Гурович. Английское рабочее движение накануне второй мировой войны. М., 1967, с. 44.
- ⁸⁷ R. Kelf-Cohen. Nationalization in Britain: The End of a Dogma. New York, 1959, p. 4.
- ⁸⁸ H. Morrison. Socialization and Transport: Organization of Socialised Industries with Particular Reference to the London Passenger Transport Bill. London, 1933, p. 52.
- ⁸⁹ B. Donoughue, J. W. Jones. Herbert Morrison: Portrait of a Politician. London, 1973, p. 183.
- ⁹⁰ Lord Morrison of Lambeth (H. Morrison). Government and Parliament: A Study from Inside. Oxford, 1966, p. 259, 261.
- ⁹¹ E. E. Barry. Nationalization in British Politics, 292 — 294; H. A. Weiner. British Labour and Public Ownership, p. 48.
- ⁹² Trades Union Congress. Report of the Proceedings at the 64th Trades Union Annual Congress, 1932, p. 207.
- ⁹³ Ibidem, p. 212.
- ⁹⁴ Labour Party. For Socialism and Peace: The Labour Party's Programme of Action. London, 1934, p. 5, 15.
- ⁹⁵ Ibidem, 31 — 32.
- ⁹⁶ G. D. H. Cole. A History of the Labour Party, p. 298.
- ⁹⁷ П. В. Гурович. Английское рабочее движение накануне второй мировой войны, с. 30.
- ⁹⁸ H. Dalton. The Fateful Years, p. 74.
- ⁹⁹ C. L. Mowat. Britain between the Wars, p. 554.
- ¹⁰⁰ Tribune, Jan. 22, 1937.
- ¹⁰¹ Labour Party. Labour's Immediate Programme. London, 1937, 3 — 5.

- ¹⁰² C. Attlee. *The Labour Party in Perspective and Twelve Years Later*. London, 1949, p. 13, 66.
- ¹⁰³ C. Clark. *The Control of Investments*. London. S. a., p. 4, 6, 18.
- ¹⁰⁴ E. Davies. *How Much Compensation? The Problem of Transition from Private to Public Ownership*. London, 1937, p. 5, 12, 14, 56.
- ¹⁰⁵ E. E. Barry. *Nationalization in British Politics*, 355 — 356.
- ¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 356 — 360, 362.
- ¹⁰⁷ G. D. H. Cole. *Op. cit.*, p. 414.
- ¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 419.
- ¹⁰⁹ E. Shinwell. *Conflict without Malice*. London, 1954, p. 172.
- ¹¹⁰ В. Г. Трухановский. *Новейшая история Англии*, с. 379.
- ¹¹¹ *New Statesman and Nation*. 1940, No. 6, p. 692.
- ¹¹² Г. И. Моисеева. Рабочие представители в производственных комитетах и лейбористская партия в годы второй мировой войны. — *Вестник Московского ун-та. Серия IX. История*. 1963, № 3, с. 43.
- ¹¹³ *Trades Union Congress. Report of the Proceedings at the 76th Trades Union Annual Congress*, 1944. London, 1944, 436 — 439.
- ¹¹⁴ H. A. Weiner. *British Labour and Public Ownership*, p. 68.
- ¹¹⁵ *Trades Union Congress. Report of the Proceeding at the 77th Trades Union Annual Congress*, 1945. London, 1945, 504 — 526.
- ¹¹⁶ *Ibidem*, p. 187.
- ¹¹⁷ H. Morrison. *Looking Ahead: War-time Speeches*. London, 1943, p. 97, 113, *Prospects and Policies*. New York, 1944, p. 7, 45, 56, 71.
- ¹¹⁸ *Labour Party. Report of the 43rd Annual Conference of the Labour Party*, 1944. London, 1945, p. 134.
- ¹¹⁹ H. Dalton. *The Fateful Years*, 422 — 423, 432.
- ¹²⁰ *Tribune*, Aug. 3, 1945.
- ¹²¹ *Labour Party. Let Us Face the Future: A Declaration of Labour Policy for the Consideration of the Nation*. London, 1945, 6 — 7.
- ¹²² G. W. Ross. *The Nationalization of Steel: One Step Forward, Two Steps Back*. London, 1965, 36 — 40.
- ¹²³ *Labour Party. Report of the 44th Labour Party Annual Conference*, 1945. London, 1945, p. 173.
- ¹²⁴ Р. Брейди. *Кризис Британии*. М., 1953, 124 — 125.
- ¹²⁵ *Пак там*, с. 114.
- ¹²⁶ *Labour Party. The Railways for the Nation*. London, 1945, 14 — 15.
- ¹²⁷ *Labour Party. British Steel at Britain's Service*. London, 1948, p. 7.
- ¹²⁸ *Ibidem*, p. 5, 8.
- ¹²⁹ J. Haldane. *The Central Electricity Board and Other Electricity Authorities*. — In: W. A. Robson. *Public Enterprise*. London, 1937, p. 165.
- ¹³⁰ N. Chester. *The Nationalization of British Industry, 1945 — 1951*. London, 1975, p. 11.
- ¹³¹ *Ibidem*, 12 — 13.
- ¹³² W. A. Robson. *Nationalization and Public Ownership*. London, 1960, 35 — 36.
- ¹³³ R. Kelf-Cohen. *Nationalization in Britain*, p. 26.
- ¹³⁴ В. В. Песчанский. *Современное рабочее движение в Англии*. М., 1963, с. 28, 268.
- ¹³⁵ W. A. Robson. *Op. cit.*, 29 — 32.
- ¹³⁶ Р. Брейди, *Цит. съч.*, с. 120, 124; G. B. Baldwin. *Beyond Nationalization: Labor Problems of the British Coal Industry*. Cambridge, Mass. 1955, p. 74.
- ¹³⁷ R. Harrod. *The British Economy*. New York, 1963, p. 53.
- ¹³⁸ H. Pelling. *A History of British Trade Unionism*, p. 227; А. Хатт. *Английское профсоюзное движение*, с. 172.
- ¹³⁹ Д. Голлан. *Политическая система Великобритании*. М., 1955, с. 34.
- ¹⁴⁰ И. Е. Городецкая. *Великобритания: избиратели, выборы, партии 1945 — 1970*. М., 1974, с. 218.
- ¹⁴¹ *Пак там*, с. 140; В. А. Горбик, *Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии*. Киев, 1977, 73 — 74.
- ¹⁴² M. Cole. *The Story of Fabian Socialism*. New York, 1964, p. 101.
- ¹⁴³ Р. Милибэнд. *Парламентский социализм*, с. 393.
- ¹⁴⁴ *Labour Party. Report of the 44th Labour Party Annual Conference*, 1945, p. 92.
- ¹⁴⁵ *The Economist*, May 26, 1945.
- ¹⁴⁶ *The Economist*, Sept. 24, 1945.
- ¹⁴⁷ *Hansard. House of Commons Debates. Official Report. 5th Series. Vol. 415. Col. 93. Aug. 16, 1945.*
- ¹⁴⁸ W. A. Robson. *Nationalization and Public Ownership*, p. 115.
- ¹⁴⁹ *The Bank of England (Nationalization) Act, 1945. Cmd. 5325. London, 1945. Section 1/1/a; Section 3/3, Section 4/3, 4/1.*

- ¹⁵⁰ Д. Н. Притт. Очерки внешней и внутренней политики лейбористов, 1945 — 1951. М., 1964, 41 — 42.
- ¹⁵¹ Hansard. House of Commons Debates. Vol. 415, . . . , Col. 45. Oct. 25, 1945.
- ¹⁵² Д. Зорина. Борьба вокруг национализации в Англии. — Мировое хозяйство и мировая политика. 1946. № 10 — 11, с. 49.
- ¹⁵³ Д. Н. Притт. Пос. съч., с. 43.
- ¹⁵⁴ N. Chester. The Nationalization in Britain, p. 80.
- ¹⁵⁵ H. Pelling. A History of British Trade Unionism, p. 283.
- ¹⁵⁶ E. Shinwell. Conflict without Malice, p. 173; B. Donoughue, G. W. Jones. Herbert Morrison, p. 355.
- ¹⁵⁷ N. Chester. Op. cit., p. 1055; X. Фэйген. Национализация в Англии, с. 32.
- ¹⁵⁸ N. Chester. Op. cit., 778 — 779.
- ¹⁵⁹ R. Kelf-Cohen. Nationalization in Britain, p. 38.
- ¹⁶⁰ S. D. Spero. Labor Relations in British Nationalized Industry. New York, 1955, p. 21, 47.
- ¹⁶¹ G. B. Baldwin. Beyond Nationalization, p. 127; N. Chester. The Nationalization of British Industry, p. 79; E. Shinwell. Conflict without Malice p. 174.
- ¹⁶² N. Chester. Op. cit., p. 469.
- ¹⁶³ W. W. Hayness. Nationalization in Practice: The British Coal Industry. Cambridge, Mass. 1953, 233 — 234.
- ¹⁶⁴ G. B. Baldwin. Op. cit., 96, 105.
- ¹⁶⁵ W. W. Hayness. Op. cit., 305 — 306.
- ¹⁶⁶ H. Collins. Trade Unions To-day. London, 1950, p. 47.
- ¹⁶⁷ Г. В. Моисеева. Рабочие представители в производственных комитетах и лейбористская партия, с. 39.
- ¹⁶⁸ G. B. Baldwin. Nationalization in Britain: A Sobering Decade. Annals of the American Academy of Social and Political Sciences. Vol. CCCX, 1957, p. 41.
- ¹⁶⁹ S. D. Spero. Op. cit., 24 — 25.
- ¹⁷⁰ British Labour Statistics: A Historical Abstract, 1886 — 1966. London, 1974, Table 197; G. B. Baldwin. Op. cit., p. 73.
- ¹⁷¹ G. B. Baldwin. Op. cit., p. 76.
- ¹⁷² S. D. Spero. Op. cit., p. 22.
- ¹⁷³ P. C. Bagwell. The Railwaymen: A History of the National Union of the Railwaymen. London, 1963, p. 605, 608.
- ¹⁷⁴ Ibidem, p. 623.
- ¹⁷⁵ Ibidem, p. 626.
- ¹⁷⁶ Loco cit.
- ¹⁷⁷ B. S. Keeling, A. E. G. Wright. The Development of Modern British Steel Industry.. London, 1964, p. 164.
- ¹⁷⁸ D. McEachern. A Class against Itself: Power and the Nationalization of the British Steel Industry. Cambridge, 1980, p. 79.
- ¹⁷⁹ M. Foot. Aneurin Bevan. Vol. II: 1945 — 1960. London, 1979, 220 — 224; G. W. Ross. The Nationalization of Steel, p. 49.
- ¹⁸⁰ The Times. Nov. 11, 1947.
- ¹⁸¹ W. Gumbell, K. Potter. The Iron and Steel Act, 1949. London, 1951, p. 9.
- ¹⁸² A. A. Rogow. The Labour Government and British Industry, 1945 — 1951. Oxford, 1955, p. 166; G. W. Rosse. Op. cit., 90 — 92.
- ¹⁸³ X. Фэйген. Национализация в Англии, с. 49.
- ¹⁸⁴ Department of Labour and Productivity. British Labour Statistics, 1886 — 1968. London, 1971, p. 53.
- ¹⁸⁵ The British Economy: Key Statistics, 1900 — 1966. London, 1966, p. 8.
- ¹⁸⁶ J. R. Campbell. The Highlights of Nationalization, p. 51.
- ¹⁸⁷ Central Statistical Office. National Income and Expenditure of the United Kingdom, 1946 — 1951. London, 1954, Table 35.
- ¹⁸⁸ Д. Голлан. Британские коммунисты в борьбе за социализм. М., 1968, с. 149.
- ¹⁸⁹ R. F. Prentice. National Insurance, Social Welfare and the Citizen. London, 1951, p. 28.
- ¹⁹⁰ H. A. Clegg. A New Approach to Industrial Democracy. London, 1960, p. 90.
- ¹⁹¹ N. Denis et al. Coal Is Our Life. London, 1956, p. 77.
- ¹⁹² D. J. Robertson. The Economics of Wages and the Distribution of Incomes, 1938 to 1958. London, 1962, p. 142.
- ¹⁹³ J. H. Dunning, C. G. Thomas. The British Industry: Change and Development in the 20th Century. London, 1962, 388 — 389.
- ¹⁹⁴ А. И. Покровский. Практика против теории. Новые явления во французской экономике и идейная борьба. М., 1965, 37 — 40.
- ¹⁹⁵ Labour Party. Report of the 45th Labour Party Annual Conference, 1946, 128 — 129, 144.
- ¹⁹⁶ Hansard. House of Commons Debates. Official Report. 5th Ser. Vol. 418. Cols. 769 — 770, Jan. 29, 1946,

- ¹⁹⁷ Keep Left. By a Group of M. Ps. A New Statesman Pamphlet. London, April, 1947.
- ¹⁹⁸ Labour Party. Report of the 46th Labour Party Annual Conference, 1947. London, 1947, 137 — 138.
- ¹⁹⁹ Р. Милибэнд. Парламентский социализм, с. 416.
- ²⁰⁰ Labour Party. Report of the 47th Labour Party Annual Conference, 1948. London, 1948, 167 — 170.
- ²⁰¹ Ibidem, 200 — 202.
- ²⁰² Labour Party. Report of the 48th Labour Party Annual Conference, 1949. London, 1949, 127 — 129.
- ²⁰³ Ibidem, p. 162.
- ²⁰⁴ Ibidem, 87 — 89, 95, 157.
- ²⁰⁵ Labour Party. Resolutions for the 49th Labour Party Annual Conference. Margate, Oct. 2 — 6, 1950. Release for the Press. London, 1950, 16 — 17.
- ²⁰⁶ Ibidem, p. 19, 31.
- ²⁰⁷ Labour Party. Report of the 49th Labour Party Annual Conference, 1950. London, 1950, p. 58, 85, 92, 100.
- ²⁰⁸ Ibidem, p. 126.
- ²⁰⁹ Labour Party. Report of the 48th Labour Party Annual Conference, 1949, p. 122.
- ²¹⁰ H. Morrison. Socialism Today. — In: B. Russell et al. Dare We Look Ahead? London, 1938, p. 142.
- ²¹¹ The Times, June 9, 1950.
- ²¹² Labour Party. Labour Believes in Britain. London, April, 1949, p. 30.
- ²¹³ The Times, Apr. 13, 1949.
- ²¹⁴ F. W. S. Craig, comp. and ed. British General Election Manifestoes, p. 129, 147 — 149.
- ²¹⁵ Tribune, June 9, 1950.
- ²¹⁶ B. Donoughue, G. W. Jones, Herbert Morrison, p. 459.
- ²¹⁷ Ibidem, p. 461.
- ²¹⁸ H. Pollitt. Looking Ahead. London, 1947, p. 70, 75, 90 — 91, 100 — 101, 171 — 172.
- ²¹⁹ C. P. G. B. Britain's Plan for Prosperity. Communist Party Pamphlet. London, 1947, 110 — 112.
- ²²⁰ W. Gallacher. The Case for Communism. Harmondsworth, 1949, 100 — 101, 171 — 172.
- ²²¹ W. Gallacher. Rise Like Lions. London, 1951, p. 53; D. Pritt. The Labour Government, 1945 — 1951. London, 1963, 157 — 158.
- ²²² C. P. G. B. The British Road to Socialism. Programme adopted at a meeting of the Executive Committee of the C. P. G. B. on Jan. 13, 1951. London, 1951.
- ²²³ C. A. R. Crossland. The Transition to Socialism. — In: R. H. S. Crossman, ed. New Fabian Essays. London, 1952, p. 62.
- ²²⁴ H. Morrison. The Peaceful Revolution. London, 1949, p. VII; K. Hutchinson. The Decline and Fall of British Capitalism. New York, 1950. p. XIV; F. Williams, comp. A Prime Minister Remembers: Being the War and Post-war Memoirs of Earl Attlee. London, 1961, p. 25, 43, 90.

САЩ И ПОЛИТИКАТА НА НАЦИОНАЛНО ЕДИНСТВО В ИТАЛИЯ (ЮНИ 1946 — МАЙ 1947)

ДОРА БЕЛОРЕЧКА

Рецензент: Румен Генов

Редактор: Милен Семков

*Дора Белоречка. США И КОНЕЦ ПОЛИТИКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА В ИТАЛИИ
(ИЮНЬ 1946 — МАЙ 1947 ГГ.)*

Конец второй мировой войны приводит к изменению соотношения сил в мире в пользу социализма, в результате чего США направляет свою политику на ликвидацию революций в народно-демократических государствах и устранение коммунистических и других демократических сил из правительств западно-европейских стран, в том числе и в Италии. Главной политической целью американских правящих кругов становится устранение левых сил из итальянского правительства и политическое обзавывание страны американским империализмом.

Период с 2 июня 1946 по 30 мая 1947 — это время, когда совместная акция США и итальянской христианско-демократической партии, направленная против левицы в Италии, принимает оперативный характер. В январе 1947 г. премьер-министр Алчиде де Гаспери совершает „историческую“ поездку в Соединенные Штаты, где получает экономическую и, прежде всего, политическую поддержку, позволяющую ему ликвидировать политику национального единства в Италии.

Так осуществляется судьбоносный „американский выбор“ для Италии, включающий страну в глобальную стратегию холодной войны Вашингтона.

*Dora Belorechka. U. S. A. AND THE END OF THE POLISY OF NATIONAL UNITY IN
ITALY (JUNE 1946 MAY 1947)*

The end of the Second World War changed the balance of the powers in the world in favour of socialism, which directed the policy of the U. S. A. to the liquidation of the revolution in the popular democratic countries and the removal of the communist and the other democratic forces from the government of the West European countries, including Italy. The principal political aim of the American government circles became the elimination of the leftist forces from the Italian Government and the political commitment of the state with American imperialism.

The period from the 2nd of June, 1946 to the 30th of May, 1947 was the time when the joint actions of the U. S. A. and the Italian Christian-Democratic Party, directed against the lefturing forces in Italy, took an operative character. In January 1947 Prime Minister, Alcide de Gasperi, undertook his „historical“ visit in the United States where he received economic and, above all, political support to liquidate the policy of national unity in Italy.

Thus was realized the fateful „American choice“ of Italy, involving the country in the global strategy of the cold war of Washington.

Съединените щати, неимоверно укрепнали във военно и икономическо отношение след края на Втората световна война, твърдо смятат да използват огромната си сила за политически цели. Изоляционизмът отстъпва място първоначално на стремежа за арбитър в европейските работи, а по-късно — и за ръководството на света. По пътя на хегемонистичните си амбиции американската външна политика се натъква обаче на непреодолима преграда, зад която стоят СССР и народнодемократичните държави. Краят на войната изменя съотношението на силите в света в полза на социализма, укрепва международния авторитет на Съветския съюз. Оказваната от СССР политическа подкрепа на революционните процеси и демократични сили в европейските страни сериозно затруднява експанзионистичната политика на САЩ. Вашингтон планира настъплението срещу световния социализъм по няколко направления. Те включват, на първо място, дипломатия от „позиция на силата“ към СССР, активизиране на американската политика в Източна Европа с цел задържане и по възможност ликвидиране на революциите в народнодемократичните държави, изместване на комунистическите и другите демократични сили от правителствата на западноевропейските държави и преди всичко от Франция и Италия. Основана на идеологическа и политическия конфликт със Съветския съюз, американската външна политика определя разпространяването на съветското влияние в Западна Европа за заплашващо националната сигурност на САЩ, американския модел и световния ред¹. Това убеждение, оформено в доктрината за „сдържане“ на комунизма, подготвя практическите акции на „студената война“. Именно студената война, в която САЩ са главно действащо лице и чийто натрапчив антикомунизъм в продължение на повече от десетилетие е политическа практика, определя целите на САЩ в света въобще и в Западна Европа и Средиземноморието в частност, в това число и към Италия.

Преди Втората световна война средиземноморската политика на САЩ не отдава особено значение на възможността да се създаде собствена политическа система в тази част на света. Икономическата и военната мощ на САЩ се разгръща широко в Средиземноморието едва по време на войната и при участието в окупацията и управлението на победените средиземноморски държави. По-късно, когато целите на войната са постигнати. Съединените щати отчитат стратегическото и политическото значение на тази зона. Според изработената през 1945 г. схема американските цели в Средиземноморието са три: 1. Да се контролира съветската „експанзия“ в района на Средиземно море и Средния Изток; 2. Да не се допусне вакуум във властта; 3. Средиземноморието да бъде използвано в контекста на плана за възстановяването на Западна Европа². По същество средиземноморската роля на САЩ означава политика, насочена към ограничаването на съветското влияние и създаване на мрежа от верни на САЩ държави чрез американски заеми и проекти за възстановяване. Неизбежно Италия се превръща в център за развитието на Средиземноморието след войната. Необходимостта от материалното възстановяване и от излизането от международната изолация повишава ролята на външния фактор и благоприятствува намесата на САЩ във вътрешните работи на Италия.

Един от най-важните аспекти на политиката на САЩ към Италия през периода 1946 — 1947 г. трябва да се търси в американския подход към италианската левица. Досега публикуваните документи от американските архиви³, позволяват да се изследва позицията на САЩ към италианските правителства с участието на левите партии в периода след примирието. Тези документи показват, че още от началото американците се стремят да елиминират ситуации, които могат да бъдат използвани от левите групировки

в политическите борби, както и че Съюзната контролна комисия гледа още от самото начало на левицата с подозрение. Колкото повече нараства международното напрежение в първите години след войната, толкова повече надделява менталитетът на „студената война“ сред американските лидери. Все по-силно става желанието на САЩ да изолират италианската левица от управлението и да повлияят на политическия курс в Италия. В опитите си да задържат на власт проамериканското и прозападното правителство на Алчиде Де Гаспери и да отстранят левите от правителството, САЩ упражняват в много случаи пряк или косвен натиск върху италианското правителство и италианските партии. В съзнанието на общественото мнение в Италия за дълго остава запечатана полемиката от периода на най-острата „студена война“. Пропагандата води ожесточена кампания, при която обвинението, че са „слуги на чужд господар“ завладява и двете противоположни страни. Комунистите и техните съюзници са обвинени, че са „слуги на Коминформа“, а християндемократите и другите партии — „слуги на американците“.

В италианската историография липсва специално изследване върху отношенията между Италия и САЩ в годините непосредствено след Втората световна война. Относителната бедност на научните проучвания по този въпрос е отчетена на организирания в Абано през ноември 1972 г. семинар на италианските историци, докладите и дискусиите на който са обединени в сборника „Италия и Съединените щати по време на администрацията на Труман“⁴. Без да подценяваме научната стойност на сборника като единствен труд, осветляващ италианската вътрешна и външна политика през призмата на „специалните отношения“ между Италия и САЩ, ще отбележим, че самото естество на един семинар, даващ насоки за по-нататъшни изследвания, прави неизбежни липсата на хомогенност, различната степен на задълбочаване в проблемите, отсъствието на научен апарат на представените доклади. В същото време съществува изобилна научна литература, посветена на вътрешнополитическото развитие на Италия след Втората световна война, където редица италиански автори — например, А. Гамбино⁵, Е. Пишители⁶, П. Скопола⁷, С. Галанте⁸ и др., отдават на отношенията на Италия със Съединените щати значението на доминиращ фактор за развитието на вътрешната и външната политика на Италия.

През 1976 г. журналистите Р. Фаенца и М. Фини издават сборника „Американците в Италия“, обхващащ документи на стратегическите служби на САЩ и държавния департамент. Тези материали, доскоро секретни, хвърлят светлина върху политиката на САЩ към Италия за разглеждания период⁹.

Американската историография за разлика от документалните издания на САЩ отделя много скромно място на стратегията и тактиката на държавния департамент за превръщането на Италия в театър на „студената война“. Този процес е изследван от Норман Коган¹⁰ и Стюарт Хюг¹¹, чиито публикации, в светлината на новата документация, са вече остарели.

Марксистката историческа литература е също в дълг на темата за американската намеса в политическия живот на Италия в следвоенния период. Отделни аспекти на проблема са поставени в работата на съветската историчка Н. Комолова „Съпротивителното движение и политическата борба в Италия 1943 — 1947 г.“¹². В „История на Италия“, т. 3 Н. Комолова с основание отбелязва, че управляващите кръгове на Италия свързват възстановяването на страната „не с демократични социални реформи, а с икономическата помощ на САЩ“¹³. Вниманието на нашия изследовател Д. Драганов е насочено преди всичко към борбите на ИКП за демократизиране на общественно-политическите отношения в страната, без да се

пренебрегва в същото време натиска, упражняван от САЩ върху италианското правителство, за ограничаване правата на Учредителното събрание¹⁴. И все пак в марксистката историография няма проучване, посветено на ролята на Съединените щати за отстраняването на италианските леви сили от правителството и политическото и икономическото обвързване на Италия с американския империализъм.

Сега, когато е възможно да се консултират многобройни американски външнополитически документи, като се игнорира острастената пропаганда от миналото, недвусмислено се очертава процесът на въвлечане на Италия в първите години след Втората световна война в западната, а оттам и в американската сфера на влияние.

Задачите на настоящата студия са да се разкрие ролята на американските помощи, подчинени на логиката на „студената война“, за решаване на следвоенната съдба на Италия както за външната, така и за вътрешната ѝ политика, да се очертае характерът на привилегирвани отношения, установили се между САЩ и Италианската християндемократическа партия в периода след обявяването на републиката на 2 юни 1946 г. до съставянето на еднопартийно християндемократическо правителство през май 1947 г. През 1947 г. САЩ включват Италия в системата от важни икономически помощи, което неизбежно, макар и по бавен и заобиколен начин, довежда до нейното участие във военен съюз, нападан до последния момент от широките кръгове на италианското обществено мнение. Съставна част от американската политика по отношение на Италия е стремежът да се елиминира съветското влияние в страната и при възможност да се намали влиянието на левицата. Именно през 1947 г. се вижда как следването на тези цели завършва с господството на САЩ над политическия живот в Италия. „Американският избор“ е краят на пътя, който Италия си бе избрала или който ѝ бяха избрали.

* * *

Проведените на 2 юни 1946 г. избори за Учредително събрание и референдум по институционния въпрос регистрират дълбоките изменения, настъпили в италианското общество след краткия, но бурен период на Съпротивата. Свалянето на монархията поставя основите за структурното обновление на политическия живот в Италия и по-нататъшното ѝ демократично социално-икономическо развитие. Резултатите от изборите очертават наред с победата на републиканските тежнения и разположението на силите на италианската политическа сцена. Узаконено е преобладаващото влияние на трите масови партии — Християндемократическата партия (ХДП), Социалистическата партия на пролетарското единство (ИСППЕ) и Комунистическата партия (ИКП), политически израз на трите основни течения в обществения живот на Италия след Втората световна война — католическото, социалистическото и комунистическото. Самото утвърждаване на най-малкото, но и на най-динамичното течение, каквото е комунистическото, вече представлява значителен успех на политиката на ИКП за национално единство¹⁵.

Изходът от изборите за Учредително събрание не разочарова очакванията на християндемократията. Тя получава политическо първенство и се превръща в най-масовата буржоазна политическа партия. Възползвайки се от приоритета си на ръководна партия, ХДП насочва усилията на правителството за възстановяване на националната икономика не по пътя на демократични социални реформи, а с икономическата помощ на САЩ. Политическата основа на съюза между Съединените щати и италианската

християндемократия е постепенно, но невъзвратимо изместване на левите сили от управлението, като им се предоставя основната роля на опозиция.

В съставения на 15 юли 1946 г. първи републикански кабинет министър-председателският пост се поема отново от лидера на ХДП Алчиде Де Гаспери. Той изпълнява едновременно задълженията на министър на вътрешните и на външните работи. Новото правителство е съставено от представители на ХДП, ИСППЕ, ИКП и републиканци. Вторият кабинет на Де Гаспери се формира в обстановка на надигане на националистическите сили в Италия поради станалите известни условия на мирния договор. „Това, че успя да състави правителство в тази трудна обстановка, показва политическия талант и конструктивната воля на Алчиде Де Гаспери“, коментира Държавният департамент на САЩ¹⁶. Де Гаспери разбира, че въпреки че на 2 юни започва „ново време“, то налага все още участието на комунистите в правителството¹⁷. Трипартийността се ражда в подчинение на законите на парламентарния паритет, но отговаря също и на задачи от политически характер, първа между които е тази за подписването на мирния договор¹⁸.

На първи юни, в навечерието на изборите, адмирал Илъри Стоун, председател на Съюзната контролна комисия в Италия, представя на италианското правителство преразгледания текст на примирието¹⁹. Още тогава министър-председателят настоява текстът да не бъде разгласяван заради неблагоприятното отражение, което би имал върху избирателите от центъра и десницата²⁰. В следващите месеци аналогични съображения, свързани с подписването и ратифицирането на мирния договор, ще определят позициите на ХДП към левицата. От една страна, Де Гаспери се нуждае от споделената от комунистите отговорност в усилията за справедлив мирен договор, толкова повече, че характерът на договора зависи в значителна степен от Съветския съюз. Прибързаното елиминирание на левите от правителството може да го постави в пълна изолация пред евентуална студена парижка реалност, престижът му да рухне и той като държавник да бъде свършен. От друга страна, съзнателно размахваната „червена заплаха“, вътрешна и външна, е основната форма на натиск, упражняван върху САЩ и техните съюзници, за получаване на един по-мек мирен договор.

Достатъчно опознали стратегическото значение на Италия, САЩ са склонни да поддържат безусловно италианските тези. В политическа декларация, предназначена за Мирната конференция от юли, Съединените щати правят опит да коригират постигнатите договорености²¹. „Така съставеният от четиримата външни министри италиански договор — се казва в декларацията — представлява ясно изместване от оригиналната линия на САЩ. Особено що се отнася до жизнено важните въпроси за границата с Югославия и репарациите. Съединените щати са поставени на позиции, които нямат вече нищо общо с първоначалните. За Венеция Джулия от едно разделяне на територията на етническа основа, което осигуряваше на Италия по-голямата част от нея, сега минахме на компромис, който не спасява дори Триест, за който се предлага да бъде интернационализиран. Предвиденият за репарациите режим на практика ориентира италианската икономика към Съветския съюз и елиминира дори хипотезата в Италия да се търсят печалби най-малко за десет години. Така Италия, считана за бастион на западните демокрации срещу тоталитарните сили на Изтока, се плъзга към съветската орбита. Когато съюзните войски си отидат, те ще оставят една незащитена страна с негодна на практика войска, представляваща лесна плячка за всеки, който пожелае да насили границите ѝ. След като нещата стоят така, американската политика към Италия, почиваща на съвсем различни идеологически основи,

трябва да бъде преразгледана в светлината на сегашните обстоятелства до момента, когато може би ще се реши пълното изоставяне на страната като цена на мира“²².

Дискусията върху мирния договор е значителен повод за изясняване и задълбочаване на отношенията между ХДП и САЩ. Де Гаспери, италианският посланик във Вашингтон А. Таркиани и техните сътрудници упорито внушават на американските правителствени кръгове необходимостта от защита на италианските национални интереси, мотивирайки се с драматичното положение на полуострова и риска от въвлечане в съветска орбита²³. Именно тези внушения залягат в основата на американската политическа декларация от юли 1946 г. Италианските политически дейци се обръщат към все по-възприемчивото американско правителство като към „единственото, което е наистина близко“²⁴, за да напомнят обещанията му и да покажат разочарованието на италианците, че не са били защитени докрай от страна на тези, които смятат за най-добри приятели, и че с едно по-твърдо и студено поведение по отношение на Съветския съюз САЩ (а така също Англия и Франция) биха защитили своите собствени интереси при наличие на „новите условия на италианска солидарност със западните демокрации“²⁵. На 10 август 1946 г. държавният секретар Дж. Бърнс публично стиска ръката на Де Гаспери след речта на министър-председателя пред Парижката конференция. Знаменитото ръкостискане, символизиращо благоразположението на САЩ към италианските проблеми в контекста на американската глобална политика, предизвиква остра реакция на ИКП. Връщайки се към този епизод Толиати пише: „Той (Де Гаспери — б. а., Д. Б.) не промени нищо, но загуби всичко освен унижителната ласка на превития гръб, дадена му от милостивия министър Бърнс.“²⁶

Въпросите на мирния договор изострят политическата атмосфера на и без това влошаващото се вътрешно положение на Италия. Почти всички решения на комунистите и социалистите за икономическо и социално обновление са провалени. Непрекъснатото увеличаване на цените, инфлацията, предизвикват дълбоко народно недоволство. От август до декември жизненото равнище поскъпва с 35%²⁷. В Учредителното събрание през септември Джовани Гронки, председателят на християндемократическата група, започва атака срещу трипартийността, насочена да подготви общественото мнение за края на „принудителното съжителство“ между масовите партии²⁸. По същото време офанзивата на левицата срещу финансовата и икономическата политика на министъра на съкровището Епикармо Корбино — либерал, открито поддържан от Де Гаспери, завършва с оставката на министъра на 29 септември, но не променя икономическата политика на правителството²⁹.

Координационното бюро на разузнавателните служби на САЩ оценява вътрешнополитическата обстановка в Италия в оптимистичен доклад от 10 септември 1946 г.³⁰ Направените изводи отхвърлят възможността за изместване на италианската политическа ос наляво. „Опозицията има слаби перспективи. Социалистическата партия не е така силна както френската, за да въздейства върху правителството и да го измести наляво. Пред комунистите съществува единствената перспектива за насилствено вземане на властта, но това е малко вероятно. Преди всичко естественият афинитет на Италия към западните демокрации, а не към Съветския съюз, и после, Италия трябва да се обърне към Великобритания и най-вече към САЩ, а не към Съветския съюз, ако иска да получи необходимата икономическа помощ. И накрая, голямото мнозинство италианци са с консервативен манталитет след векове на католическо влияние. Сега — се казва в заключение на доклада —

помощта на англичаните и американците е гарантирана дори в случай на завой надясно на италианската политика и ще продължи дори ако се стигне дотам, че Савойският дом да бъде повикан обратно³¹.

Твърде скоро след направената преценка Съединените щати ще установят, че съществуващите политически предпоставки за осъществяване на икономическите им цели са много по-сложни, отколкото те предполагат.

На 10 ноември 1946 г. се провежда вторият тур на административните избори в Италия. Резултатите от тях бележат ясна тенденция на комплексно нарастване на гласовете за левицата, но с предимство на комунистите пред социалистите и упадъка на ХДП както в северната, така и в южната част на страната. Известен успех постига и крайната десница, обединена около куалункуисткото движение³².

Американските експерти с тревога констатираха успеха на ИКП в административните избори. Уолтър Доулинг, отговарящ по италианските въпроси в Държавния департамент, изпраща на 21 ноември до делегата на САЩ в Съвета на министрите на външните работи Х. Ф. Матю поверителна записка-програма „за да се предотврати установяването на един социал-комунистически режим в Италия по време на изборите през пролетта на 1947 г.“³³ За Доулинг успехът на комунистическата партия е резултат от кризата на доверие към САЩ.

„Италианците смятат — пише Доулинг, — че сме ги изоставили и че не могат повече да разчитат на същия вид помощ, каквато бяха свикнали да получават от нас.“³⁴ За да се избегне превръщането на Италия в комунистическа страна, служителят на Държавния департамент цинично предлага италианофилска програма; „една любезна дума и една филия хляб, публична възхвала на италианската култура и дискретна алюзия за добродетелите на демокрацията по американски образец“³⁵. Оперативните предложения са да бъде отпуснат заем от 150 милиона долара („не следващата седмица или следващия месец, а сега, веднага“); представяне в Конгреса на програма за помощи, съпроводена с широка пропаганда; покана на Алчиде Де Гаспери на официално посещение в САЩ в началото на 1947 г., за да се дискутират нови търговски спогодби и други въпроси от общ интерес. Тези предложения ще бъдат осъществени почти изцяло през следващите месеци.

Незадоволителното представяне на ХДП на административните избори през ноември предизвиква надигане на десните сили в партията, от името на които Стефано Ячини призовава за незабавно изоставяне на трипартийността в правителството³⁶. Де Гаспери обаче счита все още за неизбежно сътрудничеството с левите партии, които смята да държи в правителството на второстепенна позиция³⁷. Центробежни сили обхващат редиците на Италианската социалистическа партия на пролетарското единство, също неудовлетворена от изборните резултати. Групата на Дж. Сарагат допуска политическо сътрудничество с ИКП, но при запазване на пълна независимост³⁸. Правителствената коалиция започва да се пропуква и се очертават симптомите на настъпваща политическа криза. В такава обстановка на разцепление на сътрудничеството между трите масови партии се подготвя и осъществява историческото пътуване на Де Гаспери в САЩ.

За организиране на пътуването на италианския министър-председател в Съединените щати съществуват две версии. Първата, официалната, изтъква, че инициативата за поканата идва от американска страна. Според данните на Таркиани Съветът по международни проблеми и ежеседмичникът „Тайм“ отправят покана на Де Гаспери да участва в работата на международния форум по въпросите на следвоенния свят в Кливланд от 9 до 11 януари 1947 г.³⁹ „Тъй като министър-председателят трябваше да отиде в Охайо —

пише в спомените си Таркиани, — нямаше да бъде странно, ако той се спре и във Вашингтон. Лесно бе да се възприеме такова мнение в Държавния департамент, още повече, че Дън (американският посланик в Италия — б. а., Д. Б.) ми съобщи към 10 декември, че Бърнс, известен за пътуването на Де Гаспери в Съединените щати, е готов да го приеме като гост на американското правителство във Вашингтон от 5 до 8 януари.⁴⁰ Горните редове твърде опростяват сондажите по подготовката на пътуването с намерение да подчертаят американската инициатива. Така или иначе на 9 декември 1946 г. (Таркиани е неточен и по отношение на датата) американското правителство отправя официална покана до министър-председателя на Италия.

Втората версия поддържа, че идеята и първоначалните стъпки за посещението на Де Гаспери в САЩ излизат от италианска страна. В интервю пред „Нуова Стампа“ от 3 януари 1947 г. директорът на „Международната агенция по печата“ Майкъл Чиниги твърди, че на 19 октомври 1946 г. е предал на президента Труман послание на италианския министър-председател, в което самият Де Гаспери е подтиквал още през октомври поканата си за Съединените щати⁴¹.

Наличната документация не потвърждава с абсолютна сигурност нито една от двете версии, въпреки че фактите натежават по-скоро в полза на втората. На 24 ноември 1946 г. Алберто Таркиани изпраща писмо до Де Гаспери, с което го уведомява, че е изпратил поканата за форума в Кливланд, уточнявайки, че поканата е пристигнала с „известно закъснение“ и че преди да бъде формулирана той се е погрижил да уточни както „сериозността на проявата в Кливланд“, така и „намеренията на Държавния департамент“⁴². Таркиани добавя, че „президентът на унгарската република също е изказал желание да бъде поканен“, но че искането му е било отхвърлено, за да даде „първо място“ на Де Гаспери и да се постави ударението на италианските въпроси⁴³. Италианският посланик във Вашингтон подчертава, че „поканата за форума е обикновен претекст“, който ще открие пътя към официалната покана⁴⁴.

Писмото на Таркиани прави неизбежни известни разсъждения. Ако си припомним меморандума на отговарящия по италианските въпроси в Държавния департамент Уолтър Доулинг от 21 ноември, в който се препоръчва на американското правителство да отправи покана до италианския министър-председател; то и дума не може да става за „закъснение“, а обратно, нещата са придвижени със завидна бързина в рамките на три дена (от които два празнични). В такъв случай не би останало време за италианския посланик да проучва „намеренията“ на Държавния департамент. От писмото се разбира недвусмислено, че наред с унгарския държавник, и Де Гаспери се стреми към среща на високо равнище. Следователно предварителните сондажи са започнали по-рано и са италианска инициатива.

Съпоставянето на данните показва по очевиден начин, че от американска страна е проявена известна въздържаност да бъде отправена официална покана до италианския министър-председател, представител на победена страна, с която САЩ нямат все още подписан мирен договор. От друга страна, ясно личи стремежът на Де Гаспери на всяка цена да превърне частната академична покана в официална. Още на 14 октомври 1946 г. той споделя пред италианските посланици в Лондон и Вашингтон силното си затруднение да се отправи за Съединените щати по своя инициатива⁴⁵. Американският шарже д'афер в Рим Дейвид Мак Кей информира на 25 ноември Де Гаспери за форума в Кливланд, но поради проявената нерешителност на министър-председателя се принуждава да търси съдействието на личния му

секретар Паоло Канали, изказвайки му надеждата си поканата да бъде приета⁴⁶. В последна сметка колебанията на Де Гаспери срещат разбиране в ръководните кръгове на САЩ, които, за да спестят на италианския държавник евентуалните затруднения пред левицата, не закъсняват с изпращането на правителствена покана.

„Да се затвърдят американските симпатии“ и „да изкристализира“ благоприятното разположение на американските ръководители: това са реалните цели на пътуването на Де Гаспери, споделени с различни, но съгласувани мотиви от двете страни на Атлантика. „Изкристализирането“ на благоприятното разположение на САЩ означава за Де Гаспери, първо, да склучи заем от Експорт-Импорт Банк, който да бъде „барометър“ на американското доверие и чийто политически ефект ще превъзхожда финансовата му страна: второ, да затвърди окончателно ролята на ХДП на привилегирован събеседник, както и собствения си престиж в очите на противници и приятели и на цялото обществено мнение с оглед на предстоящите стълкновения с левицата и, трето, да привлече вниманието на американското правителство върху значението на сблъсъка между италианските масови политически партии за американската стратегия в Средиземно море и да си осигури подкрепата му в борбата срещу левите сили. За Де Гаспери настъпва времето „да инкасира полицата, подписана от съюзниците, с която обещаваха поддръжка“⁴⁷ и той е решен да го направи с най-голяма решителност. На път за Съединените щати той ще сподели с дъщеря си: „Позицията на нашата партия, тази на сегашното правителство и моята лична, зависят в този момент от резултата от това пътуване. Ако успее да спечеле доверие и уважение на тези, които ще ме изслушат, може би нещата няма да тръгнат толкова лошо“⁴⁸.

Директната намеса на Съединените щати във вътрешнополитическите процеси на Италия в края на 1946 г. трябва да преодолява значителни пречки. Американските политици и банкери не искаха „да хвърлят средства на вятъра“ по израза на сенатора Ванденберг пред комисията по външните работи на американския сенат, подпомагайки една нестабилна страна, в която антиамерикански групировки можеха да дойдат на власт⁴⁹. Правителството на Труман среща съпротива от страна на републиканското мнозинство на Конгреса, завладяно от изолационни тенденции, от общественото мнение, а в голяма степен апатично към проблемите на външната политика. За да превъзмогне тези трудности, изпълнителната власт прибегва до средство, което става определящо при подготовката на терена на „студената война“ и което намира своята най-органична политическа изява в „доктрината Труман“ от март 1947 г. Определянето на комунистическите партии за смъртен враг на западните цивилизации, „съветската агресивност“ и „червената заплаха“ са идеите, около които е необходимо да се обединят всички налични сили на американското общество, посочвайки за предател всеки, който не се съобразява с новата, типично маккартистка версия за защита на демокрацията⁵⁰. След окончателното изработване на мирния договор с Италия на сесията на Съвета на министрите на външните работи на силите — победителки, в Ню Йорк от 4 ноември до 12 декември 1945 г. Съединените щати не виждат повече смисъл в поддържането на трипартийното правителство.

Италианската делегация начело с Де Гаспери пристига във Вашингтон на 5 януари 1947 г. Своя първи разговор с държавния секретар Бърнс италианският министър-председател води на 6 януари. Още в самото начало Де Гаспери изяснява на събеседника си, че „се надява в резултат на визитата му Италия да получи помощ, тъй като в момента страната е разорена както

от икономическа, така и от политическа криза“. „Сегашните вълнения в Южна Италия са отчасти политически и отчасти дължащи се на икономически трудности и че в този момент комунистическата партия упражнява най-голям политически натиск, за да отведе Италия в орбитата на руското влияние.“⁵¹ Де Гаспери уверява Бърнс, че „естествено, негов най-голям дълг е да се посвети на борбата за осуетяване на този опит тъй като неговото мнение е напълно противоположно“⁵². Това е вдъхновяващият принцип на италианския ръководител, който той ще повтори многократно по време на престоя си в Съединените щати. Де Гаспери иска от САЩ да го подкрепят в борбата срещу комунистите, което води в замаяна до задължението да предостави осигурената му политическа сила в служба на американските стратегическите интереси.

Меморандумът на разговора между Де Гаспери и Бърнс, съставен от американския посланик в Рим Дън, не съдържа отговора на държавния секретар по този изключително важен въпрос. Записът на Таркиани за срещата отбелязва, че Бърнс е „сърдечен, но загрижен“⁵³. Италианският министър-председател и посланикът са доста смутени от поведението на Бърнс, докато не научават на следващия ден, 7 януари, за оставката на Бърнс и заемането на поста държавен секретар от генерал Маршал.

Икономическите преговори обсъждат въпросите за отпускане на заем, възлизащ на сто милиона долара от Експорт-Импорт Банк, за изпращане на въглища, жито и кораби и отпускане на помощи по други пътища⁵⁴. А. Гамбино в своята „Следвоенна история от освобождението до християндемократическата власт“ прави опит да подцени значението на заема от 100 милиона долара, обръщайки внимание върху факта, че същата банка отпуска през май 1946 г. заем от 1 млрд. и 370 млн. долара на Франция⁵⁵. Същият автор обаче на друго място дава данни за размерите на американските помощи за Италия през 1946 г.: 507 млн. долара безвъзмездна помощ, 520 млн. долара безвъзмездна помощ от УНРРА, 134 млн. долара, изпратени директно от американското правителство, и др.⁵⁶ Следователно независимо от обстоятелството, че Експорт-Импорт Банк отлага отпускането на заема за последния момент (Гамбино подчертава, че това става едва в предпоследния ден преди отпътуването на италианската делегация), сумата похарчена от американското правителство за Италия, вече превишава 1 млрд. долара.

По време на десетдневния си престой в САЩ Де Гаспери има многобройни контакти с американски политически, икономически и религиозни среди. На 7 януари той посещава в Белия дом президента Труман, който „потвърждава симпатията на американското правителство и пълната вяра в способността на Италия да се възстанови“⁵⁷. Тези срещи му донасят преди всичко „известно широко разбиране“ и „искрените окуражавания на президента Труман и на най-големите американски представители, с които има среща“⁵⁸. „Той се върна в Италия с убеждението, че има нещо и някого зад гърба си, на което можеше да разчита. . . Америка видя и разбира Де Гаспери — пише Таркиани — и се убеди още повече, че Италия заслужава внимание, приятелство, подкрепа и че е в добри ръце. Две констатации, тогава не напълно оценени, но дали буйни плодове за бъдещето“⁵⁹.

Осъщественият контакти между американските ръководители и Де Гаспери дефинират и насочват взаимоотношенията между двете държави, отварят пътя на процеса за окончателното сливане на интересите и предрежават края на трипартийното правителство в Италия. В италианската историография съществуват различни становища по въпроса, дали по време на пребиваването на италианският министър-председател в САЩ е взето решение за изваждането на представителите на ИКП от правителството. Пиетро Скопола например твърди, че „не е намерил нищо в бележките на

Де Гаспери, свързани с пътуването му в Съединените щати, което да дава право на хипотезата за предварително споразумение към заема за изключването на комунистите от правителството⁶⁰. Споменатият Антонио Гамбино не е така категоричен. На двата въпроса — „Имало ли е преговори успоредно с официалните и свързано ли е отпускането на заема с условие за изваждане от правителството на представителите на ИКП?“, той се въздържа от отрицателен отговор. „Фактът, че нито по единия, нито по другия въпрос се намира следа в дипломатическите документи и в спомените, отнасящи се до този период, сам по себе си не е достатъчен, за да се даде на двата въпроса отрицателен отговор. Налице са обаче логични съображения, които подтикат да се вярва, че при разговорите във Вашингтон тези въпроси са несъмнено обсъждани, но не за да се достигне непременно до договори и конкретни и точни ангажменти“⁶¹. Без да задава въпрос, дали отстраняването на ИКП от правителството е обект на сделка по време на преговорите, друг автор — Джулио Ре, който не може да бъде обвинен в симпатии към италианската левица, пише: „Присъствието на комунистите в правителството започва да се проявява като главна пречка за тясно итало-американско сътрудничество. Де Гаспери разбира, че тяхното изключване от кабинета е абсолютна необходимост: Италия не може да се нареди във външната си политика редом с Америка и Запада, след като най-непримиримите врагове на американците продължават да заемат министерски постове.“⁶²

Че въпросът за изваждане на министрите-комунисти от италианското правителство по време на преговорите във Вашингтон е централният, най-важният проблем на дискусиите, за нас е несъмнено. Главната цел на Де Гаспери при разговорите с американските събеседници е не да преговаря за един заем, символичен в сравнение с отпусканите преди него суми, или да измолва помощи, също непресъхващи, а да конституира общността на интересите и да извлече политически резултати. От своя страна Съединените щати са заинтересовани да подкрепят и да отпуснат заеми за Италия, които ще осигурят преди всичко пълния контрол на страната от силите на т. нар. умерен блок и ще гарантират американската помощ като политическа, антикомунистическа инвестиция.

Действително данните, с които разполагаме за хода на преговорите по време на официалното посещение на Де Гаспери във Вашингтон, са оскъдни. Може и да се вярва на твърдението на Скопола, който проверява частните бележки на ръководителя на италианската делегация, но че липсват каквито и да е данни за политическо споразумение е също така крайно становище. Преди всичко разполагаме с меморандума на Дън за разговора между Де Гаспери и Бърнс, когато министър-председателят на италианското правителство ясно подчертава надеждата си „да получи помощ, тъй като в момента страната е разорена както икономически, така и от *политическа криза*“ (к. м., Д. Б.)⁶³. Друг, неподлежащ на никакво съмнение документ относно намерението на Де Гаспери да елиминира комунистите от правителството при първи удобен случай, е записът на срещата му с Хенри Таска, икономически представител на американското правителство при посолството в Рим, от 13 септември 1946 г.⁶⁴ Министър-председателят споделя пред американския представител — факт, удостоверяващ сам по себе си аспирацията към съдействие от страна на САЩ, че скъсването с комунистите „не е възможно в този момент поради мирната конференция и ефекта, който едно насилствено изключване на комунистите от правителството би могъл да има върху Русия, що се отнася до окончателните условия на предстоящия мир с Италия“, но добавя, че „веднъж подписан мирът“ ще се направи равностойна, „от която би произлязла обща криза, чиято главна цел ще бъде

да се разгрозят окончателно комунистите, тъй като... в Италия не съществува никаква възможност да се постигне каквото и да е сериозно дългосрочно споразумение с ИКП⁶⁵.

За американските директиви в тази посока черпим сведения от източници, произлизащи от главния посредник на политиката на САЩ в Италия — Ватикана. Съюзът между Съединените щати и Ватикана, основан върху т. нар. меморандум „Дала Торе“ от 1942 г., е обвърнат към сътрудничеството на трите сили — САЩ, католическите маси и буржоазията, за запазването на „реда“ и антикомунизма⁶⁶. На 12 ноември 1946 г. Де Гаспери има разговор с високопоставен служител от Ватикана (в бележките си той отбелязва името му само с инициала „М“ — вероятно става дума за монсиньор Монтини, имащ тесни контакти с американските секретни служби), който му съобщава „по висши нареждания“, че всяко сътрудничество с комунистите „не е повече допустимо не само за Общината на Рим, но също и за правителството“. Ако ХДП продължи по този път „ще бъде считана за неприятелска партия“⁶⁷.

Дори само горните свидетелства са достатъчни да заключим, че посещението на италианския министър-председател във Вашингтон е свързано с осигуряването най-вече на американската политическа подкрепа по проблема, по който и двете страни имат идентични убеждения — необходимостта от слагане край на политиката на национално единство за елиминиране на левите сили от управлението на Италия.

Християндемократическата партия и нейният официален орган „Ил Пополо“ предприемат остра пропагандна кампания, насочена да канализира, заздрави и разпространи одобрението към външната политика на ХДП. За тази цел пътуването е раздухано по подходящ начин в християндемократическия печат, зaleyт от вълна на оптимизъм. „Ил Пополо“ го представя като решителен завой за Италия, която поради изключителната заслуга на ХДП и Де Гаспери се освобождава от „мерзостите“, които я подтискат, и възстановява в САЩ онзи международен ранг, който ѝ се полага⁶⁸. Започва да се разпространява мотивът за американската „мисия“ и този за „избор на цивилизация“, умело примесени с разсъждения за реалистичната икономическа политика на американците и „типичната тоталитарна икономика на съветския режим“⁶⁹. Последният се обвинява в експанзионистични цели и във възможността да започне нова война, за да „отнесе червеното знаме на Атлантика“⁷⁰ и направи от Европа „славянски континент“, в който Москва ще бъде „новият Рим“⁷¹. На страниците на християндемократическия официоз се възраздат изтърканите пропагандни стереотипи на фашизма, за да зaleyт отново обработваните близо двайсет години маси. Докато папата призовава на борба „свидните си синове и дъщери срещу нарастващата вълна от високомерие и антихристиянско насилие“⁷² и мобилизира католиците на манифестации по площадите, френетичното обвинение на ХДП за „двойната игра“ на комунистите достига кулминация, точно съвпадаща със завръщането на Де Гаспери в Италия и с лансирането на лозунгите за „насилственото съжителство“ и липсата на правителствена солидарност.

ИКП следи с повишен интерес пътуването на Де Гаспери в САЩ и намеренията на американското правителство да засили ХДП, превръщайки я в „опора“ на влиянието на Съединените щати в Италия. С дълбока тревога комунистическият печат отбелязва маневрите на Съединените щати, имащи за цел да стеснят „с всеки изминат ден все повече и повече полето на независимото икономическо и политическо развитие на страната“⁷³. Според „Унита“ посещението на италианския министър-председател предлага на американската политика „от позиция на силата“ възможност да се намеси във

вътрешните работи на Италия, да атакува левицата и да влияе върху посоката на правителствената политика⁷⁴. Италианските комунисти правилно ще свържат настъпващата правителствена криза с „резултата от пътуването“, с отстъпките, които прави Де Гаспери във Вашингтон, и със стремежа да се разруши трипартийната коалиция⁷⁵.

Докато италианският министър-председател осъществява визитата си в САЩ, в Италия отдавна зреещото разцепление на социалистите става факт. По време на конгреса в Рим (9 — 13 януари 1947 г.) ИСППЕ се разделя на две части, като от социалдемократическото крило на Сарагат възниква нова партия — Социалистическа партия на италианските работници (СПИР)⁷⁶. Новата партия възприема политическите тези на Дж. Сарагат и Марио Дзагари за изоставането на социалистическата партия поради изборния пакт с комунистите и необходимостта да се отнеме на П. Нени и неговото течение контрола върху партията⁷⁷. Обединяваща представителите на антикомунистическата левица и по-специално на антисъветското течение като „социалистическа инициатива“ начело със същия Дзагари, СПИР се превръща в политически резерв за ХДП, която може да разчита в перспектива на едно съвместно управление или най-малко на сътрудничеството със социалдемократията.

Разцеплението на социалистите се осъществява при пълна осведоменост на американското посолство в Рим и не без неговото одобрение. В средата на декември 1946 г. натовареният с проблемите на труда при посолството Джон Адамс се среща с Иван Матео Ломбардо, генерален секретар на ИСППЕ и кандидат за посланик във Вашингтон, и с шефа на международния отдел на партията М. Дзагари⁷⁸. Дискутира се преди всичко съотношението на силите вътре в социалистическата партия и състоянието на групировката, стремяща се към автономия. Впечатлението на американския чиновник от двамата политици е, че са „истински демократи в смисъла, който американците отдават на това понятие“⁷⁹. Че доверието е споделено свидетелствува „изповедта“ на Иван Матео Ломбардо за уж надвисналата над него опасност, тъй като „хората на Толиати няма да се поколебят да унищожат физически политическите си противници“⁸⁰. Приблизително по същото време шарже д'аферът Мак Кей приема Джузепе Сарагат, с когото сондира мнение по предстоящия драматичен конгрес на Социалистическата партия⁸¹. Сарагат разкрива откровено пред американския дипломат политическите си възгледи — яростно антикомунистически и антисъветски. За позицията на Мак Кей в подкрепа на амбициите на групата на Сарагат съдим по запитването, което отправя към италианския си събеседник: „дали евентуално назначаването на И. М. Ломбардо за посланик във Вашингтон би отслабило движението за автономия“. Сарагат отговаря отрицателно⁸².

Политическата нестабилност в страната, причинена от разцеплението в Палацо Барберини (седалище на ИСППЕ), се засилва и поради декларациите на XIX конгрес на Италианската републиканска партия (ИРП), проведен в Болоня от 17 до 20 януари 1947, където се отправя силна критика към правителствената политика. В такава обстановка на 20 януари 1947 г. в заключение на пресконференцията, организирана за да коментира резултатите от пътуването му в Съединените щати, Алчиде Де Гаспери обявява оставката на втория си кабинет⁸³. Като посочва причината за своето решение в разцеплението на ИСППЕ и в острите критики на ИРП, той подчертава, че „картината за отстъпки и надежди“, очертана по време на посещението му в САЩ, е „свързана със стабилността и заздравяването“ на италианския демократичен режим, добавяйки многозначително — „това слушахме да се казва отвсякъде и особено в Америка“⁸⁴.

На 2 февруари Де Гаспери съставя своето трето правителство, второ и последно трипартийно правителство, което ще просъществува малко повече от три месеца. На пръв поглед малко нещо изглежда променено в новия кабинет в сравнение с предишния. На мястото на републиканците застават двама независими. Карло Сфорца оглавява Министерството на външните работи и Луиджи Гаспарото — Министерството на отбраната⁸⁵. Количественото съотношение между министрите християндемократи, социалисти и комунисти е запазено. По този повод новоназначеният посланик на Съединените щати в Италия Джеймс Дън, проследявайки развитието на кризата, в секретен доклад до държавния секретар Маршал ще изрази неудовлетворението си, че „Де Гаспери излиза от настоящата криза в по-силна позиция, но не в степената, която очакваше, когато предизвика кризата“⁸⁶. В действителност обаче оставащите в правителството социалисти и комунисти са поставени на второстепенни позиции. В доклада си Дън отбелязва „успокоителните“ факти: „Комунистите са елиминирани от силното Министерство на финансите, а обединеното Министерство на съкровището и финансите е поверено на енергичния и способен християндемократ Кампили. Също в новото Министерство на отбраната начело с независимия Гаспарото християндемократи са двама от четиримата заместник-секретари. Макар че сходният баланс между християндемократи и социалисти-комунисти е запазен, значението на позициите на двамата независими в кабинета нараства. . . Сфорца и Гаспарото са по-послушни на министър-председателя, отколкото бяха републиканците в предишния кабинет, и може да се очаква да гласуват с него по важни въпроси“⁸⁷.

С образуването на третия кабинет на Де Гаспери се дава път на процеса на изгонването на комунистите от италианското правителство. Коментирайки състава на новия кабинет, Л. Валиани, един от лидерите на Партията на действието, справедливо отбелязва: „Министрите социал-комунисти, лишени от присъствието на своите главни ръководители, елиминирани от всички ефективни лостове на управление с изключение на Министерство на промишлеността, което остана на Моранди, се оказаха пленници на една ситуация, която трябваше неизбежно да се развие в тяхна вреда.“⁸⁸

Началото на кризата показва умението на християндемократическия лидер да свързва външните фактори с вътрешните и да запазва равновесие в трудна обстановка. Запазването на трипартийността предпазва Де Гаспери от предвижданото обвинение, че действа по чуждо нареждане, и заедно с това му позволява да използва докрай подкрепата, която бе получил от татък Атлантика. В този момент той не рискува еднопартийната карта, както ще направи това след няколко месеца. Джулио Андреоти обяснява това поведение със загрижеността, че едно изцяло християндемократическо правителство ще допринесе за остри полемики и непрекъснато напрежение в последната фаза на работата на Учредителното събрание, ще изолира ХДП и ще предизвика неотстъпчивостта на левите при дейността на Учредителното събрание⁸⁹. Министър-председателят следователно предпочита гъвкавата и прагматична тактика на предпазливото степенуване, докато подготви необходимите условия за окончателния политически завой.

Съединените щати оценяват позитивно силното намаляване на левите, реализирано в новия италиански кабинет, но това е само част от широко замисления план за борба с комунизма. Да се отстрани италианската комунистическа партия от управлението е не само цел, но и средство на САЩ да наредят Италия изцяло на страната на „свободните държави“ и да я противопоставят на Съветския съюз. Тази задача трябва да бъде осъществена от християндемократическата партия в международен план. Но срещу тази

позиция се противопоставят здравите сили в християндемократическата партия, обединени около Джузепе Досети. Досетианците стават най-решителните защитници на идеята за италианска външна политика, която да стои на еднакво разстояние от двата международни блока. Те изключват всяка форма на предубеден антисъветизъм и отказват да се присъединят безусловно към външната политика на Съединените щати, разграничавайки се от политиката на такива като Карло Сфорца, на когото Де Гаспери поверява Външното министерство и който е заподозрян от тях в „пристрастно предубеждение към Запада“⁹⁰. За привържениците на Досети Италия (и Европа) трябва да играе ролята на активен посредник между Съединените щати и Съветския съюз, гарантирайки си автономия и свобода на действия, които ще ѝ позволят да оперира резултатно за намаляване на напрежението и за широк икономически, търговски, политически и културен обмен със страните от целия свят⁹¹.

През пролетта на 1947 г. Съединените щати открито обявяват стремежа си към разрыв на установеното в годините на войната сътрудничество със Съветския съюз и на всеослушание провъзгласяват борбата против комунизма за своя главна задача. Израз на агресивната политика на САЩ става обявената на 12 март 1947 г. от американския президент „доктрина Труман“⁹². Под формата на „помощ“ и за осигуряване „сигурността“ на САЩ американският империализъм се насочва към завземането на важни военно-стратегически позиции в райони, непосредствено граничещи със Съветския съюз, към създаването на американски бази в Гърция и Турция като подстъпи за агресия в източната част на Средиземно море.

Реакцията на министър-председателя Де Гаспери и на християндемократическата партия е обърквана и не особено ентусиазирана. Одобрението на потвърдата американска политика по отношение на Съветския съюз⁹³ и надеждата, че скъсването в „блока“ на Великите сили може да позволи ревизия на мирния договор с Италия⁹⁴, не намаляват опасенията относно рисковете, които усложнената международна обстановка крие. Поради тези страхове самият Де Гаспери обявява, че „ако не се заздравя мира, нашата страна неминуемо ще бъде осъдена да бъде отново театър на военни действия“⁹⁵. При интерпретацията на „доктрината Труман“ в християндемократическия печат преобладава умереност. Обяснява се, че доктрината е верен отговор на съветския експанзионизъм, но се предполага, че Съветският съюз не е в състояние да предизвика война, и затова „двете демокрации“ ще се противопоставят изключително на дипломатически терен в перспектива, която не трябва да драматизира „дилемата Изток — Запад“. „Противоположните гледища са непреодолими“, в света има бавна, но продължителна еволюция към нови реалности, за момента немислими, но за това пък не невъзможни⁹⁶.

Уклончивото одобрение, което ХДП е склонна да изкаже на екстремистките тези на Труман, не задоволява управляващите кръгове на САЩ. След съставянето на новото италианско правителство доверието към Де Гаспери пораста, но Вашингтон изисква повече. А. Таркиани, крайно чувствителен към настроенята в Белия дом и в пълно съзвучие с тях, информира умерените италианци: „Всеки наш акт, дори на любезност или от чисто практически интерес към Москва, който не е дозиран с мярка, ще предизвика подозрение, ако ли не и истинско раздражение. . . Струва ми се, че е много трудно да се запази теоретична дистанция по отношение на тази страна, защото нашите икономически условия ни задължават да прибъгваме периодично до услугите на САЩ, които единствени са в състояние да ни помогнат. . . Желязната

необходимост от материални блага ни налага да държим твърдо за тази страна⁹⁷.

Така веднага след обявяването на „доктрината Труман“ италианският посланик във Вашингтон изисква от своето правителство ясно да изрази подкрепата си на американската политика, подчертавайки, че Съединените щати не са предразположени да помагат на тези, които симпатизират на Съветския съюз⁹⁸. По този повод посланикът е повикан на спешни консултации в Рим. При разговорите, които води с министър-председателя, Таркиани отново повтаря горните съображения и намира Де Гаспери вече решен да се присъедини към идеята за „конфликт“ между Изтока и Запада и необходимостта Италия да се нареди без колебание след Съединените щати⁹⁹. На 21 април в интервю пред Юнайтид Прес Де Гаспери обявява публично одобрението си към „нарасналия американски интерес в международния живот на стария континент“, правейки преценка, че влиянието на САЩ „би се отразило благотворно върху развитието на демократичния живот в Европа“ и би засилило „мира и съгласието между свободните и независими нации“¹⁰⁰.

Въпреки че според министър-председателя присъединяването на Италия към външнополитическия курс на САЩ все още не е пълно, в действителност страната вече прегръща напълно линията на подчинение и зависимост към могъщия задокеански партньор. Де Гаспери е подтикнат да ускори изясняването на нещата в тази посока и поради факта, че смята вече за дошъл подходящия момент да изиграе докрай картите за изключването на комунистите от правителството. Новата политическа ситуация в страната е следната: в Учредителното събрание християндемократите са получили почти всичко, към което се стремят, с подписването на мирния договор е разрешен един от най-важните външно-политически въпроси и се разкрива перспектива за Съединените щати за практическо приложение на „доктрината Труман“ и в Италия; влиянието на левите сили предвещава горчиви изненади за ХДП на общите политически избори през октомври; благодарение на чувството за национална отговорност на ИКП социалното напрежение на трудовите маси в страната се задържа много високо, подхранвано от постоянното поскъпване на живота и галопиращата инфлация, която намалява надниците и заплатите; спекулата расте, а директорът на Италианската банка не е в състояние да управлява монетната политика.

Лидерът на ХДП решава, че да изчаква още не е нито полезно, нито подходящо, а трябва вече конкретно да се пристъпи към „реорганизация на правителството или посредством изключването на комунистите, или посредством разширяването на политическата му основа така, че да намали влиянието на комунистите“. За тези намерения Таркиани информира усърдно Държавния департамент веднага след завръщането си в САЩ. Той настоява върху факта, че резултатът от операцията на Де Гаспери ще зависи в голяма степен от същността на подкрепата, която американците биха предложили на едно правителство без комунисти¹⁰¹. Така ХДП търси в САЩ ключа за разрешаването на вътрешните италиански проблеми и ги подтиква към нарастваща намеса във вътрешнополитическия живот на страната.

Първите признаци на кризата, която трябва да доведе до изваждането на левите от правителството, се проявяват в особено драматичната реч, която Де Гаспери произнася по радиото на 28 април 1947 г.¹⁰² Министър-председателят говори за „полъха на паника и лудост“, обхващанал страната, осъжда спекулата с валута и скъпоценности, обявява необходимостта от мерки в полза на класите с твърд доход и вложителите. . . и в заключение приканва именно отговорните за това положение — големите центрове на икономическа и финансова власт, да дадат своето „конкретно сътруд-

ничество“ за управлението на страната. При това с очевиден намек за изборите в Сицилия и предстоящите общи политически избори Де Гаспери обвинява „непрекъснатите политически борби“ и размирната и скандална полемика като фактори за дезориентацията на народа и за сетен път заклеява нелоялността на левицата към дълга за „солидарност“¹⁰³.

Де Гаспери не се ограничава да иска помощ единствено от „четвъртата партия на тези, които разполагат с пари и икономическа сила“¹⁰⁴. За него „фактическото съгласие“ вътре в страната е условие да не бъде сам в международен план. Същия ден той се обръща към президента на Съединените щати, изпращайки му лично послание. „Моята страна преживява — пише Де Гаспери — поради различни обстоятелства криза на недоверие, която води до обезценяване на парите. Оглавяваното от мен правителство полага всички усилия да оздрави държавния бюджет, да насърчи производителността, да запази реда. Аз имам намерение също така да дам на правителството една по-широка парламентарна основа, осигурявайки по-голямо влияние на партиите, които желаят стабилност и свобода на демократичния режим в Италия. Ще търсим всички средства да си помогнем сами, но е твърде очевидно, че силите няма да ни стигнат.“¹⁰⁵

За да няма и сянка на съмнение относно „избора на цивилизацията“, който вдъхновява проектите му, Де Гаспери прави алюзия с „доктрината Труман“: „Желаем да защитаваме с всички сили демократичния режим в името на свободата и реда според принципите на нашата обща християнска цивилизация.“¹⁰⁶

В действителност намеренията на италианския министър-председател са много по-амбициозни от тези, които дава да се разберат от думите му. Обявената цел за разширяване на парламентарната основа на правителството е де факто само една хипотеза, подчинена на главната цел за изгонването на комунистите от правителствената коалиция. Посланикът във Вашингтон Таркиани е информиран по тези въпроси по време на разговорите си с министър-председателя в Рим. След завръщането си във Вашингтон на 28 април италианският посланик се среща незабавно с отговорния по италианските въпроси в Държавния департамент — Уолтър Доулинг. В паметната бележка от 2 май за проведения разговор американският дипломат пише: „Таркиани ми обясни, че по-голямата част от времето на престоя му в Рим е била заета от дискусии с Де Гаспери и други умерени лидери относно образуването на правителство без комунистите. Все още има значително колебание и страх, тъй като много политически лидери смятат, че комунистическата партия е вече твърде силна, за да бъде нападната в открит бой, че от страна на западните сили може да се очаква ограничена или никаква помощ и т. н. Но Таркиани казва, че Де Гаспери, най-храбрият от всички, прави всичко, което може, за да убеди републиканците, либералите и десните социалисти да бъдат с него. Таркиани ми каза, че резултатът от усилията му в голяма степен ще зависи от обема на помощта, която некомунистическото италианско правителство ще получи от Запада. . . Очевидно е, че Таркиани е наточен да сондира нашите реакции към проектите на Де Гаспери и да изясни степента на предполагаемата американска подкрепа.“¹⁰⁷

Нежеланието на Де Гаспери да обяви своята реална цел се обяснява с факта, че той не може да изключи риска за отстъпление от старите позиции. Поради това той поверява на Таркиани задачата да изложи пред американците най-съкровениите му цели, но същевременно страхът от провал го тласка да иска лично от свое име подкрепата на президента на Съединените щати. Предпазливостта на министър-председателя има и друго значение. Самата тя

е форма на натиск върху американското правителство, на което се представят различни решения на италианския въпрос с ясно предупреждение, че от САЩ зависи крайният изход. С други думи, ако се стремят да постигнат максимален резултат, Съединените щати трябва да предоставят най-голяма помощ.

От своя страна американските ръководители наблюдават с крайно внимание развитието на политическите борби в Италия. Според стратегията на САЩ пълният контрол над Италия е от „жизнено значение“ за американската средиземноморска политика. Държавният секретар Джордж Маршал се опасява от евентуално падане на Де Гаспери и настоява за спешни политически и икономически мерки за засилване на проамериканските елементи на полуострова¹⁰⁸. В телеграма от 1 май 1947 г. до посолството в Рим Маршал изказва мнение, че съставянето на правителство без левите ще засили шансовете на християндемократите в предстоящите през октомври общи политически избори¹⁰⁹.

Посланикът в Рим Дж. Дън потвърждава опасенията и позицията на държавния секретар. Откакто поема поста през февруари 1947 г., Дън системно докладва в Държавния департамент за влошаване на положението в Италия и отговорността, която комунистите носят за това състояние на нещата¹¹⁰. На 3 май в отговор на телеграмата на Маршал американският посланик изказва убеждението си, че в Италия не ще настъпят благоприятни за Съединените щати промени, докато не бъде провалена трипартийността. „Съмнявам се — пише Дън, — че реалните мерки биха били ефикасни да подобрят положението, ако комунистите продължат да участвуват в правителството.“¹¹¹

В заключение той съветва Държавния департамент да не допуска никакво съмнение в италианците по въпроса, че запазването на левите в управлението ще доведе Италия до влошаване на итало-американските отношения¹¹². Няколко дена по-късно по молба на италианския министър-председател се провеждат разговори между него и Дън¹¹³. Де Гаспери настоява за помощ от Съединените щати, подчертавайки, че „се страхува, че помощта може да дойде твърде късно“¹¹⁴. Като предава съдържанието на разговора, американският посланик съветва Маршал да успокои християндемократическия лидер и да го подтикне да действа максимално бързо, за да „подобри положението“ и „въведе ред в къщата“ — само така оказващият съпротива Американски конгрес ще може да бъде заставен да отпусне помощи за Италия и да се нареди редом със стратегията на изпълнителната власт¹¹⁵.

Играта между Дън и Де Гаспери е твърде очевидна. Лидерът на християндемократията, развявайки знамето за заплахата от комунистическо насилие и искайки помощ¹¹⁶, кара да вибрира най-чувствителната струна на американските политически ръководители, твърде заинтересовани да осигурят максимална материална и морална подкрепа на италианския министър-председател. И американският посланик, и Де Гаспери имат своите собствени цели, но те се срещат и преплитат във възела на антикомунизма.

За да пристъпи към незабавно стълкновение с левите, италианският министър-председател има нужда обаче от по-точни гаранции. На 20 май Таркиани връчва на директора по европейските въпроси при Държавния департамент Матюз свръхсекретно послание от Де Гаспери. В запис на Матюз четем: „Таркиани смята, че ще настъпи период на несигурност и дезориентация с крайна победа на комунистите и трагични последици за Италия. Де Гаспери иска да уточни дали в случай, че формира новото правителство, ще може да разчита на моралната помощ на Съединените щати и на една допълнителна финансова помощ за посрещане на икономическите нужди на текущата година. Посланикът ми каза да представя този проблем на

държавния секретар и да му кажа от негово име, че е необходимо да изпрати окуражително послание на Де Гаспери. . . След като се консултирах с държавния секретар, телефонирах на посланика. . . и му казах, че може да изпрати следното послание на Де Гаспери: Можете да разчитате на силната морална подкрепа на Съединените щати. Ние ще положим сериозно усилие да помогнем на Италия да посрещне належащите си икономически нужди.“¹¹⁷

Само след няколко часа американският държавен секретар телеграфира на Дън, за да му обясни всичко, което може да обещае на едно италианско правителство без левите или в което „участието на комунисти е сведено до минимум“:

1. Общ ангажимент за подкрепа от страна на Съединените щати към Италия. . . ;
2. Започване на консултации с английското и френското правителство, за да бъдат подтикнати. . . да дадат видими признаци на поддръжка на италианския народ, включително една ревизия на мирния договор, благоприятна за Италия. . . ;
3. Итало-американски договори, включително търговски, двустранни въздушни и търговски споразумения, преговорите по които да започнат незабавно, за да се извлече максимален психологически ефект. . . ;
4. Използване на всички възможни фондове за икономическа помощ на Италия, включително помощи по линията на Пост-УНРРА. Искане до Конгреса да потвърди незабавно връщането на италианската собственост в Италия, включително конфискуваните кораби. . . ;
5. Отпускането на възможно най-ниска цена на излишни военни материали, които Върховното съюзно командване за Средиземноморието ще отпусне на италианските въоръжени сили;
6. Използване на всяка възможност за пропагандиране всред италианския народ на поддръжката на Съединените щати за Италия и уважението на Съединените щати към италианския прогрес¹¹⁸.

Тази сума от обещания и ангажименти придават много конкретно съдържание на декларираната няколко часа по-рано от държавния секретар „морална подкрепа“. Особено що се отнася до продажбата на оръжия (които в действителност не са обикновени излишъци) — решение, взето в общи линии отпреди седмици, сега взема оперативен характер. То предвижда и мерки, насочени да попречат на бързото намаляване на англо-американския окупационен корпус поради подписването на мирния договор.

Ръководителите на Италианската комунистическа партия не са в течение на факта, че Де Гаспери най-после получава от американците това, към което толкова настоятелно се стреми. По тази причина те подценяват развитието на политическата криза и все по-нарастващата сила на Де Гаспери, резултат от конкретните американски гаранции, и са убедени в положителния изход от нея и в участието си в следващото правителство. След срещата си с председателя на Министерския съвет на 24 май Толиати заявява, че от разговора не е изплувал никакъв мотив на разногласие¹¹⁹. Изказвайки се същия ден на Националната младежка конференция на ИКП (Рим, 22 — 24 май), той започва речта си с бегло загатване за министерската криза, която определя като „изкуствена игра на висока политика“, добавяйки, че за съжаление и комунистическите ръководители са „принудени да вземат участие в тези маневри, невинаги приятни и преди всичко невинаги полезни за страната“¹²⁰. „Унита“ на следващия ден се ограничава да информира в политическата хроника, че Де Гаспери е започнал консултациите за едно правителство на „широка концентрация“¹²¹. По всичко личи, че комунистите са далеч от мисълта, че е настъпил моментът на решителната схватка.

Един факт обаче дълбоко променя привидно спокойната атмосфера. На 18 май бившият заместник-държавен секретар при президентството на Рузвелт

Съмнър Уелс в интервю за американска радиокompания, след като говори за опасността от един успех на комунистите в предстоящите италиански политически избори и необходимите мерки за предотвратяването му (повишаване на икономическите помощи, запазване на окупационните части в Италия и т. н.), отправя обвинението, че силата на ИКП зависи от значителните ѝ финансови фондове и че дори високопоставени служители на правителството в Рим знаят, че ИКП е готова за гражданска война и че тези фондове достигат до Толиати директно от Москва. Ръководителят на ИКП отговаря с изключително остра телеграма, с която приканва Уелс да даде незабавно и публично доказателство на своето твърдение, тъй като в противен случай „всички честни хора по света ще имат право да считат бившия представител на Държавния департамент за лъжец и клеветник“¹²². На следващия ден Толиати публикува в „Л'Унита“ знаменитата си статия „Ама, какви кретени са“. С публицистичен талант ръководителят на италианските комунисти разобличава инсинуациите на Уелс. „Само който не познава положението в Италия — пише Толиати, — може да не разбере, че една от главните цели на комунистическата партия в течение на последните четири години бе да избегне след прогонването на германците и фашистите разпалването на гражданска война в Италия . . . Що се отнася до господин Уелс, той не разбра и може би никога няма да разбере, че с оскъбленията, отправени към мен, не ще предизвика нищо освен нов прилив на добри италиански патриоти в нашата партия. Ние можем само да се радваме: но не ви ли се струва, че този тип американски антикомунисти са наистина много големи кретени.“¹²³

За момента фалшификациите на Уелс и резкият отговор на Толиати минават почти незабелязани. Но вечерта на 24 май първо Де Гаспери, а след това министърът на външните работи Сфорца получават две съобщения от Вашингтон. Първото е телеграма от Таркиани, който сигнализира опасността някои благоприятни за Италия търговски споразумения да бъдат възпрепятствувани поради думите, написани от комунистическия лидер. Второто съобщение произлиза от бившия секретар на ИСППЕ Иван Матео Ломбардо, който от няколко седмици се намира в Съединените щати, за да преговаря по обезщетението на конфискуваната италианска собственост и възможното отпускане на нови кредити. В телеграмата си Ломбардо пише: „Мой дълг е да привлека вниманието на Ваше Превъзходителство върху сериозния отзвук, който неотдавнашната статия на Толиати има в правителствените среди и главно в Държавния департамент. Въпросната статия се оценява като проява на просъветска политика . . . Обръщам вниманието на Ваше Превъзходителство върху затруднението да искаме от Съединените щати кредити и все по-широки икономически помощи.“¹²⁴ Малко по-късно бившият секретар на ИСППЕ в нова телеграма уточнява още по-добре положението: „Американското поведение към делегацията, забележимо благоприятно предишните дни, сега е променено в предпазлива резервираност . . . От точни информации, които имам, промяната към нас се дължи изключително на широкия резонанс на статията на Толиати в американските правителствени среди. Този факт анулира забележимото предимство, постигнато от делегацията с включването в дневния ред разглеждането на италианското икономическо положение, необходима основа за бързото отпускане на по-нататъшна помощ.“¹²⁵

През целия ден на 25 и на 26 май консултацията протичат като че ли тези съобщения, за чието съществуване знаят само Де Гаспери, Сфорца и най-близките им сътрудници, не са пристигнали. Ръководството на ХДП вече ясно е изразило своето отричане на каквото и да е сътрудничество с левицата. По поръчение на Де Гаспери на 23 май в римското издание на „Ил Пополо“

Джулио Андреоти публикува статия, озаглавена без половинчати изрази — „Трипартийността — не“¹²⁶. Въпреки това социалистите продължават да настояват за коалиция от преходния тип, с надеждата да принудят министър-председателя да се оттегли. От своя страна представителите на „Малката антанга“ (социалдемократи, републиканци, социалисти от СПИР) твърдо поддържат искането си за контрол над цялата икономическа политика. ИЛП заема позиция на официално „не“ на сътрудничеството с левицата и неофициално „да“.

Решителният завой се осъществява по време на състоялия се на 26 май следобед разговор между Де Гаспери и Толиати в правителствения дворец Виминале. Това че християндемократическият лидер повиква своя главен събеседник и противник от повече от три години по толкова официален и тържествен начин очевидно не е за нормална размяна на мнения, а за да го уведоми за едно вече взето решение за скъсване. Статията на Толиати е повод за Де Гаспери да пристъпи към окончателния разрыв. На отправените обвинения Толиати отговаря: „Ако искаш да ликвидираш инцидента, ето ме тук за обяснения. Ако американците искат икономически гаранции, ние сме готови. Но ако поставяш въпроса на политическа основа, тогава ще трябва да защитаваме националната независимост срещу политиката на война и тогава ще преминем в офанзива. Няма да ти създаваме трудности с кабинета, но няма да толерираме изключения, тъй като това би означавало, че сме виновни пред нацията.“¹²⁷ Отговорът, който министър-председателят твърди, че е дал на Толиати, съдържа предложение към комунистите да приемат временното си изключване от правителството до промяна на международните условия. Въпреки стремежа на Де Гаспери да представи решението си за изваждане на социалистите и комунистите от италианското правителство за временна мярка, няма никакво съмнение, че той е абсолютно убеден и готов за необратими действия в полза на християндемократическата еднoпартийност.

На 27 май християндемократическият лидер има конфиденциален разговор с Дън, на когото съобщава, че предприема след „сериозно обмисляне“ образуването на правителство само от собствената си партия, християндемократическата, с евентуално включване на някои експерти, които не трябва да бъдат считани за политически представители на някоя от другите партии¹²⁸. Като условие за успеха на своя експеримент Де Гаспери определя получаването на нови и съществени доказателства за икономическа помощ, подчертавайки перспективата, в случай на провал от образуването на правителство на крайната левица. Очевидно той отново проверява какъв ще бъде практическият израз на политическото обещание, дадено му преди седмица. И американският посланик удовлетворява неговото искане, съобщавайки му съдържанието на телеграмата на Маршал от 20 май¹²⁹.

Де Гаспери си дава ясна сметка, че главната опасност в момента произтича не от евентуална фронтална атака или опит за въстание на комунистите и социалистите, а от неспособността на бъдещото правителство да контролира икономическото положение и неговите социални последици. За да намали този риск, той търси съюз с финансовата и индустриалната десница и в решителния ден на кризата, 27 май, заявява, че правителството няма да откаже квалифицирано техническо сътрудничество на тези, които няма да изопачат политическата физиономия на кабинета¹³⁰.

На 30 май 1947 г. Де Гаспери успява да състави еднoпартийно християндемократическо правителство, допълнено с технократи либерали. Отдавна подготвяната с американска помощ операция по изваждане на левицата от италианското правителство завършва. Напълно съзнавайки

успеха, Де Гаспери пише на Таркиани: „Ако тук не се разбере какво усилие съм употребил за доброто на Италия и на мира, ако не бъде одобрен напълно този опасен завој, напразно ще се надявам на връщане назад.“¹³¹ Повече от всякога сега християндемократите имат нужда от американската помощ, от заздравяване на завоюваните позиции за разширяване на влиянието си и гарантиране на успех в изборите. Буржоазните сили в Италия възприемат „американския избор“ и го въвеждат в действие. Изгонването на левицата от управлението на страната ускорява процеса на интеграция на Италия към американския блок, под чиято икономическа и политическа егида трябва да се развива занапред италианският вътрешно- и външнополитически живот. Италианските леви партии не съумяват да се противопоставят на тази линия. ИКП запазва най-силното си влияние сред работническата класа, подчинявайки борбата ѝ на нуждите на политиката на национално единство и ориентирайки формите ѝ в разумни граници, които да не задълбочават социалното напрежение.

Разрушаването на трипартийността бележи края на сътрудничеството между италианските масови партии и големия завој на външната политика на страната, довел до пълното обвързване на Италия с американския империализъм.

* * *

В първите години след Втората световна война Съединените щати се открояват като основен международен фактор, противостоящ на демократичните и революционните промени в европейските страни. Едно от главните направления на американската дипломация в настъплението срещу световния социализъм включва изместването на комунистическите и други леви сили от правителствата на западноевропейските държави. Участието на Съединените щати в окупационния корпус в Италия и в подготовката на мирния договор с тази страна разкрива пред управляващите кръгове на САЩ перспективата за активна намеса в италианския вътрешнополитически живот. Изваждането на участващите в първите следвоенни правителства в Италия комунисти и социалисти се превръща в своеобразен тест за прилагането на американската политика на „сдържане“ на комунизма. В лицето на италианската християндемократическа партия и нейния лидер министър-председателя Алчиде Де Гаспери Съединените щати намират верния съюзник за осъществяването на широко обмисления план за ликвидиране на демократичните процеси в Италия и изместване на левицата от управлението на страната.

Периодът от 2 юни 1946 до 30 май 1947 г. е времето, през което съвместната акция на САЩ и ХДП, насочена срещу италианските „леви“, приема оперативен характер. Решително значение за дефиниране и задълбочаване на отношенията между американските управляващи кръгове и християндемократията изиграва „историческото“ пътуване на Де Гаспери в Съединените щати през януари 1947 г. Получената от САЩ икономическа и преди всичко политическа подкрепа позволяват на италианския министър-председател да пристъпи към слагане край на политиката на националното единство в Италия и да подготви почвата за окончателното обвързване на страната към външно-политическия курс на Съединените щати. Именно след завръщането си от Вашингтон Де Гаспери подава оставката на управлявания от него кабинет и съставя правителство, в което представителите на комунистите и социалистите са изведени на второстепенни позиции. За окончателното им елиминиране от правителствената коалиция християндемократическият лидер се нуждае от нови и все по-големи икономически и политически гаранции.

Очевидно представената му програма за помощи от Държавния департамент не е незаинтересована благотворителност. Тя е италиански вариант на „доктрината Труман“, насочена към осигуряване на военностратегическите позиции на Съединените щати в района на Средиземноморието. Американските помощи са онзи инструмент, с който Де Гаспери и съмишлениците му оперират по време на майската криза, довела до пълния контрол на християндемократите над правителствените институции в Италия. Краят на трипартийността и настъплението на буржоазните сили ускоряват процеса на обвързване на страната към американския империализъм, под чието политическо и икономическо ръководство Италия ще ориентира развитието си.

- ¹ J. G. Kolko. I limiti della potenza americana. Torino, 1975 p. 37.
- ² S. Gilbert. La politica italiana degli Stati Uniti dopo la Seconda guerra mondiale. — In: Italia e Stati Uniti durante l'amministrazione Truman. Milano, 1976, p. 18
- ³ Foreign Relations of the United States 1946. T. 5. Washington, 1969; Foreign Relations of the United States 1947. T. 3. Washington, 1972 (по-нататък FRUS).
- ⁴ In: Italia e Stati Uniti durante l'amministrazione Truman. Milano, 1976.
- ⁵ A. Gambino. Storia del dopoguerra dalla liberazione al potere DC. Roma-Bari, 1978.
- ⁶ E. Piscitelli. Da Pari a De Gasperi. Storia del dopoguerra 1945 —1948. Milano, 1975.
- ⁷ O. Scoppola. La proposta politica di De Gasperi. Bologna, 1978.
- ⁸ S. Galante. La fine di un compromesso storico. Milano, 1980.
- ⁹ R. Faenza., M. Fini. Gli americani in Italia. Milano, 1976
- ¹⁰ N. Kogan. Italy and the Allies. — Harvard University Press, 1956.
- ¹¹ H. H. Stuart. The United States and Italy. Cambridge, 1956.
- ¹² Н. Комолова. Движение сопротивления и политическая борьба в Италии 1943—1947 г. М., 1972.
- ¹³ История Италии. Т. 3. М., 1971.
- ¹⁴ Д. Драганов. Комунистическата партия и установяването на република в Италия. — Изв. Инст. Ист. БКП. Т. 40. 1979.
- ¹⁵ Пак там. с. 151.
- ¹⁶ R. Faenza., M. Fini. Op. cit., p. 172.
- ¹⁷ Atti e documenti della Democrazia Cristiana 1943 — 1947. Roma, 1968. p. 264
- ¹⁸ La testimonianza di L. Cattani. — In: Italia e Stati Uniti durante l'amministrazione Truman, p. 154.
- ¹⁹ R. Faenza., M. Fini. Op. cit., p. 170.
- ²⁰ Ibidem.
- ²¹ Ibidem, p. 171.
- ²² Ibidem.
- ²³ A. Tarchiani. Dieci anni tra Roma e Washington. Milano, 1955, 78 — 123; B. Cialdea. L'Italia e il trattato di pace. — In: La politica estera della Repubblica italiana. T. 3. Milano 1967. 349—418.
- ²⁴ A. Tarchiani. Op. cit., p. 96.
- ²⁵ Ibidem, p. 102.
- ²⁶ L'unita, 10 novembre 1946.
- ²⁷ A. Gambino. Op. cit., 219 — 236.
- ²⁸ Atti e documenti..., 293 — 295.
- ²⁹ A. Gambino. Op. cit., 240 — 248.
- ³⁰ R. Faenza., M. Fini. Op. cit., p. 172.
- ³¹ Ibidem, p. 173.
- ³² E. Piscitelli. Op. cit., p. 175.
- ³³ R. Faenza., M. Fini. Op. cit., p. 175.
- ³⁴ Ibidem.
- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ Il Popolo. 5 dicembre 1946.
- ³⁷ S. Galante. Op. cit., p. 21.
- ³⁸ Avanti, 26 novembre 1946.
- ³⁹ A. Tarchiani. America — Italia. Le dieci giornate di De Gasperi negli Stati Uniti. Milano, 1947.

- ⁴⁰ A. Tarchiani. Op. cit., p. 127.
- ⁴¹ La nuova stampa, 3 gennaio 1947.
- ⁴² De Gasperi scrive. Brescia. T. 2, 127 — 129.
- ⁴³ Ibidem.
- ⁴⁴ Ibidem.
- ⁴⁵ A. Tarchiani. Op. cit., p. 117.
- ⁴⁶ Adstans (Paolo Canali). Alcide de Gasperi nella politica estera italiana (1944 — 1953). Milano, 1953, p. 79.
- ⁴⁷ Ibidem. p. 80.
- ⁴⁸ M. R. Catti de Gasperi. De Gasperi, un uomo solo. Milano, 1964, 242 — 243.
- ⁴⁹ Цит. no: Italia e Stati Uniti durante l'amministrazione Truman, p. 22.
- ⁵⁰ R. M. Freeland. The Truman Doctrine and the Origins of Mc Carthysm. New York, 1970.
- ⁵¹ FRUS, 1947, T. 3, 838 — 839.
- ⁵² Ibidem, p. 839.
- ⁵³ A. Tarchiani. America — Italia. Le dieci giornate di De Gasperi negli Stati Uniti, p. 46.
- ⁵⁴ FRUS, 1947, T. 3, 841 — 861.
- ⁵⁵ A. Gambino. Op. cit., p. 306.
- ⁵⁶ Ibidem, p. 267.
- ⁵⁷ FRUS, 1947, T. 3, p. 850.
- ⁵⁸ A. Tarchiani. Dieci anni tra Roma e Washington, p. 128.
- ⁵⁹ Ibidem.
- ⁶⁰ P. Scopola. Op. cit., p. 297.
- ⁶¹ A. Gambino. Op. cit., p. 307.
- ⁶² G. Re. Fine di una politica. Bologna, 1971, 53 — 54.
- ⁶³ FRUS, 1947, T. 3, p. 838.
- ⁶⁴ FRUS, 1946, T. 5, p. 935.
- ⁶⁵ Ibidem.
- ⁶⁶ G. Dalla Torre. Memorie. Milano, 1965, p. 144.
- ⁶⁷ Цит. no: G. Andreotti. Intervista su De Gasperi. Milano, 1969, p. 73.
- ⁶⁸ Il Popolo, 5 gennaio 1947.
- ⁶⁹ Ibidem.
- ⁷⁰ Ibidem, 23 gennaio 1947.
- ⁷¹ Ibidem, 25 febbraio 1947.
- ⁷² C. Falconi. La Chiesa e le organizzazioni cattoliche in Italia (1945 — 1955). Torino, 1956, p. 76.
- ⁷³ L'unita, 3 gennaio 1947.
- ⁷⁴ Ibidem, 9 gennaio 1947.
- ⁷⁵ Ibidem, 21 gennaio 1947.
- ⁷⁶ A. Gambino, Op. cit., p. 309.
- ⁷⁷ Ibidem, 309 — 330.
- ⁷⁸ R. Faenza, M. Fini. Op. cit., 176 — 177.
- ⁷⁹ Ibidem, p. 177.
- ⁸⁰ Ibidem, p. 178.
- ⁸¹ Ibidem, p. 178.
- ⁸² Ibidem, p. 179.
- ⁸³ Il Popolo, 21. 1. 1947.
- ⁸⁴ Ibidem.
- ⁸⁵ E. Piscitelli. Op. cit., p. 176.
- ⁸⁶ FRUS, 1947. T. 3, p. 870.
- ⁸⁷ Ibidem.
- ⁸⁸ L. Valiani. L'avvento di De Gasperi. Tre anni di Politica italiana. Torino, 1949, p. 106.
- ⁸⁹ G. Andreotti. De Gasperi e il suo tempo. Trento, Vienna, Roma, Milano, 1946, p. 274.
- ⁹⁰ L. Gui. I democratici cristiani e le scelte nodali della politica estera italiana. — In: Italia e Stati Uniti durante l'amministrazione Truman, p. 176.
- ⁹¹ F. Boiardi. Dossetti e la crisi dei cattolici italiani. Firenze, 1956, 122 — 129.
- ⁹² Documents on American Foreign Relations. T. 9. Boston, 1949, 624 — 646.
- ⁹³ Il Popolo, 25 febbraio, 1947.
- ⁹⁴ Ibidem, 9 febbraio 1947.
- ⁹⁵ Ibidem, 22 aprile 1947.
- ⁹⁶ Ibidem, 14 marzo 1947.
- ⁹⁷ A. Tarchiani. Dieci anni tra Roma e Washington, p. 134 — 135.
- ⁹⁸ Ibidem, p. 136.
- ⁹⁹ Ibidem.
- ¹⁰⁰ Il Popolo, 22 aprile 1947.
- ¹⁰¹ Цит. no: E. Nolfdo. Quando. l'America passo la guida dell'anticomunismo dal Re e De Gasperi. — In: Il Corriere della sera, 20 luglio 1975.

- ¹⁰² Il Popolo, 29 aprile 1947.
¹⁰³ Ibidem.
¹⁰⁴ E. Sereni. Il Mezzogiorno all'opposizione. Torino, 1948, 21.
¹⁰⁵ De Gasperi scrive, 93 — 94.
¹⁰⁶ Ibidem, p. 94.
¹⁰⁷ Цит no: E. Di Nolfo. Op. cit.
¹⁰⁸ FRUS, 1947. T. 3, p. 889.
¹⁰⁹ Ibidem.
¹¹⁰ FRUS, 1947, T. 3. p. 871, 875—876, 877—878, 882—883.
¹¹¹ FRUS, 1947, T. 3. p. 890.
¹¹² Ibidem, p. 892.
¹¹³ FRUS, 1947, T. 3. p. 893 — 894.
¹¹⁴ Ibidem, p. 894.
¹¹⁵ Ibidem.
¹¹⁶ De Gasperi scrive, p. 131.
¹¹⁷ FRUS, 1947, T. 3, p. 908.
¹¹⁸ FRUS, 1947, T. 3, 909 — 910.
¹¹⁹ L'Unità, 25 maggio 1947.
¹²⁰ P. Togliatti. Discorsi ai giovani. Roma, 1941, p. 41.
¹²¹ L'Unità, 25 maggio 1947.
¹²² Il nuovo corriere della sera, 20 maggio 1947.
¹²³ L'Unità, 20 maggio 1947.
¹²⁴ Цит no: A. Gambino, Op. cit., 390 — 391.
¹²⁵ Ibidem.
¹²⁶ Il popolo, 23 maggio 1947.
¹²⁷ Цит no: A. Gambino, Op. cit., 391 — 392.
¹²⁸ FRUS, 1947, T. 3. p. 911.
¹²⁹ Ibidem.
¹³⁰ Il Popolo, 28 maggio 1947.
¹³¹ De Gasperi scrive, p. 131.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ В БЪЛГАРСКАТА МАРКСИСТКА ИСТОРИОГРАФИЯ

МАРИЯ ВЕЛЕВА

Рецензент *Елка Дросневи*

Редактор Величко Георгиев

Мария Велева. БОЛГАРСКАЯ МАРКСИСТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ
АПРЕЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ

В период своего становления болгарская марксистская историография уделяла сравнительно небольшое внимание изучению Апрельского восстания. Тем не менее, первые историки-марксисты понимали, в общей сложности, его значение для освобождения Болгарии от османского рабства. Интерес к восстанию возрос в период после окончания первой мировой войны. Историки-марксисты сосредоточили свое внимание на проблемах подготовки к восстанию, организации и деятельности революционных комитетов, идеологии руководителей восстания. После второй мировой войны болгарские историки занялись исследованием социально-экономической истории Болгарии, что имело важное значение для правильной научной оценки характера восстания. Изучались такие проблемы как: роль и отношение разных классов болгарского общества к восстанию, военная подготовка повстанцев и их вооружение, их идеологические и политические взгляды. Следует также указать на опубликование ряда документов и появление библиографических работ о восстании.

Maria Veleva. THE 1876 APRIL UPRISING IN BULGARIAN
MARXIST HISTORIOGRAPHY

In the initial period of its development Marxist historiography showed relatively little interest in the 1876 April Uprising. Nevertheless, the first Marxist historians, though on a general level, showed understanding of the nature of the Uprising, of its place in the national liberation movement, and of its significance for the liberation of Bulgaria. Interest in the Uprising grew after World War I. During that period, Marxist historiography devoted much effort to a study of the problems involved in the preparation of the April Uprising, to the problems of the creation and activities of the revolutionary organization of the Bulgarian national revolution, and to the ideology of its leaders. After the end of World War II, the efforts of Marxist historiography were directed mainly towards explaining the economic foundations of Bulgarian society. These studies had an important effect on the correct scientific characterization of the April Uprising. During that period Bulgarian Marxist historiography studied such problems as: the role and behaviour of the various classes during the Uprising; the military skill of the insurgents and their armaments, the ideological and political training of the April insurgents, etc. One of the great achievements of Marxist historiography after the end of World War II is the discovery and publication of documents on the preparation and course of the Uprising. There are also several bibliographical publications dedicated to the April Uprising.

В предлагания преглед се прави опит да се осмислят постиженията на българската марксистка историография, като се подлагат на анализ книгите, статиите, документалните и мемоарни сборници и обобщаващи трудове, публикувани в периода след Деветосептемврийската революция и частично през юбилейната 1976 година. Изследванията и публикациите през тази година и след нея носят много нови белези в тематично и в методично отношение и представляват поради това обект на самостоятелен историографски интерес.

Изследванията за Априлското въстание след Деветосептемврийската революция в България се извършиха на основата на значително научно наследство, създадено в преходната епоха от свидетели и участници в събитията и от буржоазната историография. Най-изтъкнатите изследователи на Априлското въстание в миналото са, както е известно, Захари Стоянов¹ и Димитър Страшимиров². Техните книги, съответно — „Записки по българските въстания“ (т. 1, 1884; т. 2, 1887; т. 3, 1892) и „История на Априлското въстание“ (т. 1 — 3, 1907), са най-значителните постижения на буржоазната историография. Те заедно с другите автори, които се занимават с тази тема, имат голяма заслуга за установяването на фактологическата основа на събитието, те направиха достойние на науката хиляди факти за времето на непосредствената подготовка на въстанието, самото му протичане, сражения и борби, потушаването му. В лицето на най-добрите си представители буржоазната историография достигна и до правилно, положително отношение към събитието и правилна преценка за неговото голямо историческо значение.

Основните слабости на буржоазната историография се проявиха в нейната ограниченост, откъслечност, описателност, липса на усилия и невъзможност да се проникне в същността на събитията, да характеризира класовата природа на българското общество, да определи движещите сили и хегемония на българската национална революция. Но не само обективно-научна невъзможност да реши някои проблеми прояви буржоазната историография. Страхувайки се от революционното движение на пролетариата, особено между двете световни войни, тя стигна до клевети по отношение на Априлското въстание и неговите герои.

Марксистката историография още с първите си стъпки в края на XIX в. и след това непрекъснато проявяваше интерес към проблемите на Възраждането и специално към националнореволюционното движение. В различно време нейните представители Д. Благоев, Г. Димитров, В. Коларов, Г. Бакалов, Жак Натан, М. Димитров и др. воюваха срещу опитите на буржоазията да подцени или фалшифицира значението и смисъла на революционната борба, на Априлското въстание.

В началото на своето развитие в марксистката историография има сравнително слаб интерес към Априлското въстание. От всички събития и дейци на Възраждането тя се занимава най-много с идеологията на Хр. Ботев, проблема за развитието на икономическите отношения в този период и периодизационните проблеми. Само в отделни случаи социалдемократите спират вниманието си на Априлското въстание и повече с агитационно-политически цели организират чествуването му³.

Въпреки това първите историци-марксистки, макар и в най-общ план, изразиха разбиране за същността на въстанието, за мястото му в национално-освободителното движение и значението му за освобождението на България. Д. Благоев нарече въстанието „голямо“ и писа, че то „действително постигна целта си“⁴.

След Първата световна война интересът към въстанието се засилва както поради належащата нужда във връзка с изострянето на класовите

отношения в страната и желанието да се изучи опитът на една революция, така и поради необходимостта да се защитят революционните традиции на българския народ от нападите на буржоазната реакционна историография. Така през 30-те години се появяват статиите на Г. Бакалов, книгите на Жак Натан „Българското възрождане“ и „Икономическа история на България“ и някои други юбилейни и възпоменателни статии⁷. Още в тези първи публицистични и обобщаващи работи марксистката историография изразява положително отношение към събитието, към героизма на българския народ и преклонение към героите му. Още тук се набелязва един от главните въпроси, който ще интересува все повече марксистите в бъдеще — проблемът за степента и същността на развитието на производителните сили на българското общество, за състоянието и разположението на класовите сили в навечерието на въстанието, неговите движещи сили.

Основната слабост на марксистката историография преди Девети септември 1944 г. произтичаше от необходимостта да се правят анализи, преценки и заключения за Априлското въстание предимно върху въведен в научно обръщение от буржоазните историци конкретен, фактически материал. Това обстоятелство предопределяше схематичността на социологичните модели, които се чертаеха⁸.

В този период марксистката историография отдели много сили за изучаване на проблемите на подготовката на Априлското въстание, проблемите на създаването, изграждането, дейността на революционната организация на българската национална революция, идеологията на нейните ръководители. Така М. Димитров пише своите значителни изследвания върху идеологията и биографията на Хр. Ботев⁷, Ал. Бурмов — върху историята на БРЦК и дейността на В. Левски⁸, Н. Кондарев — за Левски⁹, и други. Трябва да се изтъкне, че в тези случаи марксистите историци не само обобщават и оценяват едно или друго явление, но издирват много нов изворов и документален материал¹⁰.

След Втората световна война историята на Априлското въстание и проблемите, свързани с него, постепенно заемаха все по-голямо място в изследователските интереси на българските историци.

Няколко години след Девети септември 1944 г. Българската академия на науките организира научна сесия по случай 75-годишнината на Априлското въстание¹¹. Темите на докладите на тази сесия симптоматично бележат всички основни проблеми, които ще се разработват упорито и последователно от марксистката историография и до днес. Встъпителното слово на Т. Павлов е за „Априлското въстание и нашата историческа наука“. Авторът обръща особено внимание на идейната същност на възгледите и дейността на априлските революционери, техните опити да преодолеят националната бариера и да привлекат към борбата турските селяни¹². Жак Натан се спира на „Икономическите и социални основи на Априлското въстание“¹³. Докладът на Ал. Бурмов е озаглавен „Русия и Априлското въстание“¹⁴, но всъщност тук е проследено отражението и отношението към Априлското въстание както в Русия, така и в Западна Европа. Д. Косев говори за „Характер и значение на Априлското въстание“¹⁵. Като разглежда ролята на Априлското въстание в разрешаването на задачите на буржоазнодемократичната революция и революционните завети, авторът проследява традициите му в по-късните български революционни движения. Г. Цанев посвещава доклада си на „Априлското въстание в творчеството на Иван Вазов“¹⁶. С изказвания в сесията вземат участие осемнадесет учени — историци, филолози, литератори, публицисти, между които Ст. Романски, Ив. Снегаров, П. Зарев, Хр. Христов, С. Гановски и други.

Един от основните изводи на сесията е, че трябва да се пристъпи към преосмисляне не само на оценките на буржоазните изследователи на Априлското въстание, но и на събрания от тях фактически материал и да се издирват нови извори за цялостното осмисляне на това голямо събитие в българската история.

И действително усилията на марксистката историография се насочиха преди всичко към изясняване на икономическите основи на българското общество, нужни не само за класовото осмисляне на Априлското въстание, за уточняване на неговия характер и историческо значение, но въобще на възрожденския процес. Изучаването на социално-икономическите предпоставки за въстанието ангажира за продължителен период значителни сили на историческия фронт. Много усилия се употребиха за проучването на аграрния режим в българските земи и структурата на българското село¹⁷, а също за развитието, разцвета и упадък на занаятчийството, за появата на капиталистическите отношения в града и зараждането на промишления капитализъм и за развитието на търговията¹⁸. В резултат на многобройните изследвания¹⁹ българските учени стигнаха до определени изводи за степента на развитието на производителните сили сред българското общество и острия конфликт, в който то ги поставя по отношение на националното, политическото и икономическото господство на Османската империя. Тези многобройни проучвания имаха важен резултат за правилното научно характеризиране на Априлското въстание. Бе преодоляна концепцията от 50-те години, когато в голяма степен още априорнотеоретически се твърдеше, че въстанието има селски характер и се достигна до становището за неговия национален буржоазнодемократичен характер²⁰. Големи уточнения се направиха и по въпроса за ролята и поведението на различните класи по време на въстанието. Стигна се до извода, че за отхвърлянето на националното османско и феодално иго са заинтересовани всички класи и прослойки на българското общество, включително и буржоазията без нейната най-богата върхушка, която икономически, политически и служебно се е приспособила към поробителя. Затова и участието във въстанието в районите, в които избухва, е повсеместно. До този възглед марксистката историография достигна след редица конкретни икономически и социологични проучвания и дискусии по въпроса за класите и класовите отношения в България през Възраждането. Установи се, че в българското възрожденско общество класите и класовите прослойки са диференцирани достатъчно отчетливо, но че в борбата срещу робския режим, от която са заинтересовани всички, масово участва целият български народ²¹. Това становище съществено коригира буржоазната постановка за „единството“ на българския народ през Възраждането. Буржоазните учени по политически причини не искаха да признаят съществуването на класи, а научните им издирвания бяха в такъв стадий, че не можеха да им разкрият структурата на българското общество. В резултат на усилията на няколко поколения марксистката историография реши в основата му този сложен и труден проблем от българската история. Съществуват въпроси и формулировки, които подлежат на допълнително уточняване. Конкретната картина на борбата показва, че най-многобройни и най-активни участници във въстанието са селяните, занаятчиите и интелигенцията, преставителите на бедните, дребни и средни слоеве. Сред заможната буржоазия особено в лицето на нейното младо поколение, синовете, също се проявява героизъм и себеотрицание, но точно от тези среди излизат предателствата, страхът, колебанието, деморализацията. Ръководството на въстанието се осъществява от професионалисти революционери, подкрепени по места от интелигенцията, дейци на местните революционни комитети.

След Втората световна война българската историография изследва и въпроса за революционната криза, която настъпва в Османската империя през 1875 — 1876 г., засягаща българския народ и българските земи²².

Особено нашироко се разгърнаха и плодотворни се оказаха изследванията по международния аспект на Априлското въстание. Една част от тях третира въпроса за връзките, които българските революционери са установили с другите страни и движения. Това са въпроси, на които в миналото никога не се е обръщало внимание, почти нищо не се е знаело и тъкмо заради това ръководителите на въстанието са били обвинявани в лекомислие или даже авантюризм, заедно се наемат при такива неравностойни сили да се опълчват срещу една империя. Все още малобройните студии по този въпрос показват, че в течение на 1875 и 1876 г. българите предприемат редица политически и организационни стъпки за координирането на действията си със съседните братски по съдба балкански народи и че те постигат определени резултати — връзки и преговори с представители на въстаналите вече Босна и Херцеговина, връзки и преговори с правителството на Сърбия, от което се искало да достави оръжие и офицерски кадри, споразумение за едновременни действия на българските въстаници и сръбската войска срещу Турция²³. Установяването на тези факти по сръбски документи от сръбските архиви, неизвестни до последно време²⁴, говорят не само че българските ръководители на въстанието не са били лекомислени авантюристи, но че те не са разчитали само и въобще на благоприятната международна обстановка, а са имали по-сериозни основания, когато са загатвали в агитациите си, че българите няма да бъдат сами. Изследванията в тази насока едва са започнали, но несъмнено те са една изключително важна посока, защото не само апостолите ще бъдат освободени от волната или неволна клевета и съмнения по техен адрес в лекомислие и даже за предварителната му обреченост. Този стар и наивен възглед, вкоренен у нас от „Записките“ на Захари Стоянов, все още не е изживян напълно и колкото и да е странно намира място и в съчинения, излезли напоследък²⁵.

Може с голяма вероятност да се предположи, че З. Стоянов не е знаел по време на самите събития по конспиративни съображения за правените постъпки да се координират действията на българската революция с действията на революционните и демократични сили в други балкански страни. Освен това, в годините, в които пише своите записки, той не е могъл да разполага и не е разполагал с необходимите писмени свидетелства за тези постъпки. Но най-важното, което трябва да се има предвид, е, че когато З. Стоянов пише своите „Записки“ пред българското общество, а още повече пред европейското, той е трябвало да защити българските вътрешни нужди от въстание, българските съществени причини, да изтъкне самостоятелните действия на българските революционери, които изхождат от интересите на българския народ, а не са агенти на руското или сръбското правителство, както са ги подозирали и обвинявали дипломатическите защитници на Османската империя.

За да ни убеди в това, той даже пише, че Бенковски и другите апостоли са прибегвали до пропаганден трик, т. е. лъжели са, като са изтъквали пред българите, че щом се вдигнат на въстание ще получат помощ от Русия, от Сърбия. Това са историографските корени на така продължително съществуващата и така нашироко възприета теза.

Втората група въпроси на международния аспект третира международния отзвук на въстанието и неговото потушаване. В последно време историческата наука в това отношение извърши огромна работа. Установи се, че в защита на българската кауза през периода от юни до септември 1876 г.

повече от 200 европейски вестници и списания са поместили материали във връзка с българските събития²⁶. Досега у нас са излезли студии и изследвания за отражението на Априлското въстание в западните държави — Франция, Англия, Швейцария, Италия²⁷, в Русия²⁸, в Чехословакия²⁹, в Полша³⁰, в южнославянските земи³¹, в Унгария³² и някои балкански държави³³. Последна по време в тази поредица е студията на В. Трайков³⁴. Тя е голяма и има характер на обобщаваща работа по въпроса за отражението на Априлското въстание в балканските страни. Авторът прави подробен преглед на това отражение последователно: в южнославянските държави Сърбия и Черна гора, в славянските области на Австро-Унгария — Словакия, Хърватско и Далмация, в Румъния и Гърция. За целта той използва излезлите вече изследвания по тези въпроси у нас и в съответните страни. В. Трайков разглежда диференцирано отношението и политиката на правителствата и на официалните среди на интересуващите го държави и същевременно отношението и манифестациите на народните маси по повод на събитията в България. За целта той използва публикувани документи, архивни документи и материали от съвременни вестници, особено за Румъния.

Вече на този етап от изследването на отгласа от събитията в България може да се направят няколко извода. Първият и основен извод е, че той е повсеместен и играе твърде активна роля в по-нататъшните събития. Става ясно, че българската национална революция не може да се разглежда само като обект на „голямата политика“ по това време, тя се превръща в субект със собствена политическа сила, способна да промени първоначалните планове на големите държави, политиката им, отношенията помежду им и към себе си. Руското правителство не иска, не му е изгодно точно в този момент да се впуска във война с Турция, но е принудено да направи това под натиска на мощното обществено мнение и спонтанно движение в полза на българите. Така Англия е принудена също да се съобрази с общественото мнение в собствената си страна в полза на българите и да не може да застане на страната на Турция, да стои със скръстени ръце, докато Русия води войната за освобождението на българите.

В голяма част от посочените студии и статии за отражението на Априлското въстание в различните европейски страни авторите изтъкват диференцираното отношение на различните класи в тези страни към българската национална революция, на официалните власти — правителства, дипломатии, и на народа. Очертават се също така различни форми, в които се проявява интересът, съчувствието и активната защита на българите в различните страни и в различните среди. Тези прояви варират от информацията, литературната и публицистичната защита до митинги и събрания, до събиране на материални средства за помощ, до обявяването на една война.

И друг интересен и важен извод може да се направи, а именно, че по отношение на някои народи и страни, които съществуват в условия, сходни с българските, Априлското въстание със своята идеология, подготовка и героични и трагични събития изиграва ролята на исторически опит в сформирането на собствена идеология на революционното движение в тези страни, например в Армения³⁵, Грузия³⁶ и други.

Всички изследвания за международните връзки на българските революционери и за международното отражение на въстанието недвусмислено сочат, че Априлското въстание е не само голямо събитие в живота на българския народ, не само остър проблем в източния въпрос, но и факт на европейската и световната история.

Друга линия, по която се извършват изследвания по Априлското въстание през последните две десетилетия, които са резултат на ново четене и преосмисляне на много от известните спомени и документи от миналото, това е опитът да се изяснят от съвременен гледище военното умение на въстаниците, въоръжението им и реално да се прецени съотношението на силите между българите и османските войски, да се уточнят военските добродетели и слабостите на въстанието³⁷. Тази реална и преведена на съвременен военен език преценка налага да се преодолее залегналата в историческата наука и публицистика версия за предварителната обреченост на българското въстание. Военните историци правят интересни наблюдения и стигат до важни изводи за общата характеристика на въстанието и за разбиране на същността му. Като изучават подробно и всестранно военните действия в Панагюрище, Брацигово, Перущица, Дряновския манастир, в селата Батошево, Кръвеник и Ново село, те считат, че въстаниците са проявили много чисто военни добродетели в прилагането на активната отбрана, в използването на специфичностите на местността, на зданията, в изработването на специалните отбранителни укрепления, в организирането и провеждането на сраженията. Те естествено анализират и основните, решителни слабости на военнотехническата подготовка на въстанието, разединението на окръзите, децентрализацията на военното ръководство. Става ясно, че с наличните си сили, умения, оръжия не са могли да разчитат да разгромят военните сили на империята. Такава задача те не са си и поставяли. Но са могли да издържат по-дълго време, да поведат партизанска борба, да се прехвърлят в други окръзи, ако действително не ги е застигнало фаталното за момента и с оглед качеството на въоръжението им трагично по последиците си лошо време. Лошите атмосферни условия не позволяват на българските въстаници да натрупат малко опит, да преодолеят някои психологически бариери.

Интересен и вероятно плодотворен за в бъдеще ще се окаже опитът на О. Маждракова-Чавдарова да установи конкретно идейно-политическата подготовка на априлските въстаници — ръководители и редови борци, степента на усвоените от тях идеи на българските теоретици на национално-революционната борба — Раковски, Каравелов, Ботев, Левски, и размерите на прилагането им в хода на самото въстание³⁸. Акцентрирането върху този аспект е позволило на авторката да аргументира извода си за високия идейно-политически облик на борбата на българските въстаници.

Българската марксистка историография след Втората световна война прояви интерес и изследва редица събития и явления от историята на конкретното протичане на въстанието и между тях най-много тези, които по различни причини са останали недостатъчно изучени в миналото. Тук трябва да отнесем монографичното изследване на Е. Койчева върху историята на Старозагорското въстание, това до известна степен подценявано и пренебрегвано събитие — важно звено в разгръщащата се българска революция³⁹. Интересно, съвместно и задълбочено е направено изследването на О. Маждракова за сраженията в Дряновския манастир⁴⁰. Авторката анализира социалния състав на четата, уточнява списъка, очертава героичния ѝ подвиг.

Редица други изследвания разширяват познанията ни за хода на въстаническите действия в Първи, Втори, Трети революционен окръг. Много нови и важни за цялостната представа за въстанието са изследванията, включени в сборника, посветен на събитията в Габровско и Севлиевско, на героичните битки в селата Батошево, Кръвеник, Ново село, на Габровската и Тревненската чета⁴¹, във Врачанско⁴², на перипетиите на славната и трагична борба в Сливенско⁴³. Интерес представлява и сборникът, съставен от

Хр. Йонков, за знаменитите депутати от Оборище⁴⁴. Той уточнява списъка на участниците в Оборище, техните биографии, опитва се да уточни социалния състав на събранието.

В поредицата на изследванията, които разширяват познанията ни за териториалния обхват на въстанието, особено място заема излязлата неотдавна монография на Д. Дойнов⁴⁵. На основата на много богат и разнообразен изворов материал, почерпан от съветските и българските архиви и други материали: литература, спомени и пр., авторът разглежда последователно възникването, проявите и формите на националнореволуционното движение в Югозападна България, в нейния исторически обхват през XIX в., когато е включвала и Македония. Той проследява неговите общи черти с общобългарското революционно движение и специфичните му особености с оглед конкретните социално-икономически, класови, демографски и политически условия. За пръв път в нашата историческа книжнина цялостно и задълбочено се очертават характерът и тенденциите на това движение, мястото, ролята и значението му в българската национална буржоазнодемократическа революция.

В годините след Втората световна война беше публикувано доста голямо количество биографични очерци за различните изтъкнати ръководители и герои на Априлската епопея⁴⁶. По-голямата част от тях са написани в научно-популярен план.

Особено многобройни, важни и интересни са изследванията за Ботевата чета, нейното формиране, боен път, разгром, значението и мястото ѝ като епилог на Априлската епопея, брой и социален произход на четниците, ролята на Ботев като организатор, вдъхновител и ръководител, лобното му място и още редица въпроси⁴⁷.

В изследванията са разгледани и въпросите за отразяването на Априлското въстание в художествената литература⁴⁸.

Една голяма заслуга на марксистката историография след Втората световна война е издирването и публикуването на документи за подготовката и хода на въстанието. Такива са публикациите на Б. Недков, Хр. Капитанов, Ст. Радев и други⁴⁹. Но най-ценно е изданието на документи за въстанието, предприето от колектив сътрудници при Българския исторически архив (БИА), под редакцията на Ал. Бурмов в средата на 50-те години⁵⁰. Издадени според съвременните археографски изисквания, тези три тома представляват неосценимо богатство и главно солидна база за задълбочени проучвания. Трябва да посочим и т. 1 от поредицата „Освобождение Болгарии от турецкого ига“, 1875 — 1877. Документи в трех томах“. М., 1961., които излязоха в Москва на руски език, но са дело на смесен българо-съветски колектив от съставители и редактори и публикуваните документи са извлечени от съветски и български архиви.

Документално изворов характер има по-голямата част от споменатото издание на Ал. Бурмов „Христо Ботев и неговата чета“. Напоследък излязоха и няколко сборника с преиздадени или за пръв път публикувани, съхранявани в архивите спомени за Априлското въстание⁵¹. Макар че текстовете не са публикувани изцяло, при издаването им са спазени съвременните археографски изисквания, така че тези сборници служат едновременно като историческо четиво за широката аудитория и като материал за научни наблюдения. Документален характер има и изданието юбилеен албум с илюстративни материали⁵².

Интерес представляват няколко библиографски публикации, посветени на Априлското въстание⁵³. Особено полезна е библиографията за отражението на Априлското въстание в българския възрожденски печат⁵⁴. Тази

библиография представлява част първа от цялата поредица библиографии, които предстои да излязат и които ще отразяват отзвука на Априлското въстание в печата на Русия, Англия, останалите славянски страни и другите западноевропейски държави.

Цялостно представяне на Априлското въстание присъствува във всички обобщаващи трудове по история на България⁵⁵.

В последните десетилетия се появиха и няколко общи истории, посветени на самото Априлско въстание. Първата, на Хр. Гандев — „Априлското въстание. Исторически очерк“, е напечатана през 1956 г. като кратко научно-популярно изложение на събитията в него, а във второто му издание — 1974 г., авторът не само разказва и пресъздава популярно героичните събития, но осмисля историческия процес. Той отделя много място, почти половината от книгата, за да очертае формирането на революционната криза през 60-те и 70-те години на XIX в. в българските земи под османско робство.

През 1966 г. излезе от печат друг научно-популярен очерк „Априлското въстание 1876“ от К. Косев и Н. Жечев. През юбилейната година К. Косев и Н. Жечев в съавторство с Д. Дойнов предложиха на читателя един нов, вече научно-монографично разработен обобщаващ труд „История на Априлското въстание 1876“⁵⁶. Тримата автори се съобразяват с достиженията на марксистката историография по въпросите и като използват самостоятелно целия известен и нов изворов материал дават изчерпателно изложение на причините и обстоятелствата при избухването на въстанието, хода на подготовката му във всички краища на страната, международния му отклик и заключение за характера и историческото му значение. Този труд запълни една голяма празнота в българската марксистка историография. Крайно належащо беше да се напише и издаде обобщаваща история за Априлското въстание, написана от марксистки позиции. Трудът на К. Косев, Н. Жечев и Д. Дойнов извежда на нов етап търсенията на историците по сложните и трудни, но толкова важни проблеми от революционното минало на българския народ.

Беглият преглед на съвкупната научна литература, посветена на Априлската епопея, показва, че постиженията на българската марксистка историография са значителни, че белите полета в изследователския терен на величавото събитие почти са запълнени. Въпреки това има още много проблеми, събития, биографии на дейци, към които историческата наука е задължена, например организационното състояние и дейност на БРЦК, на Гюргевския комитет, на частните революционни комитети, техния социален състав, идейно-политическото им равнище, дейността и възгледите на Г. Бенковски, Ст. Стамболов и др., социално-икономическата програма в навечерието и в хода на въстанието, наличието на различни течения и техните прояви в хода на въстанието, дейността на емиграцията и други.

В заключение може да се изтъкне, че изследванията върху Априлското въстание в различен обем, с различен успех, задълбоченост и аргументираност не са секвали през целия стогодишен период от избухването му. Интересът и преклонението пред подвига на априлци ще връща всяко ново поколение към изследване на все по-нови аспекти на събитието, все по-задълбочено и всеотранно интерпретиране на мястото му в българската история.

¹ М. Велева. Захари Стоянов — историк (120 години от рождението му). — Векове, 1972, 1.

² М. Велева. Димитър Страшимиров. Историографски очерк. С., 1972.

³ В. Хаджиниколов. Традициите на Априлското въстание в Българската комунистическа партия. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966, с. 228.

- ⁴ Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. С., 1960. — В: Съч. Т. 11, с. 49.
- ⁵ Г. Бакалов. Избрани исторически произведения. С., 1960, 317 — 329; Ж. Натан. Българското възраждане. Историко-социологичен очерк. С., 1939, 166 — 175; Икономическа история на България. С., 1938, 94 — 173.
- ⁶ Ив. Хаджийски. Психология на Априлското въстание. С., 1943; Априлското въстание и Бенковски. С., 1943; Бит и душевност на нашия народ (частта „Априлското въстание и дребният собственост“). С., 1966, 273 — 300.
- ⁷ М. Димитров. Христо Ботев — идеи, личност, творчество. С., 1919; Биография на Христо Ботев. С., 1924; Личността на Ботева. Критически преглед. С., 1938.
- ⁸ Ал. Бурмов. Към историята на революционното движение в България след смъртта на Левски. — Просвета, 1936, 5; революционните окръзи (1872 — 1876). По случай 60-годишнината на Априлското въстание. — Просвета, 1936, 9; Левски и началната история на Българския централен революционен комитет. — Родина, 1938, 1; Революционната дейност на Ст. Стамболов през 1873 — 1875 г. — Родина, 1939, 2; Български революционен централен комитет (1868 — 1876). С., 1943.
- ⁹ Н. Кондарев. Васил Левски и Димитър Общи. С., 1942.
- ¹⁰ Христо Ботев. Пълно събрание на съчиненията. Под ред. на М. Димитров. Т. 1. С., 1940; Ал. Бурмов. Нови писма на В. Левски и Хр. Ботев. — Родина, 1939, 2; Спомените на Киро Тулешков за общото събрание на БРЦК през 1872 г. — Отец Паисий, 1940, 1; Христо Ботев през погледа на съвременниците си. Спомена, впечатления и изказвания на Ботеви другари и съвременници (съставител и редактор Ал. Бурмов). С., 1945.
- ¹¹ Народна младеж, 879, 17 май 1951.
- ¹² Пак там.
- ¹³ Пак там, 880, 18 май 1951.
- ¹⁴ Пак там, 881, 19 май 1951.
- ¹⁵ Пак там, 882, 20 май 1951.
- ¹⁶ Пак там, 883, 22 май 1951.
- ¹⁷ Стр. Димитров. Към въпроса за отменяването на спахийската система в българските земи. — ИПр, 1956, 6; Чифлишкото стопанство през 50-те и 70-те години на XIX в. — ИПр, 1955, 2; За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. — ИИИ. Т. 8; Въстанието от 1850 г. в България. С., 1972; Хр. Гандев. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство в Северозападна България. С., 1962; Хр. Христов. Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964; Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976.
- ¹⁸ Хр. Гандев. Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. — ИПр, 1956, 4; Ж. Натан. Стопанска история на България. С., 1958; В. Паскалева. Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. — ИИИ. Т. 7, 1957; За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. — ИПр, 1960, 5; Н. Тодоров. К развитию манифактуры в Болгарии во второй четверти XIX в. — ИПр, 1959, 2; К. Косев. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968.
- ¹⁹ За повече подробности вж. Н. Тодоров. Изследвания върху икономическите и социални аспекти на Българското възраждане и генезиса на капитализма. — В: Проблеми на българската история след Втората световна война. С., 1973, 265 — 281.
- ²⁰ Д. Косев. Априлското въстание — връхна точка на българската националдемократическа революция. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966; К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание. С., 1976, с. 60 и сл.; Хр. Христов. Аграрният въпрос в българската национална революция. . . , с. 19, 52.
- ²¹ Хр. Гандев. Априлското въстание. С., 1974, с. 78; К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание. . . , с. 60 и сл.
- ²² Д. Косев. Положението на българския народ преди Априлското въстание. — ИПр, 1947 — 1948, 2; Ал. Бурмов. Нарастване на революционния подем сред българския народ през 1875 — 1876 г. — ИПр, 1950 — 1951, 1.
- ²³ Кр. Шарова. Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи. — В: Априлското въстание 1876 — 1966, 131 — 150; Х. Батовски. Балканските държави и българският народ по време на Априлското въстание през 1876 г. — ИИИ, 1966, Т. 16 — 17.
- ²⁴ Кр. Шарова. Цит. съч., 138 — 139; 146 — 147.
- ²⁵ Хр. Гандев. Априлското въстание. . . , с. 91; К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. Цит. съч., 93 — 95, 97, 99 — 100, 540.
- ²⁶ К. Възвъзова-Каратеодорова. Българският и чуждият периодичен печат от 1876 г. и Априлското въстание. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966.

²⁷ Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави (1877—1878). С., 1968; Хр. Гандев. Цит. съч., с. 175; К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. Цит. съч., 480 — 535; Кр. Шарова. Международните отношения и източната криза през 1875—1877 г. и Априлското въстание. — Лекционна пропаганда, 1976, 1; В. Паскалева. Демократическата общественост в Западна Европа и Освобождението на България. — В: Освобождението на България от турско иго. С., 1968; А. Монеджикова. Отражение на Априлското въстание в Англия, Франция и Италия. — Изв. инст. Хр. Ботев. Т. 1, 1954; Ив. Панайотов. Отзвук от Априлското въстание в Англия (Историко-библиографско проучване). — Изв. НБВК. Т. 1 (7), 1961; М. Иконописова. Английската общественост и Априлското въстание. — ИПр, 1976, 1; С. Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1968, 127 — 177; Отношението на френската дипломация и общественост към Априлското въстание през 1876 г. — ИПр, 1966, 2; Д. Христова. Априлското въстание през погледа на швейцарския вестник „Журнал де Женев“. — ИПр, 1976, 1; Й. Митев. Отражението на Априлското въстание в Италия. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966; Отражението на Априлското въстание в чужбина. С., 1976.

²⁸ Хр. Христов. Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на Руско-турската война 1877 — 1878. — В: Освобождението на България от турско иго. С. 1958; Й. Митев. Защитата на българите от руските дипломатически представители в България и Цариград след Априлското въстание. — Исторически студии. С., 1963; Г. Тодоров. Социално-политическата обусловеност на Априлското въстание. Отзвукът на Априлското въстание в Русия. — В: Априлско въстание 1876 — 1966. С., 1966; Г. В. Димитров. „Московские ведомости“ за събитията в България по време на Априлското въстание. — ИПр, 1976, 1; А. А. Улуян. Отзвук на Априлското въстание в арменския печат и в арменското националноосвободително движение. — ИПр, 1976, 1.

²⁹ Р. Хавранкова. Откликът на Априлското въстание през 1876 г. сред чешкото общество. — ИПр 1959, 6; Зд. Урбан. Из историята на чешко-българските културни връзки. С., 1961.

³⁰ И. Първенов. Полската общественост и Априлското въстание. — ИПр, 1970, 3.

³¹ И. Конев. (Отзвукът в) Сърбия, Хърватско, Черна гора. Април 1876 — 1966. Юбилеен лист, 24 април 1966; Д. Игнатович. Сръбски източници за овладяването на „Радецки“. — Лит. фронт, 22, 26 май 1966; А. Кадич. Щросмайер и българите. — Лит. мисъл, 1970, 6; В. Иванович. Прве вијести у „Гласу црногорца“ о Априлском устанку, 1876 у Бугарској. — Изв. НБКМ. Т. XII /18/. С., 1972.

³² Ст. Радев. Априлското въстание и Унгария. С., 1959.

³³ Н. Тодоров. Априлското въстание и гръцката общественост. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966; Хр. Михова. Приносът на румънския народ за освобождението на България от турско иго. — В: Освобождението на България от турско иго. С., 1958; Е. Бантя, К. Казанищаену. Отражението на Априлското въстание 1876 г. в Румъния. — В: Военно-истор. сб., 1973, 3.

³⁴ V. Trajkov. L'insurrection à l'Avril 1876 in Bulgarie et les peuples Balkaniques. — Etudes Balkaniques, Sofia, 1976, 1, 16 — 41.

³⁵ А. А. Улуян. Цит. съч.

³⁶ Ш. В. Мегрелидзе, Ш. А. Бадридзе. Балканските събития през 1876 г. и грузинската общественост. — ИПр, 1976, 1.

³⁷ И. Митев. Военни специалисти, участници в Априлското въстание. — В: Военно-истор. сб., 1956, 2; Въстаническите действия на в. Еледжик и дейността на Бенковски през 1876 г. — В: Военно-истор. сб., 1960, 2; Цв. Павловска. Военната подготовка за въстанието през 1876 г. във Врачански революционен окръг. — В: Военно-истор. сб., 1972, 2; Въоръжаването на IV Панагорски революционен окръг за Априлското въстание 1876 г. — Изв. на военно-исторически научно дружество, 1973. Т. 15; Ив. Кинов, Щ. Атанасов, Д. Христов, Б. Чолпанов. Въоръжената борба на българския народ срещу османското господство. С., 1961, 264 — 396; Хр. Ковачев. Военна подготовка и тактика на въстанието в Ново село, Кръвеник и Батошево от Търновски революционен окръг през 1876. — В: Военно-истор. сб., 1964, 2; Б. Чолпанов. Въстаническата стратегия и тактика през април 1876 г. — В: Априлско въстание 1876 — 1966. С., 1966; Ан. Вълчев. Турските въоръжени сили по време на Априлското въстание и ролята им за неговото потушаване. — ИПр, 1976, 1; Вж. и излязлата колективна монография „Военната подготовка и провеждане на Априлското въстание 1876“ под ред. на Й. Митев, К. Косев, Д. Дойнов, Ц. Генов, П. Петров, Г. Язаров, Н. Домусчиев, Цв. Павловска. С., 1976.

³⁸ О. Маждракова-Чавдарова. Идеино-политическата подготовка и последователност на Априлското въстание. — ИПр, 1976, 1.

³⁹ В. Койчева. Старозагорското въстание 1875 г. С., 1975.

⁴⁰ О. Маждракова-Чавдарова. Четата на поп Харитон 1876. С., 1963.

⁴¹ Априлското въстание в Габровски окръг. Габрово, 1966; Ив. Унджиев. Троян и неговото участие в националноосвободителното движение. Град Троян. — В: Юбилеен сб. по

случай 100 г. от обявяването му за град. С., 1968, 32 — 59; П. Ковачев. Из миналото на героичен Кръвеник. В. Търново, 1966.

⁴² И. Ангелов. Враца и врачани в борбата за освобождение от турско иго. Враца, 1957, 61 — 69.

⁴³ Втори революционен окръг, Юбилеен сб., С., 1966.

⁴⁴ Хр. Йонков. Оборищенци. С., 1972.

⁴⁵ Д. Дойнов. Националнореволюционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1976.

⁴⁶ Д. Костов. Иларион Драгостинов. С., 1954; Н. Горненски. Георги Бенковски. С., 1955; Л. Стоянов. Бенковски. Романизован живот. С., 1958; 1964; Г. Теофилов. Панайот Волов. С., 1959; Тодор Каблешков. С., 1956; И. Ванчев. Георги Измирлиев — Македончето. С., 1966; Г. Крънзов. Васил Петлешков. С., 1969; Бачо Киро. — В: Сб. по случай 130 г. от рождението му 1835 — 1965. В. Търново, 1967.

⁴⁷ Ал. Бурмов. Христо Ботев и неговата чета, под ред. на Кр. Шарова. С., 1975. Тази книга е едно ретроспективно издание на няколко студии на автора върху формирането на Ботевата чета и съдбата на четата след смъртта на войводата и други и огромно количество документи, материали и спомени за Христо Ботев и неговата чета, събрани от Бурмов и само частично издадени от него приживе; Р. Стоянов. Социален произход и брой на Ботевите четници. — В: Априлското въстание 1876—1966. С., 1966; Ив. Унджиев, Цв. Унджиева. Христо Ботев, живот и дело. С., 1975; Лобното място на Христо Ботев, под ред. на Ив. Унджиев. С., 1959; Ботевите четници разказват. — В: Сб. от писма, документи и материали, съставител Н. Ферменджиев. С., 1975.

⁴⁸ Р. Ангелова-Георгиева. За народна свобода. Априлското въстание в българската народна поезия. С., 1961; Ем. Георгиев. Априлското въстание в художествената литература. — В: Сб. Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966.

⁴⁹ Б. Недков. Турски документи за Ботевата чета. — В: Христо Ботев, 100 години от рождението му. С., 1949; Хр. Капитанов. Румънски официални документи за революционните събития в България през 1876 г. — Изв. Държ. архиви. Т. 16, 1968; Ст. Радев. Дипломатически документи за Априлското въстание из унгарските архиви. — ИПр. 1969, 4; Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съставител и ред. Н. Тодоров. С., 1953.

⁵⁰ Априлското въстание 1876. Съставители: К. Възвъзова-Каратодорова, Б. Тодорова-Петкова, В. Тилева, Здр. Ненова, М. Трифонова-Петрова, под ред. на Ал. Бурмов. Т. 1 — 3. С., 1954 — 1956; Сборник от документи. С., 1954, Т. 1. Т. 2. Анотации на документи и материали. С., 1955. Т. 3. Сборник от турски документи, Съставител и превел Б. Недков, С., 1956.

⁵¹ Спомени за Априлското въстание 1876. Съставителство, подбор и бележки Н. Жечева. С., 1976; М. И. Марковски. Спомени и очерки из българските революционни движения 1868 — 1876. Съставителство и редакция на В. Трайков и Д. Марковски. С., 1976; Април 1876. Спомени. Подбор и редакция С. Гюрова и Т. Тахов. С., 1976.

⁵² Април 1876. С., 1976.

⁵³ Априлското въстание 1876. Препоръчителна библиография по случай 90-годишнината от въстанието. Под ред. на К. Възвъзова-Каратодорова и А. Вълчева. С., 1966; В. Ацева. Априлското въстание 1876 г. в Пловдивски революционен окръг, отразено във възрожденската книжнина. Библиография. Пловдив, 1966.

⁵⁴ Априлското въстание в българския възрожденски периодичен печат. Библиография. Съставител Б. Роков. С., 1973.

⁵⁵ Д. Косев. Лекции по нова българска история. С., 1951; История на България. Т. 1. С., 1954; 1961. Под ред. на Д. Косев, Ж. Натан, Ал. Бурмов и др.

⁵⁶ К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание 1876. С., 1976.